

Społeczność międzynarodowa w obliczu przemian: ujęcie wieloaspektowe

Tom 1

Redakcja

Aleksandra Kordonska

Roman Kordonski

Lwów – Olsztyn 2019

Przyjęto do druku Uchwałą Rady Wydziału Stosunków Międzynarodowych, Lwowski Uniwersytet Narodowy im. Iwana Franki we współpracy z Instytutem Nauk Politycznych Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie (Protokół nr 14 z dnia 02.07.2019 r.)

Recenzenci:

Prof. dr hab. **Nataliya Khoma**,
Lwowski Uniwersytet Narodowy im. I. Franki
Prof. dr hab. **Arkadiusz Żukowski**,
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
Prof. dr hab. **Denys Svyrydenko**,
Państwowy Uniwersytet Pedagogiczny im. M.P. Dragomanowa

Redaktor naukowy:

Prof. dr hab. **Markiyan Malskyy**, Lwowski Uniwersytet Narodowy im. I. Franki

Projekt okładki: dr Rostysław Romaniuk

Spółeczność międzynarodowa w obliczu przemian: ujęcie wieloaspektowe, Tom 1, A. Kordonska, R. Kordonski, (red.), Lwowski Uniwersytet Narodowy im. Iwana Franki, Lwów–Olsztyn 2019, 326 s.

Prezentowana publikacja naukowa zawiera wyniki badań młodych naukowców reprezentujących różne dyscypliny naukowe i podejmujących w rozdziałach swojego autorstwa problematykę z obszaru zainteresowania stosunków międzynarodowych, politologii, bezpieczeństwa, prawa, historii, kultury, pedagogiki i medycyny. Celem redaktorów niniejszego tomu było rozwinięcie współpracy międzynarodowej pomiędzy ośrodkami naukowymi w Polsce i na Ukrainie.

Redaktorzy niniejszej pracy zbiorowej oddają Czytelnikom książkę, która stanowi kolejny krok we współpracy naukowej polsko-ukraińskiej. Żywią oni także nadzieję, na dalsze jej kontynuowanie i rozwijanie w przyszłości.

Odpowiedzialność za treść artykułów ponoszą autorzy.

ISBN 978-617-7835-13-3

© Autorzy, 2019
© Lwowski Uniwersytet Narodowy
im. Iwana Franki, 2019

SPIS TREŚCI

Wstęp.....6

SEKCJA I. SPOŁECZNOŚĆ MIĘDZYNARODOWA W UJĘCIU POLITYCZNO-PRAWNYM

Nicole Pietrzak

Polityka Unii Europejskiej wobec Ukrainy w latach 2014-2019..... 10

Jakub Klepański

Analiza ilościowa i jakościowa wystąpień publicznych przywódców politycznych jako sposób obserwacji trendów w środowisku lokalnym i międzynarodowym23

Mikołaj Raczyński

Demokracja deliberatywna Jürgena Habermasa. Czy możliwa jest demokracja przekraczająca granice państwowe?36

Kateryna Yavorska

Громадянські та політичні права і свободи в Вірменії: оцінка ймовірності поступальних змін у контексті „Революції любові” та курсу Н. Пашиняна.....52

Sara Piwowarska

Przemiany w polityce zagranicznej Iranu wobec Izraela. Stanowisko Izraela wobec irańskiego programu nuklearnego 61

Dominika Drózdź

Terroryzm na świecie – jego zwalczanie, osądzanie, zapobieganie przed jego popełnieniem..... 75

Konrad Węgliński

Entrepreneurs’ obligations on the grounds of the Polish Anti-Money Laundering and Counter-Terrorist Financing Act of 1 March 2018 ...89

Mateusz H. Ziemblicki

Fight against unequal treatment and discrimination in European law 103

Maciej Troć

Genocidal Intent: Impossible to Determine?116

Michał Przychodźki	
<i>Rozwój praw i obowiązków obywatela – w świetle ustaw zasadniczych II i III RP</i>	132
Izabela Firek	
<i>Udział obywateli w wyborach do europarlamentu w 15 lecie członkostwa Polski w Unii Europejskiej – bilans i perspektywy</i>	146
Julia Szwiec	
<i>Mediacja jako instytucja prawa materialnego w Polsce i na świecie – jej ewolucja i zalety</i>	157
Kacper Klimpel	
<i>Ustawa Konstytucyjna Królestwa Polskiego z 1815 r.</i>	172
Rafał Świergiel	
<i>Fundamenty aksjologiczne kształtujące preambułę Konstytucji RP z dnia 2 kwietnia 1997 r. – analiza w kontekście wybranych współczesnych problemów polityczno-społecznych</i>	183

SEKCJA II. SPOŁECZNOŚĆ MIĘDZYNARODOWA W UJĘCIU SPOŁECZNO-HUMANISTYCZNYM

Witold Górny	
<i>Olympic Games – the history, the present and the future. About Olympic law as the evolution tool of the biggest sport event in the world</i>	202
Michał Gałaszewski	
<i>Profesjonalne uprawianie sportu. Specyfika kariery zawodniczej</i> ...	215
Grażyna Czerniak	
<i>Obraz Galicji w XIX-wiecznej prasie na podstawie czasopisma „LUD”</i>	224
Jolanta Kowalik	
<i>O polskiej dobroczynności w Petersburgu na łamach gazety „Kraj”</i>	234
Karolina Mytkowska	
<i>Muzyka w świecie Witolda Hulewicza</i>	244

Grażyna Czerniak

Wizerunek Hucula w XIX-wiecznej prasie na podstawie czasopisma „LUD”256

Radosław Kondracki

Czynniki wpływające na kształcenie proobronne młodzieży w systemie oświaty w Polsce.....266

Natalia Stepanova

Розвиток критичного мислення у дітей старшого дошкільного віку як базової навички людини XXI ст.276

Olena Semenog, Inna Levenok

Intercultural approach to forming the linguistic competence of foreign medical students: world and Ukrainian contexts.....287

Martyna Zaborowska

Dyzartria– teoretyczne ujęcie 308

Angelika Baranowska

Obesity as a result of social changes 317

WSTĘP

Środowisko międzynarodowe ulega ciągłej transformacji, dlatego coraz trudniejsza wydaje się analiza obecnych oraz prognoza przyszłych skutków zachodzących zmian. Polityczne, społeczne, czy gospodarcze procesy, które rozgrywały się na przestrzeni lat, dziś mogą niepokoić swoją intensywnością. Rozwój gospodarki światowej i zmiany systemów politycznych, nabierają charakteru tendencji globalnych. Globalne i regionalne procesy mają bezpośrednie przełożenie na struktury społeczne, a wręcz jednostkowe państw. Zmiany zachodzące w społeczeństwie istotnie wpływają na życie człowieka, jego sposób bycia oraz próby odnajdywania się we współczesnej rzeczywistości. Przyczyn tych zmian należy upatrywać w światowych trendach odnoszących się do społeczeństwa międzynarodowego w wymiarze globalnym – traktujących świat, jako „system naczyń połączonych”, gdzie reakcja w jednym punkcie globu, ma swoje konsekwencje w innych rejonach świata. Wydaje się, że początków zmian należy również upatrywać w załamaniu się dwubiegunowego ładu międzynarodowego i zakończeniu ery zimnowojennej.

Niniejsza publikacja jest kontynuacją rozważań nad problematyką o charakterze interdyscyplinarnym. Publikacja stanowi efekt pracy młodych naukowców, którzy prowadzą badania w ramach swoich dyscyplin naukowych. Uczestnikami owej refleksji są przedstawiciele z polskich ośrodków naukowych, a także osoby związane z uczelniami ukraińskimi.

Publikacja została podzielona na dwie sekcje.

Sekcja pierwsza mieści rozważania autorskie dotyczące wieloaspektowego pojmowania społeczności międzynarodowej w ujęciu polityczno-prawnym. W sposób szczegółowy przedstawiono: politykę Unii Europejskiej wobec Ukrainy w latach 2014-2019 (Nicole Pietrzak); analizę ilościową i jakościową wystąpień publicznych przywódców politycznych jako sposób obserwacji trendów w środowisku lokalnym i międzynarodowym (Jakub Klepański); demokrację deliberatywną Jurgena Habermasa (Mikołaj Raczyński); prawa cywilne i polityczne oraz wolności w Armenii w kontekście „Rewolucji miłości” i kierunku N. Pasziniana (Kateryna Yavorska); przemiany w polityce zagranicznej Iranu wobec Izraela oraz stanowisko Izraela wobec irańskiego programu nuklearnego (Sara Piwowska); zwal-

czanie, osądzanie i zapobieganie terroryzmowi na świecie (Dominika Drózd); refleksję o przeciwdziałaniu praniu pieniędzy oraz finansowaniu terroryzmu w świetle ustawy z dnia 1 marca 2018 r.; walkę z nierównym traktowaniem i dyskryminacją w prawie europejskim (Mateusz H. Ziemblicki); zasadnicze trudności w stwierdzeniu istnienia zamiaru ludobójczego na podstawie analizy orzeczeń Międzynarodowego Trybunału Karnego dla Rwandy oraz Międzynarodowego Trybunału Karnego dla byłej Jugosławii (Maciej Troć); rozwój praw i obowiązków obywatela w świetle ustaw zasadniczych II i III RP (Michał Przychodzki); udział obywateli w wyborach do europarlamentu w 15-lecie członkostwa Polski w Unii Europejskiej (Izabela Firek); ewolucję oraz zalety mediacji jako instytucji prawa materialnego w Polsce i na świecie (Julia Szwiec); Ustawę Konstytucyjną Królestwa Polskiego z 1815 r. (Kacper Klimpel); fundamenty aksjologiczne kształtujące preambułę Konstytucji RP z dnia 2 kwietnia 1997 r. – analiza w kontekście wybranych współczesnych problemów polityczno-społecznych (Rafał Świergiel).

Sekcja druga mieści rozważania autorskie w zakresie społeczno-humanistycznego ukierunkowania. W sposób szczegółowy przedstawiono: historię, teraźniejszość i przyszłość igrzysk olimpijskich oraz prawo olimpijskie jako narzędzie ewolucji największej imprezy sportowej świata (Witold Górny); profesjonalne uprawianie sportu oraz specyfikę kariery zawodniczej (Michał Gałaszewski); obraz Galicji w XIX-wiecznej prasie na podstawie czasopisma „LUD” (Grażyna Czerniak); polską dobroczynność w Petersburgu na łamach gazety „Kraj” (Jolanta Kowalik); związek pomiędzy literaturą a muzyką na wybranych przykładach z twórczości autora *Teatru wyobraźni* Witolda Hulewicza (Karolina Mytkowska); wizerunek Huculą w XIX-wiecznej prasie na podstawie czasopisma „LUD” (Grażyna Czerniak); czynniki wpływające na kształcenie proobronne młodzieży w systemie oświaty w Polsce (Radosław Kondracki); rozwój krytycznego myślenia u dzieci w wieku przedszkolnym jako podstawowa umiejętność człowieka w XXI wieku (Natalia Stepanova); międzykulturowe podejście do formowania umiejętności językowych zagranicznych studentów studiów medycznych w kontekście światowym i ukraińskim (Olena Semenog, Inna Levenok); teoretyczne wprowadzenie do opisu zjawiska jakim jest dyzartria (Martyna Zaborowska); wpływ otyłości i nadwagi na zdrowie współczesnego

człowieka oraz sposobów zabiegania i leczenia schorzenia (Angelika Baranowska).

Ważnym punktem odniesienia do proponowanego wydania stały się wnioski z poprzednich edycji wydawniczych, systematycznych badań młodych naukowców z Polski oraz Ukrainy i pogłębionej refleksji nad aktualnymi problemami rozwoju społeczności międzynarodowej. Wieloaspektowość zakresu rozważań, przyczynia się do nowego spojrzenia na złożony charakter społeczności międzynarodowej oraz prowadzi do lepszego zrozumienia przeszłości. Złożoność aspektów badawczych determinuje do kontynuacji rozważań, a także wskazania nowych obszarów z zakresu tytułowej problematyki.

Zespół Redakcyjny

SEKCJA I.

**SPOŁECZNOŚĆ MIĘDZYNARODOWA
W UJĘCIU POLITYCZNO-PRAWNYM**

Nicole Pietrzak¹

Polityka Unii Europejskiej wobec Ukrainy w latach 2014-2019

Wprowadzenie

Rozpoczęcie współpracy Unii Europejskiej (UE) z Ukrainą przypada na początek lat 90. XX w. Stosunki nawiązano poprzez podpisanie 14 czerwca 1994 r. Porozumienia o Partnerstwie i Współpracy (PCA), które weszło w życie dopiero 1 marca 1998 r. Dotyczyło ono zarówno stworzenia sfery wolnego handlu, pogłębienia dialogu politycznego, jak i wzmocnienia stosunków gospodarczych ze Wspólnotą Europejską. Należy zaznaczyć, że w umowie tej nie zawarto jakiegokolwiek klauzuli dotyczącej przystąpienia Ukrainy do unijnych struktur. Warto również wspomnieć, że dzięki zainicjowaniu przez UE programu Technical Assistance Commonwealth Independent States (TACIS) w 1991 r. Ukraina otrzymała pomoc finansową o łącznej wartości ponad 1 mln euro². W odniesieniu do polityki UE istotna jest także Wspólna Strategia UE wobec Ukrainy, którą przyjęto w grudniu 1999 r. Miała ona na celu wspomóc reformy gospodarcze, jak i procesy i procedury demokratyczne na Ukrainie. Ponadto podjęto współpracę w zakresie zwiększenia integracji gospodarki ukraińskiej z kontynentem europejskim³.

Kluczowe znaczenie dla rozważanej problematyki ma również ustanowiona w 2004 r. Europejska Polityka Sąsiedztwa (EPS), która jest skierowana do państw sąsiadujących z UE. EPS oferuje przede wszystkim integrację polityczną i ekonomiczną⁴. Podstawę prawną EPS stanowi artykuł 8 Traktatu o Unii Europejskiej (TUE), w którym podkreślono, iż UE dąży zarówno do umocnienia relacji między państwami

¹ mgr Nicole Pietrzak, Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, e-mail: nicole922@onet.pl

² W. Stankiewicz, *Proces integracji Ukrainy z Unią Europejską*, „Nowa Polityka Wschodnia” 2013, nr 2, s. 28.

³ Ibidem, s. 29.

⁴ K. Cichos, „Wartości” czy bezpieczeństwo? *Polityka sąsiedzka UE (na przykładzie relacji z Ukrainą)*, „Przegląd Wschodnioeuropejski” 2018, nr 1, s. 121.

z nią sąsiadującymi, jak i utworzenia przestrzeni dobrobytu i dobrego sąsiedztwa kierując się wartościami UE⁵. Kluczowe są również artykuły 206-207 i 216-219 Traktatu o funkcjonowaniu Unii Europejskiej (TFUE) dotyczące wspólnej polityki handlowej oraz zawierania umów międzynarodowych⁶. Ważny jest także Tytuł V TUE odnoszący się do działań zewnętrznych UE, które oparte są na zasadach stanowiących podstawy jej utworzenia i rozwoju. Zasady te podkreślają najważniejsze wartości, które UE wspiera na świecie. Są to m.in.: demokracja, zasady równości i solidarności, poszanowanie godności ludzkiej oraz niepodzielność praw człowieka i jego podstawowych wolności⁷. UE w ramach EPS oferuje krajom uprzywilejowane stosunki i wsparcie finansowe. Poziom pomocy oraz współpracy uzależniony jest od stopnia w jakim państwa te dzielają wspomniane wartości. Należy zaznaczyć, że w ramach EPS UE największą uwagę koncentruje na procesach demokratycznych, polityce zrównoważonego rozwoju gospodarczego oraz inkluzji społecznej. W tym zakresie istotne są działania skupiające się na utrwalaniu demokracji, co wiąże się z wolnymi i uczciwymi wyborami, zwalczaniem korupcji czy niezawisłością sądów. UE w ramach EPS wprowadziła również zasadę „więcej za więcej”, co oznacza, że zacieśnia ona stosunki z tymi państwami, które wykazują znaczne postępy w reformach demokratycznych. W ramach tej polityki przewidziane są programy reform politycznych i gospodarczych uwzględniające potrzeby, interesy i potencjał zarówno UE, jak i jej partnerów. Programy te nastawione są na rozwijanie demokratycznych i sprawiedliwych integracji społecznych czy gospodarczych. Cele te realizowane są dzięki pomocy finansowej, jak i współpracy politycznej i technicznej. Środki pieniężne pochodzą przede wszystkim z Europejskiego Instrumentu Sąsiedztwa, ale pomocne są również inne instrumenty i programy. Są to: Instrument na rzecz Społeczeństwa Obywatelskiego Krajów Sąsiedztwa, dotacje Europejskiego Banku Inwestycyjnego czy pożyczki Europejskiego Banku Odbudowy i Rozwoju⁸.

⁵ LexLege, <https://www.lexlege.pl/traktat-o-unii-europejskiej/>, [14.07. 2019].

⁶ Eur-lex, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/?uri=celex%3A012E%FTXT>, [14.07.2019].

⁷ ArsLege, <https://www.arslege.pl/traktat-o-unii-europejskiej/k78/s2127/>, [14.07.2019].

⁸ M. Damen, *Europejska polityka sąsiedztwa*, <http://www.europarl.europa.eu/factsheets/pl/sheet/170/europejska-polityka-sasiedztwa>, [14.07.2019].

Od 2009 r. współpraca z Ukrainą odbywa się również w ramach Partnerstwa Wschodniego (PW), dzięki któremu możliwe jest pogłębianie integracji gospodarczej i politycznej. Jej poziom uzależniony jest w dużej mierze od stopnia poszanowania europejskich wartości, standardów czy oceny postępów w poszczególnych krajach. PW promuje i wspiera podstawowe zasady demokracji i dobrych rządów, dąży do dobrobytu gospodarczego i społecznego. Dzięki funduszom europejskim wspiera projekty mające na celu zmniejszenie nierówności społeczno-gospodarczych. Celem PW jest również poprawa bezpieczeństwa energetycznego czy też promowanie kontaktów międzyludzkich. Kluczową rolę odgrywa Zgromadzenie Parlamentarne Euronest ustanowione w 2011 r., które odpowiedzialne jest za konsultacje w ramach partnerstwa, sprawowanie nadzoru nad nim i jego monitorowanie. W ramach Zgromadzenia odbywają się wspólne obrady parlamentów państw PW i Parlamentu Europejskiego. Jednym z jego celów jest aktywne zaangażowanie w dialog kulturowy i zacieśnianie kontaktów międzyludzkich. W skład Zgromadzenia Parlamentarnego Euronest wchodzi zarówno 60 posłów do Parlamentu Europejskiego, jak i 10 posłów do parlamentu każdego państwa partnerskiego. Należy podkreślić, że członkiem Zgromadzenia nie jest żaden poseł z Białorusi, ponieważ Parlament Europejski nie uznał Zgromadzenia Narodowego Republiki Białorusi za organ wybrany w demokratycznych wyborach⁹.

Umowa stowarzyszeniowa

Układ stowarzyszeniowy jest formą porozumień, które UE zawiera z krajami trzecimi w celu ustanowienia ram określających ich wzajemną współpracę w sferze gospodarczej, handlowej, społecznej czy politycznej. Proces negocjacyjny w celu zawarcia tej umowy z Ukrainą prowadzony był w latach 2007-2011¹⁰. Należy zaznaczyć, że miała ona zostać podpisana do 2013 r., ale zmiany polityczne na Ukrainie spowodowały, iż ówczesny prezydent, Wiktor Janukowycz, zrezygnował z jej ratyfikacji. Decyzja ta wywołała protesty i prounijne manifestacje na Ukrainie, które doprowadziły do obalenia jego prezydentury. W maju

⁹ Ibidem.

¹⁰ M. Balczyk, *Umowa stowarzyszeniowa pomiędzy UE a Ukrainą elementem budowy bezpieczeństwa europejskiego. Wybrane aspekty swobodnego przepływu osób*, „Kra-kowskie Studia Międzynarodowe” 2016, nr 4, s. 30-31.

2014 r. wybory prezydenckie wyłoniły nowego premiera Arsenija Jace- niuka i prezydenta Petra Poroszenke, którzy dążyli do podpisania ukła- du stowarzyszeniowego. W dniu 21 marca 2014 r. A. Jaceniuk podpisał jego polityczną część. Natomiast 27 czerwca 2014 r., podczas szczytu Rady Europejskiej w Brukseli, P. Poroszenko podpisał drugą część umo- wy dotyczącą sfery gospodarczej. Układ stowarzyszeniowy składa się z: 7 tytułów, 43 załączników i 3 protokołów. W preambule podkreślono, że Ukraina podziela wspólne wartości i wspólną historię z krajami człon- kowskimi. Umowa ta promuje zarówno wzmocnienie więzi politycznych i gospodarczych, jak i poszanowanie wspólnych wartości. Ponadto pod- jęto działania w zwalczaniu nadużyć finansowych czy w polityce rybo- łóstwa i polityce morskiej. Na szczególną uwagę zasługuje Tytuł IV, który poświęcono pogłębionej współpracy w strefie wolnego handlu (DCFTA)¹¹. Te dwustronne stosunki handlowe otworzyły nowe możliwo- ści gospodarcze zarówno dla UE, jak i Ukrainy. Dzięki umowie ukraiń- skie firmy uzyskały dostęp do największego rynku na świecie, a przed- sięsiębiorstwom z UE umożliwiło to korzystanie z dostępu do ukraińskich dostawców i partnerów. Od stycznia 2016 r. UE stała się pierwszym handlowym partnerem Ukrainy. Ponadto DCFTA umożliwia państwu ukraińskiemu dywersyfikację gospodarki, która obecnie oparta jest na dużych przedsiębiorstwach. Celem jest pobudzenie sektora usług ma- łych i średnich przedsiębiorstw¹². Należy wskazać, iż podstawą umowy jest poszanowanie takich wartości jak: demokracja, suwerenność, prawa człowieka, zasada państwa prawnego czy zasada wolnej gospodarki. Umowa ta ma charakter normatywny, a jej postanowienia dotyczą sto- warzyszenia politycznego, bezpieczeństwa wewnętrznego i integracji gospodarczej¹³.

Wsparcie finansowe Unii Europejskiej wobec Ukrainy w latach 2014-2019

UE przekazując środki finansowe dla Ukrainy wspiera ją w proce- sie wdrażania niezbędnych reform. Należy podkreślić, iż oficjalne spo- tkania przedstawicieli UE i Ukrainy odbywają się już od 1997 r. i są one

¹¹ K. Cichos, op. cit., s. 123-124.

¹² M. Kocijancic, A. Kaznowski, *EU-Ukraine relations-factsheet*, https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage_en/4081/%20EU-Ukraine%20relations,%20fact%20sheet, [15.07.2019].

¹³ M. Balczyk, op. cit., s. 37.

szansą do dyskusji na temat wspólnych stosunków. 27 kwietnia 2015 r. w Kijowie odbył się pierwszy szczyt w ramach układu o stowarzyszeniu. Podczas spotkania UE reprezentowana była przez przewodniczącego Rady Europejskiej, Donalda Tuska, przewodniczącego Komisji Europejskiej, Jeana-Claude Junckera, i komisarza ds. Europejskiej polityki sąsiedztwa i negocjacji w sprawie rozszerzenia, Johannesesa Hahna. Natomiast delegacji ukraińskiej przewodniczył P. Poroszenko. Przewodniczący Rady Europejskiej zaznaczył, że w ramach tego szczytu dyskusja dotyczyła reform politycznych i gospodarczych na Ukrainie, jej sytuacji wewnętrznej i sporu z Federacją Rosyjską. Podkreślił on również, że UE jest gotowa zwiększyć swój wkład w pomoc humanitarną¹⁴.

Kolejny szczyt odbył się 24 listopada 2016 r. w Brukseli, na którym przedstawiciele UE potwierdzili kolejny pakiet wsparcia dla Ukrainy o łącznej wartości 300 milionów euro. Podczas tego szczytu podpisano program w wysokości 104 mln euro na rzecz reform administracji publicznej dotyczących wsparcia nowej generacji urzędników czy budowania ministerstw według norm europejskich. Kwota miała wesprzeć rozwój niezależności i profesjonalizmu służby cywilnej. UE podkreśliła, że część środków finansowych z całą pewnością przeznaczy na zatrudnienie nowego pokolenia urzędników publicznych. Oprócz tego podpisano nowy program antykorupcyjny mający na celu dofinansowanie organów antykorupcyjnych, aby miały one większe zdolności zarówno do prowadzenia dochodzenia, jak i ścigania oraz karania korupcji. W tym zakresie pomoc finansowa objęła także międzynarodowych doradców, których głównym zadaniem było monitorowanie wdrażanych reform oraz sprawowanie kontroli nad prawodawstwem związanym z korupcją. Natomiast program na rzecz praworządności w wysokości 52,5 mln euro skupił się na reformie systemu sądownictwa i policji. Sfinansował on zarówno szkolenia sędziów, jak również modernizację posterunków policji czy odnawianie sprzętu¹⁵. Na listopadowym szczycie podpisano również nowy protokół ustaleń dotyczący partnerstwa energetycznego między UE a Ukrainą, który zastąpił protokół podpisany w 2005 r. Jego fundamentalnym celem było ożywienie współpracy

¹⁴ Consilium, <https://www.consilium.europa.eu/en/meetings/international-summit/2015/04/27/>, [19.07.2019].

¹⁵ Europa, http://europa.eu/rapid/press-release_IP-16-3948_en.htm, [16.07.2019].

energetycznej pomiędzy podmiotami. Protokół ten objął okres 10 lat¹⁶. Podczas szczytu poczyniono również ostatnie przygotowania w kierunku liberalizacji wiz. Należy wspomnieć, że w 2015 r. Komisja stwierdziła, iż Ukraina spełnia wymogi dotyczące zwolnienia z obowiązku wizowego. Mimo to wydano rozporządzenie dotyczące mechanizmu zawieszenia, które umożliwia państwom członkowskich zawieszenie zwolnienia z obowiązku wizowego. Komisja może uruchomić mechanizm z własnej inicjatywy bądź kraj członkowski może zlecić Komisji przesłanie sprawozdania do Parlamentu Europejskiego i Rady w celu zbadania, czy dane państwo nadal spełnia wszystkie kryteria zwalniające z tego obowiązku. Mechanizm ten stanowi również zabezpieczenie krajów członkowskich w kontekście obecnej migracji¹⁷.

Z kolei w dniach 12-13 lipca 2017 r. odbył się szczyt w Kijowie, na którym zakończono ratyfikacje układu o stowarzyszeniu, który wszedł w życie 1 września 2017 r. Podkreślono, iż już od 2014 r. stosuje się wiele politycznych i sektorowych części układu, a część dotycząca sfery wolnego handlu (DCFTA) jest stosowana od 1 stycznia 2016 r. Warto podkreślić, że od tego momentu UE wzmocniła swoją pozycję jako partnera handlowego Ukrainy. Ponadto unijni przywódcy potwierdzili, że od 11 czerwca 2017 r. wszyscy obywatele posiadający paszport biometryczny są uprawnieni do podróżowania po terytorium UE, ale pobyt ten nie może trwać dłużej niż 90 dni¹⁸. Z całą pewnością był to krok zmierzający do wzmocnienia więzi pomiędzy UE a Ukrainą. Należy podkreślić, że UE przysługuje prawo zawieszenia takiej liberalizacji w przypadku poważnych problemów związanych z migracją czy bezpieczeństwem Ukrainy¹⁹.

Kolejny szczyt odbył się 9 lipca 2018 r. w Brukseli. UE i Ukraina podkreśliły wartość układu stowarzyszeniowego, dzięki któremu w roku 2017 handel towarowy między podmiotami zwiększył się o 24%. Ponadto wdrożono nowy pakiet pomocy makrofinansowej o łącznej wartości

¹⁶ Europa, <https://ec.europa.eu/energy/en/news/eu-ukraine-summit-eu-and-ukraine-in-tensify-energy-partnership>, [16.07.2019].

¹⁷ Consilium, <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2016/11/17/visa-liberalisation-ukraine/>, [16.07.2019].

¹⁸ Consilium, <https://www.consilium.europa.eu/en/meetings/international-summit/2017/07/12-13/>, [20.07.2019].

¹⁹ Consilium, <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2017/05/11/visa-liberalisation-ukraine/>, [15.07.2019].

1 mld euro. Ukraina podpisała również z Europejskiej Bankiem Inwestycyjnym umowę pożyczki w wysokości 75 mln euro. Środki finansowe miały wspomóc projekty dotyczące bezpieczeństwa drogowego²⁰.

Ostatni szczyt UE-Ukraina odbył się 8 lipca 2019 r. w Kijowie, podczas którego przywódcy podkreślili siłę współpracy polityczno-gospodarczej. UE postanowiła zapewnić większe wsparcie dla rejonu azowskiego i Zatoki Kerczeńskiej. W tej sprawie powołała grupę ekspertów, którzy odwiedzili tamte obszary. Rezultatem tej wizyty była propozycja przekazania środków pieniężnych w wysokości 10 mln euro na projekty infrastrukturalne. Postanowiono, że zostaną one przekazane na dywersyfikację regionalnej gospodarki oraz małe przedsiębiorstwa. Ponadto środki zostaną przydzielone także na poprawę ochrony społeczności czy bezpieczeństwa publicznego²¹. Unijni przedstawiciele podpisali z prezydentem Ukrainy, Wołodymyrem Zeleńskim, 4 programy o łącznej wartości 109 mln euro. Pakiet ten oferuje wsparcie na rzecz decentralizacji, zwalczania korupcji, współpracy technicznej i społeczeństwa obywatelskiego. W ramach wsparcia decentralizacji UE przekazała dla Ukrainy środki w wysokości 40 mln euro. Udzielona pomoc materialna wesprzeć ma zaangażowanie obywateli w kształtowanie polityki na poziomie lokalnym, regionalnym i krajowym. W ramach tego projektu środki finansowe zostaną również przekazane na infrastrukturę komunalną. UE zapewniła również wsparcie projektu na rzecz walki z korupcją, na który przeznaczyła 15 mln euro. Istotną rolę odgrywa ustanowiona w 2016 r. Unijna inicjatywa antykorupcyjna (EUACI), która przyczyniła się do powołania nowych agencji odpowiedzialnych za zapobieganie korupcji i prowadzenia dochodzeń w tej sprawie. Przyczyniła się ona zarówno do utworzenia Wysokiego Trybunału Antykorupcyjnego, jak i wprowadzenia nowoczesnych mechanizmów antykorupcyjnych. W ramach projektu wzmocnienia pozycji społeczeństwa obywatelskiego UE przekazała 10 mln euro. Program ten ma na celu dążenie do rozwoju przejrzystych, odpowiedzialnych i demokratycznych instytucji. Ponadto środki pieniężne zostaną przekazane na rozwój społeczny i gospodarczy. Kolejną inicjatywą jest instrument współpracy technicznej, który ma na

²⁰ Consilium, <https://www.consilium.europa.eu/pl/meetings/international-summit/2018/07/09/ukraine/>, [20.07.2019].

²¹ Consilium, <https://www.consilium.europa.eu/pl/meetings/international-summit/2019/07/08/> [20.07.2019].

celu wsparcie rządu ukraińskiego we wdrażaniu reform oraz umowy o stowarzyszeniu. Ponadto program przewiduje udzielanie porad politycznych, czy wiedzy fachowej dotyczącej procesu zbliżenia prawa z UE czy ułatwień w handlu. Pomoc zostanie udzielona również w sektorze gospodarczym, energetycznym czy transportu²².

Ponadto UE zaangażowana jest w realizację programów związanych z rozwojem infrastruktury, rolnictwa, czy gospodarki komunalnej. Stąd też w latach 2014-2016 Europejski Bank Inwestycyjny udzielił pożyczek w wysokości 3 mld euro. Wsparcie finansowe zostało przekazane na sektor bankowy, agrobiznes oraz małe firmy z siedzibą na Ukrainie. W tej kwestii Europejski Bank Odbudowy i Rozwoju w latach 2014-2017 przeznaczył 3,5 mld euro. Pożyczka ta ułatwiła także Ukrainie zakup gazu o łącznej wartości 300 mln USD w latach 2015-2016. Otrzymała ona również 1 miliard euro i 165 milionów euro z Europejskiego Instrumentu Sąsiedztwa, w ramach którego środki finansowe przeznaczono na monitorowanie procesu reform, program rozwoju sektora prywatnego czy inicjatywę antykorupcyjną na Ukrainie. W ramach projektu współpracy technicznej UE w 2016 r. w formie dotacji przekazała środki w wysokości 28,5 mln euro, a w roku 2017 – 37,5 mln euro. Ponadto od 2014 r. UE przekazała 100 mln euro z Instrumentu przyczyniającego się do stabilności i pokoju (IcSP). Opracowano również plan inwestycji zewnętrznych UE, którego głównym celem jest wspieranie inwestycji publicznych i prywatnych. W ramach tego planu przekazano około 181 mln euro na wsparcie infrastruktury wodnej i kanalizacyjnej, środowiska jak i finansowanie sektora małych i średnich przedsiębiorstw²³. Na mocy decyzji przewodniczącego Komisji Europejskiej w 2014 r. utworzono także grupę wsparcia dla Ukrainy (SGUA). Jest to grupa zadaniowa, której celem jest wsparcie Ukrainy we wdrażaniu układu o stowarzyszeniu z UE. Monitoruje ona czy pomoc udzielana przez Komisję Europejską jest ukierunkowana zgodnie z tą umową. Działania Komisji Europejskiej skupiają się na doradztwie, udzielaniu porad i wiedzą specjalistyczną. W skład SGUA wchodzi kilka zespołów tematycznych, które są odpowiedzialne za podstawowe priorytety reform określone w programie stowarzyszeniowym. Działania zespołów

²² Europa, http://europa.eu/rapid/press-release_IP-19-3811_pl.htm, [20.07.2019].

²³ Eeas, https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-Homepage/4081/eu-ukraine-relations-factsheet_en, [20.07.2019]

obejmują takie sfery jak zarządzanie i praworządność, energia, zdrowie, edukację, sprawy wewnętrzne czy zarządzanie gospodarcze²⁴.

UE wspiera również integrację Ukrainy z Europejskim Obszarem Szkolnictwa Wyższego oraz wdrażane przez nią reformy mające na celu modernizację systemu edukacji. Ukraina także aktywnie uczestniczy w największym programie edukacyjnym UE. Od 2014 r. w ramach programu Erasmus + UE przeznaczyła 5 milionów euro dla ukraińskich studentów i kadry pracowników naukowych. Należy podkreślić, że inicjatywa ta wspiera rozwój umiejętności i kompetencji, a także stwarza szansę wymiany akademickiej. Skorzystało z niej ponad 7250 osób, a około 12 000 ukraińskich studentów i pracowników akademickich uczestniczyło w krótkoterminowych wymianach, szkoleniach czy wolontariacie. Bez wątplenia jest to szansa na współpracę i nawiązanie nowych kontaktów międzyludzkich²⁵.

Kluczowe jest również zaangażowanie UE w pomoc humanitarną na Ukrainie. Obejmuje ona podstawowe wsparcie dla najbardziej potrzebujących osób zamieszkujących tereny dotknięte konfliktem. Działania UE skupiają się przede wszystkim na zapewnieniu opieki zdrowotnej, wody i żywności czy działaniach obronnych. Ponadto UE wraz z państwami członkowskimi zaoferowała pomoc w edukacji i naprawie schronisk. Należy podkreślić, że zaangażowanie w ochronę ludności i pomoc humanitarną UE (ECHO) trwa od 2014 r. W ramach tej pomocy UE przekazała środki pieniężne w wysokości 133, 8 mln euro, w tym 17, 7 mln euro w 2019 r. Ponadto UE zaoferowała także pomoc rzeczową i wsparcie przesiedlonym obywatelom Ukrainy na Białorusi i w Rosji²⁶.

Reakcja UE na aneksję Krymu

Nielegalna aneksja Krymu i Sewastopola oraz poprzedzające to wydarzenia prounijne protesty społeczne, zwane Majdanem, wymusiły na UE podjęcie konsekwentnych działań w tym zakresie²⁷. Należy wspomnieć, że 18 marca 2014 r. Rosja, naruszając prawo międzyna-

²⁴ Ec.europa, https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/neighbourhood/countries/ukraine/sgua_en, [15.07.2019].

²⁵ M. Kocijancic, A. Kaznowski, op.cit.

²⁶ Ibidem.

²⁷ I. Kolsnyk, *Układ o stowarzyszeniu Ukraino-UE jako wyraz wsparcia ze strony Unii dla ochrony praw człowieka w kontekście wojny na Ukrainie*, „Studia Prawnicze KUL” 2015, nr 2, s. 142-143.

rodowe, dokonała bezprawnej aneksji Krymu i destabilizacji Ukrainy. Rada Europejska już 20 marca 2014 r. potępiła działanie Federacji Rosyjskiej. W związku z tym unijni przywódcy przyjęli surową politykę nieuznawania w kontekście nielegalnego zaanektowania przez Federację Rosyjską. Polityka ta obejmuje szeroki zakres środków, a jej głównym celem jest wykazanie, że UE nie uznaje bezprawnej aneksji. W ramach tej polityki jednym z działań podjętych przez UE było zamrożenie aktywów i zakaz wydawania wiz osobom biorącym udział w naruszeniu integralności terytorialnej państwa ukraińskiego oraz udzielającym wsparcia rosyjskim decydom. Dla przykładu, 15 marca 2019 r. UE dodała do tej listy 8 osób, które 25 listopada 2018 r. uczestniczyły w zatrzymaniu ukraińskich marynarzy i ich statków morskich w Cieśninie Kerczeńskiej. W ramach tej polityki UE nałożyła również ograniczenia na wymianę gospodarczą z Krymem i Sewastopolem. Dotyczą one przede wszystkim zakazu importu towarów pochodzących z tego terytorium. Zakazem nie są objęte towary posiadające ukraińskie certyfikaty. Kolejnym ograniczeniem jest zakaz inwestowania na Krymie i świadczenia usług turystycznych w tym obszarze. Podkreślono również, że usługi budowlane, inżynierskie, jak również pomoc techniczna nie powinny być udzielane. Kolejną kluczową kwestią w tym zakresie są także przepisy dotyczące nieuznawania niektórych kategorii rosyjskich paszportów. W 2016 r. Komisja Europejska wraz z Europejską Służbą Działań określiły wytyczne wspólnego podejścia krajów członkowskich do rosyjskich paszportów, które zostały wydane na Krymie. Przepisy te wskazują na nieuznawanie zarówno rosyjskich paszportów wydanych przez rosyjskie władze administracyjne z siedzibą na Krymie i Sewastopolu po bezprawnej aneksji. Ponadto wytyczne zalecają nieuznawanie rosyjskich paszportów wydanych przed władze z siedzibą w Federacji Rosyjskiej mieszkańcom tych terytoriów, jeśli osoby te nie posiadały rosyjskiego obywatelstwa przez zaanektowaniem. Unijni przedstawiciele oficjalnie powiadomili Federację Rosyjską, że umowy dwustronne zawarte między UE a Rosją mają zastosowanie wyłącznie do uznanego na szczeblu międzynarodowym terytorium Rosji, nie uwzględniają one Krymu czy Sewastopola. Warto podkreślić, że krymskie podmioty publiczne nie są uprawnione do udziału w programach UE, których uczestnikiem jest Ukraina. Są to „Kreatywna Europa” i „Horyzont 2020”. Pierwszy z nich dotyczy wsparcia sektora kultury i sektora kreatywnego. Natomiast

drugi unijny program dotyczy badań i innowacji. Ponadto podmioty te nie kwalifikują się do udziału w programie Erasmus +, dzięki któremu środki finansowe przeznaczane są na rzecz szkolenia, edukacji, młodzieży czy sportu. Należy zaznaczyć, że ograniczenia te obejmują byty, a nie ludzi. Dlatego studenci krymscy podejmujący studia na terytorium UE kwalifikują się do stypendium w ramach wspólnych studiów magisterskich Erasmus Mundus²⁸.

UE w odpowiedzi na złamanie prawa międzynarodowego przez Federację Rosyjską wprowadziła środki ograniczające. Pierwsze z nich to środki dyplomatyczne. Dla przykładu w 2014 r. UE odwołała wspólny szczyt G8 z Rosją, a kraje członkowskie podjęły decyzję o nieodbywaniu regularnych szczytów z udziałem rosyjskich przedstawicieli. Należy podkreślić, że oficjalne spotkania odbywają się w ramach procesu G7. Ponadto UE nie przeprowadziła planowanych negocjacji w kwestii przystąpienia Rosji do Organizacji Współpracy Gospodarczej i Rozwoju (OECD) oraz Międzynarodowej Agencji Energii (IEA). Zastosowano również indywidualne środki ograniczające, które dotyczą zamrożenia aktywów i zakazu podróży. Środkami objęto 170 osób i 44 podmioty, których działania przyczyniły się do destabilizacji Ukrainy oraz podważenia jej integralności i suwerenności. Warto podkreślić, że UE podjęła decyzję o przedłużeniu tych środków do września 2019 r. Ponadto UE przyjęła ograniczenia w stosunkach gospodarczych z Krymem i Sewastopolem. Środkami ograniczającymi objęto zakaz importu towarów pochodzących z tego obszaru, ograniczono handel i inwestycje w niektórych sektorach gospodarki. Zakazem objęto także dostarczanie usług turystycznych czy wywóz towarów i technologii. Środki te zostały przedłużone do 23 czerwca 2020 r. Należy wspomnieć, że ograniczono także dostęp do rynków kapitałowych UE dla poszczególnych rosyjskich banków i firm czy dostęp do niektórych technologii i usług. Obecnie sankcje gospodarcze przedłużone zostały do 31 stycznia 2020 r. Z kolei w ramach współpracy gospodarczej Europejski Bank Inwestycyjny (EBI) zawiesił podpisywanie nowych operacji finansowych w Rosji. Kraje człon-

²⁸ Eeas, https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-Homepage/37464/eu-non-recognition-policy-crimea-and-sevastopol-fact-sheet_en, [15.07.2019].

kowskie UE zgodziły się na zawieszenie finansowania nowych operacji²⁹.

Podsumowanie

Podsumowując, należy podkreślić, że wzajemne relacje polityczno-gospodarcze znacznie ewoluowały. Choć współpracę nawiązano już po odzyskaniu niepodległości przez Ukrainę, to z całą pewnością w kształtowaniu wspólnej polityki istotną rolę odegrał układ o stowarzyszeniu. Jego głównym celem jest pogłębianie więzi politycznych, zacieśnianie stosunków gospodarczych czy promowanie wspólnych wartości. Bez wątplenia artykuł ukazał, że UE jest zaangażowana w modernizację ukraińskiej gospodarki i odbudowę demokratycznego państwa. Autorka poddała analizie zarówno wsparcie finansowe, jak również rekcje UE na bezprawną aneksję Krymu i Sewastopola. Warto zaznaczyć, że UE podejmuje wiele inicjatyw mających na celu poprawę sytuacji gospodarczej w tym obszarze. Głównym celem UE jest utrzymanie pokoju w Europie, jak i budowanie przestrzeni dobrobytu zgodnie z jej wartościami. Bez wątplenia obecna sytuacja wewnętrzna na Ukrainie stanowi zagrożenie dla europejskiego bezpieczeństwa. Po przeprowadzonej analizie należy stwierdzić, że UE podejmuje działania na rzecz wzmocnienia jej stabilności, a unijni przedstawiciele wielokrotnie podkreślają, że popierają Ukrainę w jej reformach. Analiza polityki UE wobec Ukrainy pokazała również, że Wspólnota Europejska nie formułuje jednoznacznych deklaracji w kwestii przystąpienia Ukrainy do unijnych struktur. Z całą pewnością wynika to z niestabilnej sytuacji politycznej Ukrainy i jej kryzysu gospodarczego. W perspektywie przyszłych stosunków ciężko stwierdzić, czy w relacjach UE- Ukraina nastąpi przełom.

Bibliografia

- ArsLege, <https://www.arslege.pl/traktat-o-unii-europejskiej/k78/2127/>.
Bainczyk M., *Umowa stowarzyszeniowa pomiędzy UE a Ukrainą elementem budowy bezpieczeństwa europejskiego. Wybrane aspekty swobodnego przepływu osób*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe” 2016, nr 4, s. 29-51.
Cichos K., „Wartości” czy bezpieczeństwo? *Polityka sąsiedzka UE (na przykładzie relacji z Ukrainą)*, „Przegląd Wschodnioeuropejski” 2018, nr 1, s. 119-128.

²⁹ Consilium, <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/sanctions/ukraine-crisis/>, [19.07.2019].

Consilium, <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2017/05/11/visa-liberalisation-ukraine>.

Consilium, <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/sanctions/ukraine-crisis/>.

Consilium, <https://www.consilium.europa.eu/en/meetings/international-summit/2015/04/27/>.

Consilium, <https://www.consilium.europa.eu/en/meetings/international-summit/2017/07/12-13/>.

Consilium, <https://www.consilium.europa.eu/pl/meetings/international-summit/2019/07/08/>.

Damen M., *Europejska polityka sąsiedztwa*, <http://www.europarl.europa.eu/factsheets/pl/sheet/170/europejska-polityka-sasiedztwa>.

Ec.europa, https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/neighbourhood/countries/ukraine/sgua_en.

Eeas, https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-Homepage/37464/eu-non-recognition-policy-crimea-and-sevastopol-fact-sheet_en.

Eeas, https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-Homepage/4081/eu-ukraine-relations-factsheet_en.

Eur-lex, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/?uri=celex%3A12012E%2FTXT>.

Europa, <https://ec.europa.eu/energy/en/news/eu-ukraine-summit-eu-and-ukraine-intensify-energy-partnership>.

Europa, http://europa.eu/rapid/press-release_IP-19-3811_pl.htm.

Europa, http://europa.eu/rapid/press-release_IP-16-3948_en.htm.

Kocijancic M., Kaznowski A., *EU-Ukraine relations-factsheet*, https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage_en/4081/%20EU-Ukraine-%20relations,%20ofactsheet.

Kolsnyk I., *Układ o stowarzyszeniu Ukraino-UE jako wyraz wsparcia ze strony Unii dla ochrony praw człowieka w kontekście wojny na Ukrainie*, „Studia Prawnicze KUL” 2015, nr 2, s. 141-151.

LexLege, <https://www.lexlege.pl/traktat-o-unii-europejskiej/art-8/>.

Stankiewicz W., *Proces integracji Ukrainy z Unią Europejską*, „Nowa Polityka Wschodnia” 2013, nr 2, s. 27-53.

Jakub Klepański¹

Analiza ilościowa i jakościowa wystąpień publicznych przywódców politycznych jako sposób obserwacji trendów w środowisku lokalnym i międzynarodowym

Wstęp

Wystąpienia publiczne stanowią niezwykle istotną część pracy polityka. Ten rodzaj aktywności znajduje zastosowanie podczas takich wydarzeń, jak: posiedzenia parlamentu, konferencje prasowe/briefingi, spotkania z wyborcami, wiece wyborcze, kongresy partyjne, itp. Należy zatem stwierdzić, iż każdy polityk pełniący funkcje publiczne, winien posiadać elementarną umiejętność wygłaszania swoich poglądów, spostrzeżeń czy postulatów w formie wystąpień publicznych. Tego typu aktywność znacząco sprzyja budowaniu swojej pozycji, np. w strukturach partyjnych bądź rządowych, zyskiwaniu poparcia społecznego, czy też wywoływanie wśród odbiorców określonych reakcji bądź stanów emocjonalnych. Wystąpienia publiczne pozwalają na lepsze dotarcie ze swoim programem do odbiorcy, a dzisiejsza technika umożliwiła poszerzenie zasięgu tej działalności – coraz istotniejszą rolę odgrywa internet i media społecznościowe, dzięki którym politycy, np. prowadząc ze swoich wystąpień transmisję na żywo na swoich kanałach, umożliwiają osobom nieobecnym na obserwację zachodzących wydarzeń w czasie rzeczywistym.

Nie tylko wyborcy, konkurenci polityczni oraz media skupiają znaczną część uwagi na wystąpieniach publicznych polityków jako ich aktywności zawodowej. Należy zaznaczyć, że świat naukowy również dostrzega rolę tego typu aktywności zawodowej tych osób. Badania wystąpień publicznych oscylują wokół coraz większej liczby zagadnień, dotyczą m. in. obserwacji przemian poglądów na wybrane kwestie bądź

¹ mgr Jakub Klepański, Instytut Nauk Politycznych, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, e-mail: jakub.klepanski@gmail.com

trendów w środowisku lokalnym lub międzynarodowym, analizy dyskursu, funkcji języka, mowy ciała, oprawy technicznej, czy też nawet wyglądu polityka. Świadczy to o tym, że wystąpienia publiczne stanowią bardzo dobry materiał badawczy dla osób specjalizujących się w wielu dziedzinach nauk społecznych, czy też humanistycznych.

Analizy wystąpień publicznych polityków umożliwiają precyzyjne zauważenie i zdiagnozowanie konkretnych zjawisk i procesów, które wraz z otaczającymi uwarunkowaniami, zmieniają się. Wyniki tego typu badań mogą znacząco wpływać na kształt sceny politycznej, zarówno tej krajowej, jak i międzynarodowej (np. Parlament Europejski). Komparatystyka stanowisk i deklaracji polityków w konkretnej materii mogą przyczynić się do tego, jaki wynik wyborczy osiągnie dana partia.

Wystąpienie publiczne jako materiał badawczy posiada niezwykle istotną z punktu widzenia naukowego cechę, jaką jest elastyczność, rozumianą inaczej jako możliwość wielowymiarowego prowadzenia badań nad tym materiałem, począwszy od założeń technicznych (np. analiza porównawcza, studium przypadku, badania statystyczne, itp.), poprzez profil badań (badanie konkretnych zjawisk, takich jak wspomniane wcześniej funkcje języka, mowa ciała, wygląd mówcy, analiza treści, itp.), kończąc na ich zasięgu (można analizować aktywność polityków ze swojego regionu, a także porównywać aktywność polityczną przywódców z różnych części świata).

W niniejszym opracowaniu autor przedstawia analizę ilościową i jakościową jako metodę badań nad wystąpieniami publicznymi przywódców politycznych. Charakterystyka opiera się na przeglądzie specjalistycznej literatury przedmiotu, wyboru kilku (spośród wielu artykułów) ciekawych form prowadzenia badań tymi metodami i ich charakterystyka, prezentując również autorski sposób mierzenia poziomu uwagi zwróconej na dany temat w analizowanym wystąpieniu.

Nadrzędną hipotezą badawczą jest stwierdzenie, iż analiza ilościowa i jakościowa jest wyjątkowo wartościową metodą badawczą, wykorzystywaną podczas badań nad wystąpieniami publicznymi polityków. Daje ona stosunkowo wiele możliwości profilu analiz oraz kształtowania własnych mechanizmów badawczych, które przynoszą efektywne i interesujące odpowiedzi na nurtujące naukowców zagadnienia. Prowadzenie tego typu analiz umożliwia obserwację zmian i trendów w dyskursie politycznym w środowisku międzynarodowym.

Pytania, na które treść niniejszego opracowania udziela odpowiedzi, to:

- jaki poziom skuteczności badań cechuje analizy przeprowadzone metodą ilościową oraz jakościową?

- jakie zalety i wady analizy ilościowej i jakościowej można wyróżnić?

- jaki stosunek względem siebie mają analiza ilościowa i analiza jakościowa? Czy istnieje możliwość przeprowadzenia kompleksowych badań, rezygnując z jednej z nich?

Wartym zaznaczenia we wstępie niniejszego opracowania jest fakt, iż dobór wybranych artykułów naukowych poddanych przedstawieniu i porównaniu jest wynikiem subiektywnego przeglądu specjalistycznej literatury przedmiotu, dokonanego przez autora opracowania (ich liczba jest uwarunkowana ograniczeniami edytorskimi). Celem tego jest ukazanie wielowymiarowości i różnorodności badań nad wystąpieniami publicznymi polityków przy zastosowaniu metody ilościowej oraz jakościowej.

Analiza ilościowa

W świetle różnorodności badań nad wystąpieniami publicznymi polityków przy wykorzystaniu analizy ilościowej, trudno jest scharakteryzować podstawowe cechy tej metody. Mimo tego, należy zaznaczyć, że analiza ilościowa w badaniach nad tego typu materiałem badawczym polega głównie na:

- zapoznaniu się z danymi dotyczącymi badanej dziedziny wystąpień publicznych polityków – dane wyrażone w formie liczbowej,

- opracowaniu zdobytych danych w sposób przystępny dla odbiorcy i według określonego klucza, umożliwiając ich jasną eksplanację (np. pod postacią diagramów, tabel, wykresów, etc.),

- wyciągnięciu wniosków/ocenie.

Przytoczone dane w formie liczbowej uzależnione są od badanej materii. Jako ułatwiający zrozumienie przykład można przytoczyć badanie mające na celu określenie częstotliwości wygłaszania oraz średniej długości *exposé*, jakie zostały wygłoszone przez premierów Polski w określonych ramach czasowych. Zapoznanie się z wartościami liczbowymi dotyczącymi tej materii polega na określeniu liczby wygłoszonych *exposé*, liczby dni w badanym okresie, okres sprawowania urzędu danego premiera (również w skali dni), liczby słów w każdym z *exposé* oraz

(o ile jest dostępne nagranie audio bądź wideo) długości ich trwania. Dzięki zdobyciu i opracowaniu tych danych można określić m. in. takie wartości, jak częstotliwość wygłaszania, długość trwania *exposé*, czy nawet szybkość narracji.

Opracowanie zdobytych danych w przejrzystej formie i według określonego systemu znajduje swoje zastosowanie zwłaszcza w badaniach porównawczych, gdzie wyjątkowo jasno i przejrzysto widać wynikające ze zdobytych danych podobieństwa i różnice.

Ostatnim krokiem, który należy wykonać jest wyciągnięcie stosownych wniosków i ocena opracowanych danych. Na podstawie wyżej przytoczonego przykładu badań wnioskiem może być średnia długość *exposé*, stosunek liczby *exposé* do liczby dni, średnia długość wystąpienia, etc.

Dokonując przeglądu specjalistycznej literatury naukowej, zwłaszcza w literaturze anglojęzycznej, możliwym jest zauważenie, iż badania ilościowe cieszą się coraz większą popularnością wśród naukowców. Pierwszym wybranym przykładem badań, w których odnaleziono elementy analizy ilościowej jest artykuł szczegółowo analizujący specyfikę języka Hillary Clinton i Donalda Trumpa w trakcie kampanii prezydenckiej w Stanach Zjednoczonych². Pierwszy element analizy ilościowej odnaleźć można w porównaniu danych liczbowych, związanych ze stosunkiem liczby zdań, pojmowanych jako deklaracje do ogólnej liczby zdań, które zostały wypowiedziane na wybranych wiecach w trakcie kampanii oraz podczas debaty. Tego typu porównanie pozwala stwierdzić, jak dużo zdań zawierały wszystkie wystąpienia publiczne kandydatów w trakcie kampanii wyborczej, który kandydat więcej wypowiadał się publicznie, jaki procent w wystąpieniach to deklaracje wyborcze.

Kolejnym elementem analizy ilościowej w tym artykule jest porównanie liczby zdań wyrażonych w trybie rozkazującym. Analogicznie do poprzedniego przykładu tego typu porównanie służy określeniu, jak dużo zdań zostało wyrażonych w tym trybie oraz który z polityków częściej się wypowiadał w ten sposób. Podobne porównania dotyczą trybu pytającego.

² K. Ping, L. Lingling, *Application of Interpersonal Meaning in Hillary's and Trump's Election Speeches*, „Advances in Language and Literary Studies” 2017, nr 8, s. 28-36.

Autorzy opracowania podjęli się również próby porównania częstotliwości używania przez D. Trumpa oraz H. Clinton wybranych czasowników modalnych, które pogrupowano w odpowiednie kategorie. Badania ukazały, iż stosunkowo najczęściej używanymi czasownikami modalnymi spośród wszystkich wybranych były te, które wyrażają powinność (ang. *will, would, should*). Nieco rzadziej używano czasowników typu wyrażających przymus (ang. *must, need, have to*), a najrzadziej – wyrażających możliwość (ang. *may, can, could*). Tego typu analiza bardzo dużo mówi o retoryce, jaką stosowali politycy w trakcie kampanii wyborczej oraz jaki wydźwięk miały ich wystąpienia.

Kolejne porównawcze analizy ilościowe w opracowaniu dotyczą badań nad liczbą stosowanych zaimków osobowych, również mających olbrzymie znaczenie nad formą i wydźwiękiem wypowiedzi.

Powyższy przykład obrazuje sposób, jak dużo informacji można uzyskać na podstawie analiz ilościowych w wystąpieniach publicznych polityków. Dzięki danym liczbowym można nawet zbadać, jaki wydźwięk miały badane wypowiedzi.

Zastosowanie badań ilościowych w kontekście analiz wystąpień publicznych polityków można odnaleźć również w artykule, w którego treści podjęto próbę badań nad wystąpieniami publicznymi premiera Tajlandii³, gdzie trzonem analiz nad tym materiałem jest ilościowe zestawienie liczby słów w wystąpieniach w kontekście liczby słów kluczowych. Badanie to polega na rozpoznawaniu występowania pod względem liczby słów związanych z danym tematem, a następnie ich uporządkowanie i usystematyzowanie względem tematyki. Dzięki tego typu analizie, można stwierdzić, który temat w wystąpieniu był dla danego polityka ważniejszy od innych. Ponadto, częstotliwość wykorzystywania słów kluczowych w wypowiedziach w stosunku do ogólnej liczby słów w wystąpieniu wyznacza poziom przemyślanego kształtowania języka, ukierunkowanego na korzyści polityczne.

Skupiając się na polskojęzycznej literaturze przedmiotu, nieco trudniej trafić na rozbudowane w badania ilościowe opracowania naukowe. Nie znaczy to, iż tego typu badania nie istnieją, wręcz przeciwnie – obecnie obserwujemy ich systematyczny rozkwit, jednakże poziom

³ J.R. Carreon, C. Svetanan, *What Lies Underneath a Political Speech?: Critical Discourse Analysis of Thai PM's Political Speeches Aired on the TV Programme Returning Happiness to the People*, „Open Linguistics” 2017, nr 3, s. 638–655.

rozbudowania analiz ilościowych wciąż wymaga pogłębienia. Przykładową analizę ilościową dotyczącą publicznych wystąpień przywódców politycznych spotkać można w dorobku naukowym autora niniejszego opracowania, który we współautorstwie z Maciejem Hartlińskim, podjął próbę zbadania wystąpień parlamentarnych przywódców partyjnych w Polsce w kontekście religii⁴. Autorzy dokonali zestawienia liczby wystąpień wszystkich przywódców wybranych partii politycznych (PiS, PO, SLD, PSL) od 1989 r. w stosunku do liczby wystąpień, w których odnaleziono odniesienia wobec kwestii religii. Tak zakrojona analiza ilościowa pozwala na dokonanie porównania, którzy przywódcy partyjni wypowiadali się na tematy religii częściej, a którzy rzadziej. Tego typu analiza może ukazać pewne zależności, jednak należy wziąć pod uwagę fakt, iż nie jest brana pod uwagę długość danego wystąpienia, analogicznie też niemożliwym w tak zakrojonych badaniach jest stwierdzenie, jak obszernie wypowiedzi na temat religii wygłaszali przywódcy.

Stosunkowo bardziej rozbudowaną analizę ilościową opracował autor niniejszego artykułu w innym opracowaniu naukowym⁵. W przytaczanych badaniach dokonano analizy porównawczej w rozumieniu ilościowym, mierząc tym samym stosunek premierów Polski w latach 2007-2017 do kwestii związanych ze służbą zdrowia w ich *exposé*. Pierwszy etap badań opiera się na zebraniu i opracowaniu takich danych, jak: okres sprawowania urzędu, liczba wygłoszonych *exposé*, liczba słów w poszczególnych wystąpieniach, długość *exposé*. Umożliwia to opracowanie takich danych jak: średnia częstotliwość wygłaszania *exposé*, średnia liczba wyrazów w *exposé*, średnia długość *exposé*, szybkość narracji. Na podstawie tak zakrojonej analizy możliwym jest dokonanie kompleksowego porównania danych, związanych z *exposé* premierów Polski. Chcąc bardziej szczegółowo dokonać analizy i zmierzyć poziom uwagi, skupiany na problematykę służby zdrowia, koniecznym było autorskie stworzenie precyzyjnych współczynników, dzięki którym możliwym jest zmierzenie poziomu uwagi skupianej na problematyce służby

⁴ M. Hartliński, J. Klepański, *Stanowiska i deklaracje przywódców partii politycznych w Polsce wobec kwestii religii*, „Nurt SVD” 2017, nr 2, s. 303-321.

⁵ J. Klepański, *Służba zdrowia w exposé premierów Polski w latach 2007-2017*, [w:] K. Sygidus, P. Lubiński, D. Svyrydenko (red.), *Wielowymiarowość kategorii bezpieczeństwa – wymiar społeczny*, Olsztyn-Kraków-Kijów 2017, s. 117-128.

zdrowia w wystąpieniach. Wzory skonstruowanych współczynników kształtują się następująco:

$$WU1 = \frac{\text{Liczba wyrazów o tematyce służby zdrowia}}{\text{Liczba wyrazów w exposé}} \times 100$$

$$WU2 = \frac{\text{Długość przemowy o tematyce służby zdrowia}}{\text{Długość exposé}} \times 100$$

$$WU3 = \frac{WU1}{WU2}$$

Skróty „WU” oznaczają “Współczynnik Uwagi”. Wartość WU1 może być skonstruowana na podstawie stenogramu *exposé*, do stworzenia współczynnika WU2 niezbędnym jest posiadanie nagrania audio bądź wideo badanego *exposé*. Współczynnik WU3 został stworzony po to, by uwiarygodnić wyniki współczynników WU1 i WU2 względem siebie. Są one tym dokładniejsze, im wartość WU3 jest bliższa wynikowi 1,0.

Tego typu pomiary mogą być wykorzystane w sposób uniwersalny, tj. badając poziom uwagi na dowolny temat w wypowiedziach. Jest to bardziej precyzyjnie wykonane badanie ilościowe, aniżeli w przypadku badań nad wystąpieniami związanymi z kwestiami religii, scharakteryzowanego wcześniej. Warto zaznaczyć, iż do prawidłowego i precyzyjnego przeprowadzenia badań tego typu potrzebny jest zarówno tekst wystąpienia (np. pod postacią stenogramu) oraz nagranie audio lub wideo.

Przyswajając wyżej przedstawione wybrane fragmenty badań ilościowych należy stwierdzić, iż zastosowanie tej metody badawczej otwiera wyjątkowo szerokie możliwości poznawcze w kontekście wyników badań. Analiza ilościowa pozwala na badanie takich zagadnień w wypowiedziach, jak: modelowanie języka (np. badanie stosunku liczby zdań w trybie rozkazującym bądź pytającym względem siebie), mierzenie poziomu uwagi, liczba użycia słów kluczowych, etc. Mając skromne rozeznanie w specyfice tej metody, można stwierdzić, iż jej głównymi zaletami są:

- elastyczność, czyli brak sztywnych form prowadzenia badań ilościowych,
- uniwersalność, czyli możliwość szerokiego zastosowania w badaniach nad dyskursem,
- precyzyjność, czyli trudne do podważenia dane liczbowe dotyczące wypowiedzi,
- bogactwo konkluzji badawczych.

Chcąc być rzetelnym w niniejszych wnioskach, należy również zwrócić uwagę na wady, od których analiza ilościowa nie jest wolna:

- ograniczone pole badawcze – opierając się wyłącznie na analizie ilościowej nie poznamy dostatecznie merytorycznej treści wystąpienia, mowy ciała, etc.,
- ryzyko stworzenia nieprecyzyjnych/zbędnych wskaźników – samodzielnie kształtując badania ilościowe, można przeprowadzić pomiary o niewielkiej wartości poznawczej.

Przedstawione wyżej przykłady stanowią tylko niewielką część spektrum badań, w których wykorzystano metodę ilościową do analizy aktywności publicznej polityków⁶.

Analiza jakościowa

Podobnie jak w przypadku badań ilościowych, analiza jakościowa również cechuje się odpowiednią dozą elastyczności, z której konsekwentnie korzystają naukowcy. W związku z tym, również trudno o typowe scharakteryzowanie procesu badania jakościowego – jest to uzależnione od konkretnych badań. Mimo to, wszystkie badania jakościowe skupione wokół wystąpień publicznych polityków cechują się:

- zapoznaniem się z treścią danego wystąpienia,
- analizą treści wystąpienia według określonego systemu badawczego (tj. klucz, według którego dokonywana jest analiza),
- opracowaniem stosownych wniosków na podstawie przeprowadzonych analiz.

⁶ Warto również zwrócić uwagę na następujące pozycje: F. Brettschneider, *Public Opinion and Parliamentary Action: Responsiveness of the German Bundestag in Comparative Perspective*, „International Journal of Public Opinion Research” 1996, Nr 8(3), s. 292-311; M.F. Omar, *Parliamentary Behaviour of the Members of Opposition Political Parties in Malaysia*, „Intellectual Discourse” 2008, Nr 16(1), s. 21-48; S. Hix, *Parliamentary Behaviour with Two Principals: Preferences, Parties, and Voting in the European Parliament*, „American Journal of Political Science” 2002, Nr 46(3), s. 688-698.

Dokonując przeglądu specjalistycznej literatury anglojęzycznej należy zaznaczyć, iż badania jakościowe cieszą się wysoką popularnością, a sposoby ich prowadzenia są wyjątkowo różnorodne. Skupiając się na badaniach oscylujących wokół wystąpień publicznych polityków, autor wybrał kilka interesujących analiz w celu ich przybliżenia – zarówno pod względem formy, jak i wyników.

Jedną z ciekawych pozycji naukowych, opierających się na badaniach jakościowych, związanych ściśle z wystąpieniami publicznymi przywódców politycznych jest artykuł autorstwa Debrah J. Martin⁷, w którym dokonano analizy wystąpień publicznych takich polityków jak: Abraham Lincoln, Winston Churchill, John F. Kennedy, Martin Luther King. Przeprowadzona analiza pozwoliła na nakreślenie schematu idealnego wystąpienia publicznego, prezentującego się następująco:

1. Opis przeszłości.
2. Opis aktualnej sytuacji.
3. Nakreślenie celu działań.
4. Przedstawienie wizji polityka.
5. Określenie kroków działań.
6. Sprecyzowanie harmonogramu działań.
7. Potwierdzenie osobistego zaangażowania w problem.
8. Motywacja i wezwanie do podjęcia działania.

Interesującą koncepcję badań jakościowych zaprezentował w swoim opracowaniu Shaul Shenhav⁸, gdzie na przykładzie wystąpień publicznych przywódców jednej z izraelskich partii politycznych opracował metodę, nazwaną po autorsku analizą narracyjną. Składają się na nią następujące etapy procesu badawczego:

1. Selekcja określonego pojęcia.
2. Selekcja tekstów poddanych badaniu.
3. Określenie słów kluczowych (ang. *keywords*), pozwalające na określenie analizowanego pojęcia.
4. Odnalezienie w tekście *keywords*.
5. Dopasowanie ich do kontekstu użycia.
6. Uporządkowanie wyników.
7. Badanie narracji.

⁷ D.J. Martin, *Communicating Vision. A Linguistic Analysis of Leadership Speeches*, <https://tinyurl.com/y89zlou9>, [13.08.2018].

⁸ S. Shenhav, *Once Upon a Time There Was a Nation. Narrative Conceptualization Analysis. The Concept of „Nation” in Discourse of Israeli Likud Party Leaders*, „Discourse & Society” 2004, Nr 1, s. 81-104.

Oceniając powyższy schemat działań można wnioskować, iż według autora wyjątkowo ważnym aspektem pracy nad badaniem narracji w wypowiedziach polityków jest uprzednie przygotowanie słów kluczowych, które pełnią pewnego rodzaju szablon, według którego prowadzone są dalsze badania.

Badania nad dyskursem politycznym wśród kenijskich polityków⁹ zostały przeprowadzone również za pomocą ciekawie zinterpretowanej analizy jakościowej. Autorzy, wychodząc z założenia, że język pełni niezwykle istotną funkcję w jednoczeniu wyjątkowo rozdrobnionego kulturowo kraju, jakim jest Kenia (aż 42 różne plemiona), ukazują, że politycy powinni wykorzystywać instrument języka w celu jednoczenia kraju. Przytaczają jednak przykłady świadczące o tym, że nie do końca wygląda to tak jak powinno. Zastosowana w tym przypadku analiza dyskursu obrazuje, że kenijscy politycy, bardziej zainteresowani są własnymi korzyściami zawodowymi, aniżeli inicjowaniem procesu integracyjnego. Stosując retorykę opartą na zasadzie „kto nie z nami – ten przeciwko nam” budują nastrój walki i wzajemnej wrogości między plemionami.

Również w polskiej literaturze naukowej zaobserwować można fakt, że analiza jakościowa znajduje szerokie zastosowanie. Piotr Pochyły¹⁰ porównał treść *exposé* ministrów spraw zagranicznych RP w kontekście inwazji na Irak w 2003 r. Obszernie zakrojona analiza dyskursu, opierająca się w dużej mierze na cytowaniu istotnych fragmentów badanych wystąpień publicznych, ich opiniowanie oraz charakterystyka ówczesnej sytuacji społeczno-politycznej precyzyjnie określa specyfikę dyskursu politycznego w tym temacie. Mimo obszernego opisu, fragmentów cytowanych oraz ich oceny, autor odnalazł miejsce na przeprowadzenie analizy ilościowej w sposób graficzny, za pomocą tabel, w których przedstawiono priorytety polityki zagranicznej w oczach poszczególnych szefów MSZ (w kontekście politycznym, gospodarczym oraz cywilizacyjnym), czy też ocenę zaangażowania w temat. Tak przedstawi-

⁹ I.R. Wangatiah, D. Ongarora, P. Matu, *Political Speeches and National Integration: A Pragmatic Analysis of selected Political Speeches in Kenya*, „Multilingual Academic Journal of Education and Social Sciences” 2016, Nr 4, s. 66-76.

¹⁰ P. Pochyły, *Problematyka bliskowschodnia w „Informacjach” ministrów spraw zagranicznych RP o zadaniach polskiej polityki zagranicznej przed i po inwazji na Irak w 2003 roku – porównawcza analiza exposé ministrów spraw zagranicznych Rzeczypospolitej Polskiej w latach 2001-2014*, [w:] M. Pietrasiak, M. Stelmach, K. Żakowski (red.), *Polska polityka zagraniczna – 25 lat doświadczeń*, Łódź 2016, s. 181-202.

ne wyniki badawcze mają zasadniczą zaletę – w kompaktowy sposób przedstawiają wyniki analizy porównawczej w stosunkowo niewielkim formacie, a jednocześnie zawierając wysoką wartość poznawczą.

Kompleksowa analiza języka wykorzystywanego w *exposé* premierów Polski została przeprowadzona w rozprawie Anny Siewierskiej-Chmaj¹¹, obejmując zagadnienia z pogranicza politologii i językoznawstwa. Autorka analizuje zjawisko wartościowania w badanych *exposé*, a także zwraca szczególną uwagę na metafory wykorzystywane w analizowanych wystąpieniach premierów. Charakterystyka zjawiska występowania metafor wzbogacona została również o tabele, które wartościują frekwencję występowania poszczególnych metafor. Po raz kolejny pojawia się termin „słów kluczowych” oraz ocena ich roli i wpływu na odbiór *exposé*.

Należy zatem stwierdzić, iż metoda jakościowa pozwala na pewnego rodzaju elastyczność w prowadzeniu badań. Specjaliści od aktywności publicznej polityków chętnie więc z niej korzystają¹².

Jak wyżej przedstawiono, analiza jakościowa znajduje szerokie zastosowanie w badaniach nad wystąpieniami publicznymi polityków. Badania tego typu pozwalają na udzielanie odpowiedzi na zagadnienia związane z poziomem dyskursu politycznego, szeroko rozumianymi funkcjami języka w wystąpieniach, wpływem uwarunkowań społeczno-politycznych na odbiór wystąpień, etc.

Podstawowymi zaletami metody jakościowej są:

- elastyczność, czyli brak sztywnych form prowadzenia badań jakościowych,
- uniwersalność, czyli możliwość szerokiego zastosowania w badaniach nad dyskursem,
- bogactwo konkluzji badawczych.

¹¹ A. Siewierska-Chmaj, *Język polskiej polityki: politologiczno-semantyczna analiza expose premierów Polski w latach 1919-2004*, Rzeszów 2006.

¹² Innymi przykładami ciekawych badań jakościowych są analizy: F. Liu, *Genre analysis of American Presidential Inaugural Speech*, „Theory and Practice of Language Studies” 2012, Nr 2(11), s. 2407-2411; I. Iancu, D.C. Balaban, *Religious influences in Inaugural Speeches of U.S. Presidents*, „Journal for the Study of Religions and Ideologies” 2013, Nr 12(34), s. 101-125; M.A. Lodhi, R. Mansoor, W. Shahzad, I. Robab, Z. Zafar, *Comparative Study of Linguistic Features Used in the Inaugural Speeches of American Presidents*, „International Journal of English Linguistics” 2018, Nr 8(6), s. 265-280; S. Gunawan, *Style of Obama’s Inauguration Speech*, “K@ta” 2010, Nr 12(1), s. 92-107.

Podobnie jak badania ilościowe, analiza jakościowa również nie jest doskonała:

- cechuje ją pewna doza subiektywizmu autora, który samodzielnie określa, czy badane zjawisko ma wydźwięk pozytywny, negatywny czy neutralny; wyniki analiz mogą zostać podważone przez innego naukowca, który na ten sam temat może mieć odmienne zdanie,

- istnieje ryzyko złego zrozumienia konkretnego tematu w wystąpieniu, innymi słowy – wyjmowanie zdań z kontekstu.

W świetle badań nad wystąpieniami publicznymi polityków, analiza jakościowa często jest nazywana również krytyczną analizą dyskursu – należy pamiętać, iż jest to nie jest to do końca poprawne, ponieważ w przypadku stosowania krytycznej analizy dyskursu warunkiem koniecznym do prawidłowo przeprowadzonego badania jest poddanie ocenie analizowanych wystąpień czy sformułowań; prowadząc badania metodą jakościową nie jest to warunkiem koniecznym, wystarczy rzetelna analiza tematu bez opiniowania.

Wnioski

Analiza ilościowa i jakościowa to interdyscyplinarna metoda badawcza, cechująca się elastycznością, rzetelnością, uniwersalnością i bogactwem konkluzji badawczych. Może być wykorzystywana w kontekście obserwacji zmian trendów w przestrzeni lokalnej oraz międzynarodowej, mierzenia określonych wartości, badań dyskursu, porównań, etc.

Dokonując przeglądu specjalistycznej literatury naukowej można dostrzec, iż konkretne opracowania opierają się wyłącznie na analizie ilościowej, wyłącznie na analizie jakościowej, bądź ich syntezie. Należy zatem stwierdzić, że metody te mogą sprawnie funkcjonować bez siebie, jednakże ich połączenie pozwoli na możliwie najbardziej kompleksowe ujęcie danego tematu i udzielenie najbardziej wyczerpujących odpowiedzi na szeroko zakrojone tematycznie zagadnienia badawcze.

Należy również mieć na uwadze, że nie jest to metoda badawcza wolna od wad, jednakże sama ich świadomość w pewien sposób może wpływać na wzrost rzetelności i wiarygodności badań.

Bibliografia

Brettschneider F., *Public Opinion and Parliamentary Action: Responsiveness of the German Bundestag in Comparative Perspective*, „International Journal of Public Opinion Research” 1996, Nr 8(3), s. 292-311.

- Carreon J.R., Svetanan C., *What Lies Underneath a Political Speech?: Critical Discourse Analysis of Thai PM's Political Speeches Aired on the TV Programme Returning Happiness to the People*, "Open Linguistics" 2017, nr 3, s. 638–655.
- Gunawan S., *Style of Obama's Inauguration Speech*, "K@ta" 2010, Nr 12(1), s. 92-107.
- Hartliński M., Klepański J., *Stanowiska i deklaracje przywódców partii politycznych w Polsce wobec kwestii religii*, „Nurt SVD” 2017, nr 2, s. 303-321.
- Hix S., *Parliamentary Behaviour with Two Principals: Preferences, Parties, and Voting in the European Parliament*, „American Journal of Political Science” 2002, Nr 46(3), s. 688-698.
- Iancu I., Balaban D.C., *Religious influences in Inaugural Speeches of U.S. Presidents*, „Journal for the Study of Religions and Ideologies” 2013, Nr 12(34), s. 101-125.
- Klepański J., *Slużba zdrowia w exposé premierów Polski w latach 2007-2017*, [w:] K. Sygidus, P. Lubiński, D. Svyrydenko (red.), *Wielowymiarowość kategorii bezpieczeństwa – wymiar społeczny*, Olsztyn-Kraków-Kijów 2017, s. 117-128.
- Liu F., *Genre analysis of American Presidential Inaugural Speech*, „Theory and Practice of Language Studies” 2012, Nr 2(11), s. 2407-2411.
- Lodhi M.A., Mansoor R., Shahzad W., Robab I., Zafar Z., *Comparative Study of Linguistic Features Used in the Inaugural Speeches of American Presidents*, „International Journal of English Linguistics” 2018, Nr 8(6), s. 265-280.
- Martin D.J., *Communicating Vision. A Linguistic Analysis of Leadership Speeches*, <https://tinyurl.com/y89zlou9>.
- Omar M.F., *Parliamentary Behaviour of the Members of Opposition Political Parties in Malaysia*, „Intellectual Discourse” 2008, Nr 16(1), s. 21-48.
- Ping K., Lingling L., *Application of Interpersonal Meaning in Hillary's and Trump's Election Speeches*, „Advances in Language and Literary Studies” 2017, nr 8, s. 28-36.
- Pochyły P., *Problematyka bliskowschodnia w „Informacjach” ministrów spraw zagranicznych RP o zadaniach polskiej polityki zagranicznej przed i po inwazji na Irak w 2003 roku – porównawcza analiza exposé ministrów spraw zagranicznych Rzeczypospolitej Polskiej w latach 2001-2014*, [w:] M. Pietrasiak, M. Stelmach, K. Żakowski (red.), *Polska polityka zagraniczna – 25 lat doświadczeń*, Łódź 2016, s. 181-202.
- Shenhav S., *Once Upon a Time There Was a Nation. Narrative Conceptualization Analysis. The Concept of „Nation” in Discourse of Israeli Likud Party Leaders*, „Discourse & Society” 2004, nr 1, s. 81-104.
- Siewierska-Chmaj A., *Język polskiej polityki: politologiczno-semantyczna analiza expose premierów Polski w latach 1919-2004*, Rzeszów 2006.
- Wangatiah I.R., Ongarora D., Matu P., *Political Speeches and National Integration: A Pragmatic Analysis of selected Political Speeches in Kenya*, „Multilingual Academic Journal of Education and Social Sciences” 2016, nr 4, s. 66-76.

Mikołaj Raczyński¹

Demokracja deliberatywna Jurgena Habermasa. Czy możliwa jest demokracja przekraczająca granice państwowe?

Wprowadzenie

Jurgen Habermas współcześnie znany jest przede wszystkim jako autor opartej na pragmatyce aktów mowy teorii racjonalności komunikacyjnej. Z pewnością jest to jedno z największych (ale zarazem najbardziej krytykowanych) osiągnięć naukowych niemieckiego filozofa, jednak dzisiaj, w czasach wszechobecnego kryzysu demokracji najważniejsza wydaje się jego analiza tego ustroju i ewentualna możliwość przeniesienia demokracji na twór ponadnarodowy. Habermas często uważany jest za „przewodnika duchowego” Unii Europejskiej i dlatego uważam, że warto przyjrzeć się rozwiązaniom jakie proponuje. W swoim tekście staram się zaproponować (podążając za wskazówkami Habermasa) koncepcję urzeczywistniająca ideę demokracji delibertywanej przekraczającej poziom narodowy.

Mimo, że często twórczość Habermasa dzieli się na dwie części – tą przed i tą po „zwrocie rekonstrukcyjnym” (czasami nazywanym lingwistycznym)², to i tak z przekonaniem można stwierdzić, że centralnym problemem, czy też motywem przewodnim całej jego myśli jest właśnie kwestia demokracji. Po raz pierwszy swoje zainteresowanie tą tematyką niemiecki filozof wykazał już podczas studiów socjologicznych, kiedy wśród studentów uniwersytetu we Frankfurcie przeprowadził badania dotyczące ich aktywności politycznej³. Także jego pierwsza dojrzała praca, czyli *Strukturalne przeobrażenia sfery publicznej*⁴ opi-

¹ mgr Mikołaj Raczyński, Instytut Filozofii Uniwersytet Warszawski, e-mail: mikolaj.raczynski@gmail.com

² Pisze o tym m.in. Adam Romanik w swoim wprowadzeniu do filozofii Habermasa. Zob. A. Romaniuk, *Czytanie Habermasa*, Warszawa 2013.

³ A. Dupeyrix, *Zrozumieć Habermasa*, przeł. M.N. Wróblewska, Warszawa 2013, s. 7.

⁴ Co ciekawe ówczesnie kierujący Instytutem we Frankfurcie Theodor Adorno i Max Horkheimer nie wyrazili zgody na przedłożenie tej książki jako rozprawy habilitacyjnej i Ha-

sywała proces wyłaniania się nowoczesnej demokracji z przestrzeni dyskursu (liberalnej sfery publicznej). W kolejnych latach Habermas pozornie odszedł od tematu, jednak nawet w publikacjach dotyczących teorii działania komunikacyjnego, filozofii moralnej czy teorii poznania konstruował swego rodzaju antropologię, która w późniejszych pracach mogła stanowić podstawę dla ustanowienia i obrony ideałów demokratycznych.

Jako naukowiec zaangażowany, od przełomowych wydarzeń społeczno-politycznych mających miejsce w latach 80' i 90' XX wieku, aż do dzisiaj Habermas w pełni angażuje się tematy, które możemy zaliczyć do filozofii polityki (takie jak: obywatelstwo narodowe i europejskie, teoria demokracji, prawo międzynarodowe, patriotyzm) publikując na ten temat wiele książek, artykułów naukowych i teksów publicystycznych. Jak sam o sobie mówi „przez ćwierć wieku pracowałem na rzecz większej integracji politycznej Unii Europejskiej, robiłem to z przekonaniem, że tylko ta obejmująca cały kontynent organizacja jest w stanie opanować nieokiełnany kapitalizm”⁵. Ze względu na aktualność tych rozważań, to właśnie na tym etapie twórczości niemieckiego filozofa (mając w pamięci wypracowaną wcześniej antropologię) koncentruję się w tym tekście.

Teoria demokracji Jurgena Habermasa

Kształtowana przez Habermasa teoria demokracji w dużej mierze powstawała w dyskusji z północnoamerykańską tradycją liberalną, a głównym uczestnikiem tego – jakże owocnego – dialogu był John Rawls. Jednak w koncepcji niemieckiego filozofa możemy wskazać także na wpływy dziedzictwa kantowskiego oraz amerykańskiego pragmatyzmu (poprzez bezpośrednie lub pośrednie odwołania do takich filozofów jak Peirce, Mead, Dewey, Putnam czy Brandom).

Jak trafnie to ujął Alexandre Dupeyrix (moim zdaniem autor jednego z najlepszych całościowych opracowań filozofii Habermasa)

bermas musiał habilitować się w Marburgu, gdzie uzyskał poparcie Wolfganga Abendrotha – o tym więcej zob. K. Jaskułkowski, *Koncepcja sfery publicznej Jurgena Habermasa*, „Studia Europejskie”, 2010/2, s. 69-86.

⁵ J. Habermas, *Wciąż się wściekam na myśl o to, co się dzieje na świecie*, Wywiad. Rozmowę przeprowadził Borja Hermoso, „Gazeta Wyborcza”, 23 czerwca 2018, online: <http://wyborcza.pl/wiecijswiata/7,163812,23576516,wciaz-sie-wsciekam-na-mysl-o-tym-co-sie-dzieje-na-swiecie.html>, [09.02.2019]

– „gdybyśmy musieli zamknąć całe dzieło Habermasa w jednej formule, wskazałibyśmy na koncepcję demokracji deliberatywnej”⁶. Jest tak dlatego, że to właśnie w niej mogą połączyć się dwa najistotniejsze motywy myśli niemieckiego filozofa, czyli wyniesiony od swoich mentorów ze Szkoły Frankfurckiej ideał emancypacji oraz nadzieja związana z racjonalnością języka.

Celem jaki stawia przed sobą Habermas jest pogodzenie teorii demokracji wypracowanych w tradycji liberalnej i republikańskiej (komunitariańskiej) i wypracowanie proceduralistycznej koncepcji opartej na polityce deliberatywnej. Różnica między tymi tradycjami polega przede wszystkim na rozumieniu roli procesu demokratycznego. Jak wskazuje niemiecki filozof, według liberalistów „państwo przedstawia się jako aparat publicznej administracji, a społeczeństwo jako system rynkowo ustrukturuwanej wymiany między osobami prywatnymi i ich społecznej pracy”⁷. W takim myśleniu polityka sprowadza się do agregowania i przeforsowywania prywatnych interesów wobec aparatu państwowego. Natomiast zgodnie z poglądem republikańskim polityka jest konstytutywna dla procesu uspołecznienia, jest ona swoistym medium, w którym „członkowie wspólnot opartych na solidarności uświadamiają sobie, że są na siebie zdani, i jako obywatele świadomie kształtują dalej zastane stosunki wzajemnego uznania, doprowadzając je do postaci zrzeszenia wolnych i równych podmiotów wspólnego prawa”⁸. Co oczywiste z tych dwóch konkurencyjnych koncepcji wynikają zupełnie odmienne konsekwencje, najważniejszą z nich jest pojęcia obywatela, jednak w tym miejscu nie chcę się tym zajmować.

Według Habermasa zaletą modelu republikańskiego jest radykalny demokratyczny sens samoorganizacji społeczeństwa przez komunikacyjnie zjednoczonych obywateli, a co się z tym wiąże ustanowienie celów zbiorowych większych niż tylko „transakcja” między przeciwstawnymi interesami prywatnymi. Jednak autor *Faktyczności i obowiązowania* wylicza także wady tej koncepcji, zaliczając do nich zbyt duży idealizm i uzależnienie procesów demokratycznych od cnót politycznych obywateli zorientowanych na dobro wspólne. W największym skrócie

⁶ A. Dupeyrix, *Zrozumieć...*, s. 142.

⁷ J. Habermas, *Uwzględniając Innego. Studia do teorii politycznej*, przeł. A. Romaniuk, przekład przejrzał Jakub Kolc-Konkołowicz, Warszawa 2009, s. 237.

⁸ J. Habermas, *Uwzględniając...*, s. 238.

rzecz ujmując: „błąd polega tu na etycznym zawężeniu dyskursów politycznych”⁹.

Zdaniem Habermasa dwa pokrótce scharakteryzowane typy idealne mogą się w rozumny sposób przenikać i uzupełniać. To ma się „wydarzyć” dzięki medium jakim jest deliberacja, która powoduje, że jeśli odpowiednie formy komunikacji zostaną dostatecznie zinstytucjonalizowane to polityka dialogiczna i instrumentalna będą się krzyżować.

Proponowana przez niemieckiego filozofa teoria dyskursu w centrum stawia polityczny proces kształtowania opinii i woli. Jednak podstawowe prawa i zasady państwa praworządnego traktuje jako zinstytucjonalizowanie założeń komunikacyjnej procedury demokratycznej. Habermas funkcjonowanie teorii dyskursu uzależnia od instytucjonalizacji procedur, a nie od idealizowanej (choćby przez komitarians) zdolności wspólnego działania przez ogół obywateli.

Koncepcja ta ma w zamiarze przejście na wyższy stopień intersubiektywności charakterystyczny dla procesów dochodzenia do porozumienia, co ma dokonać się poprzez połączenie zinstytucjonalizowanych obrad ciał parlamentarnych oraz komunikacyjnej sieci politycznych sfer publicznych. Jak zwraca uwagę Habermas w tej teorii „implikacje normatywne leżą jak na dłoni: społecznie integrująca moc solidarności, której nie można już czerpać jedynie ze źródeł działań komunikacyjnych, winna móc się rozwijać dzięki szeroko rozprzeszczenionym autonomicznym sferom publicznym i praworządnie zinstytucjonalizowanym procedurom demokratycznego kształtowania opinii i woli, i utwierdzać swoją pozycję wobec obu pozostałych mocy, pieniądza i władzy administracyjnej”¹⁰.

Podsumowując ten fragment, Habermas stara się przedstawić trzecią drogę, która może połączyć republikanizm i liberalizm. Proponowany przez niego model proceduralny wspiera zaangażowanie polityczne obywateli, jednak bez konieczności odwoływania się do sublimacji etycznej, przez którą członkowie wspólnoty wyrzekają się własnych prywatnych interesów i wszystkie swe siły angażują dla realizacji dobra wspólnego. Według niemieckiego filozofa wystarczającą gwarancją utrzymania spójności jest deliberatywna geneza nowoczesnego prawa.

⁹ Ibidem, s. 242.

¹⁰ Ibidem, s. 247.

Habermas zwraca uwagę, że obecnie często za oczywiste uznaje się, że państwo praworządne i demokracja są mniej lub bardziej tożsame, a być może są nawet synonimami. Jednakże historia (a także obecna sytuacja polityczna w wielu miejscach na świecie) wskazuje, że nie zawsze tak musi być. Jeżeli za demokrację uznamy ustrój, w którym prawa są przedmiotem autentycznego przyzwolenia członków wspólnoty (członkowie wspólnoty tworzą prawo, któremu sami podlegają), to możemy wyobrazić sobie państwo praworządne zbudowane według innej zasady. Stąd też wniosek, że podstawę nowoczesnej demokracji winny stanowić dwa aspekty prawnego obowiązywania, czyli akceptacja porządku prawnego i możliwość (za Habermasem „racjonalna możliwość”) zaakceptowania tego porządku¹¹.

Jednak należy pamiętać, że proceduralizm proponowany przez Habermasa nie jest statycznym formalizmem, a to dlatego że przyjmuje zasadę omyślności, dzięki której początkowo każdy rezultat musi być uznawany za prowizoryczny oraz poddany rewizji lub doprecyzowaniu. Na czym ma polegać takowe poddawanie rewizji lub dopracowaniu najlepiej pokazuje koncepcja patriotyzmu zaprojektowana przez niemieckiego filozofa. Jest sprawą oczywistą, że większość państw zaliczanych do demokratycznych i liberalnych ma bardzo zbliżone zapisy konstytucyjne, mówiące o suwerenności i prawach człowieka. Jednak Habermas zwraca uwagę na istotną rolę interpretacji poprzez doświadczenia społeczne, na swój sposób. Taka interpretacja powinna mieć miejsce na drodze racjonalnej komunikacji, dyskusji, w której decyduje siła argumentu, a nie chwilowe emocje. Patriotyzm konstytucyjny, o którym mówi Habermas, nie jest tworem gotowym, podlega ciągłej aktualizacji i zrozumieniu. Jednak, co niezwykle istotne, wszystkie interpretacje muszą mieścić się w duchu demokracji deliberatywnej, opartej właśnie na szeroko rozumianych uniwersalnych i liberalnych wartościach. Zdaniem niemieckiego myśliciela prawo nie jest kategorią statyczną i niewzruszoną, wręcz przeciwnie jest płynne i zmienne. Miejscem, gdzie dyskutuje się z zasadami leżącymi u podstaw porządku politycznego, krytykuje się władzę oraz formuje się idee i pomysły jest sfera publiczna, która stanowi podstawowy element Habermasowskiej teorii demokracji.

¹¹ J. Habermas, *Faktyczność i obowiązywanie. Teoria dyskursu wobec zagadnień prawa i demokratycznego państwa prawnego*, przeł. A. Romaniuk, R. Marszałek, Warszawa 2005, s. 42.

Jest to forum do dyskusji (w parlamencie, zgromadzeniach, mediach, stowarzyszeniach), które można umieścić gdzieś pomiędzy społeczeństwem obywatelskim a państwem. Nawiązując do Kanta, można uznać, że jest – warunkiem możliwości demokracji, czyli przestrzenią debaty publicznej, w której kształtują się opinie i wola obywateli, które mogą zostać przetransmitowane do samego centrum władzy politycznej. Dlatego sferę publiczną porównać można do pudła rezonansowego nagłaśniającego problemy, którymi powinni zająć się obywatele¹².

Model demokracji proceduralnej tworzony przez Habermasa przenosi ciężar demokratycznej legitymizacji „z serc obywateli”¹³ na procedury deliberacji i podejmowania decyzji. W ten sposób moralność, której od obywateli wymagał m.in. Jean-Jacques Rousseau może zostać ukształtowana w procesie komunikacji publicznej, to powoduje, że źródłem legitymizacji nie jest uprzednio zdeterminowana wola jednostek, a proces jej formowania, czyli deliberacja. Poszczególne decyzje swoją prawomocność mogą uzyskać nie poprzez to, że wyrazem woli wszystkich, ale poprzez deliberację wszystkich.

Demokracja przekraczająca granice

Habermas zauważa, że demokratyczne procesy wypracowywania porozumienia całkiem dobrze działają w państwach narodowych, jednakże zarazem następuje coraz bardziej zauważana erozja suwerenności państw narodowych, co jest ściśle związane z procesem globalizacji. Jednak Habermas uważa, że ustrój demokratyczny należy wprowadzić także w tworach ponadnarodowych, takich jak Unia Europejska. Koncepcja ta miałaby się opierać na trzech demokratycznie legitymizowanych poziomach: ponadnarodowym (organizacja wzorowana na ONZ), transnarodowym (zgromadzenia kontynentalne, takie jak Unia Europejska) i narodowym. Taka wielopoziomowa konstrukcja ma zdaniem Habermasa umożliwić „światowe społeczeństwo ukonstytuowane politycznie bez rządu światowego” oparte na ponad-państwowej konstytucji prawa narodów, czyli na prawie pozytywnym, ugruntowanym przez patriotyzm konstytucyjny. Habermas pokłada nadzieje w normatywnej

¹² Więcej o patriotyzmie konstytucyjnym zob.: M. Raczyński, *Przyszłość przez przeszłość – rola historii w koncepcji patriotyzmu konstytucyjnego Jürgena Habermasa*, „Świat idei i polityki”, 2016/15, s. 66-80.

¹³ Zwrot zapożyczony od Alexander Dupeyrix.

sile prawa działającego zarówno wewnątrz jak i na zewnątrz państwa. To oczywiście w pewien sposób ogranicza suwerenność państwa, jednak zdaniem niemieckiego myśliciela jest to konieczne posunięcie na drodze do urzeczywistnienia dobrze funkcjonującego społeczeństwa światowego¹⁴.

Jak w praktyce można wykorzystać teorię przedstawianą przez Habermasa? Prób przełożenia koncepcji niemieckiego filozofa na bardziej egalitarny język oraz – co najważniejsze – na postulaty polityczne, podejmowali m.in. Joseph M. Bessette, Bruce Ackerman, Jon Elster, James Bohman czy William Rehg. Postulowana przez nich demokracja deliberatywna „odwołuje się do idei, zgodnie z którą, usankcjonowane prawodawstwo wynika z publicznej deliberacji obywateli. Jako normatywne uzasadnienie legitymizacji, demokracja deliberatywna przywołuje ideały racjonalnego prawodawstwa, partycypacyjnej polityki oraz samorządności obywatelskiej. Krótko mówiąc, prezentuje ona ideał politycznej autonomii opartej na praktycznym rozumowaniu obywateli”¹⁵.

Zdaniem tych autorów zwiększenie stopnia partycypacji obywateli w życiu politycznym ma się przyczynić do umocnienia demokracji i budowy społeczeństwa obywatelskiego. Stwierdzają oni jednocześnie, że we współczesnych systemach demokratycznych polityka w większym stopniu stanowi efekt negocjacji, niż deliberacji, a ten pierwszy mechanizm opiera się raczej na zasadzie równowagi sił, niż „ważeniu” argumentów. Taki rodzaj demokracji ma tworzyć swoisty pomost między demokracją przedstawicielską a bezpośrednią. Jak wskazuje Bartosz Abramowicz „koncepcja demokracji deliberacyjnej cieszy się coraz większą popularnością, nierzadko jednak podnosi się zarzuty dotyczące jej utopijności oraz słabego powiązania teoretycznych projektów konstruowanych z za biurka z codzienną praktyką”¹⁶. Poprzez badania politologiczne i dyskusje filozoficzne wypracowano kilka deliberacyjnych

¹⁴ J. Habermas, *Kryzys Unii Europejskiej w świetle konstytucjonalizacji prawa międzynarodowego*. [w:] J. Habermas, *Rzecz o kondycji i ustroju Europy*, przeł. A.M. Kaniowski, Łódź 2014 s. 45-116, tu: 95-116.

¹⁵ J. Bohman, W. Rehg, *Introduction*, [w:] J. Bohman, W. Rehg (red.), *Deliberative Democracy. Essays on Reason and Politics*, Cambridge 1997, s. ix; cyt. za: P.W. Juchacz, *Deliberacja – demokracja – partycypacja. Szkice z teorii demokracji ateńskiej i współczesnej*, Poznań 2006, s. 28.

¹⁶ B. Abramowicz, *Koncepcja demokracji deliberatywnej jako odpowiedź na postulaty usprawnienia demokracji przedstawicielskiej*, „Ruch prawniczy, ekonomiczny i socjologiczny”, 2011/4, s. 215-229, tu: s. 224.

metod partycypacji obywatelskiej, należą do nich: sondaże deliberycyjne, ławy obywatelskiej i konferencje poszukiwawcze.

Oczywiście koncepcja taka ma kilka słabych punktów, które są regularnie krytykowane przez jej przeciwników. Dotyczą one między innymi naiwnej wiary Habermasa w „oświeceniowy” rozum publiczny, niedostrzegania podatności procedur na manipulacje ze strony polityków czy ekspertów oraz zawężenia kanałów artykulacji potrzeb do dyskursu, przy odrzuceniu palety działań nieformalnych (takich jak bojkot czy lobbying)¹⁷. Krytycy zwracają także uwagę na to, że normatywny charakter teorii działania komunikacyjnego i teorii dyskursowej powoduje, że wcielenie w życie wszystkich jej założeń związane byłoby z użyciem przymusu w zakresie wykraczającym poza tę teorię. Jednak zarzutem padającym najczęściej jest utopijność wizji komunikacji wolnej od zakłóceń, gdyż jak wskazuje chociażby Andrzej Szahaj „oczekiwania, że kiedykolwiek partnerzy dyskusji staną naprzeciwko siebie oczyszczeni z wszelkich przesądzeń ideologicznych, należy uznać za całkowicie utopijne, tym bardziej że sprawa ta ściśle wiąże się z najczęściej antagonistycznymi interesami całych grup społecznych. Zatem pozbycie się przesądzeń ideologicznych musiałoby się łączyć z wyrzeczeniem się owych interesów, co wydaje się nierealistyczne”¹⁸.

Na koniec tej części tekstu chciałbym na krótko wrócić do wspomnianej już próby przeniesienia demokracji poza granice narodowe, gdyż biorąc pod uwagę tematykę tekstu wydaje się ona najciekawsza. Jak zauważa Habermas „opowieść o – przekraczającej granice narodowe – cywilizującej sile demokratycznej jurydyzacji bierze swój impet z paraliżującej konstelacji polityki światowej, znajdującej dziś odzwierciedlenie przede wszystkim w tym, że tynki finansowe wymykają się spod kontroli i są poza zasięgiem nawet najpotężniejszych państw narodowych”¹⁹. Jednak zwraca on także uwagę na inne czynniki zmuszające (a co najmniej zachęcające) do prób przekroczenia granic, takie jak: stany nierównowagi podsystemu ekonomicznego, spekulacje finansowe,

¹⁷ M.E. Warren, *Institutionalizing Deliberative Democracy*, [w:] S.W. Rosenberg (red.), *Deliberation, Participation and Democracy: Can the People Govern?*, Houndmills-Basingstoke-Hampshire 2007, s. 278-280.

¹⁸ A. Szahaj, *Czy potrzebujemy konsensu?*, [w:] B. Sierocka (red.), *Przełom komunikacyjny a filozoficzna idea konsensu*, Wrocław 2003, s. 195.

¹⁹ J. Habermas, *Rzecz o kondycji...*, s. 98-99.

problemy ekologiczne oraz ryzyko związane z korzystaniem z zaawansowanych technologii.

Jednym z największych problemów z jakimi zmagają się obecni teoretycy polityki jest to, że dotychczas rolę obywatela państwa efektywnie instytucjonalizowano tylko w państwach narodowych, w związku z tym obywatele nie mają obiecujących widoków na przedyskutowanie europejskich decyzji ani na to, by wywrzeć na nie wpływ. Następuje zatem opisywany między innymi przez Iwana Krastewa rozdział polityki i polityczności, objawiający się w tym, że demokratyczna polityka angażująca obywateli odbywa się na poziomie państw narodowych, natomiast istotne dla państw decyzje podejmowane są na poziomie ponadnarodowym, jednak już bez demokratycznej legitymizacji²⁰.

W swoich rozważaniach niemiecki filozof odwołuje się do koncepcji suwerenności dzielonej. Dlatego też przypomina, że w klasycznej koncepcji suwerenności ludu władza pochodząca od ludu „rozgałęzia się i rozciąga w ramach każdej demokratycznie ukształtowanej wspólnoty politycznej od początku w toku komunikacyjnym ustawodawstwa, egzekutywy i sądownictwa”. Natomiast proponowana przez niego koncepcja suwerenności dzielonej głosi, że władza konstytucyjna dla wspólnoty politycznej już u źródeł jest władzą dzieloną²¹. Dzięki takiemu ujęciu ujmuje się obywateli jako podmiot konstytucyjny warunkowany przez dwie perspektywy narodową i europejską. Wedle takiej koncepcji ograniczenie suwerenności państwa (jeżeli dzieje się to przy korzystaniu z procedur demokratycznych) na rzecz suwerenności ponadnarodowej nie oznacza ograniczenia suwerenności ludu. Obywatele poprzez ponadnarodową współpracę opartą na zasadach deliberacji i inkluzji nie ograniczają swojej autonomii.

Habermas zwraca uwagę, że pogłębianie integracji nie może opierać się wyłącznie na zasadzie skuteczności, a konieczne jest wypracowanie (albo wskazanie) wspólnych, europejskich wartości. Do takich

²⁰ I. Krastew, *Paradoks demokratyczny Europy*, „Przegląd Polityczny” 2012/112, s. 42. Zwracają na to uwagę Maciej Serwaniec i Wojciech Włoch – zob. M. Serwaniec, W. Włoch, *Obywatelstwo Unii Europejskiej w świetle koncepcji dzielonej suwerenności ludu J. Habermasa*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego”, 2014/19.

²¹ J. Habermas, *Die Krise der Europäischen Union im lichte einer Konstitutionalisierung des Völkerrechts. Ein Essay zur Verfassung Europas*, [w:] J. Habermas, *Zur Verfassung Europas. Ein Essay*, Berlin 2011, s. 69; cyt za: M. Serwaniec, W. Włoch, *Obywatelstwo Unii Europejskiej...*, op. cit.

niemiecki filozof zalicza chociażby solidarność społeczną, różnorodność kulturową, tolerancję i wolność gospodarczą. Co ciekawe i być może kontrowersyjne – zdaniem Habermasa – nie jest konieczne wymyślanie niczego nowego, a jedynie przeniesienie zdobyczy europejskiego państwa narodowego poza granice narodowe. Jedną nowością ma być ponadnarodowy byt, który w wyniku takich działań powstanie²².

W tekście *The Crisis of the European Union in the Light of a Constitutionalization of International Law* Habermas wskazuje trzy komponenty suwerenności ludu występujące na płaszczyźnie państwa narodowego oraz możliwość innowacyjnego zastosowania ich na płaszczyźnie europejskiej:

„Każda demokracja obejmuje trzy komponenty: horyzontalne stowarzyszenie wolnych i równych osób prawnych, biurokratyczną organizację zbiorowego działania i obywatelską solidarność jako środek integracji politycznej. Mimo że te elementy osiągają doskonałą zgodność tylko w kontekście państwa narodowego, mogą wejść w nową konfigurację na poziomie europejskim, która nie umniejsza demokratycznej legitymizacji nowej polityki transnarodowej. Dwie uderzające innowacje polegają na tym, że państwa członkowskie, które zachowują swój monopol na legalne użycie siły, podporządkowują sobie prawo ponadnarodowe i dzielą się suwerennością z obywatelami Unii jako całości. Jednakże pierwotne podzielenie suwerenności między narodami Europy i obywatelami Unii Europejskiej musiałyby zostać przekształcone w symetryczny podział kompetencji między Radą a Parlamentem oraz równie symetryczną odpowiedzialność Komisji wobec Rady i Parlamentu”²³.

Najkrócej rzecz ujmując te innowacje to: podporządkowanie państw narodowych na mocy prawa ponadnarodowego, pierwotne podzielenie suwerenności między obywateli Unii Europejskiej i ludy europejskie oraz scalająca wszystko kultura polityczna oparta na solidarności obywatelskiej. Habermas zwraca uwagę, że legitymizująca moc demokratycznej procedury może występować wyłącznie przy inkluzyi wszystkich obywateli w polityczny proces podejmowania decyzji i powiązaniu decyzji większości z deliberatywną kształtowaniem opinii. Jak celnie zwracają uwagę Serwaniec i Włoch owe innowacje zmieniają rozumienie komponentów demokratycznej konstytucji, to oznacza, że zmienia się rola państwa oraz rola obywateli w odniesieniu do kwestii

²² J. Habermas, *Czy Europie potrzebna jest konstytucja?*, przeł. M. Łukasiewicz, „Nowa Europa. Przegląd Natoliński” 2005/1.

²³ J. Habermas, *The Crisis of the European Union in the Light of a Constitutionalization of International Law*, „The European Journal of International Law”, 2012/23, s. 335-348, tu: s. 339 [tłumaczenie własne].

prymatu prawa ponadnarodowego, które odznaczałoby się demokratyczną legitymizacją. Co się z tym wiąże, zmienia się koncepcja suwerenności ludu z jednorodnej na dzieloną²⁴. Jak było wspomniano wcześniej, według koncepcji suwerenności dzielonej władza konstytucyjna dla wspólnoty politycznej już u swoich źródeł jest władzą dzieloną. Jak pisze Habermas oznacza to, że Europejcy obywatele rozpoznają się zarówno jako obywatele UE jak i swojego państwa narodowego. W ten sposób otrzymujemy (odkrywamy) dwoistość perspektywy państwowej (narodowej) i europejskiej (ponadnarodowej, przekraczającej granice). Jednak co istotne, jeżeli pozostawione zostaną demokratyczne procedury i kontynuowany będzie proces konstytucjonalizacji władzy politycznej, dający obywatelom państw narodowych wolność, to według niemieckiego filozofa nie zostanie ograniczona suwerenność ludów. Wszystko dzięki temu, że również na poziomie ponadnarodowym obywatele państw narodowych (czyli zarazem obywatele tworzącego międzynarodowego np. UE) mogą uczestniczyć w ustanawianiu prawa opartym na demokratycznych procedurach oraz zasadach deliberacji i inkluzji.

Co ważne – wbrew krytykom Habermasa takim jak np. Roger Scruton²⁵ – nie oznacza to likwidacji państw narodowych. Niemiecki filozof wprost stwierdza, że „poziom publicznie gwarantowanych wolności obywatelskich istniejących na płaszczyźnie państwa narodowego powinien służyć jako standard, który prawo europejskie musi spełnić, aby mogło być stosowane na płaszczyźnie państwa narodowego”²⁶. Z tym się wiąże to, że narodowe sądy konstytucyjne nie zajmują się kontrolowaniem granic transferu suwerenności państwowej na poziom europejski, ale zabezpieczają narodowe zasady konstytucyjne, które są konstytucyjne dla demokracji i rządów prawa w poszczególnych państwach członkowskich.

Podsumowując tą część wywodu Habermasa należy stwierdzić, że proponowane przez niego innowacje Unii Europejskiej powodują, że

²⁴ M. Serowaniec, W. Włoch, *Obywatelstwo Unii Europejskiej w świetle koncepcji dzielonej suwerenności ludu J. Habermasa*.

²⁵ R. Scruton, *Nuda w Niemczech: Habermas*, [w:] *Glupcy, oszuści i podżegacze. Myśli-ciele nowej lewicy*, przeł. F. Filipowski, Poznań 2018.

²⁶ J. Habermas, *Die Krise der Europäischen Union im lichte einer Konstitutionalisierung des Völkerrechts. Ein Essay zur Verfassung Europas*, [w:] J. Habermas, *Zur Verfassung Europas. Ein Essay*, s. 71; cyt za: M. Serowaniec, W. Włoch, *Obywatelstwo Unii Europejskiej w świetle koncepcji dzielonej suwerenności ludu J. Habermasa*.

państwa członkowskie muszą być gwarantami podstawowych praw i zasad demokratycznych, z kolei obywatele państw członkowskich są podmiotem współdecydującym o kształcie tworu międzynarodowego. Co istotne, rozszerzenie kompetencji unijnych musi przebiegać równoległe z procesem rozszerzenia legitymizacji władzy, co oznacza odwołanie się do wcześniej przeze mnie opisywanej podwójnej roli, jaką odgrywają obywatele (albo nawet szerzej mieszkańcy), czyli obywatela państwa i obywatela UE.

Jednak, aby to wszystko mogło zaistnieć konieczne jest zrealizowanie się trzeciej – często zapomianej – innowacji proponowanej przez Habermasa, czyli zaistnienie (czy umocnienie) europejskiej kultury politycznej. O tym jak, to jest ważne dla niemieckiego filozofa niech świadczy to, że już od początku dyskusji o patriotyzmie konstytucyjnym (najpierw na poziomie narodowym – niemieckim) zwracał on uwagę, że minimum jakie muszą zaakceptować migranci jest kultura polityczna. W 1990 r. w tekście *Obywatelstwo państwowe a tożsamość narodowa* Habermas pisał: „od imigrantów należy oczekiwać tylko gotowości do akceptacji kultury politycznej ich nowej ojczyzny, bez konieczności wyrzekania się z tej racji macierzystych form żywej kultury. Wymagane przystosowanie do kultury politycznej nie obejmuje całości ich socjalizacji”²⁷. Co ciekawe, już w tamtym czasie niemiecki filozof myślał o kolejnym kroku, którym miałyby być obywatelstwo światowe, dowodem tego może być zdanie kończące cytowany przed chwilą tekst: „Obywatelstwo światowe nie jest wyłącznie złudzeniem, nawet jeśli daleko nam jeszcze do tego stanu. Obywatelstwo państwowe i światowe tworzą continuum, którego zarysy bądź co bądź można już dostrzec”²⁸.

Według Habermasa omawiana kultura polityczna powinna być oparta na „solidarności między obywatelami, którzy chcą się wzajemnie wspierać”. Takie relacje mają się kształtować przede wszystkim za pomocą otwartych nawzajem krajowych sfer publicznych. Owa transnacjonalizacja istniejących narodowych publiczności nie wymaga powstawania nowych mediów, a jedynie innej praktyki ze strony już tych istniejących. Ich zadaniem powinno być nie tylko zajmowanie się tematyką

²⁷ J. Habermas, *Obywatelstwo a tożsamość narodowa*, [w:] J. Habermas, *Faktyczność i obowiązki*. Teoria dyskursu wobec zagadnień prawa i demokratycznego dyskursu prawa, przeł. A. Romaniuk, R. Marszałek, Warszawa 2005, s. 548-571, tu: 570.

²⁸ J. Habermas, *Faktyczność i obowiązki*..., s. 171.

europejska jako taką, ale także rzetelne informowanie o stanowiskach politycznych i kontrowersjach wywoływanych przez te same tematy (np. takie jak kryzys migracyjny, Brexit) w poszczególnych państwach członkowskich²⁹. Habermas zwraca uwagę, że obecne problemy wspólnoty europejskiej wynika przede wszystkim z tego, że Unia Europejska była podtrzymywana i monopolizowana głównie przez elity europejskie. Aby tą sytuację zmienić konieczna jest demokratyzacja (o której później) oraz odpowiednie wykorzystanie nowych mediów, takich jak chociażby internet, który sprawia, że wszystkie granice są „porowate”. Zdaniem niemieckiego filozofa media mogą pomóc w uświadomieniu ludziom jak głęboko decyzje Unii Europejskiej przenikają ich życie, co sprawi, że ci będą dużo bardziej zainteresowani wykorzystaniem swoich praw obywatelskich. W tekście *Czy państwo narodowe ma przyszłość?* Habermas stwierdza wprost: „następny ruch integracyjny ku społecznieniu zależy nie od substratu jakiegoś >>narodu europejskiego<<, lecz od komunikacyjnej sieci politycznej sfery publicznej, funkcjonującej w skali europejskiej, zakorzenionej we wspólnej kulturze politycznej”³⁰.

Kolejnym aspektem, który ma umożliwić odpowiednie funkcjonowanie ogólnoeuropejskiej solidarności społecznej jest stopniowe zniesienie nierówności społecznych między państwami członkowskimi, które są strukturalnymi cechami wzdłuż linii podziału między bogatymi i biednymi państwami. Dlatego Habermas proponuje wprowadzenie na poziomie europejskim czegoś na wzór zapisu ze 106 art. Konstytucji Niemieckiej Republiki Federalnej, czyli „jednolitości standardów życia”. Przy czym ta jednolitość ma odnosić się tylko do różnicowań społecznych warunków życia, które są akceptowalne z punktu widzenia sprawiedliwości rozdzielczej, a nie do niwelowania różnic kulturowych.

Habermas uważa, że cel, jakim jest społeczeństwo światowe o ustroju demokratycznym, wymaga (chociażby z racji pojęciowych) ukonstytuowania wspólnoty stworzonej z obywateli świata. W taki sposób podmiotami wspólnoty światowej byłby państwa narodowe oraz obywatele świata. Miałoby się to urzeczywistnić poprzez wejście w skład Zgromadzenia Ogólnego przedstawicieli obywateli i przedstawicieli państw. Taki parlament światowy musiałby brać pod uwagę podwójną

²⁹ J. Habermas, *The Crisis of the European Union...*, op. cit.

³⁰ J. Habermas, *Czy państwo narodowe ma przyszłość*, [w:] *Uwzględniając Innego...*, s. 113-158, tu: 158.

perspektywę, a jego zadaniem byłoby wypracowanie wiążących minimalnych standardów, do których należą przede wszystkim zachowanie pokoju, realizacja praw człowieka i gwarancja praw podstawowych³¹.

Niemiecki filozof zdaje sobie sprawę, że „demokratyczne jurydyzowanie polityki Narodów Zjednoczonych nadal wymaga rzeczy mało prawdopodobnej, to znaczy zwrotnego sprzężenia parlamentu światowego i wykształceniem woli przez – wzywanych regularnie do uczestniczenia wyborach – obywateli świata”³². Dlatego też uznaje, że minimum demokratyzacji polityki ponadnarodowej byłyby wybory do parlamentu światowego³³. Habermas uważa, że prawo międzynarodowe musi wkraść wszędzie tam, gdzie zachodzi potrzeba dokonania podziału pracy w kwestiach natury moralnej, a to dlatego, że indywidualne motywacje i osądy już nie wystarczą. W związku z tym Habermasowski parlament światowy prowadziłby debaty na temat sprawiedliwości w skali globalnej, a Rada Bezpieczeństwa podejmowałaby decyzje skutkujące egzekwowaniem środkami prawnymi oraz monitorowane przez sądy i trybunały³⁴.

Optymistycznym założeniem Habermasa jest możliwość utworzenia globalnego łańcucha powiązań, który mógłby bez żadnych przerw rozciągać się od państw narodowych, przez rządy regionalne (takie jak Unia Europejska) aż do organizacji ogólnoświatowych. Jednak do tego konieczna jest realizacja kilku elementów:

- pochodząca z wyborów reprezentacja obywateli świata umożliwiająca poszerzenie wspólnoty międzynarodowej i ostatecznie uczynienie z niej wspólnoty kosmopolitycznej,
- ograniczenie kompetencji Narodów Zjednoczonych do centralnych zadań zapewniających zachowanie porządku (o treści moralnej, a naturze prawnej),
- globalny (tworzony m.in. digitalnie) układ powiązań komunikacyjnych wykraczający poza narodowe sfery publiczne, umożliwiający

³¹ J. Habermas, *Rzecz o kondycji...*, s. 105-106.

³² *Ibidem*, s. 107.

³³ „Wybory do parlamentu światowego dałyby jedynie wyraz w istocie moralnie uzasadnionemu „Tak” bądź „Nie” dla ponadnarodowego zastosowania uznawanych za podzielane zasad moralnych i normy, J. Habermas, *Rzecz o kondycji...*, s. 111.

³⁴ *Ibidem*, s. 109-110.

wykształcenie wszystkim ludziom uzasadnionego osądu na temat decyzji zapadających na poziomie Narodów Zjednoczonych³⁵.

Swój tekst o konieczność dążenia do wspólnoty kosmopolitycznej Habermas kończy patetycznym apelem, który warto tutaj przytoczyć w całości: „Niepociągająca za sobą żadnych praktycznych konsekwencji filozoficzna dyskusja wokół sprawiedliwości nabrałaby wagi politycznej dopiero wówczas, gdyby mogła być prowadzona nie tylko w murach uczelni, lecz na forum parlamentu światowego, który z racji, iż składałby się z państw i obywateli uwzględniałby istotny z punktu widzenia sprawiedliwości czynnik, jakim jest czas. (...) dochodziłoby wówczas do wzajemnego zbliżania do siebie perspektyw, z jakich obydwie ustroje badawcze postrzegałyby sprawiedliwość: zbliżania do siebie egalitarnych kryteriów, do których odwołują się obywatele świata i konserwatywnych kryteriów, do których odwołują się państwa członkowskie”³⁶.

Podsumowanie

Podsumowując należy stwierdzić, że istnieje wiele podobieństw między proponowaną przez Habermasa koncepcją demokracji (czy lepiej procedury demokratycznej) na poziomie narodowym i ponadnarodowym. Najważniejszym czynnikiem wydaje się, to aby adresaci prawa byli zarazem jego twórcami. Oczywiście jak podkreśla Habermas prawo nie powinno wynikiem zdeterminowanej woli jednostek, ale rezultatem końcowym deliberacji wszystkich obywateli. Stąd też ogromne przywiązanie niemieckiego filozofa do konieczności wprowadzenia większej legitymizacji władz na szczeblach ponadnarodowych, dzięki której kształtujący prawo w rzeczywistości mogliby czuć się (i tak być odbierani) jak przedstawiciele członków wspólnoty (niekoniecznie rozumianej w sposób komunitariański). Oczywiście nietrudno wskazać na luki czy trudności związane z koncepcjami Habermasa, uważanymi przez wielu filozofów, publicystów czy polityków za utopijne albo po prostu nierealne. Jednak – jak mi się wydaje – jest to świadomy zabieg. Filozofia Habermasa z pewnością jest utopią, jednak stara się być utopią realistyczną, która rozszerza granice politycznej możliwości, ale osadzona jest na społecznych i politycznych warunkach możliwości. Niemiecki filozof dzięki temu, że nie boi się podejmować aktualnych i często trudnych te-

³⁵ Ibidem, s. 111-112.

³⁶ Ibidem, s. 116.

matów cały czas jest jednym z najbardziej wpływowych myślicieli politycznych piszących o demokracji przekraczającej granice³⁷.

Bibliografia

- Abramowicz B., *Koncepcja demokracji deliberatywnej jako odpowiedź na postulatory usprawnienia demokracji przedstawicielskiej*, „Ruch prawniczy, ekonomiczny i socjologiczny”, 2011/4.
- Bohman J., Rehg W. (red.), *Deliberative Democracy. Essays on Reason and Politics*, Cambridge 1997.
- Dupeyrix A., *Zrozumieć Habermasa*, przeł. M.N. Wróblewska, Warszawa 2013.
- Habermas J., *Faktyczność i obowiązywanie. Teoria dyskursu wobec zagadnień prawa i demokratycznego dyskursu prawa*, przeł. A. Romaniuk, R. Marszałek, Warszawa 2005.
- Habermas J., *Czy Europie potrzebna jest konstytucja?*, przeł. M. Łukasiewicz, „Nowa Europa. Przegląd Natoliński” 2005/1.
- Habermas J., *The Crisis of the European Union in the Light of a Constitutionalization of International Law*, „The European Journal of International Law”, 2012/23 (2).
- Habermas J., *Uwzględniając Innego. Studia do teorii politycznej*, przeł. A. Romaniuk, przekład przejrzał Jakub Kolc-Konkołowicz, Warszawa 2009.
- Habermas J., *Wciąż się wściekam na myśl o to, co się dzieje na świecie*, Wywiad. Rozmowę przepr. Borja Hermoso, „Gazeta Wyborcza”, 23.06.2018.
- Habermas J., *Zur Verfassung Europas. Ein Essay*, Berlin 2011.
- Habermas, *Rzecz o kondycji i ustroju Europy*, przeł. M. Kaniowski, Łódź 2014.
- Jaskułkowski K., *Koncepcja sfery publicznej Jürgena Habermasa*, „Studia Europejskie”, 2010/2.
- Juchacz P.W., *Deliberacja – demokracja – partycypacja. Szkice z teorii demokracji ateńskiej i współczesnej*, Poznań 2006.
- Krastew I., *Paradoks demokratyczny Europy*, „Przegląd Polityczny” 2012/112.
- Raczyński M., *Przyszłość przez przeszłość – rola historii w koncepcji patriotyzmu konstytucyjnego Jürgena Habermasa*, „Świat idei i polityki”, 2016/15.
- Romaniuk A., *Czytanie Habermasa*, Warszawa 2013.
- Rosenberg S.W. (red.), *Deliberation, Participation and Democracy: Can the People Govern?*, Houndmills-Basingstoke-Hampshire 2007.
- Scruton R., *Głupcy, oszuści i podżegacze. Myśliciele nowej lewicy*, przeł. F. Filipowski, Poznań 2018.
- Serowaniec M., Włoch W., *Obywatelstwo Unii Europejskiej w świetle koncepcji dzielonej suwerenności ludu J. Habermasa*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego”, 2014/19.
- Sierocka B. (red.), *Przełom komunikacyjny a filozoficzna idea konsensu*, Wrocław 2003.

³⁷ Potwierdza to chociażby debata z udziałem Sigmara Gabriela, Emmanuela Macrona i Habermasa z marca 2017 r., <https://www.youtube.com/watch?v=mt-FuIpx1Ww&t=256>, [03.01.2018].

Kateryna Yavorska¹

**Громадянські та політичні права і свободи
в Вірменії: оцінка ймовірності поступальних
змін у контексті „Революції любові”
та курсу Н. Пашиняна**

В аналізі проблематики громадянських і політичних прав та свобод у Вірменії доцільно розмежовувати характеристики, притаманні цій країні до „Революції любові” (квітень – травень 2018 р.), та ті новітні тенденції, які починають увиразнюватися, але ще не зміцніли, у постреволюційний період.

Донедавна Вірменія чітко демонструвала ознаки неоавторитарного режиму корпоративного різновиду². Вірменські керівні еліти були та певною мірою й досі залишаються узалеженні від різних груп тиску, які мають кланову природу³. Вірменію найперше характеризували дефіцит прозорості діяльності уряду, корумпованість на всіх рівнях держави та суспільства, фактична підконтрольність судової влади, незначні можливості громадян змінити владу тощо. Існував вкрай низький рівень довіри до державних і громадських інститутів, розповсюдженим був соціальний песимізм. Не були сформовані політичні партії, які б представляли інтереси певних соціальних груп, а вірменське суспільство ще не набуло такого рівня політичної культури, яка передбачає усвідомлення необхідності організованого представництва інтересів у парламенті⁴. За таких

¹ Катерина Яворська, здобувач кафедри політичних наук і права Державного закладу „Південноукраїнський національний педагогічний університет ім. К.Д. Ушинського” / mgr Kateryna Yavorska, Południowy Ukraiński Państwowy Uniwersytet Pedagogiczny im. K.D. Ushinskiego w Odessie (Ukraina), e-mail: politlaw@ukr.net

² Ю. Нисневич, *Современный авторитаризм и коррупция*, „Мировая экономика и международные отношения” 2017, nr 61(1), s. 116.

³ А. Балаян, *Политические трансформации в постсоветской Армении: проблемы адаптации и перспективы интеграции в современный мир*, Санкт-Петербург 2012, s. 7.

⁴ А. Искандарян, *Армения между автократией и полиархией*, „Pro et Contra” 2011, nr 15(3-4), s. 26.

позицій формальних інститутів значні позиції набув неформальний інститут кланів.

Погодимось з тими оцінками, що політична культура вірмен у своїй більшості зорієнтована на колективізм; відчутний патерналізм; високими є очікування на розв'язання проблем „зверху”; увиразнений правовий нігілізм⁵. Водночас віднедавна помітне зростання громадянсько-політичного активізму, зміцнення інститутів громадянського суспільства. Про це свідчать масові акції протесту 2018 р., ініційовані опозиційною фракцією парламенту „Елк”, партіями „Громадянський договір”, „Царукян”, „Вірменський національний конгрес” та ін. Революція стала першим потужним політичним підйомом від 2008 р., коли масові протести після президентських виборів призвели до загибелі протестувальників, після чого опозиція на десятиліття згорнула свої ініціативи. Відтак Вірменія є ще одною пострадянською країною (окрім Грузії, Киргизії та України), де влада змінилася в результаті вуличних протестів.

Очікування серйозних зрушень в площині прав людини та загальної демократизації Вірменії пов'язуються з постаттю нинішнього прем'єр-міністра (з 08.05.2018 р.) – багаторічного опозиціонера Н. Пашиняна, який й ініціював „Революцію любові”. Н. Пашинян прийшов до влади на тлі значних порушень у реалізації та захисті громадянських, політичних та інших прав і свобод вірмен. Відтак з його політико-правовим курсом пов'язані великі реформаційні сподівання. За оцінками *Freedom House* за 2019 р.⁶ у Вірменії (як частково вільній країні) спостерігається покращення ситуації за останній рік в частині демократизації та прав людини; прогрес стосується найперше політичних прав.

Хоча законодавчо заборонено довільні затримання, арешти мирних протестувальників, у Вірменії фіксуються випадки свавілля поліції. Найперше, численні затримання відбулися під час „Революції любові”. Зокрема 16-23.04.2018 р. поліція затримала 1236 осіб, зокрема 121 неповнолітнього. Під варту були взяті зокрема й депутати Національних зборів Н. Пашинян, А. Мірзоян, С. Мікае-

⁵ В. Попазогло, *Південний Кавказ як регіон неформальної інституціоналізації політики*, „Evropský politický a právní diskurz” 2018, nr 5 (1), s. 51.

⁶ *Armenia. Events of 2018. Human Rights Watch*, <https://www.hrw.org/world-report/2019/country-chapters/armenia>, [31.07.2019].

лян. Лише за період 13-23.04.2018 р. за медичною допомогою звернулося 127 особи. Відтак можемо констатувати, що під час революції зафіксовані численні порушення прав протестувальників, найперше – надмірне застосування сили правоохоронцями.

Хоч вірменське законодавство завжди декларувало свободу слова, попередні уряди чинили сильний тиск на медіа за критичне висвітлення ними дій влади. Журналісти, найперше – провідних державних медіа, відтак активно вдавалися до самоцензури. Тільки за кілька найактивніших днів „Революції любові” (13-23.04.2019 р.) поліція застосувала силу до 22-х журналістів, операторів, стрімерів; зафіксовані пошкодження техніки для запобігання зніманню. Після революції рамки свободи слова розширилися, „градус страху” за озвучення своїх думок знизився, медіа-середовище стало вільнішим. Частина журналістів почала відмовлятися від самоцензури, однак є й ті, хто утримується від критики політичних акторів, позаяк страх перед ймовірністю репресій з боку будь-якої влади підсвідомо міцно укорінений.

За результатом Індексу свободи преси за 2019 р. Вірменія займає 61-е місце, піднявшись одразу на 19 сходинок (80-е місце у 2018 р.). Таке піднесення пояснюється активністю цифрових медіа у ході „Революції любові”. Водночас основними проблемами гарантування свободи слова залишаються нестача плюралізму на телебаченні, насильство поліції щодо журналістів, недостатньо прозора власність медіа-компаній та ін.

Доступ до Інтернету продовжує в Вірменії зростати з року в рік. Випадки його блокування, ініційовані владою, мають поодинокий характер; контроль за інфраструктурою Інтернету децентралізований. Ускладнення доступу до Мережі, найперше до *Facebook*, є нечастими. Зокрема вони спостерігалися під час протестів 2008, 2016 рр.⁷; під час „Революції любові” були випадки блокування Інтернету, наприклад, 11.04.2018 р. *YouTube*, *Factor.am* та *Armlur.am* були недоступні.

Нечисельними в Вірменії є випадки судового переслідування користувачів Інтернету, блогерів за поширюваний ними контент.

⁷ Наприклад, 17.07.2016 р. Інтернет-провайдери в Єревані відключали доступ до *Facebook* (це ключова платформа опозиції) після початку поширення інформації про збройне захоплення будівлі поліції та внутрішніх військ вірменською опозицією.

Кримінальне покарання за наклеп скасоване ще у 2010 р., однак на зміну йому запроваджені високі фінансові санкції; втім кількість журналістів, щодо яких застосовувалися штрафи, нині зменшується. Найбільш виражені форми тиску на журналістів Інтернет-видавань і блогерів застосовувалися правоохоронними органами саме під час „Революції любові” (фізичний та моральний тиск, пошкодження техніки тощо⁸). Загалом 2018 р. схарактеризувався потужним піднесенням цифрового активізму вірмен. Н. Пашинян та очолюваний ним уряд активно використовують соціальні медіа та потокове відео як спосіб залучення вірмен до політичного процесу⁹.

До революційних подій з ініціативи влади штучно формувалася громадська думка про громадянське суспільство як „грантоїдів”, виразників інтересів західної ліберальної демократії, що нібито несумісне з консервативною ціннісною парадигмою вірменського соціуму. Клімат функціонування незалежних НУО максимально несприятливим був у періоди прем'єрства та президентства С. Сарґсяна (2007–2018 рр.). Це стало однією з важливих причин того, чому вірменські правозахисні, антикорупційні та інші НУО відіграли авангардну роль у революційному процесі.

Одним із результатів революції в Вірменії, на нашу думку, є шанс на набуття судовою владою справжньої незалежності задля здійснення неупередженого правосуддя. Це значимо найперше щодо політично чутливих справ, по яких проходять представники опозиції, громадські активісти, незалежні журналісти, блогери та ін. Досі проблеми порушення фундаментальних прав людини під час тримання під вартою, судового розгляду в справах політичних в'язнів, довготривалих досудових ув'язнень тощо були чітко виражені в Вірменії. Примітно, що після „Революції любові” з багатьох підозрюваних у політично чутливих справах були зняті попередні звинувачення. Це свідчить, найперше, що багато судових рішень про тримання під вартою замість застави були саме політично мотивовані. У постреволуційний період правозахисниками не

⁸ *Violence against reporters during 11 days of protests in Armenia*, <https://rsf.org/en/news/violence-against-reporters-during-11-days-protests-armenia>, [06.08.2019].

⁹ A. Crosby, *New PM Gives Armenians Glimpse Of Halls Of Power Through Facebook Broadcasts*, <https://www.rferl.org/a/armenia-pashinian-facebook-broadcasts-social-media-openness/29228473.html>, [30.07.2019].

оприлюднювалася інформація про нових політичних в'язнів чи затриманих за політичними мотивами. У листопаді 2018 р. в Вірменії пройшла масштабна амністія, яка охопила й політичних в'язнів. Зокрема, звільнено політичного активіста, лідера партії „Цехакрон” Ш. Арутюяна.

Хоч нині намітилася позитивна динаміка розв'язання згаданих проблем судочинства, але зберігаються труднощі функціонування вірменської судової влади на демократичних засадах. Наприклад, у громадян продовжує зберігатися висока недовіра до суду, проблема гарантування незалежності суддів збережена та ін. Правозахисні НУО фіксують випадки ігнорування судами звернень обвинувачених про їх зізнання, отримані в результаті застосування насильства¹⁰. Відтак з ініціативи Н. Пашиняна влітку 2019 р. розпочато масштабну судову реформу, особливістю якої є не косметичні зміни, а глибоке й майже повне оновлення суддівського корпусу. Розглядається можливість допущення до конкурсу на заміщення суддівських посад представників вірменської діаспори, з-поміж якої юристи з освітою найкращих університетів світу, і які гарантовано не пов'язані з політичною корупцією всередині Вірменії.

До „Революції любові” незалежні вірменські адвокати, які працювали по політичних кримінальних справах, часто переслідувалися, відчували тиск державних акторів для перешкодження виконанню захисних функцій. Наприклад, група адвокатів (А. Папікян, М. Шушанян, Н. Карапетянс) була піддана тиску, захищаючи звинувачених у тяжких злочинах, скоєних 17.07.2016 р.¹¹ Захисникам у справі „Шалених зі Сасуна” та по інших політичних справах часто заборонялося відвідувати своїх клієнтів під час їх перебування під вартою, не було уможливлено приватні розмови з ними; щодо адвокатів застосовувалися обшуки, силові методи з боку правоохоронців тощо¹². Зберігається проблема дефіциту адвокатів поза межами Єревана, що призводить до ненадання захисників підозрюваним, яким вони законодавчо гарантовані.

¹⁰ 2018 Country Reports on Human Rights Practices: Armenia, <https://www.state.gov/reports/2018-country-reports-on-human-rights-practices/armenia/>, [12.08.2019].

¹¹ Напад на відділ поліції групи „Сасна црер” зі захопленням заручників з вимогою звільнення лідера опозиції Ж. Сефіяна та відставки глави держави С. Саргсяна.

¹² Armenia: harassment of lawyers working on high-profile cases, <http://www.civicsolidarity.org/article/149/armenia-harassment-lawyers-working-profile-cases>, [25.07.2019].

До зміни уряду в травні 2018 р. очевидними були факти порушення таємниці листування, телефонної, електронної комунікації, завдяки чому попередні уряди латентно контролювали правозахисників, опозицію, активістів громадянського суспільства. Правозахисники доводять, що влада вела „досє” на згаданих акторів, аби використати наявну інформацію як інструмент подальшого тиску. Водночас у постреволюційний період відсутня інформація про факти такого перебування під наглядом.

Зауважимо, що попри революційні здобутки й сьогодні вірменські правозахисники повідомляють про різноманітні форми тиску, залякування з мотивів їх роботи. Найперше це стосується активістів, які працюють над захистом прав уразливих груп, зокрема жінок і ЛГБТ-спільноти. Наприклад, про випадки тиску повідомила Л. Агоронян, співдиректор НУО „Жіночий ресурсний центр Вірменії”¹³. Потужними є групи, які використовують мову ненависті, уважаючи, що громадська робота щодо гарантування та захисту прав жінок, ЛГБТ-спільноти загрожує традиційним вірменським сімейним цінностям. Загалом наклепницькі кампанії та розпалювання ненависті проти активісток є виявом реакції консервативного вірменського суспільства на громадську активність жінок. Традиціоналістські пережитки суспільства безумовно перешкоджають становленню демократичних свобод у Вірменії.

Зауважимо, що гомофобія та трансфобія глибоко вкорінені в вірменському суспільстві. Позиціювання приналежності особи до ЛГБТ-спільноти зазвичай призводить до остракізму в родині, розповсюджуючись згодом на інші соціальні групи. Розпалювання насилля та дискримінації гомофобного та трансфобного характеру широко розповсюджене найперше в соціальних мережах. Медіа схильні до переважно упередженого висвітлення ЛГБТ-проблематики.

Хоч свобода мирних зібрань у Вірменії конституційно гарантована для усіх, але на практиці влада не забезпечує її для ЛГБТ-спільноти. Відколи у березні 2012 р. в Єревані ультра націоналісти напали на учасників Маршу багатоманіття, вірменські активісти ЛГБТ-спільноти утримуються від публічних подій через відсутні-

¹³ *Receives death threats for working with women's rights*, <https://www.nhc.no/en/receives-death-threats-for-working-with-womens-rights/>, [09.08.2019].

сть гарантій безпеки з боку влади та загроз силових розправ ультраправих сил. Вірменська влада, як правило, слабо реагує на випадки дискримінації та насилля за ознакою сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності, а подекуди навіть проглядається схвалення таких протиправних діянь.

Попри закріплення в вірменському Основному Законі гарантій захисту усіх громадян, у країні відсутнє антидискримінаційне законодавство, яке б захистило права та свободи ЛГБТІ-спільноти. Спроби ініціативних груп розробити такі законодавчі новації незмінно спричиняють сильні протести консервативних, клерикальних груп. Відзначимо, що за підтримки суспільства впливова Вірменська апостольська церква розгортає широкі кампанії проти прав ЛГБТІ-спільноти¹⁴.

Кримінальний кодекс Республіки Вірменія (п. 6 ст. 63)¹⁵ передбачає лише захист від посягань, зумовлених етнічною, расовою та релігійною нетерпимістю, відтак не гарантуючи захисту від дискримінації на основі сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності. Вірменськими судами жодного разу не розглядалися справи щодо гомофобії, трансфобії тощо. У 2013 р. владними акторами зроблена спроба внести поправку до Кодексу Республіки Вірменія про адміністративні правопорушення з метою накладання штрафів за пропаганду нетрадиційних сексуальних відносин. Хоч ця законодавча ініціатива не була прийнята, але зберігається ймовірність повернення до обговорення цього питання.

Етнічні меншини (їх налічується близько десятка) в Вірменії нечасто заявляють про дискримінацію, але водночас такі проблеми існують¹⁶, найперше щодо езидів. Ця меншина часто заявляє про порушення своїх прав, зокрема, в частині свободи віросповідання.

Вважаємо, що вірменська оксамитова революція дала старт фундаментальним ліберально-демократичним змінам у Вірменії. Наскільки вони будуть результативними та чи не станеться реван-

¹⁴ *Less Equal: LGBTI Human Rights Defenders in Armenia, Belarus, Kazakhstan, and Kyrgyzstan*, <https://www.refworld.org/docid/5a3d26d84.html>, [11.08.2019].

¹⁵ *Уголовный кодекс Республики Армения*, <https://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/ru/am/am012ru.pdf>, [18.07.2019].

¹⁶ S. Martirosyan, *Ethnic minorities in Armenia rarely speak out about their problems*, <https://jam-news.net/monoethnic-and-monoconfessional-armenia-challenges-faced-by-religious-minorities/>, [05.08.2019].

шу авторитарних сил, це питання з точки зору сьогодення спрогнозувати складно, але ймовірність й такого сценарію зберігається. Адже попри наміри реформ нового уряду стара корумпована та неоавторитарна еліта не втратила уповні свій деструктивний потенціал. Йй може запобігти лише поступальна динаміка вірменського громадянського суспільства; без його підтримки ініціативи Н. Пашиняна не будуть реалізовані.

Нині вірменський уряд опинився перед серйозним викликом запобігти дискримінації низки конституційно гарантованих прав громадян, найперше – уразливих груп. Низка проблем з реалізацією громадянських і політичних прав та свобод чітко увиразнюється, але важливо, що наразі Вірменії вдалося уникнути різкого повороту до авторитаризму, як це сталося в багатьох державах Євразії, а зі зміною у 2018 р. уряду зросла ймовірність ліберальної демократизації. В цьому проявляється унікальність кейсу Вірменії з-поміж пострадянських країн.

Хоч після революції минуло понад рік, активна фаза змін у державі не зупиняється, а наприкінці травня 2019 р. главою держави оголошено початок „другої фази революції”¹⁷. Паралельно Вірменія намагається відійти від вираженого проросійського курсу, хоча зовнішньополітичні зміни значно повільніші за внутрішні, а держава загалом в очах світової спільноти зберігає імідж сателіта Російської Федерації.

Бібліографія

Armenia. Events of 2018. Human Rights Watch, <https://www.hrw.org/world-report/2019/country-chapters/armenia>.

Armenia: harassment of lawyers working on high-profile cases, <http://www.civicsolidarity.org/article/1490/armenia-harassment-lawyers-working-high-profile-cases#>.

Crosby A., *New PM Gives Armenians Glimpse Of Halls Of Power Through Facebook Broadcasts*, <https://www.rferl.org/a/armenia-pashinian-facebook-broadcasts-social-media-openness/29228473.html>.

Less Equal: LGBTI Human Rights Defenders in Armenia, Belarus, Kazakhstan, and Kyrgyzstan, <https://www.refworld.org/docid/5a3d26d84.html>.

¹⁷ Y. Panchenko, *The second phase of the revolution: how Armenia carries out reforms*, <http://true-news.info/the-second-phase-of-the-revolution-how-armenia-carries-out-reforms/>, [11.06.2019].

- Martirosyan S., *Ethnic minorities in Armenia rarely speak out about their problems*, <https://jam-news.net/monoethnic-and-monoconfessional-armenia-challenges-faced-by-religious-minorities/>.
- Panchenko Y., *The second phase of the revolution: how Armenia carries out reforms*, <http://true-news.info/the-second-phase-of-the-revolution-how-armenia-carries-out-reforms/>, [11.06.2019].
- Receives death threats for working with women's rights*, <https://www.nhc.no/en/receives-death-threats-for-working-with-womens-rights/>.
- Violence against reporters during 11 days of protests in Armenia*, <https://rsf.org/en/news/violence-against-reporters-during-11-days-protests-armenia>.
- 2018 Country Reports on Human Rights Practices: Armenia*, <https://www.state.gov/reports/2018-country-reports-on-human-rights-practices/armenia/>.
- Балаян А., *Политические трансформации в постсоветской Армении: проблемы адаптации и перспективы интеграции в современный мир*, Санкт-Петербург 2012.
- Искандарян А., *Армения между автократией и полиархией*, „Pro et Contra” 2011, nr 15 (3-4), s. 19-28.
- Нисневич Ю., *Современный авторитаризм и коррупция*, „Мировая экономика и международные отношения” 2017, nr 61(1), s. 108-120.
- Попазогло В., *Південний Кавказ як регіон неформальної інституціалізації політики*, „Evropský politický a právni diskurz” 2018, nr 5 (1), s. 49-54.
- Уголовный кодекс Республики Армения*, <https://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/ru/am/am012ru.pdf>.

Sara Piwowska¹

Przemiany w polityce zagranicznej Iranu wobec Izraela. Stanowisko Izraela wobec irańskiego programu nuklearnego

Stosunki izraelsko-irańskie w latach 1948-1979

Przed rewolucją islamską Iran zajmował strategiczne miejsce w polityce zagranicznej Izraela. Przez dekady stosunki izraelsko – irańskie można było uznać za dobre, oba państwa były sojusznikami na polu politycznym, gospodarczym czy militarnym. Chociaż szach Mohammad Reza Pahlawi wspierał sprawę palestyńską, odcinając się przy tym od aktów palestyńskiego terroryzmu, za istotny należy uznać fakt, iż Iran był drugim państwem muzułmańskim, który uznał istnienie Izraela². W okresie rządów szacha Pahlawiego w Iranie rozwijała się również izraelsko-irańska współpraca gospodarcza. Po wojnie sześciodniowej z roku 1967 Izrael borykał się z problemami natury ekonomicznej, a władze w Teheranie zgodziły się na dostarczanie do Tel Awiwu ropy naftowej³. W czasach Pahlawiego w Teheranie funkcjonowało również stałe przedstawicielstwo izraelskie, pełniące funkcję ambasady, w Iranie gościły często delegacje izraelskich premierów czy ministrów obrony⁴. W grudniu 1961 r. z tajną wizytą do Teheranu przybył pierwszy izraelski premier Dawid Ben Gurion, który forsował w swoim kraju koncepcję „naturalnego sojuszu” z Iranem. Ben Gurion opracował koncepcję sojuszu peryferii, który miałby obejmować Izrael i Iran, a także Turcję i Etiopię, kraje te miałyby stanowić przeciwwagę dla świata arabskiego.

W okresie rządów szacha Pahlawiego Izrael i Iran współpracowały również w dziedzinie służb wywiadowczych. W 1955 r. w Iranie pojawił

¹ mgr Sara Piwowska, doktorantka Wydziału Nauk Społecznych, Uniwersytet Śląski w Katowicach, e-mail: sara.piwowska@wp.pl

² R. Czulda, *Iran 1925 – 2014. Od Pahlawich do Rouhaniego*, Warszawa 2014, s. 87-88.

³ Ibidem, s. 88.

⁴ M. Kęskrawiec, *Czwarty pożar Teheranu*, Warszawa 2010, s. 148.

się pierwszy oficer łącznikowy z izraelskiego Mossadu⁵, a w 1958 r. Mossad wraz ze służbami irańskimi i tureckimi utworzył tajny sojusz wszechstronnej współpracy Trident⁶. W latach 60. specjaliści z Mossadu szkolili irański aparat bezpieczeństwa SAVAK (*Sazemane Atelaat Va Amniate Kechvar*, Narodowa Organizacja Informacji i Bezpieczeństwa⁷). Była to agencja wywiadowcza powstała w 1957 r., której zadaniem było cenzurowanie mediów, poddawanie kontroli obywateli oraz represje wobec opozycji skierowanej przeciw władzy szacha. SAVAK w swojej działalności stosował między innymi przemoc i tortury⁸. Izrael zgodził się ponadto stworzyć dla Iranu system rakiet Jerycho o zasięgu do osmiuset kilometrów⁹.

Rewolucja islamska w Iranie i jej konsekwencje dla relacji izraelsko-irańskich

Pod koniec lat 70. sytuacja polityczna i społeczna w Iranie była napięta, co spowodowane było narastającym niezadowoleniem irańskiego społeczeństwa ze zbyt późno wprowadzanych przez szacha reform. We wrześniu 1978 r. rozpoczęły się masowe demonstracje przeciwko Pahlaviemu¹⁰. Chcąc załagodzić protesty, irański premier Bachtiar wynegocjował z szachem, iż ten opuści kraj, a władzę przejmie rada regencyjna. Mohammad Reza Pahlavi udał się do Egiptu, gdzie został przyjęty przez prezydenta Sadata, który zapewniał, iż nigdy nie zapomni o pomocy udzielonej Egiptowi przez Iran w 1973 r.¹¹ Rozwiązano zatem SAVAK i odmówiono sprzedaży ropy naftowej do Izraela. Te posunięcia nie zapewniły jednak władzom poparcia społeczeństwa¹². Domagano się powrotu do kraju przebywającego w Paryżu ajatollaha Ruhollaha Cho-

⁵ *Iran i Izrael – śmiertelni wrogowie, którzy kiedyś byli przyjaciółmi*, <http://konflikty.wp.pl/kat,1020351,title,Iran-i-Izrael-smiertelni-wrogowie-ktorzy-kiedys-byli-przyjaciolmi,wid,15016687,wiadomosc.html>, [05.08.2019]

⁶ Y. Melman, M. Javedanfar, *Nuklearny sfinks. Iran Mahmuda Ahmadinedżada*, Warszawa 2008, s. 88.

⁷ J. Kalabiński, *Iran – nowe mocarstwo?*, Warszawa 1977, s. 99.

⁸ A. Miarka, *Irański program atomowy i jego znaczenie dla bezpieczeństwa Bliskiego Wschodu*, [w:] T. Szczurek (red.), *Asymetryczne zagrożenia bezpieczeństwa narodowego w XXI wieku*, Warszawa 2014, s. 54.

⁹ *Ibidem*, s. 149.

¹⁰ M. Stolarczyk, *Iran: państwo i religia*, Warszawa 2001, s. 67.

¹¹ H. Nahavandi, *Upadek i śmierć Szacha Iranu. Relacje i dokumenty*, Warszawa 2008, s. 210.

¹² N.R. Keddie, *Współczesny Iran. Źródła i konsekwencje rewolucji*, Kraków 2007, s. 233.

meiniego, który od 1964 r. przebywał na wygnaniu z powodu ostrej krytyki rządów Pahlawiego, m.in. kontaktów szacha z Izraelem. Chomeini powrócił do Iranu 1 lutego 1979 r., a pod koniec marca odbyło się referendum, w wyniku którego 1 kwietnia proklamowano Islamską Republikę Iranu¹³, z kolei w referendum przeprowadzonym 12 grudnia 1979 r. przyjęto konstytucję Islamskiej Republiki Iranu¹⁴.

Gdy ajatollah Chomeini przejął władzę w Iranie, radykalnie zmieniło się nastawienie Iranu do Izraela. Dodatkowo, zniknął element łączący oba państwa w czasie rządów szacha, a mianowicie dobre relacje ze Stanami Zjednoczonymi. Od momentu powstania Republiki Islamskiej Stany Zjednoczone nazywane były „Wielkim Szatanem”, a Izrael „Małym Szatanem”¹⁵. Najwyższy przywódca nakazał rządowi zerwanie wszelkich kontaktów z Izraelem.

Polityka zagraniczna Islamskiej Republiki Iranu wobec Izraela po 1989 r.

W późniejszych latach polityka kolejnych władz irańskich wobec Izraela nie ulegała zmianie. W latach 1989-1997 prezydentem Iranu był Ali Rafsandżani. Zajmował on nieprzychylnie stanowisko wobec arabsko-izraelskiego procesu pokojowego, ówczesne irańskie władze wspierały także antyizraelskie ugrupowania *Hamas* i *Hezbollah*.

Następcą Rafsandżaniego na stanowisku prezydenta Iranu został Mohammad Chatami, który podjął próbę naprawy relacji z Zachodem. Próba ta zakończyła się jednak fiaskiem, głównie ze względu na niechęć do zmiany polityki wobec Izraela. W czerwcu 1999 r. irańskie siły bezpieczeństwa aresztowały trzynastu Żydów, którzy oskarżeni zostali o szpiegostwo na rzecz Izraela. Kilkoro z nich otrzymało wyroki pozbawienia wolności, ostatni przebywający w więzieniu wyszli na wolność w 2003 r. Ta sytuacja była kolejnym przejawem wrogości irańskiej administracji wobec Izraela, co zniweczyło próby naprawienia relacji m.in. z USA podejmowane przez prezydenta Chatamiego¹⁶.

¹³ P. Lipold, *Zagrożenie terroryzmem nuklearnym w polityce Iranu i Korei Północnej. Studium przypadku*, Wrocław 2012, s. 96.

¹⁴ T. Coville, *Najnowsza historia Iranu. Republika Islamska*, Warszawa 2009, s. 38-39.

¹⁵ Y. Melman, M. Javedanfar, *Nuklearny sfinks. Iran Mahmuda Ahmadinedżada*, Warszawa 2008, s. 103.

¹⁶ Ibidem, s. 269.

Wybory prezydenckie w Iranie w 2005 r. wygrał Mahmud Ahmadineżad¹⁷. Nowy irański przywódca okazał się politykiem zbudzającym wiele kontrowersji zarówno wśród społeczności międzynarodowej, jak i wewnątrz irańskich władz. Największe kontrowersje wzbudzało stanowisko zajmowane przez Ahmadineżada wobec Izraela. Irański prezydent dopatrywał się spisku światowych mocarstw, który miał polegać na stworzeniu mitu Holokaustu, co miało uzasadnić stworzenie państwa żydowskiego na Bliskim Wschodzie. utworzenie Izraela miało być, według Ahmadineżada, wynagrodzeniem narodowi żydowskiemu domniemych krzywd i cierpień doznanych podczas II wojny światowej. Do wypowiedzi negujących Holokaust Ahmadineżad dodawał, że Palestyńczycy na terytoriach okupowanych przez Izrael muszą cierpieć za zbrodnie popełnione nie przez mieszkańców Bliskiego Wschodu, a przez Europejczyków, w związku z czym postulował nawet przeniesienie Izraela na terytorium Austrii, Niemiec, Kanady czy na Alaskę¹⁸.

Następcą Ahmadineżada na stanowisku prezydenta Iranu został w 2013 r. Hasan Rouhani, uznawany za polityka umiarkowanego, unikającego radykalnych stwierdzeń, szukającego porozumienia¹⁹. Prezydentura Rouhaniego stwarzała nadzieje na zmianę polityki Iranu wobec Izraela i szansę na odbudowanie relacji między oboma krajami. Jednak kiedy ówczesny prezydent Izraela Szymon Peres złożył Rouhaniemu propozycję spotkania, nowy irański przywódca odrzucił gest swojego izraelskiego odpowiednika, a MSZ Iranu podkreśliło, że nie zmieniło się irańskie stanowisko wobec Izraela²⁰. Ponadto, w 2013 r. podczas kolejnego z wieców poparcia dla Palestyny władze irańskie pokazały, że wraz ze zmianą prezydenta nie zmieniła się retoryka wobec Izraela. W 2015 r. Hasan Rouhani spotkał się z ministrem spraw zagranicznych Jordanii, Nasserem Judehem. Podczas tego spotkania irański prezydent odniósł się do Izraela stwierdzając, że pokój na Bliskim Wschodzie nie zostanie osiągnięty dopóki społeczność międzynarodowa nie zmusi izraelskiego reżimu do zaprzestania dokonywania zbrodni i aktów agresji²¹.

¹⁷ E. Abrahamian, *Historia współczesnego Iranu*, Warszawa 2011, s. 246.

¹⁸ D. Krajewski, *Stosunki USA i Iranu za prezydentury Mahmouda Ahmadinejada. Analiza sfery doktrynalnej irańskiej polityki zagranicznej*, Toruń 2011, s. 117.

¹⁹ R. Czulda, *Iran 1925-2014...*, op.cit., s. 171.

²⁰ *Rouhani nie zgodził się na spotkanie z Peresem*, https://pl.sputniknews.com/polish.ruvr.ru/2013_12_10/Rouhani-nie-zgodzil-sie-na-spotkanie-z-Peresem/, [05.08.2019]

²¹ *Hasan Rouhani: Pokój nie jest możliwy bez zatrzymania izraelskich zbrodni*, <http://alexjones.pl/aj/aj-swiat/aj-polityka-na-swiecie/item/50062-hasan-rouhani-pokoj-nie-jest-mozliwy-bez-zatrzymania-izrael>, [05.08.2019]

Izrael wobec irańskiego programu nuklearnego

Program nuklearny Iranu został zapoczątkowany w latach 50. XX wieku w ramach amerykańskiego projektu Atom dla pokoju. Konferencja ta, która miała miejsce w Genewie w 1955 r. zapoczątkowała wymianę informacji między Iranem a USA z zakresu energii atomowej. Zgodnie z programem Atom dla pokoju w 1967 r. utworzono Centrum Badań Jądrowych w Teheranie (*Teheran Nuclear Research Center*, TNRC). TNRC zostało wyposażone dzięki Amerykanom w 5-megawatowy reaktor jądrowy, który rozpoczął działalność w 1967 r.²² Stany Zjednoczone dostarczyły 5,58 kg wysoko wzbogaconego uranu, który został w tym obiekcie wykorzystany²³. W 1974 r. Iran zawarł ze Stanami Zjednoczonymi kilka umów w sprawie zakupu ośmiu reaktorów, rok później doszło do sfinalizowania umowy, zakupione wówczas reaktory warte były łącznie 15 miliardów dolarów²⁴.

Rewolucja islamska z 1979 r. doprowadziła do przerwania programu atomowego. Nowe władze, na czele z ajatollahem Chomeinim uznały program nuklearny za przedsięwzięcie zbyt kosztowne, a przede wszystkim niezgodne z zasadami islamu. Dopiero kiedy w czasie wojny iracko-irańskiej lotnictwo Iraku zbombardowało reaktor w Busher władze Iranu w obliczu poważnych strat zdecydowały się wznowić prace nad programem atomowym. W 1984 r. zbudowano niedaleko Isfahanu nuklearne centrum badawcze. Teheran pozyskał do współpracy nowych partnerów z Chin i ZSRR, radziecki koncern Zarubezhatomenergostroi miał dokończyć budowę siłowni atomowej w Busher²⁵.

W 1984 r. z pomocą Chin wybudowano Centrum Technologii Jądrowej w Isfahanie²⁶ (ENTC). W maju 1987 r. w Dubaju doszło do pierwszej transakcji pomiędzy AEOI a twórcą programu nuklearnego Pakistanu, Abdulem Qadirem Khanem a także szefem międzynarodowej siatki proliferacyjnej. Iran zakupił wówczas schematy i podzespoły wi-

²² A. Bartnicki, *Konflikty współczesnego świata*, Warszawa 2008, s. 181.

²³ Y. Melman, M. Javedanfar, *Nuklearny sfinks...*, op. cit., s. 94.

²⁴ R. Czulda, *Iran 1925-2014...*, op. cit., s. 75.

²⁵ R. Fiedler, *Irański program atomowy – od kryzysu do porozumienia. Szanse i zagrożenia*, [w:] P. Osiewicz (red.), *Stosunki międzynarodowe w regionie Bliskiego Wschodu: uwarunkowania wewnętrzne i zewnętrzne*, Warszawa 2016, s. 368.

²⁶ R. Czulda, *Iran 1925-2014...*, op. cit., s. 109.

rówki P-1 oraz plany konstrukcyjne zakładów wzbogacania uranu²⁷. W latach 1994–1996 Iranowi udało się zakupić także schemat i części do bardziej zaawansowanej wirówki P-2. Z kolei w 1999 r. zakupiono od Chin tonę fluorku uranu UF₆, co nie zostało zgłoszone MAEA²⁸. Dwa lata później rozpoczęto budowę specjalnego obiektu do wzbogacania uranu z Natanzu.

Szeroki zakres irańskiego programu nuklearnego oraz budowa nowych obiektów wzbudzały zainteresowanie społeczności międzynarodowej. 6 maja 1995 r. amerykański prezydent Bill Clinton podpisał rozporządzenie, na mocy którego zakazano handlu z Iranem, transakcji finansowych oraz prowadzenia innych interesów.

W sierpniu 2002 r. irańska organizacja opozycyjna Narodowa Rada Oporu ujawniła tajny program nuklearny Iranu. Do publicznej wiadomości podano wówczas informację o istnieniu ośrodka do produkcji ciężkiej wody w Arak oraz do wzbogacania uranu w Natanz²⁹. Trzy miesiące po odkryciu ośrodków nuklearnych, prezydent Chatami ogłosił, że Iran ma w planach stworzenie pełnego cyklu paliwowo-nuklearnego w celach gospodarczych i energetycznych, co rozbudziło coraz większe obawy w społeczności międzynarodowej.

Po podaniu do publicznej wiadomości istnienia dwóch nowych ośrodków, w lutym 2003 r. obserwatorzy MAEA udali się do Iranu. Irańczycy przyznali wówczas, że ośrodek w Natanz służy do wzbogacania uranu na dużą skalę, zarzekali się jednak, iż nie planowali ukrywać istnienia ośrodka przed MAEA, przypominali, że mieli na poinformowanie agencji 180 dni³⁰. Podczas pobytu w Iranie obserwatorzy MAEA odwiedzili zakład Kalaye Electric i pobrali próbki środowiskowe, które potwierdziły użycie materiału nuklearnego³¹.

W 2003 r. do negocjacji w sprawie irańskiego programu nuklearnego przystąpiła grupa E3, w skład której weszły Francja, Niemcy i Wielka Brytania. Ministrowie spraw zagranicznych tych krajów złożyli wizytę w Teheranie 21 października 2003 r., gdzie ogłoszono Deklarację

²⁷ A. Głogowski, *Współpraca irańsko-pakistańska w zakresie badań nad bronią atomową*, [w:] M. Chorośnicki (red.), *Współczesne oblicze Iranu*, Kraków 2012, s. 14.

²⁸ R. Fiedler, *Irański program atomowy...*, op. cit., s. 368.

²⁹ „Rocznik Strategiczny” 2003/2004..., s. 117.

³⁰ M. El Baradei, *Gra pozorów. Arsenal nuklearny a dyplomacja*, Wrocław 2011, s. 120-121.

³¹ Ibidem, s. 122.

Teherańsk³². W czerwcu 2006 r. do grupy E3 dołączyło trzech stałych członków Rady Bezpieczeństwa ONZ: USA, Rosja oraz Chiny. Powstała wówczas grupa E3+3, przez Stany Zjednoczone nazywana P5+1, w celu podkreślenia, iż jest to inicjatywa 5 członków stałych Rady Bezpieczeństwa ONZ przy współpracy z Niemcami³³.

W latach 2006–2010 Rada Bezpieczeństwa ONZ w kolejnych rezolucjach, m.in.: 1737, 1747, 1929 wzywała Iran do współpracy w kwestii programu nuklearnego, nakładano także sankcje³⁴. Rezolucja 1737 wzywała do nieprzekazywania Iranowi jakichkolwiek technologii, które mogłyby przyczynić się do rozwoju programu nuklearnego, zamrożono też aktywa dziesięciu irańskich firm związanych z przemysłem jądrowym³⁵, natomiast rezolucja 1747 nakładała embargo na irańską broń. Najdalej idącym instrumentem nacisku okazała się rezolucja 1929, w ramach której każde państwo mogło wprowadzić własne dodatkowe ograniczenia wobec Iranu³⁶. Sankcje nie zmieniły retoryki irańskich przywódców, nadal podkreślano, iż program nuklearny ma charakter cywilny, pokojowy.

Według raportu MAEA z 2012 r. w Natanz zainstalowanych było ok. 9 tys. wirówek, w lutym 2010 r. w obiekcie w Fordow zaczęto wzbogacać uran do 20% w postaci paliwa, według irańskich władz na potrzeby teherańskiego reaktora badawczego. Ponadto, pod koniec 2011 r. Iran był w posiadaniu 5,5 tony nisko wzbogaconego uranu do poziomu 3,5%³⁷.

Uzupełnieniem nuklearnych ambicji władz w Teheranie stał się program raketowy. W latach 80. XX wieku zasięg irańskich rakiet wynosił 600 km, na początku XXI wieku już 5,5 tys. km, w zasięgu tych rakiet znajduje się więc cały obszar Bliskiego Wschodu. W 2001 r. wystrzelono rakiety Shahab – 1 i Shahab – 2 w kierunku Iraku, co dowiodło, jak zaawansowane są irańskie technologie raketowe³⁸.

Rozwój irańskiego programu nuklearnego po rewolucji islamskiej wzbudzał niepokój kolejnych rządów w Izraelu. Poprzez rozbudowę

³² R. Fiedler, *Iran a režim...*, op. cit. s. 82.

³³ A. Gruszczak, *Polityka Unii Europejskiej wobec irańskiego programu nuklearnego*, [w:] M. Chorośnicki (red.), *Współczesne oblicze Iranu*, Kraków 2012, s. 31.

³⁴ R. Fiedler, *Irański program atomowy...*, op. cit., s. 369.

³⁵ *Resolution 1737 (2006) of 23 December 2006*, https://www.iaea.org/sites/default/files/unsc_res1737-2006.pdf, [06.08.2019].

³⁶ R. Fiedler, *Irański program atomowy...*, op. cit., s. 369.

³⁷ R. Fiedler, *Iran a režim...*, op. cit., s. 85.

³⁸ *Ibidem*, s. 86.

infrastruktury programu atomowego przez Iran, Izrael tracił militarną, polityczną i psychologiczną przewagę wynikającą z faktu bycia jedynym państwem na Bliskim Wschodzie posiadającym arsenał jądrowy. Ponadto, podejrzewano, iż jednym z celów budowy arsenału nuklearnego przez Iran będzie w przyszłości wykorzystanie go do zniszczenia Izraela. Już w 2001 r. były irański prezydent Ali Rafsandżani podczas kazania na Uniwersytecie Teherańskim głosił, że Iran nie boi się wojny nuklearnej z Izraelem, gdyż taka wojna doprowadziłaby do zniszczenia państwa żydowskiego, a zniszczenie Iranu byłoby w tym przypadku jedynie niewielką raną zadaną światu islamu³⁹. W związku z obawami przed irańskim programem nuklearnym władze w Tel Awiwie starały się przez lata przekonywać społeczność międzynarodową, że Iran stanowi zagrożenie nie tylko dla Izraela, ale dla całego świata. Największą presję rząd Benjamina Netańjahu wywierał na administracji Baracka Obamy, co skutkowało kolejnymi sankcjami nakładanymi na Iran. Oprócz USA Tel Awiw starał się przekonać do swoich racji również Federację Rosyjską. Izraelowi zależało głównie, by nie został zrealizowany kontrakt na dostawy systemów przeciwlotniczych S-300 zawarty między Iranem a Rosją⁴⁰.

Minister obrony Izraela Ehud Barak wielokrotnie ostrzegał społeczność międzynarodową o możliwości uderzenia na Iran, przypominał, że „w przeszłości Izrael wielokrotnie udowodniał, że nie boi się działać, gdy w grę wchodzi interes narodowy”⁴¹. Władze w Teheranie nie pozostawały dłużne i w odpowiedzi prezydent Ahmadineżad groził wystrzeleciem rakiet w Izrael, Turcję i sojusznicze wobec USA kraje Zatoki Perskiej. Minister Barak ostrzegał wówczas Stany Zjednoczone, iż Iran może wkrótce znaleźć się w strefie nietykalności, kiedy będzie już za późno na akcję militarną⁴².

Działania Izraela w kwestii irańskiego programu nuklearnego nie polegały jedynie na ostrzeganiu społeczności międzynarodowej i przekonywaniu do swojego stanowiska. Co jakiś czas w światowych mediach pojawiały się doniesienia, że izraelskie służby odpowiedzialne są za zabójstwa naukowców związanych z programem atomowym Iranu⁴³.

³⁹ P. Furgacz, *Izrael wobec irańskiego programu nuklearnego*, „Rocznik Bezpieczeństwa Międzynarodowego” 2010-2011, nr 5, s. 296.

⁴⁰ Ibidem, s. 298.

⁴¹ R. Czulda, *Iran 1925-2014...*, op. cit., s. 163.

⁴² R. Fiedler, *Iran a režim...*, op. cit., s. 142.

⁴³ P. Furgacz, *Izrael wobec irańskiego programu nuklearnego...*, op. cit., s. 299.

15 stycznia 2007 r. zabito fizyka jądrowego Ardeshira Hosseinpouriego, który został prawdopodobnie otruty przez funkcjonariuszy Mossadu, 12 stycznia 2010 r. w wyniku zdetonowania ładunku wybuchowego zginął Masoud Ali – Mohammadi, w podobny sposób zabito 29 listopada tegoż roku Majida Shariariego. 23 lipca 2011 r. zastrzelony został Darioush Razaeinejad⁴⁴. Z kolei w sierpniu 2010 r. w willi Rezy Baruniego, szefa programu rozwoju irańskich bezzałogowych statków powietrznych eksplodowały 3 ładunki wybuchowe, przebywający w willi Baruni zginął na miejscu. O wszystkie te zabójstwa oskarżany jest Izrael⁴⁵.

Latem 2009 r. Izrael przekazał MAEA własne dokumentu dowodzące, iż w Iranie kontynuowane są badania nad bronią nuklearną. Celem Izraela było wówczas podważenie raportu NIE (*National Intelligence Estimate*) z 2007 r., w którym stwierdzono, że Iran zaprzestał prac nad programem jądrowym w 2003 r.⁴⁶

W 2010 r. w Iranie doszło do jeszcze jednego niezwykle istotnego z punktu widzenia programu nuklearnego zdarzenia, z którym związek mógł mieć Izrael i jego służby specjalne. 1 sierpnia 2010 r. trzy niezidentyfikowane bezzałogowe statki powietrzne uderzyły w kopułę reaktora w Busher. Wcześniej, w czerwcu tegoż roku po raz pierwszy pojawiła się informacja o wirusie komputerowym Stuxnet, który wykryto na irańskich komputerach⁴⁷. Zdaniem wielu ekspertów, wirus ten został stworzony do atakowania i paraliżowania elektrowni, stacji przekaźnikowych, wodociągów i fabryk. Stuxnet przenoszony był za pomocą pamięci USB⁴⁸. Stuxnet okazał się bardzo zaawansowanym programem, co potwierdził Bernard McCollough, dyrektor departamentu powołanego do prowadzenia cyberwojny. Zeznając przed komisją Kongresu oznajmił, że wirus ten jest najbardziej zaawansowanym i wyszukany wirusem komputerowym stworzonym dotychczas⁴⁹. Teheran podał, iż do 27 września 2010 r. Stuxnetem zaraziło się ok. 30 tys. komputerów w całym Iranie, mogło ich być jednak znacznie więcej. Wśród zarażonych sprzętów zna-

⁴⁴ R. Fiedler, *Iran a reżim...*, op. cit., s. 143.

⁴⁵ P. Furgacz, *Izrael wobec irańskiego programu nuklearnego...*, op. cit., s. 299.

⁴⁶ M. El Baradei, *Gra pozorów. Arsenal nuklearny a dyplomacja*, Wrocław 2011, s. 302.

⁴⁷ *Stuxnet: USA i Izrael stworzyły wirusa i straciły nad nim kontrolę*, <http://www.chip.pl/news/wydarzenia/prawo-i-polityka/2012/06/stuxnet-usa-i-izrael-stworzyly-wirusa-i-stracily-nad-nim-kontrola#ixzz4fO9hPbre>, [06.08.2019]

⁴⁸ *Stuxnet – czyli co już wiemy o przelomowym robaku?*, <https://niebezpiecznik.pl/post/stuxnet/>, [06.08.2019]

⁴⁹ P. Furgacz, *Izrael wobec irańskiego programu nuklearnego...*, op. cit., s. 300.

laży się laptopy czołowych irańskich oficjeli⁵⁰, uszkodzono również ok. tysiąca wirówek w Natanz.

W 2011 r. w irańskiej telewizji pokazano ćwiczenia wojskowe „Wielki Prorok”. Podczas tych ćwiczeń wystrzelono 14 rakiet typu Shahaab – 1, Shahaab – 2 i Shahaab – 3 i ogłoszono, że są one gotowe do użycia przeciwko Izraelowi. Przywódcy Izraela odpowiedzieli groźbą ataków powietrznych na irańskie instalacje. Groźba wybuchu konfliktu na linii Izrael – Iran wzbudziła niepokój społeczności międzynarodowej. Minister Spraw Zagranicznych Francji Allain Juppe zaapelował o zaostrzenie sankcji wobec Iranu, zapewnił również, że jeżeli dojdzie do ataku, Francja stanie po stronie Izraela⁵¹.

Podczas wizyty w USA w dniach 4-5 marca 2012 r. izraelski premier Benjamin Netenjahu podkreślił prawo Izraela do samoobrony. Amerykański prezydent Barack Obama w swoim wystąpieniu z dnia 4 marca 2012 r. potwierdził, iż Izrael ma prawo do samoobrony w kwestii Iranu. Kolejnym dyplomatycznym działaniem Netenjahu było wystąpienie na forum Zgromadzenia Ogólnego ONZ dnia 27 września 2012 r. Izraelski premier zwrócił się wówczas do społeczności międzynarodowej o wyznaczenie Iranowi „czerwonej linii”, która miało być posiadanie od 240 do 250 kg uranu 20% jako materiału wyjściowego do wyprodukowania bomby uranowej⁵².

Od 2011 r. zarówno premier Netenjahu, jak i minister Barak rozważali opcję militarną wobec Iranu. Ich propozycje krytykował Meir Dagan, były szef izraelskiego wywiadu, według którego operacja militarna przeciw Iranowi przyczyniłaby się do pogorszenia bezpieczeństwa Izraela⁵³. Opcję militarną rozważały wówczas także Stany Zjednoczone, według opublikowanej w 2012 r. analizy uderzenie militarne w irański program atomowy miałyby następujące korzyści:

- Zniszczenie infrastruktury nuklearnej;
- Osłabienie sił obronnych Iranu;
- Wzmocnienie więzi między USA a Izraelem.

⁵⁰ Ibidem, s.301.

⁵¹ D. Brązkiewicz, Z. Śliwa, *Azja – konflikty i zagrożenia bezpieczeństwa*, Warszawa 2011, s. 137-139.

⁵² R. Fiedler, *Iran a reżim...*, op. cit., s. 143.

⁵³ Ibidem, s. 143.

Do kosztów tego typu operacji zaliczano:

- Działania asymetryczne, w tym terrorystyczne wymierzone w USA i Izrael;
- Zablokowanie cieśniny Ormuz, którą przepływa 20% eksportowanej ropy na świecie;
- Zwiększenie napięcia między Izraelem a *Hamasem* i *Hezbollahem*⁵⁴.

Koszty operacji militarnej wymierzonej w Iran przeważały ewentualne korzyści, zdecydowano się więc na podjęcie dyplomatycznych działań w celu zahamowania irańskiego programu atomowego. Jesienią 2013 r. rozpoczęto w Genewie rozmowy w ramach grupy P5+1 w sprawie irańskiego programu nuklearnego.

Kolejna runda rozmów miała miejsce w Wiedniu, 24 listopada 2014 r. Podczas negocjacji udało jedynie ustalić się tematy jakie będą podjęte podczas następnych rozmów⁵⁵. W listopadzie tegoż roku Iran zobowiązał się do ograniczenia prac nad wirówkami IR-2M, IR-5, IR-6, a także do nieinstalowania wirówek IR-8. Negocjatorzy ze strony irańskiej zobowiązali się także do niewzbogacania uranu za pomocą wirówek laserowych⁵⁶.

Najważniejszym przełomem było osiągnięcie ostatecznego porozumienia grupy P5+1 z Iranem. 14 lipca 2015 r. zawarto międzyrządowe porozumienie pod nazwą Wspólny plan wszechstronnych działań, na mocy którego skala programu nuklearnego Iranu miała być stopniowo ograniczana w zamian za zniesienie sankcji. Iran zobowiązał się do zlikwidowania prawie 10 ton niskowzbożonego uranu, a także na do zmniejszenia liczby wirówek z 19 tys. do ponad 6 tys.⁵⁷ W zamian za te ustępstwa zniesiono embargo na sprzedaż ropy i gazu, nastąpił także powrót 30 banków irańskich do globalnego systemu transferów.

Zniesienie sankcji na Iran spotkało się z krytyką ze strony Izraela. Podczas rozmowy z prezydentem Obamą izraelski szef rządu stwierdził, że porozumienie z Iranem będzie zagrażało istnieniu Izraela. W kontrowersyjnym przemówieniu, wygłoszonym 3 marca 2015 r., jeszcze przed zawarciem porozumienia nuklearnego premier Netenjahu ogłosił, że

⁵⁴ Ibidem, s. 144-145.

⁵⁵ R. Fiedler, *Irański program atomowy...*, op. cit., s. 372.

⁵⁶ Ibidem, s. 373.

⁵⁷ R. Fiedler, *Irański program atomowy...*, op. cit., s. 373.

warunkiem zaakceptowania przez Izrael tego porozumienia jest odstąpienie przez Iran od zamiaru zniszczenia Izraela oraz zaprzestanie wspierania terroryzmu na Bliskim Wschodzie⁵⁸.

Premier Netańjahu zapewniał również, że Izrael nie przestanie obserwować działań Iranu i będzie podejmował wszelkie niezbędne środki, by zapewnić sobie bezpieczeństwo⁵⁹. Netańjahu ostrzegwał Zachód, że zniesienie sankcji na Iran nie tylko pozwoli temu krajowi na dalszą rozbudowę programu atomowego, ale także spowoduje zaangażowanie Iranu we wspieranie międzynarodowego terroryzmu.

W jeszcze ostrzejszym tonie izraelski premier wypowiadał się w 2016 r. Szef rządu Izraela stwierdził wówczas, iż Iran nadal neguje Holokaust, a przy tym, nie zwracając uwagi na porozumienie z 2015 r., nadal dąży do wejścia w posiadanie broni atomowej. Netańjahu zarzucił wówczas irańskim władzom przygotowywanie nowego Holokaustu⁶⁰.

Krytycznie do porozumienia z Iranem od początku prezydentury podchodził również nowy amerykański prezydent Donald Trump. Jeszcze w czasie kampanii wyborczej Trump stwierdził, iż porozumienie nuklearne jest katastrofą dla całego świata, a przede wszystkim dla Izraela. Trump określił wówczas układ z Iranem jako najgorsze porozumienie, jakie kiedykolwiek zawarto⁶¹. W marcu 2017 r. administracja nowego amerykańskiego prezydenta ogłosiła, że ustali, czy zniesienie sankcji nałożonych na Iran leży w interesie bezpieczeństwa USA⁶². 8 maja 2018 r. ogłosił, że USA wycofują się z porozumienia nuklearnego z Iranem⁶³.

⁵⁸ P. Sasnal, M. Wojnarowicz, *Polityka zagraniczna w wyborach parlamentarnych w Izraelu*, Biuletyn PISM z 13 marca 2015, nr 25 (1262), s. 1.

⁵⁹ *Sankcje wobec Iranu zniesione. Początek walki o rynek ropy?*, <http://www.polskie-radio.pl/42/273/Artykul/1570652,Sankcje-wobec-Iranu-zniesione-Poczatek-walki-o-rynek-ropy>, [06.08.2019].

⁶⁰ *„Iran przygotowuje kolejny Holokaust”. Mocne słowa premiera Izraela*, <http://www.tvp.info/25350972/iran-przygotowuje-kolejny-holokaust-mocne-slowa-premiera-izraela>, [06.08.2019].

⁶¹ *Trump: umowa ws. irańskiego atomu jest katastrofą dla Izraela*, <https://pl.sputniknews.com/polityka/201702104808846-sputnik-trump-iranski-program-nuklearny/>, [06.08.2019].

⁶² *Trump polecił zbadanie, czy zniesienie sankcji wobec Iranu jest w interesie USA*, <http://www.tvn24.pl/wiadomosci-ze-swiata,2/trump-zlecil-rewizje-porozumienia-z-iranem,732956.html>, [06.08.2019].

⁶³ *Trump wycofuje USA z porozumienia nuklearnego z Iranem, wprowadza sankcje*, <https://www.pap.pl/aktualnosci/news,1403625,trump-wycofuje-usa-z-porozumienia-nuklearnego-z-iranem-wprowadza-sankcje.html>, [06.08.2019].

Zakończenie

Po rewolucji islamskiej w Iranie, kolejne władze Izraela uznają reżim w Teheranie za największe zagrożenie dla istnienia Izraela. Obawy władz izraelskich potęguje rozwój irańskiego programu nuklearnego, stanowisko premiera Netenjahu nie zmieniło się nawet w obliczu podpisania porozumienia. Obecnie występują coraz częstsze napięcia między Iranem a Izraelem, elity rządzące w Izraelu oskarżają Iran o ataki na cele w Zatoce Perskiej, m.in. o zestrzelenie amerykańskiego drona w rejonie Cieśniny Ormuz. W odpowiedzi przewodniczący Komisji Bezpieczeństwa Narodowego i Polityki Zagranicznej irańskiego parlamentu oznajmił, iż jeśli Stany Zjednoczone zaatakują Iran, Izrael zostanie zniszczony w ciągu pół godziny⁶⁴. Napięcia pomiędzy Iranem a Izraelem stanowią obecnie jedno z największych wyzwań dla bezpieczeństwa Bliskiego Wschodu, a co za tym idzie, dla bezpieczeństwa międzynarodowego.

Bibliografia

- Abrahamian E., *Historia współczesnego Iranu*, wyd. Książka i Wiedza, Warszawa 2011.
- Bartnicki A., *Konflikty współczesnego świata*, wyd. PWN, Warszawa 2008.
- Brząkiewicz D., Śliwa Z., *Azja – konflikty i zagrożenia bezpieczeństwa*, wyd. Akademia Obrony Narodowej, Warszawa 2011.
- Chorośnicki M. (red.), *Współczesne oblicze Iranu*, wyd. AT, Kraków 2012.
- Coville T., *Najnowsza historia Iranu. Republika Islamska*, wyd. Dialog, Warszawa 2009.
- Czulda R., *Iran 1925 – 2014. Od Pahlawich do Rouhaniego*, wyd. PWN, Warszawa 2014.
- El Baradei M., *Gra pozorów. Arsenal nuklearny a dyplomacja*, wyd. Dolnośląskie, Wrocław 2011.
- Furgacz P., *Izrael wobec irańskiego programu nuklearnego*, „Rocznik Bezpieczeństwa Międzynarodowego” 2010-2011, nr 5.
- Hasan Rouhani, *Pokój nie jest możliwy bez zatrzymania izraelskich zbrodni*, <http://alexjones.pl/aj/aj-swiat/aj-polityka-na-swiecie/item/50062-hasan-rouhani-pokoj-nie-jest-mozliwy-bez-zatrzymania-izrael>.
- Iran i Izrael – śmiertelni wrogowie, którzy kiedyś byli przyjaciółmi*, <http://konflikty.wp.pl/kat,1020351,title,Iran-i-Izrael-smiertelni-wrogowie-ktorzy-kiedys-byli-przyjaciolmi,wid,15016687,wiadomosc.html>.

⁶⁴ *Iran: Jeśli USA zaatakują, Izrael zniszczymy w pół godziny*, <https://www.rp.pl/Konflikt-USA-Iran/190709870-Iran-Jesli-USA-zaatakuj-Izrael-zniszczymy-w-pol-godziny.html>, [06.08.2019].

- Iran: Jeśli USA zaatakują, Izrael zniszczymy w pół godziny*, <https://www.rp.pl/Konflikt-USA-Iran/190709870-Iran-Jesli-USA-zaatakujaja-Izrael-zniszczy-my-w-pol-godziny.html>.
- „Iran przygotowuje kolejny Holokaust”. *Mocne słowa premiera Izraela*, <http://www.tvp.info/25350972/iran-przygotowuje-kolejny-holokaust-mocne-slowa-premiera-izraela>.
- Kalabiński J., *Iran – nowe mocarstwo?*, Wyd. Wiedza Powszechna, Warszawa 1977.
- Keddie N.R., *Współczesny Iran. Źródła i konsekwencje rewolucji*, wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2007.
- Kęskrawiec M., *Czwarty pożar Teheranu*, wyd. W.A.B., Warszawa 2010.
- Krajewski D., *Stosunki USA i Iranu za prezydentury Mahmouda Ahmadinejada. Analiza sfery doktrynalnej irańskiej polityki zagranicznej*, wyd. Adam Marszałek, Toruń 2011.
- Lipold P., *Zagrożenie terroryzmem nuklearnym w polityce Iranu i Korei Północnej. Studium przypadku*, wyd. Atla 2, Wrocław 2012.
- Melman Y., Javedanfar M., *Nuklearny sfinks. Iran Mahmuda Ahmadinedżada*, wyd. Prószyński i S-ka, Warszawa 2008.
- Nahavandi H., *Upadek i śmierć Szacha Iranu. Relacje i dokumenty*, wyd. Dialog, Warszawa 2008.
- Osiewicz P. (red.), *Stosunki międzynarodowe w regionie Bliskiego Wschodu: uwarunkowania wewnętrzne i zewnętrzne*, Warszawa 2016.
- Resolution 1737 (2006) of 23 December 2006*, https://www.iaea.org/sites/default/files/unsc_res1737-2006.pdf.
- Sankcje wobec Iranu zniesione. Początek walki o rynek ropy?*, <http://www.polskieradio.pl/42/273/Artykul/1570652,Sankcje-wobec-Iranu-zniesione-Poczatek-walki-o-rynek-ropy>.
- Rouhani nie zgodził się na spotkanie z Peresem*, https://pl.sputniknews.com/polish.ruvr.ru/2013_12/Rouhani-nie-zgodzil-sie-na-spotkanie-z-Peresem/.
- Sasnal P., Wojnarowicz M., *Polityka zagraniczna w wyborach parlamentarnych w Izraelu*, Biuletyn PISM z 13 marca 2015, nr 25(1262).
- Szczurek T. (red.), *Asymetryczne zagrożenia bezpieczeństwa narodowego w XXI wieku*, wyd. Akademia Obrony Narodowej, Warszawa 2014.
- Stolarczyk M., *Iran: państwo i religia*, wyd. Dialog, Warszawa 2001.
- Stuxnet: USA i Izrael stworzyły wirusa i straciły nad nim kontrolę*, <http://www.chip.pl/news/wydarzenia/prawo-i-polityka/2012/06/stuxnet-usa-i-izrael-stworzyly-wirusa-i-stracily-nad-nim-kontrola#ixzz4fO9hPbre>.
- Trump polecił zbadanie, czy zniesienie sankcji wobec Iranu jest w interesie USA*, <http://www.tvn24.pl/wiadomosci-ze-swiata,2/trump-zlecil-rewizje-porozumienia-z-iranem,732956.html>.
- Trump: umowa ws. irańskiego atomu jest katastrofą dla Izraela*, <https://pl.sputniknews.com/polityka/201702104808846-sputnik-trump-iranski-program-nuklearny/>.
- Trump wycofuje USA z porozumienia nuklearnego z Iranem, wprowadza sankcje*, <https://www.pap.pl/aktualnosc/news,1403625,trump-wycofuje-usa-z-porozumienia-nuklearnego-z-iranem-wprowadza-sankcje.html>.

Dominika Dróżdż¹

Terroryzm na świecie – jego zwalczanie, osądzanie, zapobieganie przed jego popełnieniem

Minęło około 18 lat po atakach z 11 września 2001 r. w Stanach Zjednoczonych, które zostały przeprowadzone przez Al-Kaidę; od tego czasu zagrożenie terroryzmem ewoluowało i prawdopodobnie stało się silniejsze – twierdzą naukowcy i analitycy². Obawy takie stoją przed Stanami Zjednoczonymi i Europą. Nie można jednak zapominać o innych częściach świata, w których także trzeba zmierzyć się z terroryzmem. Obecnie trwa wiele debat wśród naukowców i badaczy nauk społecznych, zwłaszcza tych, których prace badawcze dotyczą kwestii wojny i pokoju. Grupa terrorystyczna Islamskie Państwo Iraku i Syrii (IS) jest dziś cieniem swojej dawnej potężnej egzystencji na Bliskim Wschodzie, jej armia pozostaje w rozsypce, a jej terytoria zostały zredukowane do minimum. Ideologia SI, która obejmuje utworzenie kalifatu, nie została jednak zapomniana. Jej zwolennicy, w tym ci, którzy wrócili do domu po walkach w Iraku i Syrii, teraz zastawiają się nad przekształceniem kolejnych terytoriów w następne punkty zapalne (*hotspot*) terroryzmu, o czym stanowi ten artykuł. Publikacja ta odnosi się zatem do tematyki aktualnego terroryzmu (lata 2015-2019) oraz sposobów jego zapobiegania i zwalczania, w tym osądzania osób, które traktują terroryzm jako jeden z wymiarów prowadzących do nowych wojen, by państwa te mogły włączyć się do definicji terroryzmu tworzonego w Komitecie *Ad hoc* ds. aktu terrorystycznego ONZ.

Debaty, które dotyczą pojęcia „nowych” i „starych” wojen, zostały wywołane przez naukowców takich jak Kaldor, która twierdziła, że nowe wojny różnią się znacznie od dawnych wojen na wiele sposobów. Opisała ona nowe wojny jako „mieszankę wojny, zorganizowanej przestępczości

¹ dr Dominika Dróżdż, Społeczna Akademia Nauk, e-mail: drd.toya@net.pl

² F. Mokhtar, *The Big Read: Battered in the Middle East, IS eyes Southeast Asia as next terrorism hotspot*, Źródło: US Department of State, CSIS, Reuters, CNN, PISM, 04.02.2019, <https://www.channelnewsasia.com/news/asia/islamic-state-terrorism-extremism-eyes-southeast-asia-11199586>.

i masowych naruszeń praw człowieka, w których aktorzy są zarówno globalni, jak i lokalni, publiczni, jak i prywatni. Te wojny toczą się o partycularne cele polityczne, wykorzystując taktykę terroru i destabilizacji, które teoretycznie są zakazane przez zasady współczesnej wojny”³. „Przykładowo w kwietniu 2018 r. było wiele incydentów, włączając do nich incydenty jednostek z motywów politycznych, religijnych, ideologicznych. W ciągu jednego miesiąca miały miejsce konflikty w Iraku, Jemeni, Pakistanie, Syrii, Somalii, Libii, Afganistanie, Mali, Kolumbii”⁴. ONZ zaproponowała potrzebę zajęcia się zagadnieniami terroryzmu zmierzającą do ograniczenia zjawiska terroryzmu na świecie, jako że każde z państw na świecie dąży do ochrony prawnej przed terroryzmem. Problematyka terroryzmu, zapobiegania mu oraz zwalczania tego zjawiska odnosi się zatem do kontynentów tego świata, co będzie przedmiotem tego opracowania.

Pierwszym kontynentem, który zostanie przedstawiony z punktu widzenia aktów terrorystycznych, przedsięwzięć antyterrorystycznych oraz grup podejrzanych o ich popełnienie jest Afryka. W Afryce nie ma określonej liczby grup terrorystycznych, zwłaszcza że terroryzm jest na tym kontynencie ewoluującym pojęciem przyjmowanym przez niezliczone podmioty w Afryce. Jednak liczba ataków terrorystycznych obserwowanych na całym kontynencie jest dobrze udokumentowana w literaturze i mediach. Według *Global Terrorism Database (GTD) University of Maryland* (2017) atak terrorystyczny definiuje się jako „groźne lub faktyczne użycie nielegalnej siły i przemocy przez podmiot niepaństwowy, by osiągnąć cel polityczny, ekonomiczny, religijny poprzez wywołanie strachu, przymusu lub zastraszenia”. GTD dodatkowo podkreśla niektóre elementy, które powinny być eksponowane w celu zakwalifikowania ataku jako „terroru” w praktyce. Elementy te obejmują informacje, że wydarzenie musi mieć celowy charakter; wydarzenie musi obejmować pewien poziom przemocy lub zagrożenia, w tym przemoc wobec własności i przemoc wobec ludzi; a sprawcami ataków terrorystycznych muszą być podmioty na szczeblu niższym niż krajowy.

Boko Haram podjął się metod walki z rządem Nigerii, a także przeciwko ludności cywilnej, co prowadziło do wielu zgonów i maso-

³ Ibidem.

⁴ D. Drózdź, *Terroryzm i akt terrorystyczny na świecie w świetle prawa*, My book 2018, s. 32-34.

wych przymusowych wysiedleń obywateli. Wysoki Komisarz Narodów Zjednoczonych ds. Uchodźców (UNHCR) i raport Banku Światowego wskazały, że rebelia Boko Haram wywarła głęboki wpływ na niewinnych cywilów i społeczeństwo. Masowe działania terrorystyczne grupy zostały popełnione przeciwko szerokiemu spektrum celów.

Terrorystyci z Boko Haram złożyli przysięgę wierności kalifowi Ibrahimowi. W dobie konfliktu między Al-Kaidą a Państwem Islamskim o prymat nad światowym dżihadem, można było zadać pytanie czy Ruch Młodzieży Dążącej, czyli Al.-Shabaab pójdzie tą samą drogą co Boko Haram. Państwo Islamskie wysłało emisariuszy do wielu regionów świata w celu zwiększenia swoich globalnych wpływów, łącząc się z innymi grupami ekstremistów. Przyciąga młodych rekrutów, szkoli ich, a następnie wysyła, by walczyli w imię dżihadu. Somalia może stać się kluczowym regionem dla Państwa Islamskiego w Afryce Wschodniej. Współpraca pomiędzy dwoma grupami przyniosłaby korzyści dla obu stron. Dla Państwa Islamskiego oznaczałoby to wyparcie swojego rywala, Al-Kaide, który nadal ma wpływy w tym regionie świata. Dla somalijskich terrorystów wsparcie finansowe i wojskowe ze strony Państwa Islamskiego mogłoby bardzo pomóc w odzyskaniu dawnej świetności somalijskiej grupy terrorystycznej. Tym bardziej, że organizacja ostatnio osłabła, co jest wynikiem m.in. wyeliminowaniu przez amerykańskie ataki prowadzone przez drony głównych liderów grupy (m.in. przywódcę organizacji Ahmed Abdi Godane) oraz utraty około 80% terytorium, które kiedyś kontrolowała w Somalii. Jednak patrząc na historię konfliktów wewnątrz al.-Shabaab na temat bliższej współpracy z al-Kaidą może to się okazać niezwykle trudne. Aktualny lider Ahmed Diriye jest nadal lojalny wobec al-Kaidy, ale podejrzewa się, że około 1700 bojowników al.-Shabab jest gotowych złożyć przysięgę wierności kalifowi Abu Bakr al-Baghdadi⁵.

Ostatni krwawy atak na urzędników administracji rządowej w Baidoa (Etiopia), w którym zginęło siedmiu żołnierzy i wezwanie do ataków na centra handlowe na „Zachodzie”, pokazują, że al.-Shabaab potrzebuje rozgłosu. Powodem tego jest całkowite przyćmienie przez sukcesy Państwa Islamskiego. Organizacja Al.-Shabaab stanowi zagrożo-

⁵ Por. M. Półtorak, *Islamski terroryzm w Afryce Wschodniej*, Portal Spraw Zagranicznych, psz.pl., 25.03.2015; Ł. Szymański, *Terrorystyci walczą o wpływy w Afryce Wschodniej*, Portal Spraw Zagranicznych, psz.pl., 25.03.2015; Ł. Szymański, *Somalia, nie żyje dowódca Al.-Shabab*, Portal Spraw Zagranicznych, psz.pl., 20.03.2015.

zenie dla bezpieczeństwa państw w regionie Afryki Wschodniej. Jednak, osłabienie i konflikty między-klanowe oraz ideologiczny spór między islamistami sprawia że ta organizacja terrorystyczna nie wykorzystuje całego swojego potencjału. Islamski terroryzm w tym regionie jest wynikiem nierozwiązanych problemów w Somalii, co próbuje wykorzystać al.-Kaida do utworzenia tzw. „bezpiecznej przystani” dla swoich bojowników⁶.

W 2016 r. z rąk dżihadystów z takich grup jak Al-Shabaab, Boko Haram czy Państwo Islamskie zginęło w Afryce 10,3 tys. osób, co oznacza kontynuację spadków po rekordowym roku 2015, choć liczba aktów terroru wzrosła – podał instytut ministerstwa obrony USA. Najwięcej ofiar ma na swoim koncie somalijska grupa terrorystyczna Al-Shabaab, która spowodowała w 2017 r. śmierć ponad 4,5 tys. osób – wynika z opublikowanych szacunków ośrodka Africa Center for Strategic Studies (ACSS), instytutu badawczego przy Pentagonie. Al-Shabaab była też w największym stopniu odpowiedzialna za eskalację przemocy, organizując blisko 1,6 tys. aktów terroru. Mimo spadku liczby spowodowanych śmierci w ubiegłym roku, liczba ataków dokonanych w Afryce przez bojówki islamistyczne wzrosła do niemal 2,8 tys. z 2,3 tys. w 2016 r. Za jedną trzecią ofiar śmiertelnych odpowiedzialna jest wywodząca się z północnej Nigerii grupa Boko Haram, która zabiła w ubiegłym roku 3,3tys. osób wobec 3,4 tys. w 2016 r. Jeszcze w 2015 r. grupa zamordowała ponad 11,5 tys. osób. Państwo Islamskie (IS) zamordowało prawie 1,7 tys. osób, co oznacza widoczny spadek wobec 2,5 tys. ofiar roku poprzedniego. Najwięcej ofiar spowodowała działalność IS w Egipcie: tam ich liczba wzrosła dwukrotnie do prawie 1,2 tys. Grupie udało się rozszerzyć swoją działalność z Półwyspu Synaj do centrum kraju. Jednocześnie prawie zanikła działalność IS w Libii, ponieważ liczba aktów przemocy spadła do 43 z 319 w 2016 r., a z 239 ofiar śmiertelnych większość była prawdopodobnie członkami organizacji⁷.

Kolejną częścią świata, która jest przedmiotem zainteresowania z punktu widzenia działań antyterrorystycznych jest Azja Południowo-Wschodnia. Region ma wszystkie składniki niezbędne, by stać się kolej-

⁶ Por. M. Półtorak, *Islamski terroryzm...*, op. cit., 25.03.2015; Ł. Szymański, *Terrorystyci walczą...*, op. cit., 25.03.2015; Ł. Szymański, *Somalia...*, op. cit., 20.03.2015.

⁷ *Islamski terroryzm w Afryce. Dramatyczne dane*, PAP, 30.01.2018, <https://www.polskieradio.pl/5/3/Artykul/2009717,Islamski-terroryzm-w-Afryce-Dramatyczne-dane>.

nym kotłem przemocy wykorzystanym przez IS, skoro ma porowate granice, bazy logistyczne, słabe reżimy, słabe środki egzekwowania i rozczarowanie wśród zmarginalizowanych muzułmanów. „Azja Południowo-Wschodnia została nazwana drugim frontem IS” – stwierdził profesor Mohd Kamarulnizam Abdullah, który bada terroryzm i przemoc religijną na Universiti Utara Malaysia. Stąd też region Azji Południowo-Wschodniej mógł dać w ostatnich latach dowody na funkcjonowanie ISIS. Grupy z Azji Południowo-Wschodniej istniały w czasach, gdy Al-Kaida była w zenicie, tworząc więzi z JI. Ta ostatnia grupa wysłała swoich członków do Afganistanu, aby trenować i zdobywać umiejętności bojowe pod rządami Al-Kaidy i uczyć się jej doktryny⁸.

Podobnie, dostosowanie się do ISIS „ułatwia wymianę talentów, umiejętności i zasobów materialnych” grupom lokalnym i regionalnym, jak zwrócił uwagę Faizal⁹. W okresie rozbudowy ISIS nastąpiła druga fala ataków terrorystycznych, która miała miejsce w 2016 r. W rezultacie w latach 2016–2017 Azja Południowo-Wschodnia odnotowała 36-procentowy wzrost liczby zgonów z powodu terroryzmu.

Chociaż Singapur miał szczęście, że nie doświadczył gwałtownego ataku, coraz trudniej będzie zabezpieczyć kraj przed zagrożeniem, gdy sieć terroru zamknie się na wyspie. Podczas gdy rząd Singapuru wielokrotnie przestrzegał, że atak terrorystyczny tutaj jest tylko kwestią czasu i miejsca, pozostawia to jednak jedynie poczucie samozadowolenia wśród mieszkańców Singapuru. Tymczasem, jak twierdzi Joseph Franco, pracownik naukowy S Rajaratnam School of International Studies (RSIS), powiedział „Nawet jeśli jesteś silny pod względem bezpieczeństwa, a żyjesz w złym sąsiedztwie, nie możesz nic na to poradzić, ale zawsze patrz na swoje ramiona”. Raport Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (MHA) z Singapuru w sprawie oceny zagrożenia terroryzmem z 2019 r. również poinformował, że „najpilniejsze zagrożenie dla Republiki” pochodzi z IS¹⁰.

Naukowcy i analitycy twierdzą, że spostrzeżenia Singapuru wobec kwestii związanych z terroryzmem stanowią źródło niepokoju. „Nadal istnieje myśl, że terroryzm jest problemem na Bliskim Wschodzie.

⁸ F. Mokhtar, *The Big Read...*, op. cit.

⁹ Ibidem.

¹⁰ Więcej na stronie: <https://www.channelnewsasia.com/news/asia/islamic-state-terrorism-extremism-eyes-southeast-asia-11199586>.

Na Dalekim Wschodzie to się nigdy nie zdarzy”, jak uważają mieszkańcy Singapuru – na co zwrócił uwagę profesor Bilveer Singh z National University of Singapore. Faizal, pracownik naukowy RSIS, który dodał, że „pewne samozadowolenie” nadal istnieje, ponieważ „niektórzy Singapurczycy mogą uznać nasz długi okres pokoju za oczywisty”. Według raportu oceny zagrożenia MHA, w zeszłym roku sondaż wykazał, że 97% respondentów zgodziło się, że wszyscy Singapurczycy mają do odegrania rolę w zapobieganiu atakowi terrorystycznemu i radzeniu sobie z nim, a 60% uznało, że Singapur jest celem ataków terrorystycznych, podczas gdy około 20% uważało, że zagrożenie jest bliskie, że atak może nastąpić w Singapurze w ciągu najbliższych 5 lat. Tymczasem zagrożenie może być bliższe, biorąc pod uwagę sytuację w sąsiednich państwach¹¹.

W 2016 r. bojownicy związani z ISIS rozpoczęli atak na broń i bomby w centrum Dżakarty (Indonezja), zabijając kilka osób¹². Mniejsze grupy bojowników lub terrorystów również osiągnęłyby wyższy poziom legitymizacji i wsparcia, jeśli utożsamiają się z ideologią IS, która dąży do ustanowienia kalifatu poprzez ostateczną bitwę między dobrem (muzułmanami) a złem (niewierzący). „Ważniejsze jest podtrzymanie woli walki, nawet jeśli środki walki są tłumione przez siły bezpieczeństwa” – powiedział Faizal¹³.

Propaganda online IS wezwała zagranicznych bojowników do podróży na Filipiny i inne placówki w Azji Południowo-Wschodniej. Przykładem takiej współpracy było oblężenie Marawi w południowych Filipinach w 2017 r. Szereg grup bojowych połączyło siły jednocześnie przyrzekając wierność IS, atakując by przejąć kontrolę nad miastem, ale zostały one pokonane przez siły rządowe po bitwie trwającej miesiące. Raport Global Terrorism Index stwierdził, że bitwa pod Marawi została

¹¹ Dr Noor Huda stwierdził, że pomocnicy z Singapuru pracujący za granicą są podatni na radykalizację. Są sami w obcym kraju bez przyjaciół i rodzin. Jedną z taktyk stosowanych przez bojowników IS jest tworzenie „romantycznych związków” z pomocnikami domowymi. Korzystając z różnych platform internetowych, kierowałyby do osób poszukujących miłości. Kiedy romans jest w powietrzu, rozpoczyna się proces radykalizacji. „Ponadto w Indonezji małżeństwo z człowiekiem religijnym jest postrzegane jako krok naprzód”, powiedział dr Noor Huda, który niedawno zorganizował seminarium na ten temat dla indonezyjskich pracowników domowych w ambasadzie Indonezji. Zob. <https://www.channelnewsasia.com/news/asia/islamic-state-terrorism-extremism-eyes-southeast-asia-111986>.

¹² Więcej na stronie: <https://www.channelnewsasia.com/news/asia/islamic-state-terrorism-extremism-eyes-southeast-asia-111986>.

¹³ Por. ibidem.

uznana za „decydujący moment” w islamistycznym terroryzmie na Filipinach¹⁴.

W 2017 r. grupy bojowe i powstańcze broniące z przyczyn separamilistycznych swoich krajów, a które później zawarły sojusze lub przyłączyły się do IS, spowodowały 348 aktów terroru, co doprowadziło do 292 zgonów. Pochodziły one z krajów takich jak Bangladesz, Indonezja, Malezja, Birma, Filipiny i Tajlandia¹⁵.

Franco powiedział, że nawet po oblężeniu Marawi nadal istnieją grupy bojowników – dostosowane do IS lub nie działające w regionie Mindanao. „Dzięki dostępowi do nielegalnej broni palnej nadal stanowią zagrożenie” – powiedział Franco. 27 stycznia 2019 r. (w niedzielę) zbombardowano rzymskokatolicką katedrę na wyspie Jolo na południowych Filipinach, gdy zgromadzeni zbierali się na mszę. ISIS uznała, że ponosi za te wydarzenia odpowiedzialność¹⁶.

Dr. Mohamed Ali, ekspert RSIS w dziedzinie ekstremizmu religijnego, zwrócił uwagę, że „poprzednio definicja terrorysty była jednoznaczna: on lub ona musieli przysięgać i być członkiem grupy terrorystycznej”. „Teraz jednak ludzie mogą po prostu przeprowadzać ataki w swoich ojczyznach bez konieczności przechodzenia szkolenia wojskowego. Mogą być kimkolwiek i mogą uderzać samotnie i na niebiesko” – dodał Dr. Mohamed Ali. „To czyni ich bardziej niebezpiecznymi”. Podobnie, indonezyjski ekspert ds. Walki z terroryzmem, dr Noor Huda Ismail zauważył, że operacje terrorystyczne przekształciły się z operacji grupowych na popełniane przez samotne wilki, a później popełniane przez kobiety lub całą rodzinę¹⁷.

Chociaż władze zdołały rozprawić się z sieciami terrorystycznymi, takimi jak JI, Al-Kaida czy IS, naukowcy twierdzą, że nadal stanowią poważne zagrożenie: ich ideologie, jako że wciąż krążą – czy to online, czy offline – i są głęboko zakorzenione w umysłach zwolenników i sympatyków. Twierdzi się, że całkowite wyeliminowanie ideologii jest praktycznie niemożliwe; może być ona oswojona i „udomowiona”, przez co tak trudno ją wykorzeńić, zgodnie z koncepcją El-Muhammady¹⁸.

¹⁴ F. Mokhtar, *The Big Read...*, op. cit.

¹⁵ Por. ibidem.

¹⁶ Por. ibidem.

¹⁷ Por. ibidem.

¹⁸ Por. ibidem.

Prof. Kamarulnizam spostrzegł, że kolejnym zmartwieniem jest powrót Malezyjczyków, którzy walczyli za granicą. Badanie przeprowadzone przez Soufan Center i Global Strategy Network oszacowało, że było ośmiu takich bojowników, którzy wrócili do Malezji. Władze otrzymały osobiste prośby od Malezyjczyków, którzy walczyli w Syrii, prosząc o przyniesienie ich do domu – potwierdził prof. Kamarulnizam. Spalili oni swoje paszporty po złożeniu przysięgi wierności IS. Sytuacja w Malezji nie jest jednak tak trudna, jak w Indonezji, jak zwracali uwagę badacze i analitycy. Inną kwestią budzącą obawy Malezji jest „radykalizacja polityczna”, mówią analitycy. „Jest to idealny składnik dla osób, które mają być poprowadzone ścieżką terroryzmu, kiedy radykalizacja polityczna i radykalizacja terrorystyczna są połączone” – dodał El-Muhammady¹⁹.

Sytuacje w regionie, jak te przedstawione wyżej w Indonezji i Malezji, przyczyniły się do rozwoju terroryzmu w tych państwach. Oznacza to, że obecnie częścią doktryny IS jest zaangażowanie całej rodziny, jak wspomniano wyżej, w wysiłki na rzecz ustanowienia kalifatu. W swoich propagandowych magazynach Rumiyah i Dabiq stwierdzono, że rolą kobiet jest hodować następne pokolenie terrorystów. Innym powodem, dla którego ataki terrorystyczne dotyczą teraz kobiet i całej rodziny, jest fakt, że władze Indonezji skutecznie zniszczyły wiele sieci terrorystycznych w kraju. „Stąd zwolennicy IS muszą zmienić swoją taktykę” – dodał dr Noor Huda, który założył Instytut Budowania Pokoju Międzynarodowego w celu rehabilitacji i reintegracji byłych terrorystów ze społeczeństwem.

Nie jest już konieczne, aby przeprowadzać lub przemycać tradycyjne bomby lub broń palną w celu przeprowadzenia ataku – powiedział dr Najib Azca, dyrektor Centrum Badań nad Bezpieczeństwem i Pokojami w Indonezyjskim Uniwersytecie Gadjah Mada. Wystarczy używanie przedmiotów gospodarstwa domowego jako broni do zadawania obrażeń jako nowa norma. IS indoktrynował swoich zwolenników, aby wierzyli, że jeśli nie będą mogli przystąpić do walki w Syrii i Iraku, będą mogli przeprowadzać ataki w swoich ojczyznach w ramach dżihadu (walki zbrojnej), jak stwierdził dr Najib Azca. Aby to zrobić, mogą używać pojazdów do wbijania tłumów lub po prostu używać przedmiotów

¹⁹ Por. ibidem.

gospodarstwa domowego, takich jak nóż kuchenny, aby dźgnąć tak wielu ludzi, jak uznał dr Najib²⁰.

Zwrócono także uwagę, iż, w niektórych więzieniach osądzeni terroryści są traktowani przez więźniów wyjątkowo, bo idą do terrorystów po „nauczanie” i przekazanie im swojego doświadczenia, od terrorystów traktowanych jak swoiste guru. Tak samo dzieje się przy aresztowaniu terrorystów razem z innymi aresztowanymi²¹. Przekazywano zatem informacje, że w Indonezji terroryści są aresztowani, osądzeni, potem skazywani, nie podano jednak, zgodnie z jaką definicją terroryzmu skazywano sprawców terroryzmu.

Kolejnym państwem, które doświadczyło terroryzmu była Nowa Zelandia²². Trzeba przedstawić sytuację natury terrorystycznej, do której doszło w tym państwie. Liczba ofiar doszła do 49 po strzelaninie w mieście Christchurch w Nowej Zelandii, 41 w meczecie Al Nur przy Deans Avenue, 7 – w meczecie przy Linwood Avenue, jedna osoba zmarła w szpitalu. Prawie 50 osób trafiło do szpitali. Liczba ofiar nadal rosła, stąd trudno ją ostatecznie oszacować. Zatrzymano cztery osoby, w tym kobietę. Ostateczna liczb sprawców nie była znana. Sprawca jednego z ataków prowadził na żywo relację ze swoich poczynań na YouTube i Facebooku. Na nagraniu widać, że zamaskowany zamachowiec podjechał autem w pobliżu meczetu, potem z bronią automatyczną wszedł do świątyni i strzelał do wiernych. Następnie poszedł do samochodu wymienić broń i wrócił do meczetu. Nagrania zostały szybko usunięte przez obydwa serwisy, ale, „dzięki” wielotysięcznym udostępnieniom były one wciąż w sieci. Policja kategorycznie zabrania ich powielania. W mediach społecznościowych tuż przed atakiem na koncie osoby podpisanej jako Brenton Tarrant, najprawdopodobniej jednego z napastników, pojawił się link do 87-stronicowego manifestu – antyimigranckiego i antymu-

²⁰ Dr Najib Azca przytoczył przypadek indonezyjskiej kobiety Dian Yulia Novi, która planowała użyć bomby ciśnieniowej do ataku na Pałac Prezydencki w 2016 r., ale została aresztowana, zanim zdążyła to zrobić. „Te (artykuły gospodarstwa domowego) są równie skuteczne w zabijaniu ludzi”, dodał. Przytoczył on przypadek indonezyjskiej kobiety Dian Yulia Novi, która planowała użyć bomby ciśnieniowej do ataku na Pałac Prezydencki w 2016 r., ale została aresztowana, zanim zdążyła to zrobić. „Te (artykuły gospodarstwa domowego) są równie skuteczne w zabijaniu ludzi”, dodał. Zob. F. Mokhtar, *The Big Read...*, op. cit. Zob. też informacje na stronie internetowej: <https://www.channelnewsasia.com/news/asia/islamic-state-terrorism-extremism-eyes-southeast-asia-11199586>.

²¹ Por. ibidem.

²² Zob. *Nowa Zelandia: atak na meczety w Christchurch. Jest wiele ofiar*, Rzeczpospolita 15.03.2019.

zułmańskiego, określonego jako „dopóki żyje biały człowiek”²³. Tarrant pisze, że atak przygotowywał od dwóch lat, a na Christchurch zdecydował się trzy miesiące temu. Chciał tym dowieść, że najeźdźcy dotarli do najdalszych zakątków świata i zagrożenie nie dotyczy wyłącznie Europy²⁴. Osoba ta twierdzi, że reprezentuje miliony Europejczyków i innych „etno-nacjonalistycznych” nacji i podkreśla, że atak miał „pokazać najeźdźcom”, że „nasze ziemie nigdy nie będą ich ziemiami, nasze ojczyzną są naszymi własnymi i dopóki żyje biały człowiek, nigdy nie podbiją naszych ziem i nie zastąpią naszych ludzi”. Atak na meczet terrorysta opisał jako „akt zemsty za śmierć setek tysięcy Europejczyków spowodowanych przez najeźdźców”. Szczególnie podkreśla, że ma to być akt zemsty za śmierć 11-letniej Ebby Akerlund, która zginęła w zamachu w Sztokholmie w 2017 r.²⁵

15 marca 2019 r. sprawca Brenton Tarrant zabił w Nowej Zelandii 51 osób. Masakrę w dwóch meczetach na żywo transmitował na Facebooku. Z kolei sprawca Philip Arps za swoje działania terrorystyczne otrzymał karę 21 miesięcy pozbawienia wolności za udostępnianie nagrań ze strzelanin w dwóch meczetach w mieście Christchurch. Ten 44-letni Philip Arps przyznał się do dwóch zarzutów udostępniania materiałów z tego zdarzenia. Mężczyzna przekazał oryginalną wersję nagrania oraz taką, na której dodano krzyki oraz licznik ofiar²⁶. Mogłoby to z jednej strony oznaczać irytację i zmęczenie przechodzących także na „białych ludzi”, którym trudno jest wykażać się spokojem, kiedy giną w zamachach terrorystycznych ich dzieci, co jednak nie może usprawiedliwić wspomnianego postępowania, tym bardziej, gdy z drugiej strony, poziom osób popełniających takie przestępstwa nie jest najwyższy, skoro Arps został zapytany o swoją opinię na temat tego nagrania, odpowiedział, że jest „niesamowite”.

Istniało zagrożenie w Nowej Zelandii dla bezpieczeństwa publicznego. W Nowej Zelandii wprowadzono najwyższy stopień zagrożenia bezpieczeństwa²⁷. Władze zdecydowały się na zamknięcie szkół. Premier

²³ NewZealand#christchurchpic.twitter.com/rfYDijqfSU—FYKA (@Faiqa_Ayaz), 15.03.19.

²⁴ *Nowa Zelandia: atak na meczety w Christchurch...*, op. cit. 15.03.2019.

²⁵ Ibidem.

²⁶ *Nowa Zelandia: Udostępnił nagranie z masakry: Trafi do więzienia*, Rzeczpospolita 18.03.2019.

²⁷ „W związku z atakami zatrzymano cztery osoby, wśród nich jedną kobietę” – powiedział komisarz miejscowej policji Mike Bush. Policja ostrzega jednak, że sprawców zamachów

Jacinda Ardern powiedziała, że to jeden z najczarniejszych dni dla Nowej Zelandii, zwłaszcza że według ostatniego spisu ludności z 2013 r. muzułmanie stanowią 1% nowozelandzkiej społeczności²⁸. Rząd Nowej Zelandii zakazał udostępniania nagrania z masakry. Podlega to karze do 14 lat więzienia²⁹.

Kolejny problem z terroryzmem mają Indie³⁰. Droga do rozwiązania sporu o Kaszmir, wynegocjowanego w połowie 2000 r., zasługuje na kolejne spojrzenie. W 1999 r. Indie i Pakistan przeszły przez wojnę o Kargil. Obie strony posiadały już broń atomową. W 2016 r. także doszło w obu tych krajach do stanu wojny. Można dojść zatem do wniosku, że jakkolwiek konflikt będzie ograniczany przez obie trony do niezbędnego minimum³¹.

Krzysztof Iwanek³² odniósł się 7 marca 2019 r. do sytuacji, z którą mamy do czynienia w Indiach. Dwa tygodnie wcześniej w miejscowości Pulwana w indyjskim stanie Dżamma i Kaszmir zamachowiec samobójca zaatakował 14 lutego konwój indyjskiej jednostki policyjnej (Central Reserve Police Force), w wyniku czego zginęło 40 funkcjonariuszy. Zamachowiec należał do radykalnej organizacji Jaish-e-Mahammad (JeM). Która od lat prowadzi działania terrorystyczne przeciwko Indiom z terytorium Pakistanu. Był to jeden z najkrwawszych zamachów od lat, stąd też rząd w Nowym Delhi musiał zareagować, z tym że dokonując kontrataku na sprawców, miał świadomość, że cele leżą w sąsiednim państwie. Organizacja JeM ma obozy w Pakistanie i być może tego typu organizacje miały także związki z pakistańską armią. Indyjskie siły musiały uderzyć na cele w Pakistanie. W nocy między 25 a 26 lutego indyjskie siły bojowe zbombardowały obóz JeM w miejscowości Balakot

mogło być więcej. Żadna z zatrzymanych osób nie była poszukiwana przez policję. Policja potwierdziła, że zabezpieczono i rozbrojono przymocowane do samochodów ładunki wybuchowe. Funkcjonariusze wezwali mieszkańców całej Nowej Zelandii, by ze względów bezpieczeństwa na razie trzymali się z daleka od meczetów. Zob. ibidem.

²⁸ *Nowa Zelandia: atak na meczety w Christchurch...*, op. cit., 15.03.2019.

²⁹ *Nowa Zelandia: Udostępniał nagranie z masakry...*, op. cit., 18.03.2019.

³⁰ *A Peace Plan for India and Pakistan already exists, [Plan pokoju dla Indii i Pakistanu już istnieje]*, The New York Times, 7.03.2019; *Terror trail-II: How south India became terror central*, 08.05.2019, http://economictimes.indiatimes.com/articleshow/69227642.cms?from=mdr&utm_source=contentofinterest&utm_medium=text&utm_campaign=

³¹ K. Iwanek, *Indie i Pakistan w sporze o Kaszmir. Jak powany jest kryzys?*, 28.02.2019, godz. 16.45, <http://www.tvn24.pl>.

³² Dr Krzysztof Iwanek, kierownik Ośrodka Badań Azji Centrum Badań nad Bezpieczeństwem Akademii Sztuki Wojennej.

w Pakistanie. Balakot nie leży w części Kaszmiru będącej pod kontrolą Pakistanu, tylko w prowincji Chajber-Pachtunkwa. Nastąpiła zatem zmiana, bowiem dotąd w odwecie atakowano cele w Kaszmirze na terytorium spornym, a tym razem Indie działały na swoim terytorium z perspektywy New Delhi. Oznaczało to, że zaatakowano cel leżący nieco dalej od Indii i nie w Kaszmirze³³.

W miejscowości Pulwana w indyjskim stanie Balakot przy granicy z Kaszmiem znajduje się Rząd Pakistanu, który poczuł się zmuszony do kontrataku. 27 lutego (w środę) pakistańskie samoloty uderzyły w indyjskim stanie Dżammu i Kaszmir. Rzecznik pakistańskiej armii stwierdził, że wybrano cele „na otwartej przestrzeni”, po to by pokazać, że Islamabad jest gotowy do odpowiedzi, a nie – by zadać jakiegokolwiek straty. Podczas tego nalotu doszło także do starcia w powietrzu. Zestrzelono samolot indyjski, a jego pilot został pojmany na terytorium Pakistanu. Doszło także do wymiany ognia artyleryjskiego w Kaszmirze. To były jednorazowe incydenty bez wypowiedzenia wojny. Nie można jednak wykluczyć jakiegokolwiek formy eskalacji³⁴. Twierdzi się, że konflikt nie jest na rękę Pakistanowi, bowiem rząd jest zajęty brakiem rezerw walutowych. Krzysztof Iwanek byłby zaskoczony, gdyby takie polecenie należało do któregośkolwiek wysoko postawionego podmiotu, powiązanego z władzami w Islamabadzie. Mogło też być powiązane z nadchodzącymi wyborami parlamentarnymi w Indiach, choć mógł przynieść efekt odmienny³⁵, co się zresztą stało³⁶.

Indie chciały, by pakistański przywódca terrorystyczny Masood Azhar został uznany za terrorystę przez ONZ, co zostało zablokowane przez Chiny. A wspomniany wyżej Azhar, jest przywódcą organizacji odpowiedzialnej za zamachy w Pulwanie. Napięcia między Indonezją a Pakistanem są na rękę Chinom, bo nie można użyć sił indyjskich przeciwko rozwojowi siły Chin w tym regionie. W sytuacji, w której Rosja próbuje utrzymać współpracę z Indiami, rozwinąć ją z Pakistanem, konflikty między tymi państwami nie są Rosji na rękę. Rosja i Chiny będą

³³ K. Iwanek, *Indie i Pakistan w sporze o Kaszmir...*, op. cit.

³⁴ *Przemoc w Kaszmirze Dlaczego do kryzysu doszło właśnie teraz? Czy mają na to wpływ wydarzenia w wewnętrznej polityce indyjskiej czy pakistańskiej?*, PAP/Reuters.

³⁵ *Sanjeev Gupta, Premier Indii Narendra Modi ma przed sobą majowe wybory parlamentarne*, Źródło: PAP/Reuters.

³⁶ *India election: how Narendra Modi won with an even bigger majority*, The Conversation, Academic rigour, journalistic flair, 23 Maj 2019, 5.08pm BST.

wzywać do deeskalacji, a rolę rozjemczą odegrać mogą Stany Zjednoczone³⁷.

Od wielu lat Indie starają się o międzynarodową komprehensywną definicję aktu terroryzmu, która weszła już do ich porządku prawnego, brakuje jednak kolejnych państw, które chciałyby akceptacji takiej definicji terroryzmu w swoim porządku prawnym. Definicja stworzona przez Komisję ds. Aktu Terrorystycznego ONZ nie została jeszcze zaakceptowana przez państwa na świecie. Wyraży sprzeciwu odnośnie do definicji aktu terroryzmu zgłosiły Ameryka Północna i Południowa oraz Państwa Organizacji Islamskiej (OIC)³⁸.

W Ameryce Południowej terroryści odgrywają coraz istotniejszą rolę. Jest to kontynent, na którym coraz większa liczba państw przystąpiła do Międzynarodowego Trybunału Karnego. Niemniej jednak państwa Ameryki Południowej odegrały swoją rolę poprzez wyrażenie braku zgody na aktualny akt terroryzmu zdefiniowany przez Komitet ds. Aktu Terroryzmu. Pamiętać należy także o współczesnych problemach

Definicja komprehensywnego terroryzmu została bowiem przedstawiona podczas spotkania 6. Komitetu i jest blokowana przez Stany Zjednoczone, kraje Ameryki Południowej oraz wspomnianą wyżej organizację państw islamskich. Stany Zjednoczone chciały wyłączenia z projektu CCIT (Comprehensive Crime of Terrorism) aktów popełnianych przez siły zbrojne w czasie pokoju. Należy wziąć pod uwagę także Globalną Strategię Zwalczania Terroryzmu, która wskazuje, że terroryzm nie powinien być łączony z żadnymi religijnymi, narodowymi, cywilizacyjnymi grupami. Jak zwraca uwagę B. Hołyst, przez przyjęcie tej Strategii, ZO potwierdziło, że należy zerwać z „tradycją tłumaczenia” „zbrodni terroryzmu przez polityczny *de facto* względ na kwestie etniczne, rasowe lub narodowowyzwoleńcze”³⁹. Nie należałoby brać zatem pod uwagę propozycji organizacji państw islamskich.

Brak wspólnej definicji dla terroryzmu utrudnia podobne rozumienie tego pojęcia dla wszystkich państw na świecie. Rozwiązać ten problem mogłaby wspólna definicja terroryzmu w Komitecie *Ad hoc* ds. aktu terrorystycznego ONZ. Komisja ta powinna zmienić swoją defini-

³⁷ K. Iwanek, *Indie i Pakistan w sporze o Kaszmir...*, op. cit.

³⁸ D. Drózdź, *Terroryzm i akt terrorystyczny...*, op. cit., s. 30-31.

³⁹ B. Hołyst, *Terroryzm*, Lexis-Nexis 2011, wyd. 2, s. 1135.

cję, uwzględniając chociażby zmiany wprowadzone przez Globalną Strategię Zwalczenia Terroryzmu, by potem państwa mogły ją uwzględnić.

Bibliografia

- Brak autora, *A Peace Plan for India and Pakistan already exists*, The New York Times, 7.03.2019.
- Brak autora, *Nowa Zelandia: atak na meczety w Christchurch. Jest wiele ofiar*, Rzeczpospolita, 15.03.2019.
- Brak autora, *Nowa Zelandia: Udostępnił nagranie z masakry: Trafi do więzienia*, Rzeczpospolita, 18.03.2019.
- Brak autora, *Przemoc w Kaszmirze Dlaczego do kryzysu doszło właśnie teraz? Czy mają na to wpływ wydarzenia w wewnętrznej polityce indyjskiej czy pakistańskiej?*, Źródło: PAP/Reuters.
- Brak autora, *Sanjeev Gunta Premier Indii Narendra Modi ma przed sobą majowe wybory parlamentarne*, Źródło: PAP/Reuters.
- Brak autora, *Terror trail-II: How south India became terror central*, http://economictimes.indiatimes.com/articleshow/69227642.cms?from=mdr&utm_source=contentofinterest&utm_medium=text&utm_campaign=.
- Drózdź D., *Terroryzm i akt terrorystyczny na świecie w świetle prawa*, wyd. My book 2018.
- Hołyst B., *Terroryzm*, Lexis-Nexis 2011, wyd. 2.
- Islamski terroryzm w Afryce. Dramatyczne dane*, PAP, <https://www.polskieradio.pl/5/3/Artykul/2009717,Islamski-terroryzm-w-Afryce>.
- Iwanek K., *Indie I Pakistan w sporze o Kaszmir. Jak powany jest kryzys?*, <http://www.tvn24.pl>. 28 lutego 2019, godz. 16.45.
- Mokhtar F., *The Big Read: Battered in the Middle East, IS eyes Southeast Asia as next terrorism hotspot*, Źródło: US Department of State, CSIS, Reuters, CNN, PISM, 04.02.2019.
- NewZealand#christchurchpic.twitter.com/rfYDijqfSU – FYKA (@Faiqa_Ayaz). Portal Spraw Zagranicznych, psz.pl.
- Półtorak M., *Islamski terroryzm w Afryce Wschodniej*, Portal Spraw Zagranicznych, psz.pl., 25.03.2015.
- Szymański Ł., *Somalia, nie żyje dowódca Al.-Shabab*, Portal Spraw Zagranicznych, psz.pl., 20.03.2015.

**Entrepreneurs' obligations on the grounds
of the Polish Anti-Money Laundering and
Counter-Terrorist Financing Act of 1 March 2018**

Introduction

The term anti-money laundering (hereinafter: “AML”) is commonly used in financial and legal industries to describe legal controls that require financial institutions and other regulated entities to prevent, detect, and report money laundering activities. Indeed, AML guidelines came into prominence globally as a result of the formation of the Financial Action Task Force and the promulgation of an international framework of anti-money laundering standards². Over recent years, the rise in AML mechanisms has been attributed to the use of big data and artificial intelligence. Traditional anti-money laundering systems are falling behind against evolving threats and new technologies are helping AML compliance officers to deal with: poor implementation, expanding regulation, administrative complexity, false positives³.

It was on March 1, 2018, when the Polish Anti-Money Laundering and Counter-Terrorist Financing Act (hereinafter: “the AML”) was passed. This is the most important Polish legal act which regulates AML mechanisms on national level⁴. The aim of this paper is to provide an insight into the scope of the Polish AML regulation as well as customer due diligence measures and increased customer due diligence measures required by the Polish AML regulation. Furthermore, it describes poten-

¹ mgr Konrad Węgliński, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II w Lublinie, e-mail: koonrad.w@gmail.com

² K. Buk, *Obowiązki notariusza na podstawie przepisów ustawy z dnia 1.03.2018 r. o przeciwdziałaniu praniu pieniędzy oraz finansowaniu terroryzmu*, „Rejent” 2018, nr 12, s. 12.

³ W. Kapica, *Przeciwdziałanie praniu pieniędzy oraz finansowaniu terroryzmu. Praktyczny przewodnik*, Warszawa 2018, s. 17-18.

⁴ A. Lipnicki, *Podleganie pod przepisy ustawy z dnia 1 marca 2018 r. o przeciwdziałaniu praniu pieniędzy oraz finansowaniu terroryzmu w przypadku pobierania gotówki za świadczone usługi*, „Doradca Podatkowy” 2018, nr 8, s. 29.

tial administrative liability as well as criminal liability for the breach of the Polish AML regulations.

1. Personal scope of the AML regulations

The AML imposes duties on “obliged institutions”, defined in Article 2 of this act. Under the provision for the purposes of the AML “obliged institutions” mean:

1) domestic banks, branches of foreign banks, branches of credit institutions, financial institutions having their registered office within the territory of the Republic of Poland, and branches of financial institutions not having their registered office within the territory of the Republic of Poland, within the meaning of the Banking Law Act of 29 August 1997⁵;

2) savings and credit unions and Krajowa Spółdzielcza Kasa Oszczędnościowo-Kredytowa [the National Savings and Credit Union], within the meaning of the Act of 5 November 2009 on Savings and Credit Unions⁶;

3) domestic payment institutions, domestic electronic money institutions, branches of European Union payment institutions, branches of European Union and foreign electronic money institutions, small payment institutions, payment service offices, and paying agents, within the meaning of the Act of 19 August 2011 on Payment Services⁷;

4) investment firms, custodian banks within the meaning of the Act of 29 July 2005 on Trading in Financial Instruments⁸, and branches of foreign investment firms within the meaning of that Act, conducting activity within the territory of the Republic of Poland;

5) foreign legal persons conducting brokerage activity within the territory of the Republic of Poland, including those conducting such activity in the form of a branch, and commodity brokerage houses within the meaning of the Act of 26 October 2000 on Commodity Exchanges⁹, as well as the companies or partnerships referred to in Article 50a of that Act;

⁵ Dziennik Ustaw 2018, items 2187, 2243 and 2354 and of 2019, items 326, 730 and 875.

⁶ Dziennik Ustaw 2018, items 2386 and 2243 and of 2019, items 326, 730 and 875.

⁷ Dziennik Ustaw 2019, items 659 and 730.

⁸ Dziennik Ustaw 2018, items 2286, 2243 and 2244 and of 2019, items 730 and 875.

⁹ Dziennik Ustaw 2019, item 312.

6) companies operating a regulated market-within the scope of the operation of the auction platform referred to in Article 3 (10a) of the Act of 29 July 2005 on Trading in Financial Instruments;

7) investment funds, alternative investment companies, investment fund corporations, AIC managers, branches of management companies, and branches of managers from the European Union located within the territory of the Republic of Poland, within the meaning of the Act of 27 May 2004 on Investment Funds and Management of Alternative Investment Funds¹⁰;

8) insurance undertakings conducting the activity referred to in Section I of the Schedule to the Act of 11 September 2015 on Insurance and Reinsurance Activity¹¹, including domestic insurance undertakings, main branches of foreign insurance undertakings with the registered office in a country not being a Member State of the European Union, and branches of foreign insurance undertakings having the registered office in a Member State of the European Union other than the Republic of Poland;

9) insurance intermediaries carrying on insurance mediation activities within the scope of the insurance listed in Section I of the Schedule to the Act of 11 September 2015 on Insurance and Reinsurance Activity and branches of foreign intermediaries carrying on such activities that have their registered office within the territory of the Republic of Poland, excluding insurance agents being insurance agents carrying on insurance mediation activities for one insurance undertaking within the scope of the same Section according to the Schedule to the Act of 11 September 2015 on Insurance and Reinsurance Activity and collecting no insurance premiums from the client and no amounts due to the client from the insurance undertaking;

10) Krajowy Depozyt Papierów Wartościowych S.A. and a company to which Krajowy Depozyt Papierów Wartościowych S.A. has delegated activities within the scope referred to in Article 48.1 (1) of the Act of 29 July 2005 on Trading in Financial Instruments, within the scope in which they operate securities accounts or collective accounts;

¹⁰ Dziennik Ustaw 2018, items 1355, 2215, 2243 and 2244 and of 2019, items 730 and 875.

¹¹ Dziennik Ustaw 2019, items 381 and 730.

11) entrepreneurs conducting exchange office activity within the meaning of the Foreign Exchange Law Act of 27 July 2002¹², other entrepreneurs providing a foreign exchange service or a foreign exchange intermediation service, not being other obliged institutions, and branches of foreign entrepreneurs conducting such activity within the territory of the Republic of Poland;

12) entities conducting economic activity consisting in providing services in the area of:

- a) exchange between virtual currencies and means of payment,
 - b) exchange between virtual currencies,
 - c) intermediation in the exchange referred to in point (a) or (b),
 - d) the operation of the accounts referred to in paragraph 2 (17) (e);
- 13) notaries within the scope of acts performed in the form of a notarial deed, including:

a) the transfer of ownership of an asset, including the sale, exchange or gift of movable or immovable property,

b) the conclusion of an inheritance division agreement, a co-ownership dissolution agreement, a lifetime agreement, an agreement on a pension in exchange for the transfer of ownership of real property, and a joint property division agreement,

c) the transfer of a cooperative ownership title to a residential unit, a right of perpetual usufruct, and an expectancy of acquiring the separate ownership of a residential unit,

d) the making of a non-cash contribution after the incorporation of a company or partnership,

e) the conclusion of an agreement documenting the making or increasing of contributions to a company or partnership or the payment of or an increase in the share capital,

f) transformations or mergers of companies and partnerships,

g) the disposal of an enterprise,

h) the disposal of shares in a company;

14) attorneys, legal counsels, foreign lawyers, and tax advisors within the scope in which they provide clients with legal assistance or tax advisory services concerning:

¹² Dziennik Ustaw 2019, item 160.

- a) the purchase or sale of immovable property, an enterprise or an organised part of an enterprise,
- b) the management of the cash, financial instruments or other assets of the client,
- c) the conclusion of a bank account operation agreement or a securities account operation agreement or the performance of activities related to the operation of those accounts,
- d) making a contribution to a company or increasing the share capital of a company,
- e) the establishment, running or management of companies or trusts – except for legal counsels and foreign lawyers practising their profession under an employment relationship or service in offices providing services to public administration authorities, in other state or local government organisational units, and in entities other than the partnerships referred to in Article 8.1 of the Act of 6 July 1982 on Legal Counsels¹³, and tax advisors practising their profession under an employment relationship in entities other than those referred to in Article 4.1 (1) and (3) of the Act of 5 July 1996 on Tax Advisory Services¹⁴;
 - 15) tax advisors within the scope of tax advising activities other than those listed in subparagraph (14) and chartered auditors;
 - 16) entrepreneurs within the meaning of the Act of 6 March 2018 Entrepreneur law¹⁵, not being other obliged institutions, providing services consisting in:
 - a) the establishment of a legal person or an organisational unit without legal personality,
 - b) acting as a member of the management board or enabling another person to perform this function or a similar function in a legal person or an organisational unit without legal personality,
 - c) providing a registered office, an address of the place of business or a correspondence address and other related services to a legal person or an organisational unit without legal personality,
 - d) acting or enabling another person to act as a trustee of a trust established by way of a legal act,

¹³ Dziennik Ustaw 2018, items 2115 and 2193 and of 2019, item 730.

¹⁴ Dziennik Ustaw 2019, items 283 and 730.

¹⁵ Dziennik Ustaw items 646, 1479, 1629, 1633 and 2212.

e) acting or enabling another person to act as a person exercising rights arising from shares for an entity other than a company listed on a regulated market that is subject to information disclosure requirements in conformity with European Union legislation or subject to equivalent international standards;

17) entities conducting activity in the area of the provision of bookkeeping services;

18) real estate agents;

19) postal operators within the meaning of the Postal Law Act of 23 November 2012¹⁶;

20) entities conducting activity in the area of games of chance, betting, card games, and machine games within the meaning of the Gambling Act of 19 November 2009¹⁷;

21) foundations established on the basis of the Foundations Act of 6 April 1984¹⁸ within the scope in which they receive or make cash payments having a value equal to or exceeding the equivalent of EUR 10,000, irrespective of whether the payment is carried out in a single operation or in several operations which appear to be linked;

22) associations having legal personality established on the basis of the Associations Law Act of 7 April 1989¹⁹, within the scope in which they receive or make cash payments having a value equal to or exceeding the equivalent of EUR 10,000, irrespective of whether the payment is carried out in a single operation or in several operations which appear to be linked;

23) entrepreneurs within the meaning of the Act of 6 March 2018 Entrepreneur law within the scope in which they receive or make cash payments for goods having a value equal to or exceeding the equivalent of EUR 10,000, irrespective of whether the transaction is carried out in a single operation or in several operations which appear to be linked;

24) entrepreneurs within the meaning of the Act of 6 March 2018 Entrepreneur law within the scope in which they conduct activity consisting in providing safe deposit boxes, and branches of foreign entre-

¹⁶ Dziennik Ustaw 2018, item 2188.

¹⁷ Dziennik Ustaw 2019, item 847.

¹⁸ Dziennik Ustaw 2018, item 1491.

¹⁹ Dziennik Ustaw 2019, item 713.

preneurs conducting such activity within the territory of the Republic of Poland;

25) lending institutions within the meaning of the Act of 12 May 2011 on the Consumer Credit²⁰.

2. Customers' identification

According to Article 33.1 of the AML, relevant persons take financial security measures in respect of their customers. At the outset it should be underscored that the notion of “customer” is not defined in the AML. Moreover, there is no uniform definition of “customer” under Polish (or the EU) law. Thus, reference shall be made to ordinary meaning of the term “customer”, which refers to a person who uses goods or services of an entrepreneur.

Obligated institutions shall identify the risks of money laundering and terrorist financing involved in a business relationship or an occasional transaction and shall assess the level of any risk identified.

The precise scope of financial security measures stems from Article 34 of the AML. Pursuant to this regulation, financial security measures shall comprise: 1) identifying the customer and verifying the customer's identity; 2) identifying the beneficial owner and taking reasonable measures to: a) verify a person's identity, b) determine the ownership and control structure-in the case of a customer being a legal person or an organisational unit without legal personality; 3) assessing and, as appropriate, obtaining information on the purpose and intended nature of the business relationship; 4) conducting ongoing monitoring of the business relationships of the customer, including: a) scrutiny of transactions undertaken under business relationships to ensure that the transactions are consistent with the obliged institution's knowledge of the customer and the type and scope of the customer's activity and consistent with the money laundering and terrorist financing risk profile concerning that customer, b) investigating the source of assets available to the customer-in cases justified by circumstances, c) ensuring the held documents, data or information concerning business relationships which are kept up-to-date.

²⁰ Dziennik Ustaw 2018, items 993 and 1075 and of 2019, item 730.

Notably, pursuant to Article 35 of the AML, obliged institutions shall apply financial security measures in the case of: 1) the establishment of a business relationship; 2) the carrying out of an occasional transaction: a) amounting to the equivalent of EUR 15,000 or more, whether that transaction is carried out in a single operation or in several operations which appear to be linked or b) constituting a transfer of funds exceeding the equivalent of EUR 1,000; 3) the carrying out of an occasional cash transaction amounting to the equivalent of EUR 10,000 or more, whether that transaction is carried out in a single operation or in several operations which appear to be linked-in the case of the obliged institutions referred to in Article 2.1; 4) the wagering of stakes and the collection of winnings amounting to the equivalent of EUR 2,000 or more, whether that transaction is carried out in a single operation or in several operations which appear to be linked-in the case of the obliged institutions referred to in Article 2.1; 5) a suspicion of money laundering or terrorist financing; 6) doubts about the veracity or adequacy of previously obtained customer identification data.

Furthermore, it shall be noted that under art. 36 of the AML, customer identification shall consist in determining, in the case of a natural person: a) the first and last name, b) the citizenship, c) the Personal Identification Number (PESEL) or the date of birth-where no PESEL number has been assigned, and the country of birth, d) the series and number of a document evidencing the person's identity, e) the place of residence-if the obliged institution has this information, f) the business name, the tax identification number (NIP), and the address of the principal place of business-in the case of a natural person conducting economic activity, whereas with regard to a legal person or an organisational unit without legal personality: a) the name (business name), b) the organisational form, c) the address of the registered office or the place of business, d) the NIP number, and in the absence of such a number-the country of registration, the commercial register, and the registration number and date, e) the identification data referred to in subparagraph (1) (a) and (c) of a person representing that legal person or organisational unit without legal personality.

It also explicitly stems from the AML that the verification of the identity of a customer, a person authorised to act on behalf of a customer, and a beneficial owner shall consist in confirming the identification

data determined on the basis of a document evidencing the identity of a natural person, a document containing up-to-date data from an extract from the relevant register or other documents, data or information coming from a reliable and independent source.

3. Increased customer due diligence measures

In accordance with art. 43 of the AML, obliged institutions shall apply enhanced financial security measures in case of a higher money laundering or terrorist financing risk, as well as in the cases listed therein. A higher money laundering and terrorist financing risk may be indicated in particular by: 1) the establishment of a business relationship in unusual circumstances; 2) the fact that the customer is: a) a legal person or an organisational unit without legal personality whose activity has the purpose of holding personal assets, b) a company in which bearer shares have been issued, whose securities are not admitted to organised trading or in which the rights arising from shares are exercised by entities other than shareholders; 3) the economic activity conducted by the customer that involves carrying out a considerable number of cash transactions or carrying out large cash transactions; 4) an unusual or excessively complex ownership structure of the customer, given the type and scope of the customer's economic activity; 5) the use by the customer of services or products offered within private banking; 6) the use by the customer of services or products favouring anonymity or making customer identification difficult, including a service consisting in creating additional account numbers designated in accordance with regulations issued on the basis of Article 68 (3) and (4) of the Banking Law Act of 29 August 1997 and Article 4a.5 of the Payment Services Act of 19 August 2011, linked to an existing account, for the purpose of making them available to other entities for the identification of payments or the entities ordering those payments; 7) the establishment or maintenance of a business relationship or the carrying out of an occasional transaction without the physical presence of the customer-where the associated higher money laundering or terrorist financing risk has not been limited in another manner, including by the use of a notified electronic identification means adequately for the assurance level substantial referred to in Regulation (EU) No 910/2014 of the European Parliament and of the Council of 23 July 2014 on electronic identification and trust services

for electronic transactions in the internal market and repealing Directive 1999/93/EC (OJ L 257, 28.08.2014, p. 73), or by the requirement to use a qualified electronic signature or a signature confirmed by an ePUAP trusted profile; 8) the ordering of transactions whose beneficiary is the customer by unknown third parties or third parties unassociated with the customer; 9) the covering of new products or services with the business relationship or transactions or the offering of products or services using new distribution channels; 10) a link between the business relationship or the occasional transaction and: a) a high-risk third country, b) a country identified by credible sources as having significant levels of corruption or other criminal activity or a country providing funding or support for terrorist activities, or a country believed to be associated with the activity of terrorist organisations, c) a country in respect of which the United Nations or the European Union has decided to impose sanctions or specific restrictive measures. Importantly, art. 43.3 of the AML sets forth that obliged institutions shall in principle carry out an ongoing analysis of transactions undertaken.

Moreover, obliged institutions shall apply enhanced financial security measures to customers coming from a high-risk third country or having their registered office in a high-risk third country. In the case of cross-border correspondent relationships with a third-country respondent institution, the obliged institutions referred to in Article 2.1 (1) to (5), (7) to (11), (24), and (25), being a correspondent institution, shall apply financial security measures and take the following actions: 1) gather information about the respondent institution to understand the nature of the respondent's business; 2) determine from publicly available information concerning the reputation of the respondent institution and the quality of the supervision exercised over the respondent; 3) assess the AML/CFT procedures followed by the respondent institution; 4) obtain approval from senior management before establishing a new correspondent relationship; 5) determine and document the respective responsibility of the obliged institution and the respondent institution for the fulfilment of obligations related to counteracting money laundering and terrorist financing; 6) with respect to accounts, be satisfied that the respondent institution has applied financial security measures, including the financial security measures referred to in Arti-

cle 34.1 (1), to customers having direct access to those accounts operated by a given obliged institution, and shall ensure that the respondent institution makes available, upon their request, information concerning the financial security measures applied.

It shall be underscored that under art. 46.1 of the AML, in order to determine whether a customer or a beneficial owner is a politically exposed person, obliged institutions shall implement procedures based on risk analysis, among other things, they may take from a customer a statement in a written or document form to the effect that the customer is or is not a politically exposed person, given on pain of criminal liability for making a false statement. The person making the statement shall be obliged to include in it the following clause: "I am aware of criminal liability for making a false statement." This clause shall replace advice of criminal liability for making a false statement.

4. Potential Administrative Liability

The issue of civil penalties (financial penalties imposed by governmental agencies) is regulated in the chapter 13 of the AML. According to Article 147 of the AML, an obliged institution that fails to fulfil the obligation to: 1) designate a person responsible for performing the obligations set out in the Act, as referred to in Article 8, 2) prepare a risk assessment and its updates, as referred to in Article 27.3, 3) provide, at the request of the General Inspector, a risk assessment and other information that could affect the national risk assessment, as referred to in Article 28, 4) apply the financial security measures referred to in: a) Article 33, b) Article 43-in cases of a higher money laundering or terrorist financing risk and in the cases referred to in Articles 44 to 46, 5) document any financial security measures applied and the results of the ongoing analysis of transactions undertaken and to demonstrate, at the request of the authorities referred to in Article 130, the application of appropriate security measures, as referred to in Article 34.3, 6) store documentation, as referred to in Articles 49.1 and 49.2, 7) introduce an internal procedure of the obliged institution, as referred to in Article 50, 8) introduce a group procedure, as referred to in Article 51, 9) ensure the participation of persons performing obligations related to counteracting money laundering and terrorist financing in training programmes, as referred to in Article 52, 10) implement an internal proce-

cedure for the anonymous reporting of breaches of provisions on counteracting money laundering and terrorist financing, as referred to in Article 53, 11) keep in secret the fact of providing information to the General Inspector or other competent authorities, as referred to in Article 54.1, 12) provide or make available information, as referred to in Article 72 or Article 76, 13) provide notifications, as referred to in Article 74, Article 86.1 or Article 90.1 shall be subject to an administrative penalty.

Also, an obliged institution that fails to fulfil the obligation to: 1) ensure that a transfer of funds is accompanied by information on the payer or the payee, as referred to in Articles 4 to 6 of Regulation 2015/847, 2) implement effective procedures to detect missing information on the payer or the payee, as referred to in Article 7, Article 8, Article 11, and Article 12 of Regulation 2015/847, 3) inform the General Inspector about failure to provide the required information on the payer or the payee or on the steps taken, as referred to in Article 8 of Regulation 2015/847, 4) retain all the information received on the payer and the payee that accompanies a transfer of funds, as referred to in Article 10 of Regulation 2015/847, 5) provide the General Inspector with information, as referred to in Article 14 of Regulation 2015/847, 6) retain records, as referred to in Article 16 of Regulation 2015/847, shall be subject to an administrative penalty.

Also, in accordance with Article 149 of the AML, an obliged institution which: 1) fails to comply with the obligation to apply the specific restrictive measures referred to in Article 117.1 or the obligation to provide the General Inspector with available information related to their application, 2) fails to comply with the obligation to freeze funds or economic resources or with the prohibition to make available funds or economic resources, specified in Article 2 (1), (2), and (3) of Regulation 881/2002, Article 3 (1) and (2) of Regulation 753/2011, and Article 2 (1) of Regulation 2580/2001, 3) fails to obey the prohibition on the participation, knowingly and intentionally, in activities the object or effect of which is, directly or indirectly, to circumvent the order to freeze funds or economic resources or the prohibition to make available funds or economic resources or the obligation to notify of circumventing these orders and prohibitions, specified in Article 4 (1) and (2) of Regulation 881/2002, Article 3 (3) of Regulation 753/2011, and Article 3 of Regulation 2580/2001, 4) fails to comply with the obligation to provide imme-

diately information that would facilitate ensuring compliance with Regulation 881/2002, Regulation 753/2011, and Regulation 2580/2001, or the obligation to cooperate with the General Inspector in any verification of that information, specified in Article 5 (1) of Regulation 881/2002, Article 8 (1) of Regulation 753/2011, and Article 4 (1) of Regulation 2580/2001, 5) fails to obey the prohibition on providing financial services specified in Article 2 (2) of Regulation 2580/2001, shall be subject to an administrative penalty.

5. Criminal liability

Chapter 14 of the AML contains criminal provisions. Specifically, Article 156.1 of the AML sets forth that whoever, acting in the name or on behalf of an obliged institution: 1) fails to comply with the obligation to provide the General Inspector with a notification of any circumstances that may indicate a suspicion that the criminal offence of money laundering or terrorist financing has been committed or with the obligation to provide the General Inspector with a notification of a reasonable suspicion that a given transaction or the assets being the object of that transaction may be linked to money laundering or terrorist financing, 2) provides the General Inspector with false data or fails to disclose true data concerning transactions, accounts or persons, shall be subject to imprisonment for a period from 3 months to 5 years.

Furthermore, according to Article 156.2 of the AML, the same punishment shall apply to whoever, contrary to the provisions of the Act, discloses to unauthorised persons, holders of accounts or persons whom a given transaction concerns information gathered in accordance with the Act or uses that information in a manner inconsistent with the provisions of the Act.

Conclusion

Due to the fact that financial institutions play important role in the world of financial crime, it is important that they are properly trained on how to identify and deal with money laundering. It is legitimate to assert that nearly every bank employee receives training in anti-money laundering, and all of them are legally required to report any suspicious activity. Additionally, new anti-money laundering software increasingly used to help detect potential criminal activity that bank

employees may not notice. Although financial institutions are under an obligation to follow anti-money laundering regulations, this does not necessarily mean that they totally support them. It shall be underscored that many banks have expressed their deprecation concerning the AML measures and their belief that these policies are both costly and ineffective.

Bibliography

Legal acts:

The Anti-Money Laundering and Counter-Terrorist Financing Act of 1 March 2018 (consolidated text Journal of Laws of the Republic of Poland of 2019, item 1115).

Regulation (EU) No 575/2013 Of The European Parliament And Of The Council of 26 June 2013 on prudential requirements for credit institutions and investment firms and amending Regulation (EU) No 648/2012.

The Banking Law Act of 29 August 1997 (consolidated text Journal of Laws of the Republic of Poland of 2018, item 2187, as amended).

Literature:

K. Buk, *Obowiązki notariusza na podstawie przepisów ustawy z dnia 1.03.2018 r. o przeciwdziałaniu praniu pieniędzy oraz finansowaniu terroryzmu*, „Rejent” 2018, nr 12.

Kapica W., *Przeciwdziałanie praniu pieniędzy oraz finansowaniu terroryzmu. Praktyczny przewodnik*, Warszawa 2018.

Lipnicki A., Podleganie pod przepisy ustawy z dnia 1 marca 2018 r. o przeciwdziałaniu praniu pieniędzy oraz finansowaniu terroryzmu w przypadku pobierania gotówki za świadczone usługi, „Doradca Podatkowy” 2018, nr 8.

Mateusz H. Ziemblicki¹

Fight against unequal treatment and discrimination in European law

Introduction

The principle of equal treatment and non-discrimination is the foundation of the European model of society. Much has been done in this regard since the Member States agreed on the need for joint intervention against discrimination, in particular on the basis of gender, race, ethnicity, religion, sexual orientation, beliefs and values, and disability. However, much remains to be done, which is why the fight against unequal treatment and discrimination remains an important element of the European Union's policy on equality.

By clarifying and defining rights and obligations, as well as highlighting the benefits that may result from diversity in a multicultural society, Member States could begin a process of change their policy based on mutual respect to people of different sexes, ethnic minorities, immigrants and their empowering societies, by combating forms of racism and xenophobia, including anti-Semitism and Islamophobia. Still, political tools are not enough to solve these problems. It is also necessary to promote culture, respect and acceptance of other people.

The purpose of this article is to analyze the most important legal acts of European law in the field of combating unequal treatment and discrimination under the *Charter of the United Nations, Universal Declaration of Human Rights* and the *Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms*, as well as the *Charter of Fundamental Rights of the European Union*. The author also pointed out the practices and case-law of the European Court of Human Rights and the Court of Justice of the European Union.

¹ mgr Mateusz H. Ziemblicki, Wydział Prawa Uniwersytetu w Białymstoku, e-mail: m.ziemblicki@uwb.edu.pl

Non-discrimination under the European Convention on Human Rights

In the international law, which is developed around the freedom of Member States in relation to the living conditions of communities and individuals within their exclusive jurisdiction, the prohibition of discrimination is gradually achieved. This term was initially used to protect foreigners and national minorities, and only relatively recently became related to the human as a person. This achievement was possible by the movement for the protection of human rights, initiated by the League of Nations Pact, solemnly adopted when the *Charter of the United Nations* entered into force. Based on the Article 55-56 of the *Charter of the United Nations*, the prohibition of discrimination was formally proclaimed, then it was included in the *Universal Declaration of Human Rights*, adopted by the UN General Assembly on December 8, 1948, before being recognized as an international principle².

The Council of Europe, as an intergovernmental organization, was founded at the end of World War II for the defense of the rule of law, democracy, human rights and social development. The achievement of these goals was fixed by the *Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (ECHR)*³, adopted by the Member States of the Council of Europe, the first modern human rights Treaty inspired by the *Universal Declaration of Human Rights* mentioned above⁴.

The ECHR lays down the legally binding obligation of States – within their jurisdiction – to recognize every human being (and not only their own citizens) as a human rights' subject, defined in the Convention. The application of the ECHR is a subject to review by the European Court of Human Rights, which examines appeals raised against Member States.

The prohibition of discrimination is contained in art. 14. The European Convention on Human Rights⁵, guaranteeing equal treatment in

² M.L. Picchio Forlati, *La lotta contro la discriminazione alle luce del diritto internazionale ed europeo*, [in:] S. Riondato (ed.), *Discriminazione razziale, xenofobia, odio religioso. Diritti fondamentali e tutela penale*, Padua 2006, p. 1-2.

³ As a: European Convention on Human Rights or ECHR.

⁴ M.L. Picchio Forlati, op. cit., p. 2.

⁵ „The enjoyment of the rights and freedoms set forth in this Convention shall be secured without discrimination on any ground such as sex, race, colour, language, religion, politi-

exercising the rights recognized in this Convention. The European Court of Human Rights is therefore competent to deal with complaints about discrimination only if they fall under one of the rights guaranteed by the ECHR⁶. Because the provision of art. 14 ECHR is related to discrimination on the basis of one of the fundamental rights guaranteed by the Convention, it is necessary to become familiar with these regulations. The ECHR defines a number of laws characterized as civil and political, which also protects certain economic and social rights. The material rights contained in the ECHR include, for example, the right to life, the right to respect for private and family life, and freedom of thought, conscience and religion. When the problem of discrimination relates to the scope of the law recognized in the Convention, the Court considers the appeals as alleged violations under the Article 14th⁷.

This is an important element that distinguishes European Union legislation from the ECHR, because the legal protection provided by the ECHR on non-discrimination covers aspects that are not covered by EU non-discrimination law. The EU Charter of Fundamental Rights states that EU funds should not conflict with human rights (including non-discrimination). The Charter of Fundamental Rights of the European Union applies to Member States, since only those countries, to some extent, apply EU law. The limitation in this respect is the fact that the EU does not really have an administrative apparatus in the Member States to enforce its provisions, which are therefore implemented by the administrations of the Member States themselves. In the event that these countries have not transferred such powers to the European Union, the Charter of Fundamental Rights of the European Union shall not apply⁸.

Protocol No. 12 (2000) of the ECHR has not yet been ratified by all EU Member States. It extends the scope of the prohibition of discrimination by ensuring equal treatment in the exercise of all rights (including rights arising from national law). Protocol No. 12 establishes

cal or other opinion, national or social origin, association with a national minority, property, birth or other status". – the European Convention on Human Rights, art. 14.

⁶ D. Strazzari, *Discriminazione razziale e diritto*, Milano 2008, p. 23-29.

⁷ Agenzia dell'Unione europea per i diritti fondamentali, *Corte europea dei diritti dell'uomo-Consiglio d'Europa, Manuale di diritto europeo della non discriminazione*, Luxembourg 2001, p. 66-67.

⁸ *Ibidem*, p. 67.

a general prohibition of discrimination, according to which the exercise of any established right should be ensured without discrimination based on reasons such as sex, race, skin color, language, religion, political or other beliefs, national or social origin, belonging to minorities national, property, birth or for any other reason.

The principle of non-discrimination is one of the basic principles enshrined in several other Council of Europe documents. In particular, the European Social Charter of 1961 provides for the right to equal treatment in employment and occupation without discrimination on the ground of sex. Other safeguards against discrimination are guaranteed by the Framework Convention for the Protection of National Minorities⁹, the Council of Europe Convention on Action against Trafficking in Human Beings and the Convention on Access to Official Documents¹⁰. Protection against incitement to discrimination is also provided for in the Additional Protocol to the Cybercrime Convention.

Fight against discrimination – sources

The principle of equality, understood as a fundamental human right, was not primarily included in the founding treaty of the European Communities. Representatives of the founding states were in fact convinced that the aforementioned Council of Europe would deal with social issues. The founding treaties in their first edition were limited to dictating specific provisions prohibiting the Member States' constitutions and, in a sense, also to different treatment units that could have influenced the creation of a common market for trade, goods and services. According to them, funds should be able to circulate freely in con-

⁹ „1. The Parties undertake to guarantee to persons belonging to national minorities the right of equality before the law and of equal protection of the law. In this respect, any discrimination based on belonging to a national minority shall be prohibited. 2 The Parties undertake to adopt, where necessary, adequate measures in order to promote, in all areas of economic, social, political and cultural life, full and effective equality between persons belonging to a national minority and those belonging to the majority. In this respect, they shall take due account of the specific conditions of the persons belonging to national minorities.” – the Framework Convention for the Protection of National Minorities, art. 4.

¹⁰ „Right of access to official documents. Each Party shall guarantee the right of everyone, without discrimination on any ground, to have access, on request, to official documents held by public authorities” – the Convention on Access to Official Documents, art. 2.

ditions of healthy competition. The original goal was to create the principles of a single market¹¹.

From the content of the founding treaties it was possible to interpret certain rights vested in the individual, including principle of equality under European Community law, or just a prohibition of discrimination. In this perspective, art. 12 of the Treaty establishing the European Community (TEC), states that “*all discrimination on grounds of nationality is prohibited*”. This provision is related to the guarantee of equal treatment regardless citizenship. Then art. 13 TEC authorizes the Council - under a clearly defined procedure - to take the necessary measures to combat any discrimination based on sex, racial or ethnic origin, religion or belief, disability, age or sexual orientation.

Noteworthy the provisions establishing the principles of the free movement of persons, whose standards include guarantees of equal treatment irrespective of nationality among employees of the Member States in matters of employment, remuneration and other working conditions¹².

The principle regarding the scope of equality between women and men has been fundamentally laid out in art. 119 of the Treaty establishing the European Economic Community, introducing the principle of equal remuneration for women and men for the same work¹³. As noted

¹¹ F. Spitaleri, *Eguaglianza e non discriminazione nell'Unione Europea: dai singoli divieti al principio generale* [in:] I. Castangi, G. Biagioni (ed.), *Il principio di non discriminazione nel diritto dell'Unione Europea*, Naples 2011, p. 3.

¹² „1. Freedom of movement for workers within the Community shall be ensured. 2. This freedom includes the abolition of all discrimination based on nationality between employees of the Member States in matters of employment, remuneration and other working conditions. 3. Subject to restrictions justified on grounds of public policy, public security or public health, this freedom includes the right to: (a) apply for the jobs actually offered; (b) to move freely within the territory of the Member States for this purpose; (c) staying in one of the Member States to work there, in accordance with the laws, regulations and administrative provisions regarding the employment of its employees; (d) leaving the territory of a Member State after termination of employment, under the conditions laid down by the Commission in implementing regulations. 4. The provisions of this article shall not apply to employment in public administration.” – art. 39.

¹³ “Each Member State shall ensure in the first stage that it is introduced and, in a later stage, apply the principle of equal pay for male and female workers for the same work. For the purposes of this Article, pay means the basic or minimum wage or salary and all other benefits in cash or in kind received by the employee directly or indirectly through employment from the employer. Equal pay without discrimination on grounds of sex means that: (a) the pay awarded for the same piecework is determined on the basis of the same unit of measure; and (b) the remuneration for work on time is the same in the same position”. – the Treaty establishing the European Economic Community, art. 119.

by M. Półtorak, the initial interest of the Communities in equality between women and men was limited to the elimination of unfair competition in wage policy, consisting in reducing production costs by employing lower-paid women. In order to waive this type of dumping by employers, it was decided to incorporate the principle of equal pay for men and women in Community law¹⁴. With the passage of time, the issue of equality between women and men in the European Communities has undergone a significant transformation, which resulted in the desire to equalize opportunities and real equal treatment of employed persons, irrespective of gender.

The Amsterdam Treaty concluded in 1997 became a significant achievement in the fight against discrimination. The changes it introduced mainly concerned the TEC. Important Community tasks are included in the art. 2, promoting equality between women and men¹⁵. The Amsterdam Treaty also outlined the issue of gender equality in a broad sense, understood not only as an objective and autonomous value, but as Community action to eliminate inequalities and strengthen equality between women and men in all areas of activity¹⁶. The provisions of the TEC obliged states to take positive actions to achieve such equality, and not only to defensive actions in the form of protection against discrimination on grounds of sex, but also offensive actions, facilitating the achievement of real equality, supporting all policies aimed at this goal¹⁷. In addition, this provision raised the task of promoting equality between women and men to the rank of one of the Community's objectives, thus signaling that the fight against discrimination is a priority task of the European Union. This provision did not refer to this purpose only in the field of employment. On the contrary, its inclusion in the general part of the TEC meant that the promotion of equality between women and men

¹⁴ M. Półtorak, *Zakaz dyskryminacji w prawie wspólnotowym*, Sosnowiec 2009, p. 48.

¹⁵ "The task of the Community is, by establishing a common market, economic and monetary union and by implementing common policies or activities as referred to in Articles 3 and 4, to promote harmonious, balanced and sustainable development of economic activities throughout the Community, a high level of employment and social protection, equality between men and women, steady and non-inflationary growth, a high degree of competitiveness and convergence of economic achievements, a high level of protection and improvement of the quality of the environment, an increase in the quality of life, economic and social cohesion and solidarity between Member States". – the Amsterdam Treaty, art. 2.

¹⁶ *Ibidem*, art. 3.

¹⁷ M. Półtorak, *op. cit.*, p. 50.

and the fight against discrimination must be an objective of the Member States in all areas of Community interest. In addition, art. 13. It authorized the Council to adopt legal acts aimed at combating discrimination also on the grounds of race or ethnic origin, religion or belief, disability, age or sexual orientation¹⁸.

Equality regulations contained in the Amsterdam Treaty must undoubtedly be considered as important. The Nice Treaty signed in 2000, according to E. Zielińska, did not bring much new in this respect. Given the changes to the TEU, Art. 6, according to which the European Union is based on the principles of freedom, democracy, respect for human rights and fundamental freedoms and the rule of law which are common to the Member States, it has been extended by a paragraph under which the EU provides itself with the resources necessary to achieve its goals and conduct your politician¹⁹.

European Union directives

Directives have been and still are important implementing legal instruments in the field of the Community's fight against discrimination. The EEC Treaty of 1957 clearly signaled the requirement for equal treatment in a broad sense. The development of these provisions in the form of secondary law can only be found in the 1970s. Council Directive 75/117/EEC on the approximation of the laws of the Member States regarding the application of the principle of equal pay for men and women was the first detail in the provisions of the Treaty. It clarifies the concept of equal pay as the removal of all kinds of discrimination based on sex in relation to all components and conditions of remuneration for the same work or work which is assigned the same value. These regulations also obliged Member States to introduce in their legal orders procedures enabling people claiming to be asserted by the rights due to the fact that they were enforced the principle of equal pay. Moreover, this directive guaranteed protection against dismissals to those employees

¹⁸ "Without prejudice to other provisions of this Treaty and within the limits of the competences that the Treaty entrusts to the Community, the Council, acting unanimously on a proposal from the Commission and after consulting the European Parliament, may take the necessary measures to combat any discrimination based on sex, race or ethnic origin, religion or belief, disability, age or sexual orientation" – TEC, art. 13.

¹⁹ E. Zielińska, *Polityka równego traktowania kobiet i mężczyzn – podstawy prawne. Przewodnik dobrych praktyk*, Warsaw 2007.

who would decide to take legal steps to implement the principle of equal pay²⁰.

Another important legal act on equality was Council Directive 76/207/EEC, introducing in the Member States the obligation to treat equality also in access to employment, promotion and vocational training, and working conditions. The concept of “equal treatment” used in it means a prohibition on direct and indirect discrimination based on sex, primarily by reference to marital or family status. The directive required Member States to comply with equality in terms of conditions as well as selection criteria, access to all jobs and positions irrespective of sector or branch of activity and to all levels of the professional hierarchy, as well as to vocational training²¹. The interpretation of the directive’s provisions gives the possibility of not applying the principle of equal treatment only in strictly defined cases, i.e. to professions for which the employee’s gender is of key importance or in connection with the so-called “Positive actions”. At the same time, any victim of discrimination should not be afraid of the so-called on the part of the employer, and should itself be able to pursue the infringed rights through court procedures introduced by national legislation²².

In 1986, the principle of non-discrimination was also extended to the sphere of self-employment. Council Directive 86/613/EEC imposed on Member States the obligation to apply to the principle of equal treatment all persons who are self-employed under the conditions laid down by national law, including farmers and freelancers, as well as their spouses who are not employees or partners who they perform the same tasks or support tasks in a durable manner²³. This document confirms the principle of equal treatment, understood as the absence of the slightest form of discrimination on grounds of sex, especially by reference to marital or family status.

The next Council Directive (92/85/EEC) is undeniably a protective regulation. Its provisions focus on measures to support the improvement of the safety and health at work of pregnant workers and

²⁰ Directive 75/117/EEC, art. 1-5.

²¹ E. Ellis, P. Watson, *EU Anti-Discrimination Law*, Oxford 2012, p. 55-59.

²² K. Kędziora, K. Śmiszek, *Dyskryminacja i mobbing w zatrudnieniu*, Warsaw 2008, p. 20.

²³ Directive 86/613/EEC, Preamble.

workers who have recently given birth or are breastfeeding. The directive specifies the above terms and obliges the employer to take the necessary measures to ensure the temporary adjustment of the working conditions (and working time) of a given employee in order to avoid being exposed to the risk related to the performance of a given job or the transfer of an employee to another job. In addition, there are regulations regarding the minimum period of maternity leave, i.e. 14 weeks, the prohibition of night work for pregnant women and for the period after the birth of the child, exemptions for prenatal examinations during working hours, as well as prohibitions on dismissals from work during pregnancy and during maternity leave²⁴.

The 1997 Directive 97/80/EC obliges Member States to introduce in their legal systems instruments enabling effective redress for persons who have become subject to unequal treatment on grounds of sex. The directive defines the concept of indirect discrimination²⁵. An important indicator was the reversal of the burden of proof in cases of discrimination. From now on, the defendant's task will be to prove that the principle of equal treatment has not been violated²⁶.

In the last quarter century, EU actions to combat racial, ethnic, age, religion, disability or sexual orientation have become noticeable. The first such prohibition of discrimination in a broad sense was included in Council Directives: 2000/43/EC and 2000/78/EC. The first of the above directives in the fight against discrimination distinguishes between direct discrimination, indirect discrimination, harassment, and also prohibits behavior consisting in forcing anyone to discriminate. Member States are also required to establish bodies to promote equal treatment for all people irrespective of racial or ethnic origin, in particular by helping them to make complaints, monitoring independent research on discrimination and publishing reports and making recommendations on all problems. related to discrimination based on ethnic and racial origin. The second directive, on the other hand, is an expression of Community legislation consistently seeking to implement the principle of equal treatment in employment and to combat discrimina-

²⁴ M. Półtorak, op. cit., p. 56.

²⁵ D. Izzi, *Eguaglianza e differenze nei rapporti di lavoro: il diritto antidiscriminatorio tra genere e fattori di rischio emergenti*, Naples 2005, p. 135.

²⁶ K. Kędziora, K. Śmiszek, op. cit., p. 22-23.

tion also on grounds of religion or beliefs, disability, age or sexual orientation. The document indicated that the exceptions that will not be treated as a violation of the principle of equal treatment will be: different treatment due to legally protected features when, due to the type of professional activity or the conditions of its performance, the features are an important and determining professional requirement, however subject to the legality of the purpose and the proportionality of the requirement²⁷. The same applies to employment in church organizations etc. whose ethics are based on religion or beliefs. In turn, art. 5 of this directive introduces regulations regarding necessary guarantees of rights for the disabled²⁸.

In 2002, Directive 2002/73/EC of the European Parliament and of the Council was adopted. This document states, inter alia, that the instruction to discriminate against persons on grounds of sex is in itself considered to be discrimination (Article 1 point 4). This directive develops anti-discrimination provisions in relation to redress and compensation procedures, repeats the provisions of the obligation for Member States to set up a body or bodies to promote, analyze, supervise and

²⁷ “Member States may maintain in force their national legislation in force on the date of adoption of this Directive, or provide in future legislation taking into account national practice existing on the date of adoption of this Directive, provisions under which, in the case of the professional activity of churches or other public organizations, or private, whose ethics are based on religion or beliefs, a difference in treatment based on a person's religion or beliefs does not constitute discrimination where, due to the nature of the type of business or context in which it is conducted, religion or beliefs constitute a fundamental, lawful and reasonable professional requirement, taking into account the ethics of the organization. Such differential treatment should be carried out respecting the constitutional principles and provisions of the Member States and the general principles of Community law, and should not be an excuse for discrimination based on other grounds. Provided that its provisions are complied with, this Directive therefore does not affect the right of churches and other public or private organizations whose ethics are based on religion or belief, acting in accordance with national constitutional and legislative provisions, to require persons working for them to act in good faith and loyalty to the organization's ethic”. – Directive 2000/78/EC, art. 4 pkt 2.

²⁸ “In order to guarantee compliance with the principle of equal treatment for people with disabilities, rational improvements are envisaged. This means that the employer takes appropriate measures, taking into account the needs of the specific situation, to enable the disabled person to access, perform or develop professional work or education, as long as these measures do not impose a disproportionately high burden on the employer. These burdens are not disproportionate if they are sufficiently compensated by existing measures in the framework of the policy pursued by the Member State in favor of persons with disabilities”. – Directive 2000/78/ EC, art. 5.

promote equal treatment, which are to be effective, proportionate and dissuasive.

Recognizing the need for simplification and modernization of Community law in the field of equal treatment of women and men, the Community legislator decided to place the provisions of different directives on the same issue in one legal document, i.e. Directive 2006/54/EC of the EP and Council. Its legal provisions were to be implemented in the legal systems of all Member States by 15 August 2008. Thus, on 15 August 2009, this Directive replaced Directives 75/117/EEC, 76/207/EEC (amended by Directive 2002/73/EC), Directive 86/378/EEC (as amended by Directive 96/97/EC), Directive 97/80/EC (as amended by Directive 98/52/EC), while regulating the principle of equal treatment in employment, as well as raising the issue of non-discrimination with gender in many aspects of social life.

The Charter of Fundamental Rights of the European Union contains a set of the most important rights, freedoms and principles addressed to citizens of EU Member States. For years, it functioned as a political document, adopted jointly by the European Parliament, the Council of the European Union and the European Commission on December 7, 2000. It should be emphasized that on December 12, 2007, just before the signing of the Lisbon Treaty, the Charter was given legal effect. In the fight against discrimination, the Charter states that all people are equal before the law (Article 20) and gender discrimination is prohibited. The Charter of Fundamental Rights, together with the principles contained in the CFR, introduce a new element to the system of Community law, combining human rights with such values as dignity, equality, freedom or solidarity²⁹.

Case-law of the European Court of Justice

The case law of the European Court of Justice also played an important role in the fight against discrimination in international law. It pointed out specific examples of how to properly interpret the provisions discussed earlier. The ECJ jurisprudence, by analyzing and interpreting the treaty provisions cited earlier, allows the principle of equal-

²⁹ V. Buonomo, *Il Preambolo della Carta: obiettivi, collegamenti e intenzioni* [in:] P. Gianniti (red.), *I diritti fondamentali nell'Unione Europea: la Carta di Nizza dopo il Trattato di Lisbona*, Rome 2013, p. 433.

ity to be qualified as one of the elementary principles of international law. Its important goal is to eliminate situations in which the activities of offices could discriminate between certain groups (social or professional) in a discriminatory manner. The ECJ also defined the concept of discrimination as „*dissimilar treatment of comparable situations*”³⁰, and also as „*unequal laid down for comparable cases*”³¹.

Conclusion

An analysis of the *acquis* of the European Community (currently the European Union) in the field of anti-discrimination law allows to make the conclusion that the last few decades have brought fundamental changes in relation to equality perceived as a basic human right. It should be noted that the fight against discrimination at the very beginning was focused on economic values. As economic ties strengthened, the social aspects of integration, including anti-discrimination, have gained increasingly precise and binding legal bases. This can be demonstrated by the treaty provisions on equal treatment. However, the most important and effective legal instruments are directives that have made EU action to combat unequal treatment and discrimination noticeable.

Bibliography

- Picchio Forlati M.L., *La lotta contro la discriminazione alle luce del diritto internazionale ed europeo*, [in:] S. Riondato (ed.), *Discriminazione razziale, xenofobia, odio religioso. Diritti fondamentali e tutela penale*, Padua 2006.
- Strazzari D., *Discriminazione razziale e diritto*, Milano 2008.
- Agenzia dell'Unione europea per i diritti fondamentali, *Corte europea dei diritti dell'uomo-Consiglio d'Europa*, Manuale di diritto europeo della non discriminazione, Luxembourg 2001.
- Spitaleri F., *Eguaglianza e non discriminazione nell'Unione Europea: dai singoli divieti al principio generale*, [in:] I. Castangi, G. Biagioni (ed.), *Il principio di non discriminazione nel diritto dell'Unione Europea*, Naples 2011.
- Półtorak M., *Zakaz dyskryminacji w prawie wspólnotowym*, Sosnowiec 2009.
- Zielińska E., *Polityka równego traktowania kobiet i mężczyzn – podstawy prawne*, Przewodnik dobrych praktyk, Warsaw 2007.
- Ellis E., Watson P., *EU Anti-Discrimination Law*, Oxford 2012.

³⁰ O.M. Arnardottir, *Equality and Non-Discrimination Under the European Convention on Human Rights*, Hague-London-New York 2003, p. 85.

³¹ B. de Witte, D. Hand, E. Vos, *The Many Faces of Differentiation in EU Law*, Antwerp-Oxford-New York 2001, p. 313.

- Kędziora K., Śmiszek K., *Dyskryminacja i mobbing w zatrudnieniu*, Warsaw 2008.
- Izzi D., *Eguaglianza e differenze nei rapporti di lavoro: il diritto antidiscriminatorio tra genere e fattori di rischio emergenti*, Naples 2005.
- Buonomo V., *Il Preambolo della Carta: obiettivi, collegamenti e intenzioni*, [in:] Gianniti P. (ed.), *I diritti fondamentali nell'Unione Europea: la Carta di Nizza dopo il Trattato di Lisbona*, Rome 2013.
- Arnardottir O.M., *Equality and Non-Discrimination Under the European Convention on Human Rights*, Hague-London-New York 2003.
- de Witte B., Hand D., Vos E., *The Many Faces of Differentiation in EU Law*, Antwerp-Oxford-New York 2001.

Genocidal Intent: Impossible to Determine?

Introduction

One of the most controversial issues concerning the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (hereinafter: “Genocide Convention” or “Convention”) is the scope and meaning of the intent as defined in Art. 2 of the Convention. In order to be found guilty of genocide, it must be proved that a person acted with “intent to destroy, in whole or in part, a national, ethnical, racial or religious group, as such”². Therefore, it is not enough that someone performs one of the five forbidden acts which amount to genocide according to Art. 2 of the Convention. A perpetrator must also do so with a specific mental element that assumes targeting victims on the basis of their membership in the protected group rather than on the basis of their individual characteristics³.

It is very important to note that the requirement of a specific intent was introduced to the Convention in order to prevent the existence of genocide as “it allows the criminalization of the genocide before the perpetrator achieves the actual destruction of the group”⁴. However, the preventive function of genocidal intent cannot be clearly seen in the jurisprudence of the international courts. In the world’s first conviction for genocide, the International Criminal Tribunal for Rwanda Trial Chamber (hereinafter: “the ICTR TC”) stated that “intent is a mental factor which is difficult, even impossible, to determine”⁵. This statement underlines the practical difficulties connected with determining the existence of genocidal intent and shows that the courts must firstly ana-

¹ Maciej Troć, PhD student, University of Warsaw, e-mail: m.troc@wpia.uw.edu.pl

² Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, Dec. 9 1948, S. Exec. Doc. O, 81-1 (1949), 78 U.N.T.S. 277.

³ R. Lemkin, *Genocide as a Crime under International Law*, “American Journal of International Law” 1947, no. 41(1), p. 145–151.

⁴ A. Cassese et al., *Cassese’s International Criminal Law*, Oxford 2013, p. 119.

⁵ *Prosecutor v. Jean-Paul Akayesu*, Case No. ICTR-96-4-T, Judgment ¶ 523 (September 2, 1998).

lyze and decide whether committed acts amount to genocide and only then analyze whether a given perpetrator had a specific intent to perform genocide. In practice, it strongly undermines the preventive function of genocidal intent.

The purpose of this paper is to underline the most profound practical difficulties in identifying the existence of genocidal intent. To this end, the relevant jurisprudence of two *ad hoc* international criminal tribunals is analyzed. Firstly, it is shown how the International Criminal Tribunal for Rwanda (hereinafter: “the ICTR”) contributed to the definition of the subjective part of the crime of genocide and secondly, the jurisprudence of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia (hereinafter: “the ICTY”) will be analyzed.

1. The jurisprudence of the International Criminal Tribunal for Rwanda

The ICTR was established in order to judge people responsible for mass slaughter of Tutsi that was carried out in 1994. This Tribunal delivered many important judgments concerning genocide. Particular attention should be given to *Akayesu*, *Kayishema & Ruzindana* and *Rutaganda* as in these cases the ICTR TC widely elaborated on the subject of genocidal intent.

1.1. Prosecutor v. Jean-Paul Akayesu

This case undoubtedly constitutes a very important precedent for all future international criminal courts. In *Akayesu* the ICTR TC elaborated on the nature of genocidal intent and particularly on the ways of its identification when the accused denies the existence of such intent. Jean-Paul Akayesu served as bourgmestre of Taba commune during the period in which the mass killings took place. Among others, he was accused of committing genocide by killing members of the protected group and causing serious bodily or mental harms to members of this group⁶.

The ICTR TC underlined that it is “satisfied beyond reasonable doubt that these various acts [acts of genocide] were committed by Akayesu with the specific intent to destroy Tutsi group, as such”⁷. Alt-

⁶ *Id.* ¶¶ 12-23.

⁷ *Id.* ¶ 734.

though the perpetrator did not confirm that he was driven by genocidal intent, the ICTR TC established the existence of intent on the basis of certain facts. Firstly, it was concluded that Akayesu made several public speeches in which he called for the commission of genocide⁸. According to the ICTR TC, “the crime of direct and public incitement to commit genocide lies in the intent to directly lead or provoke another to commit genocide, which implies that he who incites to commit genocide also has the specific intent to commit genocide”⁹. Furthermore, it was proven that the genocidal acts were committed on the large scale throughout the whole Rwanda and they were systematically and deliberately aimed at the people belonging to Tutsi group¹⁰.

Although the ICTR TC underlined that the existence of the specific intent to commit genocide is a constitutive element of this crime¹¹, it also stated: “intent is a mental factor which is difficult, even impossible to determine. This is the reason why, in the absence of a confession from the accused, his intent can be inferred from a certain number of presumptions of fact. The Chamber considers that it is possible to deduce the genocidal intent inherent in a particular act charged from the general context of the perpetration of other culpable acts systematically directed against that same group, whether these acts were committed by the same offender or by others”¹².

This fragment shows that the ICTR TC accepted the possibility to prove the existence of genocidal intent on the basis of the objective criteria such as the acts directed against the targeted group. It is, however, not clear why in this situation the Trial Chamber concluded that the intent is difficult or even impossible to determine. This statement is justifiable only under the assumption that it refers to the identification of genocidal intent on the basis of the subjective criteria. Such inference is coherent with the second sentence of the quoted fragment which allows for adoption of the objective criteria only in the absence of a confession from the accused. Therefore, the existence of genocidal intent

⁸ *Id.* ¶ 729.

⁹ *Id.*

¹⁰ *Id.* ¶ 730.

¹¹ *Id.* ¶ 498.

¹² *Id.* ¶ 523.

should be primarily inferred on the basis of the subjective elements and the objective criteria can be used supportively.

The practical significance of *Akayesu* cannot be underestimated. The ICTR TC specified clear and reasonably broad criteria allowing for the establishment of the existence of genocidal intent. In fact, it seems that although the Trial Chamber underlined the constitutive role of the specific intent in the crime of genocide, it also provided effective legal means to meet this standard.

1.2. Prosecutor v. Clement Kayishema & Obed Ruzindana

After reading the indictment in this case, one might think that convicting the accused persons would be relatively easy as for instance Clement Kayishema was seen just before one of the massacres carrying a sword and ordering the assailants to “get down to work”¹³. The ICTR TC indeed found that Clement Kayishema, the *Prefect* of the Kibuye *Prefecture*, and Obed Ruzindana, a businessman, played preponderant roles in the massacres in the area of Bisesero as well as in the massacres at the Catholic Church and Home St. Joan Complex, the Church in Mubuga and Stadium in Kibuye town¹⁴.

In *Kayishema & Ruzindana* the ICTR TC followed the reasoning adopted in *Akayesu*, namely it confirmed that the existence of the specific intent is a constitutive element of the crime of genocide¹⁵ and at the same time it acknowledged that “it may be difficult to find explicit manifestations of intent by the perpetrators”¹⁶. Again, it was stated that the intent could be identified on the basis of the objective criteria such as the perpetrator’s actions¹⁷. The ICTR TC in this case elaborated more widely on the circumstantial evidence that can be used to prove the existence of genocidal intent: “the Chamber considers evidence such as the physical targeting of the group or their property; the use of derogatory language toward members of the targeted group; the weapons employed and the extent of bodily injury; the methodical way of planning,

¹³ Prosecutor v. Kayishema & Ruzindana, No. ICTR-95-1-T, Judgment ¶¶ 328-329 (May 21, 1999).

¹⁴ *Id.* ¶ 545.

¹⁵ *Id.* ¶ 91.

¹⁶ *Id.* ¶ 93.

¹⁷ *Id.*

the systematic manner of killing. Furthermore, the number of victims from the group is also important”¹⁸.

Kayishema’s intent to destroy the Tutsi group was established by the Trial Chamber on the basis of the number of victims, the methodology of killings and his utterances. It was established by the ICTR TC that the perpetrator was instrumental in executing the persistent and programmed pattern of killing which resulted in tremendous number of casualties¹⁹. Furthermore, he referred to the Tutsis as “dirt”, “Tutsi dogs”, “cockroaches” as well as he made several public speeches urging to exterminate them²⁰. Ruzindana’s genocidal intent was established on the similar basis as he also “played a leadership role in the systematic pattern of extermination of the Tutsis”²¹ and gave direct orders to kill the members of the targeted group referring to them as “the enemy”²².

The judgment in *Kayishema & Ruzindana* contains more specific information concerning the possibilities to establish the existence of genocidal intent on the basis of the objective criteria. Particularly, the ICTR TC drew attention to the systematic and programmed manner of killing and use of derogatory language towards targeted group what was not mentioned in *Akayesu* judgment.

1.3. Prosecutor v. Georges Rutaganda

Georges Rutaganda was one of the main leaders of the genocide in Rwanda. He was the vice president of the *Interahamwe*, Rwandan Hutu militia particularly known for carrying out significant number of the Tutsi massacres. His sentence of life imprisonment was based among others on the count of genocide. Although the ICTR TC acknowledged again that the specific intent is a key element of this crime²³, it provided quite limited argumentation as to the existence of the Rutaganda’s genocidal intent.

The Trial Chamber stated that “in practice, intent may be determined, on case by case basis, through a logical inference from the mate-

¹⁸ *Id.*

¹⁹ *Id.* ¶ 535.

²⁰ *Id.* ¶¶ 538-539.

²¹ *Id.* ¶ 543.

²² *Id.* ¶ 542.

²³ Prosecutor v. Georges Rutaganda, No. ICTR-96-3-T, Judgment ¶ 61 (December 6, 1999).

rial evidence submitted to it, and which establish a consistent pattern of conduct on the part of the accused”²⁴. The specific intent to destroy a protected group was determined in the case of Rutaganda on the basis of his direct participation in committing crimes against the Tutsis²⁵. Furthermore, the accused “ordered and abetted in the commission of crimes against members of the Tutsi group” because of his position of authority connected with his high standing within the *Interahamwe*²⁶. The ICTR TC also found that the victims were selected on the basis of their membership in the Tutsi group²⁷.

The judgment in *Rutaganda* does not introduce any new specifications as to the establishment of the existence of genocidal intent. It is, however, interesting because in this case the ICTR TC identified the requisite intent on the basis of the overall conduct on the part of the accused. It means that his social and military standing as well as his participation in the crimes against members of the Tutsi group was crucial for the Trial Chamber to establish his intent to commit genocide. Although this reasoning is strongly rooted in *Akayesu* and *Kayishema & Rutaganda*, it is more focused on identifying the existence of genocidal intent through the analysis of who the perpetrator is and what was his factual position during the genocide in Rwanda.

Such reasoning of the ICTR TC constituted a ground for appeal as the Appellant stated that he “was found guilty of genocide without his specific acts being examined”²⁸. According to the Appellant, his specific intent was erroneously established on the basis of the general context and his association with a guilty organization²⁹. The Appeal Chamber did not agree with this argumentation and stated that “in the absence of explicit, direct evidence, specific intent may be inferred from other facts, such as the general context and the perpetration of other acts systematically directed against a given group”³⁰. Furthermore, the Appeal Chamber underlined that the existence of the requisite intent was established primarily on the basis of the acts of the Appellant targeted against the

²⁴ *Id.* ¶ 398.

²⁵ *Id.* ¶ 399.

²⁶ *Id.*

²⁷ *Id.*

²⁸ Prosecutor v. Georges Rutaganda, No. ICTR-96-3-A, Judgment ¶ 522 (May 26, 2003).

²⁹ *Id.*

³⁰ *Id.* ¶ 528.

Tutsis and only then the Trial Chamber referred to his position of authority which “underscores the impact of his presence at the scene of the crimes and his exceptional ability to aid and abet the commission of the said crimes against members of the Tutsi group, due to the position of influence he held in the community”³¹.

Although the argumentation of the Appeal Chamber significantly diminishes the chances of escaping convictions when the manifestations of genocidal intent are absent, it is not entirely convincing in its essence. When we look at the definition of genocide in Art. 2 of the Convention, all of the acts which prove the existence of genocidal intent of the Appellant in *Rutaganda* are relevant to other parts of this definition. Deliberate choice of the victims is included in the prerequisite of targeting “a national, ethnical, racial or religious group” and the participation and leadership of the perpetrator in the massacres of Tutsis is most connected with Art. 2 (a) of the Convention stating that the genocide may be committed through killing members of the particular group. Thus, the satisfaction of other prerequisites of genocide was sufficient to conclude that the specific intent existed. Such reasoning not only undermines the constitutive role of genocidal intent but also raises practical questions concerning the relation between genocide and ethnic cleansing since different intent is the main element allowing for distinction between these two crimes³². On the other hand, it is hard to imagine the acquittal of the accused only because of the lack of direct manifestations of genocidal intent. Taking all of the above into consideration, it is reasonable to conclude that the Trial Chamber and Appeal Chamber followed the right path in broadening the possibilities to prove the existence of genocidal intent.

1.4. Other relevant judgments of the ICTR

The majority of the subsequent genocide cases before the ICTR were largely based on the findings in *Akayesu*, *Kayishema & Ruzindana* and *Rutaganda*. At the same time certain posterior cases contain further and equally significant information concerning the identification of genocidal intent. The three most important aspects analyzed in the sub-

³¹ *Id.* ¶ 529.

³² W. Schabas, *Genocide in International Law: The Crime of Crimes*, Cambridge 2000, p. 200.

sequent cases concern the role of the general context in establishing the existence of the specific intent to destroy a targeted group, the question whether the intent must be aimed at the complete annihilation of the group and the extent to which the utterances can prove the existence of the requisite intent.

In *Bagilishema*, the ICTR TC stated that “the Accused’s intent should be determined, above all, from his words and deeds, and should be evident from patterns of purposeful action” and the general context may be helpful in determining the intention of the accused especially in the situation where the intent is “not clear from what that person says or does”³³. Therefore, in *Bagilishema* the ICTR TC regarded the general context as a supportive mean to establish the existence of genocidal intent. Although not directly inconsistent, such finding is not in line with the argumentation in *Rutaganda* in which the ICTR TC treated the general context as a valid and independent mean to prove the existence of genocidal intent. However, it has to be noted that the use of general context in *Rutaganda* was also limited to the situation of “the absence of explicit, direct evidence”³⁴. The subsequent cases of the ICTR show that the Trial Chambers generally follow the reasoning presented in *Rutaganda*³⁵.

In *Gacumbitsi* and *Semanza*, the ICTR TC clarified that in order to establish the existence of genocidal intent, it is not necessary to prove the intent to achieve the complete annihilation of the group³⁶. It is, however, required to aim for the destruction of the substantial part of the group³⁷. The reason for the adoption of the substantiality requirement stems from the fact that “the Convention is intended to deal with action against large numbers, not individuals even if they happen to

³³ Prosecutor v. Ignace Bagilishema, No. ICTR-95-1A-T, Judgment ¶ 63 (June 7, 2001).

³⁴ Prosecutor v. Georges Rutaganda, *supra* note 26, ¶ 528.

³⁵ E.g., Prosecutor v. Ildephonse Hategekimana, No. ICTR-00-55B-A, Judgment ¶ 133 (May 8, 2012); Prosecutor v. Aloys Ntabakuze, No. ICTR-98-41A-A, Judgment ¶ 237 (May 8, 2012).

³⁶ Prosecutor v. Sylvestre Gacumbitsi, No. ICTR-2001-64-T, Judgment ¶ 253 (June 17, 2004); Prosecutor v. Laurent Semanza, No. ICTR-97-20-T, Judgment ¶ 316 (May 15, 2003).

³⁷ E.g., Prosecutor v. Jean-Baptiste Gatete, No. ICTR-2000-61-T, Judgment ¶ 582 (March 31, 2011); Prosecutor v. Aloys Simba, No. ICTR-01-76-T, Judgment ¶ 412 (December 13, 2005); Prosecutor v. Athanase Seromba, No. ICTR-2001-66-I, Judgment ¶ 319 (December 13, 2006); Prosecutor v. Ildephonse Hategekimana, No. ICTR-00-55B-T, Judgment ¶ 668 (December 6, 2010).

possess the same group characteristics”³⁸. It is also important to note that the specific intent may be accompanied by a personal motive to commit the genocidal act.³⁹

In *Bikindi*, the ICTR TC had to look closely at the songs composed by Simon Bikindi as they allegedly referred to the extermination of Tutsis. Although the songs used poetic language which directly did not refer to the Tutsi group, the Trial Chamber concluded that some of the songs were composed with “the specific intention to disseminate pro-Hutu ideology and anti-Tutsi propaganda”⁴⁰. According to the Trial Chamber, this did not amount to the direct incitement to commit genocide. At the same time the ICTR TC did not exclude the general possibility that songs may constitute such an incitement depending on their nature and context⁴¹. Therefore, as the direct instigation to commit genocide presupposes the existence of the genocidal intent⁴², the ICTR TC allowed the possibility to prove the existence of the specific intent to destroy a protected group through the analysis of artistic utterances.

2. The jurisprudence of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia

The ICTY was created in 1993 in order to try the perpetrators for the serious crimes committed on the territory of the Former Yugoslavia from 1991. Although the jurisprudence of this Tribunal concerning the genocidal intent is highly instructive and explanatory, at some points it includes major inconsistencies which can result in the different outcomes in similar cases. The key rulings of the ICTY concerning genocidal intent are *Jelisić*, *Krstić* and *Brđanin*. It is important to note that this Tribunal had even more difficulties in establishing the existence of the specific intent as defined in Art. 2 of the Convention than the ICTR as it did not adjudicate in a general context of genocide⁴³.

³⁸ N. Robinson, *The Genocide Convention: A Commentary*, New York 1960, p. 63.

³⁹ E.g., *Prosecutor v. Eliézer Niyitegeka*, No. ICTR-96-14-A, Judgment ¶ 53 (July 9, 2004); *Prosecutor v. Ildephonse Hategekimana*, *supra* note 35, ¶ 668.

⁴⁰ *Prosecutor v. Simon Bikindi*, No. ICTR-01-72-T, Judgment ¶ 254 (December 2, 2008).

⁴¹ *Id.* ¶¶ 388-389.

⁴² *Id.* ¶ 419

⁴³ L.J. van den Herik, *The Contribution of the Rwanda Tribunal to the Development of International Law*, Leiden-Boston 2005, p. 114.

2.1. Prosecutor v. Goran Jelisić

This case constitutes one of the foundations of the jurisprudence of the ICTY concerning genocidal intent. Goran Jelisić was tried for the crimes that he allegedly committed in the municipality of Brcko. Although his words and deeds would clearly indicate the existence of the specific intent to destroy the Bosnian Muslim population by the standards of the ICTR, the Trial Chamber in this case acquitted Jelisić of the crime of genocide. The fact that his acquittal was overturned on appeal makes this case exceptionally interesting to analyze.

The ICTY TC established that Goran Jelisić presented himself as the “Serbian Adolf” and repeatedly stated that his aim is “to cleanse” the Muslims⁴⁴. He started to put his words into action by personally executing detainees at Luka Camp⁴⁵. The testimonies of various witnesses show that among others he executed twenty to thirty persons before morning coffee and he frequently informed other detainees of the number of Muslims he killed⁴⁶. The perpetrator was acquitted by the Trial Chamber despite his utterances and deeds because of the fact that Goran Jelisić allegedly had a disturbed personality⁴⁷. According to the ICTY TC, it was his personality, not the intent to destroy the Bosnian Muslims that was a prevailing factor determining his decisions and behavior. Such conclusion is based on the fact that his actions were sometimes against all logic as for instance on his own initiative he issued several laissez-passers to detainees at the camp⁴⁸. Furthermore, the Trial Chamber held that “the behavior of the accused appears to indicate that, although he obviously singled out Muslims, he killed arbitrarily rather than with the clear intention to destroy a group”⁴⁹.

Such reasoning of the Trial Chamber is highly questionable. The fact that Jelisić singled out Muslims and demonstrated his will to destroy them seems to express genocidal intent and his occasional illogical and incomprehensible actions should not blur this image. Particularly the argument that he killed arbitrarily cannot be accepted as his choice

⁴⁴ Prosecutor v. Goran Jelisić, No. IT-95-10-T, Judgment ¶¶ 102-103 (December 14, 1999).

⁴⁵ *Id.*

⁴⁶ *Id.* ¶ 103.

⁴⁷ *Id.* ¶ 105.

⁴⁸ *Id.* ¶ 106.

⁴⁹ *Id.* ¶ 108.

was in practice limited to the Bosnian Muslim group that was targeted to destroy. The destruction of this group would be achieved no matter who he killed at the particular moment as long as the victims were Bosnian Muslims.

As it was mentioned before, the Appeal Chamber did not agree with the argumentation presented by the Trial Chamber and overturned its verdict. It stated that: “it is sufficient for our purposes here to point out that there is no *per se* inconsistency between a diagnosis of the kind of immature, narcissistic, disturbed personality on which the Trial Chamber relied and the ability to form an intent to destroy a particular protected group. Indeed, as the prosecution points out, it is the borderline unbalanced personality who is more likely to be drawn to extreme racial and ethnical hatred than the more balanced modulated individual without personality defects”⁵⁰.

The Appeal Chamber put emphasis on the plethora of evidence clearly indicating the existence of genocidal intent of Goran Jelisić and treated his acts of mercy and randomness of killings as “aberrations in an otherwise relentless campaign against the protected group”⁵¹. The verdict of the Appeal Chamber introduced more efficient ways of the identification of genocidal intent. Particularly, it put more weight on the context and utterances of the accused what gives the Trial Chambers of the ICTY more flexibility in establishing the existence of the specific intent to commit genocide. Similarly to *Akayesu*, this ruling had an enormous impact on the subsequent trials before the ICTY.

2.2. Prosecutor v. Radislav Krstić

This case concerns the massacre in Srebrenica in which the Bosnian Serb forces executed several thousand Bosnian Muslims⁵². It is estimated that 7000-8000 men of fighting age were killed and about 25,000 women, children and elderly were forcibly transferred from Srebrenica⁵³. Radislav Krstić served as the Commander of the Drina Corps which was a part of the Bosnian Serb Army (VRS) created to

⁵⁰ Prosecutor v. Goran Jelisić, No. IT-95-10-A, Judgment ¶ 70 (July 5, 2001).

⁵¹ *Id.* ¶ 71.

⁵² Prosecutor v. Radislav Krstić, No. IT-98-33-T, Judgment ¶ 84 (August 2, 2001).

⁵³ *Id.* ¶ 519.

“improve” the situation of the Bosnian Serbs in the region of which Srebrenica was an important part⁵⁴.

The existence of the Krstić’s specific intent to commit genocide was established on the basis of the fact that he “participated in a joint criminal enterprise to kill the military-aged Bosnian Muslim men of Srebrenica with the awareness that such killings would lead to the annihilation of the entire Bosnian Muslim community at Srebrenica”⁵⁵. Although he did not kill them personally nor he conceived the plan to kill the men, he “exerted his authority as Drina Corps Commander and arranged for men under his command to commit killings”⁵⁶. Furthermore, it was also shown that General Krstić and his superiors “manifested genocidal intent by using inflammatory rhetoric and racist statements that presented the VRS as defending the Serbian people”⁵⁷.

The ICTY TC in *Krstić* used the concept of shared intent which rests on the assumption that a certain group of people is intentionally acting towards a common goal. The ICTY TC distinguished “the individual intent of the accused and the intent involved in the conception and commission of the crime”⁵⁸. Therefore, an intent of an individual may arise by his decision to join the group sharing the intention that a genocide be carried out and this happened in the case of Radislav Krstić who “from the evening of 13 July 1995 (...) intentionally participated in the joint criminal enterprise to execute the Bosnian Muslims of Srebrenica”⁵⁹.

The Defense did not accept the verdict and argued that the Bosnian Serb Army decided to transfer 25,000 women, children and elderly rather than kill them what in its opinion proves the non-existence of genocidal intent. The Appeal Chamber did not share this view and stated: “The offence of genocide does not require proof that the perpetrator chose the most efficient method to accomplish his objective of destroying the targeted part. Even where the method selected will not implement the perpetrator’s intent to the fullest, leaving that destruction

⁵⁴ *Id.* ¶ 98.

⁵⁵ *Id.* ¶ 644.

⁵⁶ *Id.*

⁵⁷ *Id.* ¶ 592.

⁵⁸ *Id.* ¶ 549.

⁵⁹ Prosecutor v. Radislav Krstić, No. IT-98-33-A, Judgment ¶ 42 (April 19, 2004).

incomplete, this ineffectiveness alone does not preclude a finding of genocidal intent”⁶⁰.

The verdict in *Krstić* explains the possibility of the participation in the shared intent to commit genocide. Such construction is helpful in the situation where the structure of the organization makes it impossible to directly establish the individual intent yet the existence of genocidal intent within the organization is beyond reasonable doubt. This judgment also shows that alleged lack of efficiency in the genocidal activities does not allow to conclude that there was no specific intent to commit this crime.

2.3. Prosecutor v. Radoslav Brđanin

The merits of this case deserve a careful analysis as Radoslav Brđanin was not found guilty of genocide because the Trial Chamber concluded that the existence of genocidal intent was not “the only reasonable inference that may be drawn from the evidence”⁶¹. According to the Prosecution, Brđanin “played a leading role in the campaign designed to permanently remove by force, or fear, the non-Serb population from the Autonomous Region of Krajina”⁶².

Although the ICTY TC established that the substantial parts of the Bosnian Muslims and Bosnian Croats were targeted and subjected to the treatment amounting to genocidal acts⁶³, the perpetrator was not found guilty of genocide due to the lack of intent to commit this crime. The Trial Chamber agreed that the specific intent to destroy a targeted group may be inferred from the factual circumstances of the crime⁶⁴. However, the ICTY TC also stated that this inference must be “the only reasonable inference available on the evidence”⁶⁵. It is worth underlining that “this standard arguably goes above the ‘beyond a reasonable doubt’ standard of guilt in place at the ICTY, raising a serious concern about its fairness”⁶⁶.

⁶⁰ *Id.* ¶ 32.

⁶¹ Prosecutor v. Radoslav Brđanin, No. IT-99-36-T, Judgment ¶ 974 (September 1, 2004).

⁶² *Id.* ¶ 9.

⁶³ *Id.* ¶ 967.

⁶⁴ *Id.* ¶ 970.

⁶⁵ *Id.*

⁶⁶ K. Wergin, *Problematic Precedents: The Conflicting Legacies in the Genocide Jurisprudence of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia*, “Virginia Journal of International Law” 2014, no. 54(2), p. 487.

The Trial Chamber held that the specific intent to destroy a protected group cannot be established in *Brđanin* because the extent of the destruction as opposed to forcible displacement allows to conclude the existence of both genocidal intent and intent to forcibly displace a targeted group⁶⁷. Furthermore, as the acts amounting to genocide were aimed predominantly at military-aged men, the ICTY TC stated that it is possible that these acts were performed in order to eliminate the potential threat rather than to destroy the targeted group⁶⁸. The existence of the Strategic Plan containing elements with genocidal potential also did not convince the Trial Chamber to identify the specific intent to destroy a targeted group as alternatively it could refer to ethnic cleansing⁶⁹.

Even openly hateful and disgraceful utterances of Radoslav Brđanin did not convince the ICTY TC that he harbored the intent to destroy the Bosnian Muslims and Bosnian Croats of the Autonomous Region of Krajina. For instance, he “publicly suggested a campaign of retaliatory ethnicity-based murder, declaring that two Muslims would be killed in Banja Luka for every Serbian killed in Sarajevo”⁷⁰ and agreed with the speech of Dragan Kalinić delivered on the 16th session of the Assembly of the Serbian People in Bosnia and Herzegovina stating that the enemies “cannot be trusted until they are physically, militarily destroyed and crushed, which of course implies eliminating and liquidating their key people”⁷¹. According to the Trial Chamber, such utterances amount to discriminatory intent but not to genocidal intent⁷². The ICTY TC did not elaborate further on the reasons for this conclusion.

The verdict in *Brđanin* is inconsistent in many aspects not only with the jurisprudence of the ICTR but also with significant number of judgments of the ICTY. Firstly, it can be argued that “only reasonable inference” standard is different from “beyond reasonable doubts” standard and consequently, the intent of perpetrators in similar situation was established according to the different standards depending on the case. Secondly, in *Krstić* the ICTY TC also faced the question whether the forcible transfer of people could be a prerequisite for establishing

⁶⁷ Prosecutor v. Radoslav Brđanin, *supra* note 59, ¶ 976.

⁶⁸ *Id.* ¶ 979.

⁶⁹ *Id.* ¶ 981.

⁷⁰ *Id.* ¶ 329.

⁷¹ *Id.* ¶ 988.

⁷² *Id.* ¶ 987.

the existence of genocidal intent and it ruled exactly opposite to the verdict in *Brđanin*. The main difference between these two cases lies in the ratio between people forcibly transferred and those subjected to genocidal acts. Thus, the only reasonable explanation of the outcomes of these rulings would be an assumption that there exists a certain fixed number of people subjected to genocidal acts in relation to those forcibly transferred beyond which the existence of genocidal intent may be established. Overall, it seems that in *Brđanin* the ICTY TC had the plethora of evidence which in many other cases would result in the establishment of the existence of genocidal intent, especially in the situation in which all other prerequisites of genocide were met.

Conclusion

The jurisprudential interpretation of the specific intent as defined in Art. 2 of the Genocide Convention shows that in practice, it can be established mostly on the basis of the deeds and words of the perpetrator. It can be argued that such interpretation undermines the preventive function of the Convention as proving the existence of the specific intent is possible only when certain acts are already completed. The most profound difficulties in the establishment of genocidal intent are connected with the fact that it is hardly ever explicitly manifested and has to be inferred from circumstantial evidence. In practice, both the ICTR and ICTY struggle with the establishment of the clear criteria allowing for the identification of the requisite intent what is particularly visible in the inconsistent approach to the utterances of perpetrators and lack of unique interpretation of killing a group of military-aged men. Although some jurisprudential differences between two *ad hoc* criminal tribunals are understandable due to the different circumstances in which they operated, it is hard to understand why in one case derogatory language is treated as an evidence of the existence of genocidal intent and in another it is merely a sign of discriminatory intent. Furthermore, there is a serious discrepancy within the jurisprudence of the ICTY concerning the interpretation of executions of military-aged men as in *Krstić* such activity shows the existence of genocidal intent while in *Brđanin* it merely serves to eliminate the potential threat. Although future judgments will not reverse the unfortunate inferences or decisions such as the decision

not to appeal the *Brđanin* acquittal, they can hopefully provide clarifications as to the problematic issues identified in this article.

Bibliography

- Cassese A. et al., *Cassese's International Criminal Law*, Oxford 2013.
- Cupido M., *The Contextual Embedding of Genocide: a Casuistic Analysis of the Interplay Between Law and Facts*, "Melbourne Journal of International Law" 2014, no. 15.
- Greenawalt A.K.A., *Rethinking Genocidal Intent: the Case for a Knowledge-Based Interpretation*, "Columbia Law Review" 1999, no. 99.
- van den Herik L.J., *The Contribution of the Rwanda Tribunal to the Development of International Law*, Leiden-Boston 2005.
- Lemkin R., *Genocide as a Crime under International Law*, "American Journal of International Law" 1947, no. 41(1).
- Robinson N., *The Genocide Convention: A Commentary*, New York 1960.
- Schabas W., *Genocide in International Law: The Crime of Crimes*, Cambridge 2000.
- Tzeng P., *Proving Genocide: the High Standards of the International Court of Justice*, "Yale Journal of International Law" 2015, no. 40.
- Wergin K., *Problematic Precedents: The Conflicting Legacies in the Genocide Jurisprudence of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia*, "Virginia Journal of International Law" 2014, no. 54(2).

Michał Przychodzki¹

Rozwój praw i obowiązków obywatela – w świetle ustaw zasadniczych II i III RP

Wstęp

Praca podejmuje zagadnienie związane z rozwojem praw i obowiązków obywatela Polski na przestrzeni XX wieku. Pytaniem badawczym postawionym w niniejszym artykule jest to, czy można mówić o rozwoju praw i obowiązków obywatela na przestrzeni polskich ustaw zasadniczych okresu II i III RP? Podstawą dla autora są przepisy konstytucyjne dotyczące tego zagadnienia, jak również geneza uchwalania danej konstytucji, niejednokrotnie wsparta o przemówienia sejmowe. Autor w artykule zastosuje metodę hipotetyczno-dedukcyjną, która pozwoli odpowiedzieć na postawione pytanie badawcze.

Od czasów rewolucji burżuazyjnej w dyskursie naukowym o pozycji jednostki w danym społeczeństwie, zaczęły pojawiać się koncepcje odnoszące się do konieczności określenia jej praw i obowiązków oraz to, że powinny być one zagwarantowane przez państwo. Prawa, wolności i obowiązki obywatelskie podlegają przemianom historycznym w obrębie państwa danego typu, jednak co zostanie wykazane w dalszej części artykułu pewne wartości pozostają niezmiennie².

Zagadnienia poruszane w artykule mają ścisły związek z doktryną prawa natury. Wynika to głównie z tego faktu, że większość praw i wolności obywatelskich jest przez państwo jedynie „gwarantowane”, co prowadzi do wniosku, iż swój charakter mają one poza systemem prawa stanowionego. Tematyka związana z prawnonaturalnymi prawami jednostki ma swoją bogatą argumentację w doktrynach polityczno-praw-

¹ Michał Przychodzki, Międzyobszarowe Indywidualne Studia Humanistyczne i Społeczne, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, e-mail: m_przychodzki@wp.pl

² M. Szczepaniak (red.), *Prawa i obowiązki obywatelskie w Polsce i na świecie*, Warszawa 1978, s. 5.

nych. Możliwe jest zatem wykazanie w tym aspekcie dwóch koncepcji, tj. stanu natury oraz umowy społecznej³.

Pierwsza z nich odwołuje się do stanu, w którym jednostka posiada przyrodzone prawa i wolności nie będące zakłócone żadnymi czynnikami zewnętrznymi. Druga z nich odwołuje się do twórczości T. Hobbes'a, J. Locke'a oraz J. J. Rousseau, zgodnie z którą ludzie za sprawą konsensusu postanowili połączyć się w większy związek, przekazując część swoich wolności (poddając się ustanowionej władzy) w celu lepszej ochrony przyrodzonych praw.

Z punktu widzenia zasadności niniejszego artykułu przyjęta została koncepcja Thomasa Hobbes'a, czyli zależności między prawem naturalnym a prawem stanowionym. „Wynika to z faktu, że prawa naturalne uzyskują możliwości funkcjonowania dopiero po zawarciu umowy społecznej i dzięki wsparciu państwa”⁴. Co prowadzi do wniosku, że w państwie prawa zachodzi korelacja między prawem państwowym (stanowionym) a pozasystemowymi źródłami prawa. Doskonałym przykładem tejsze korelacji są właśnie prawa i obowiązki obywatela.

Prawa i obowiązki obywatela na gruncie Konstytucji marcowej z dnia 17 marca 1921 r.⁵

Warto na wstępie tego rozdziału przedstawić genezę Konstytucji marcowej, co pozwoli w lepszy sposób zrozumieć zawarte w niej prawa i obowiązki obywatela. Omawiana ustawa zasadnicza była pierwszym tego typu aktem normatywnym w odrodzonej Rzeczypospolitej Polskiej, który uregulował najważniejsze obszary państwa. Podkreślenia wymaga fakt, iż pozostawała ona w zgodzie z trendami ustrojowymi jakie panowały wtedy w innych państwach europejskich.

Konstytucja marcowa zastąpiła Małą Konstytucję – uchwaloną 20 lutego 1919 r., która zawierała wyłącznie fragmentaryczną regulację podstawowych założeń konstytucyjnych. Dlatego też celem nowej konstytucji było pełne uregulowanie funkcjonowania państwa. Zaznaczyć

³ K. Opalek, *Koncepcja praw, wolności i obowiązków człowieka i obywatela. Geneza i charakter*, [w:] M. Szczepaniak (red.), *Prawa i obowiązki...*, op. cit., s. 15.

⁴ K. Chojnicka, *Zagadnienie relacji pomiędzy prawem naturalnym a prawem stanowionym*, [w:] M. Zmierzak (red.), *Prawo naturalne w doktrynach polityczno-prawnych Europy*, Poznań 2006, s.63.

⁵ Ustawa z dnia 17 marca 1921 r. - Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.U. nr 44 poz. 267).

należy, iż recypowanie demokratycznych standardów przez Konstytucję marcową nie obyło się bez trudności, które wynikały głównie z fakty braku Polski na arenie międzynarodowej przez ponad sto lat, przez co zatraciła się w Narodzie świadomość funkcjonowania mechanizmów demokracji.

Ostatecznie po burzliwych pracach nad ustawą zasadniczą przyjęto wzorowany na ustawach konstytucyjnych III Republiki Francuskiej model republiki parlamentarnej opartej o konstytucyjną odpowiedzialność rządu, pięcioprzymiotnikowe wybory do Sejmu z zagwarantowanymi prawami wyborczymi zarówno kobiet jak i mężczyzn⁶.

Przechodząc już do treści samej Konstytucji marcowej w celu dokonania analizy jej przepisów w zakresie tematu artykułu, należy rozpocząć od tego, iż materia ta uregulowana została w rozdziale V, tj. w jednym z końcowych. Samo już umiejscowienie, zgodnie z tytułem rozdziału powszechnych obowiązków i praw obywatelskich pod koniec ustawy zasadniczej można interpretować, iż ten aspekt nie był tak istotny dla ustrojodawcy, jak chociażby trójpodział władzy. Warto również wskazać, że tytuł rozdziału V rozpoczyna się od obowiązków obywatelskich a nie praw, co można interpretować, iż w odrodzonej Polsce ustawodawca silniej starał się związać obywateli z państwem polskim poprzez ustanowienie w pierwszej kolejności ich obowiązków względem państwa.

Po zarysie historycznym oraz wprowadzeniu redakcyjnym należy odnieść się i omówić poszczególne artykuły Konstytucji marcowej. Powszechne obowiązki i prawa obywatelskie rozpoczynają się od zagadnień związanych z obywatelstwem. Artykuły 87 i 88 ustanawiają kwestie nabywania oraz wyłączności obywatelstwa polskiego (konieczność posiadania tylko jednego obywatelstwa). Ciekawym aczkolwiek uzasadnionym wydaje się fakt wprowadzenia wyłączności posiadania jednego obywatelstwa, tj. aby być obywatelem polski nie można być równocześnie obywatelem innego państwa. Tłumaczyć to można dopiero co odrodzonym państwem polskim, w którym to większość posiadała obywatelstwa państw zaborczych, tak więc aby zbudować nowe społeczeństwo polskie konieczne było wymuszenie na obywatelach określenia się co do przynależności państwowej z jednoczesnym zerwaniem więzi z zaborcami.

⁶ S. Krukowski, *Geneza konstytucji z 17 marca 1921 r.*, Warszawa 1977, s. 308.

Kolejne artykuły odnoszą się do obowiązków jakie włożone zostały na barki obywateli. Dotyczą one przede wszystkim wierności Rzeczypospolitej oraz szanowania i przestrzegania obowiązującego prawa. Ustanowiony dla wszystkich obywateli został obowiązek służby wojskowej, co nie powinno dziwić z uwagi na dopiero co zakończoną I wojnę światową. Ponadto określono konieczność ponoszenia ciężarów publicznych (podatków). Obowiązki te zaliczyć można do standardowych obowiązków konstytucyjnych, których kształt nie zmienił się do dnia dzisiejszego. Interesującym jest ostatni z obowiązków wyrażony w artykule 94, określający, iż: „Obywatele mają obowiązek wychowania swoich dzieci na prawych obywateli Ojczyzny i zapewnienia im co najmniej początkowego wykształcenia”, wynika z tego, iż obowiązek edukacji odnosi się tylko do zapewnienia najpotrzebniejszego minimum jeżeli chodzi o edukację (poziom podstawowy) a nie do lat jakie dziecko powinno spędzić w placówce oświatowej w celu pobierania nauki. Z edukacją wiąże się z kolei artykuł 119, który stanowi, iż państwo zapewnia bezpłatne pobieranie nauk w szkołach państwowych i samorządowych. Niemniej pokazuje to, z jakiego poziomu jeżeli chodzi o oświatę rozpoczęła swój rozwój odrodzone państwo polskie.

W następnych artykułach Konstytucji marcowej znajdują się przepisy określające prawa obywateli, które określić można jako kanon praw obywatelskich w demokratycznym państwie, należą do nich m.in. równość wobec prawa (artykuł 95), wolność osobista i ochrona własności (artykuł 97 i 99), prawo do sądu (artykuł 98) czy chociażby wolność zgromadzeń (artykuł 108). Dlatego też analiza tegoż rozdziału Konstytucji dotyczyć będzie uregulowań wychodzących poza tenże kanon praw obywatelskich.

Artykuł 96 stanowi o tym, iż: „Rzeczpospolita Polska nie uznaje przywilejów rodowych ani stanowych jak również żadnych herbów, tytułów rodowych i innych, z wyjątkiem naukowych urzędowych i zawodowych. Obywatelowi Rzeczypospolitej nie wolno przyjmować bez zezwolenia Prezydenta Rzeczypospolitej tytułów ani orderów cudzoziemskich”. Widać tutaj zerwanie z poprzednimi epokami gdzie dawne przywileje rodowe powodowały bardzo widoczne rozwarstwienie społeczne. Dlatego też ustrojodawca zdecydował się na zerwanie z tymi praktykami, gdyż konieczne było zapewnienie każdemu obywatelowi równości wobec prawa a nie byłoby to możliwe, gdyby dalej funkcjonowało wy-

łącznie spod prawa bardziej uprzywilejowanych. Takie wyłącznie mogła być spowodowane nie tylko pobudkami czysto ideowymi (równość wobec prawa) ale również czysto ekonomicznymi, gdyż spora część przywilejów stanowych dotyczyła właśnie tej sfery, co umniejszało dochody państwa. Tak więc taki ruch w nowoodrodzonym państwie był konieczny aby zapewnić mu jak największe źródła przychodu z opodatkowania obywateli.

Ostatnim z omówionych zagadnień będzie związanie państwa z kościołem rzymsko-katolickim. Artykuł 114 wprost określa, iż „wyznanie rzymsko-katolickie (...) zajmuje w Państwie naczelne stanowisko wśród równouprawnionych wyznań”. Naczelne stanowisko niejako kłóci się z równouprawnieniem innych wyznań. Ponadto wolność wyznania, którą gwarantuje art. 112 ogranicza obowiązkowa nauka religii w zakładach naukowych utrzymywanych w całości lub w części przez Państwo lub ciała samorządowe (art. 120). Widać w tym pewną niespójność, gdyż z jednej strony starano się zagwarantować każdemu wolność wyznania oraz równouprawnienie każdej z religii, natomiast z drugiej strony przyznanie naczelnego stanowiska wyznaniu rzymsko-katolickiemu i obowiązkowi religii w szkole niejako przeczy wcześniejszym założeniom. Ustrojodawca zdecydował się zatem na związanie państwa z kościołem rzymskokatolickim z przyznaniem pewnych praw pozostałym wyznanom, jednak już nadając im niższą pozycję.

Jako podsumowanie rozważań nad obowiązkami i prawami obywateli na gruncie Konstytucji marcowej można przytoczyć wypowiedź senatora Wojciecha Rostworowskiego, który był referentem, Komisji Konstytucyjnej Senatu przygotowującej Konstytucję kwietniową, jednak poczynił on ciekawe odniesienie do omawianej w tym rozdziale ustawy zasadniczej, a mianowicie: „Ja nie mówię o tym, że konstytucja markowa miała cały szereg przepisów deklaracyjnych: tamte przepisy deklaracyjne, które były w konstytucji marcowej, może były nawet potrzebne, dlatego że mogła wtedy powstać wątpliwość, czy Państwo Polskie uzna te powszechnie uznane prawdy”⁷. Wątpliwość odnosi się z pewnością do chaosu jaki panował w państwie zaraz po odzyskaniu niepodległości i podziału obywateli, którzy jeszcze niedawno znajdowali się pod panowaniem zaborców.

⁷ W. Makowski, *O państwie społecznym*, Warszawa 1998, s. 177.

Prawa i obowiązki obywatela na gruncie Konstytucji kwietniowej z dnia 23 kwietnia 1935 r.⁸

Czternaście lat po omawianej Konstytucji marcowej, wbrew jej przepisom uchwalona została (23 kwietnia 1935 r.), nowa ustawa zasadnicza. Konstytucja kwietniowa zrywa z ideami wyrażonymi w swojej poprzedniczce, forsując zupełnie nową koncepcję ustrojową, nawiązującą bardziej do systemu prezydenckiego. W świetle nowej ustawy zasadniczej dominujący do tej pory Parlament utracił swoją szczególną pozycję ustrojową, na rzecz Prezydenta. Konstytucja kwietniowa co wynika z uprawnień przypisanych Prezydentowi była pisana pod Józefa Piłsudskiego, który miał swoją osobą zapewnić silne rządy w Polsce, jednakże Marszałek zmarł w maju 1935 r., w związku z czym nie udało się zrealizować tej koncepcji⁹. Ówczesna praktyka konstytucyjna spowodowała jednak powstanie szczególnej relacji władztwa, które oparte zostało na: Prezydencie Ignacym Mościckim, Generalnym Inspektorze Sił Zbrojnych Edwardzie Śmigłym-Rydzem oraz ministrze spraw zagranicznych Józefie Becku.

Rozpoczynając rozważania w przedmiocie praw i obowiązków obywateli w Konstytucji kwietniowej należy zaznaczyć, iż ich katalog został znacznie zmniejszony względem poprzedniczki, jak również nie zawiera redakcyjnie oddzielnego miejsca w ustawie – znajdują się one w przepisach ustrojowych tj. w rozdziale „I Rzeczpospolita Polska”. Czytając również tenże rozdział odnosi się wrażenie, iż prawa i obowiązki obywatela ujęte zostały jako idee i wyznaczniki na przyszłość a nie jako sztywne deklaracje państwowe.

Art. 4 stanowiący o tym, że to Państwo kształtuje życie społeczeństwa i zapewnia mu swobodny rozwój oraz to że powołany zostanie samorząd terytorialny i gospodarczy w celu wykonywania zadań życia zbiorowego, niejako wyjaśnia lakoniczność ustawy zasadniczej w przedmiocie unormowania w najwyższym akcie normatywnym praw i obowiązków obywatela. Artykuł ten wskazuje, iż za życie zbiorowe będzie odpowiadał powołany samorząd terytorialny, czyli wydaje się, że wszelkie zapewnienia i określenia obowiązków będą wydawane aktami niższego rzędu.

⁸ Ustawa Konstytucyjna z dnia 23 kwietnia 1935 r. (Dz.U. nr 30 poz. 227).

⁹ L. Garlicki, *Polskie prawo konstytucyjne. Zarys wykładu*, Warszawa 2018, s. 27.

Tak jak zostało to już wykazane we wstępie rozdziału poświęconego Konstytucji kwietniowej, większość jej przepisów w zakresie tematyki odnoszącej się do pytania badawczego artykułu, ma charakter ideowy a nie gwarantujący określone prawa. I tak można wskazać chociażby: „Państwo rozacza opiekę nad pracą i sprawuje nadzór nad jej warunkami”(artykuł 8 ust. 2) albo „Państwo dąży do zespolenia wszystkich obywateli w harmonijnem¹⁰ współdziałaniu na rzecz dobra powszechnego” (artykuł 9). Wszystko odnosi się zatem do Państwa, to ono ma „dążyć” do konkretnych działań na rzecz obywateli, bez przyznawania im jasno określonych praw.

Jedyny obowiązek, który da się odtworzyć z Konstytucji kwietniowej, został wyrażony w artykule 6, którego treść literalna brzmi: „Obywatele winni są Państwu wierność oraz rzetelne spełnianie nakładanych przez nie obowiązków”. Zatem jedynym obowiązkiem wyrażonym w konstytucji kwietniowej jest wierność Państwu, gdyż druga część zdania odwołuje się ogólnie do wszystkich obowiązków, czyli także tych wyrażonych w innych aktach ustawowych.

Mamy zatem zupełną zmianę podejścia ustrojodawcy do poruszanej w tymże artykule tematyki. Względem swojej poprzedniczki różni się ona diametralnie, gdyż nie wyraża i nie gwarantuje na poziomie konstytucyjnym prawie żadnych praw i obowiązków. Wyraża jedynie idee i kierunki w jakim to Państwo powinno zmierzać aby zapewnić coś swoim obywatelom. Konstytucja kwietniowa kładzie znaczący nacisk na kwestie władzy wykonawczej w celu jej wzmocnienia i zmienienia charakteru państwowości na wzór systemu prezydenckiego. Zatem nie powinien dziwić fakt, iż inne kwestie zostały określone w sposób lakoniczny.

Podsumowując rozdział poświęcony tej Konstytucji ponownie można przytoczyć słowa senatora Wojciecha Rostworowskiego, który w taki sposób prezentował rozwiązania opisywanej powyżej Konstytucji: „A to, co było, jest i powinno być zadaniem Konstytucji, szczególnie zadaniem Konstytucji polskiej w dzisiejszej chwili jest (...) uświadomienie społeczne, należyte związanie obywateli ze społeczeństwem dawałoby gwarancję wypełnienia tej organizacji rzeczywistą treścią Państwa. I właśnie ta realizacja programu współżycia obywatelskiego znajduje się zarówno w tych pierwszych tezach, jak i w dalszym ciągu projektu Kon-

¹⁰ Pisownia oryginalna.

stytucji. To do czego ta Konstytucja zmierza, jak to mnie się zdaje, to jest ta zwarta Państwowa jedność obywatelska dobrze zorganizowana i służąca współżyciu obywatelskiemu. A to co powinna dać Konstytucja, to są: ideowe i formalne podstawy tej organizacji”¹¹.

Prawa i obowiązki obywatela na gruncie Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.¹²

Ostatnią z omawianych w tym artykule będzie obecnie obowiązująca ustawa zasadnicza, która uchwalona została 2 kwietnia 1997 r. Prace nad nią trwały blisko siedem lat. Ostatecznie opiera się ona na trójpodziale władzy i zakłada równoczesne istnienie dwóch organów władzy wykonawczej (Prezydenta RP i Rady Ministrów), choć zaznaczyć zarazem należy, iż pod względem zakresu zadań i kompetencji przysługujących egzekutywie wyraźny prymat przyznano Radzie Ministrów z jej Prezesem na czele.

Już analiza samej preambuły pozwala stwierdzić, iż karta praw jest integralną częścią wprowadzonej pod koniec XX wieku Konstytucji RP. Na takie stwierdzenie wskazuje jej literalna treść: „(...) jako prawa podstawowe dla państwa oparte na poszanowaniu wolności i sprawiedliwości, współdziałaniu władz, dialogu społecznym oraz na zasadzie pomocniczości umacniającej uprawnienia obywateli i ich wspólnot” oraz w dalszej części: „wzywamy aby czynili to, dbając o zachowanie przyrodzonej godności człowieka”.

Również redakcyjnie nastąpiła zmiana chociażby względem Konstytucji marcowej gdzie prawa i obowiązki obywatela zostały umieszczone pod koniec aktu normatywnego. W obecnie obowiązującej Konstytucji kwestie obywatelskie umiejscowione zostały w rozdziale II zatytułowanym „*Wolności, prawa i obowiązki człowieka i obywatela*”, mieści się on zaraz po zasadach ustrojowych, więc potwierdza to, iż ustrojodawca kwestiom tym przypisał szczególny status¹³. Ponadto poza zmianą samej kolejności umiejscowienia tego zagadnienia w obecnej Konstytu-

¹¹ W. Makowski, op. cit., s. 185.

¹² Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. uchwalona przez Zgromadzenie Narodowe w dniu 2 kwietnia 1997 r., przyjęta przez Naród w referendum konstytucyjnym w dniu 25 maja 1997 r., podpisana przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 16 lipca 1997 r. (Dz. U. nr 78 poz. 483 ze sprost. i zm.).

¹³ Z. Kędzia, *Czy potrzebne są zmiany w Konstytucyjnej karcie praw?*, [w:] T. Rabska (red.), *Konstytucja jako najważniejsze prawo Rzeczypospolitej*, Poznań 2018, s. 61.

cji względem Konstytucji marcowej, warto zwrócić również uwagę na tytuł tegoż rozdziału. Ustrojodawca zdecydował się, iż w pierwszej kolejności znajdują się w nim wolności, następnie prawa a na samym końcu dopiero obowiązki. Poszerzony został również katalog podmiotów objętych zakresem tego rozdziału, gdyż mieści się w nim również osoba nie będąca obywatelem, na co wskazują dwa ostatnie słowa: „człowieka i obywatela”.

Rozważania w przedmiocie praw i obowiązków obywatela w obecnie obowiązującej ustawie zasadniczej bezsprzecznie należy rozpocząć od przeanalizowania art. 30 Konstytucji, w którym przeczytać można iż: „przyrodzona i niezbywalna godność człowieka stanowi źródło wolności i praw człowieka i obywatela”. Ponownie, jak to miało miejsce przy omawianiu poprzednich ustaw zasadniczych, zapis ten odsyła do źródeł prawa spoza systemu prawa stanowionego, tj. do prawa natury.

„Przyrodzona i niezbywalna godność człowieka”, jest to zaakcentowanie przez ustrojodawcę ponadpozytywnej istoty godności. Sformułowanie to odrywa się duchem od całego tekstu sporządzonego według prawa pozytywnego. Godność jest pojęciem pierwotnym, którego definicja zależy od sfery egzystencjalnej jednostki. Człowiek sam kreuje na swoje potrzeby definicje godności, idąc za B. Banaszakiem można mówić, iż kształtują je „czynniki zewnętrzne uwarunkowane kulturowo, historycznie, religijnie, a także czynniki wewnętrzne, cechy psychiki człowieka”¹⁴. Brak takiej definicji rodzi też problemy z punktu widzenia ochrony przez państwo takiego uprawnienia. nie da się uczynić z tego samoistnego przedmiotu ochrony prawnej. Ochrona przyrodzonej godności zawsze musi iść w parze z innymi prawami konstytucyjnymi. Trybunał Konstytucyjny podjął jednak próbę odpowiedzi czym jest przyrodzona i niezbywalna godność człowieka, dochodzą do wniosku „że z racji urodzenia się człowiekiem – a nie na podstawie jakichkolwiek innych aktów i czynności prawnych – człowiek jest podmiotem wszystkich praw wynikających z jego człowieczeństwa. W tym znaczeniu godność człowieka nie jest uzależniona od woli ustrojodawcy (prawodawcy)”¹⁵.

¹⁴ B. Banaszak, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej Komentarz*, wyd. 2, Warszawa 2012, s. 210.

¹⁵ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 15 listopada 2000 r., sygn. P 12/99, OTK ZU 7/2000, poz. 260.

Po omówieniu kluczowego w dyskursie o prawach i obowiązkach obywatela artykułu 30 Konstytucji należy omówić kolejne z wymienionych w rozdziale II Konstytucji RP artykułu, jednakże z zastosowaniem metodologii, jak przy poprzednich częściach artykułu. Dlatego kluczowe będzie jednak wykazanie różnic względem już opisanych ustaw zasadniczych wsparty o wyróżniające się postanowienia obecnie obowiązującej Konstytucji.

Pierwsza z różnic, którą można dostrzec w artykule 34 względem Konstytucji marcowej jest to, iż nie ma ograniczenia co do posiadanych obywatelstw. Podobnie nabywa się je na podstawie zasady prawa krwi. Ponadto z ogólnych wolności praw i obowiązków człowieka i obywatela warto wyróżnić jeszcze artykuł 36, który wskazuje, iż każdy obywatel polski będący poza granicami kraju korzysta z opieki ze strony Rzeczypospolitej Polskiej.

Następnie zgodnie z wyróżnieniem redakcyjnym znajdują się „wolności i prawa osobiste”. Znajdują się tutaj standardowe przepisy gwarantujące chociażby ochronę życia, nietykalność osobistą czy prawo do ochrony prawnej życia prywatnego. Dlatego też warto jedynie zwrócić uwagę na artykuł 42 ust. 3 stanowiący o tym, iż: „Każdego uważa się za niewinnego dopóki jego wina nie zostanie stwierdzona prawomocnym wyrokiem sądu”. Jak wynika z całego artykułu 42 odnosi się to tylko do postępowania karnego i oczywiście ma charakter wrzuszalny, tj. można je obalić prawomocnym wyrokiem sądu¹⁶. Jednakże pomimo zawarcia tej normy w przepisie dotyczącym odpowiedzialności karnej, to zdaniem Trybunału Konstytucyjnego uważanie kogoś za niewinnego odnosi się również: „wszystkie gwarancje, ustanowione w rozdziale II Konstytucji, znajdują zastosowanie także wówczas, gdy mamy do czynienia z postępowaniem dyscyplinarnym. Gwarancje te odnoszą się bowiem do wszelkich postępowań represyjnych, tzn. postępowań, których celem jest poddanie obywatela jakiejś formie ukarania lub jakiejś sankcji, a więc także postępowań dyscyplinarnych”¹⁷.

Wśród następnych przepisów rozdziału II Konstytucji znajdują się te odnoszące się do wolności i praw politycznych, z których większość była również uregulowana w Konstytucji marcowej. Jako wolnościami

¹⁶ B. Banaszak, op. cit., s. 280.

¹⁷ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 19 marca 2007 r., sygn. K 47/05, OTK ZU 3A/2007, poz. 27.

i prawami politycznymi najczęściej utożsamiane są wolność organizowania pokojowych zgromadzeń oraz wolność zrzeszania się. Te dwie kwestie uregulowane zostały odpowiednio w artykule 57 i 58. Wyróżnia się je jako jeden z filarów dla możliwości rozwoju społeczeństwa obywatelskiego w danym kraju.

Ciekawszym rodzajem praw i wolności, które pozwalają na dokonanie zestawienia względem ubiegłych ustaw zasadniczych są te umieszczone w podrozdziale „wolności i prawa ekonomiczne, socjalne i kulturalne”. Pierwszym wartym omówienia jest artykuł 70 ust. 1 i 2. Artykuł ten normuje kwestie związaną z edukacją, która ma być obowiązkowa do 18 roku życia. Już na samym początku widać tutaj przełom względem Konstytucji marcowej, gdzie tam wymagane było jedynie przez rodziców zapewnienie dzieciom co najmniej początkowego wykształcenia (nie było tam odniesienia do wieku dziecka). Podobnie natomiast ma się kwestia zapewnienia dostępu do edukacji publicznej, tj. ponownie konstytucja gwarantuje bezpłatność nauczania w państwowych uczelniach. Warto w tym aspekcie przytoczyć rozważania poczynione przez TK w kwestii związanej z prawem do nauki. W jednym z wyroków Trybunał stwierdził, iż: „istnieje ścisły, nierozzerwalny związek pomiędzy poszczególnymi gwarancjami konstytucyjnymi składającymi się na prawo do nauki. Oznacza to, że – zgodnie z postulatami prawidłowej wykładni, zakładającymi spójność i niesprzeczność regulacji – należy dążyć do poszukiwania takiego sensu postanowień konstytucyjnych, wyrażających prawo do nauki, który pozwoli na wzajemne (niesprzeczne) uzgodnienie poszczególnych gwarancji ustanowionych w art. 70. Jeśli więc istota rozwiązań konstytucyjnych w art. 70 sprowadza się do najszerzego w sensie podmiotowym zagwarantowania prawa do nauki – to wszystkie inne postanowienia tego artykułu muszą być interpretowane w sposób, który w możliwie najpełniejszym zakresie urzeczywistniać będzie tę gwarancję konstytucyjną. Wszystkie dalsze ustępy art. 70 określają w konsekwencji narzędzia zapewniające realizację prawa do nauki. W tym sensie są one wtórne, instrumentalne w stosunku do podstawowej zasady wyrażonej w zdaniu pierwszym ustępu 1 art. 70”¹⁸. Ostatnim omówionym z tego podrozdziału przepisem będzie artykuł 74, który zwraca uwagę na kwestie ekologiczne. Unormowanie to związane jest ze

¹⁸ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 8 listopada 2000 r., sygn. SK 18/99, OTK ZU 7/2000, poz. 258.

zmianą podejścia do środowiska jakie nastąpiło od II połowy XX wieku. W tym aspekcie niejednokrotnie wypowiadał się Trybunał, który określił, że bezpieczeństwo ekologiczne zawarte w ustępie 1 rozumiane powinno być: „(...) jako uzyskanie takiego stanu środowiska, który pozwala na bezpieczne przebywanie w tym środowisku i umożliwia korzystanie z tego środowiska w sposób zapewniający rozwój człowieka. Ochrona środowiska jest jednym z elementów „bezpieczeństwa ekologicznego”, ale zadania władz publicznych są szersze – obejmują też działania poprawiające aktualny stan środowiska i programujące jego dalszy rozwój”¹⁹.

Znacząca zmiana względem poprzednich ustaw zasadniczych nastąpiła w przedmiocie środków gwarantujących ochronę przyznanych przez państwo praw i wolności, co spowodowane jest pojawieniem się nowych organów państwowych, wyposażonych w odpowiednie kompetencje. Pierwszym z organów gwarantujących przestrzeganie tychże praw jest Trybunał Konstytucyjny. Zgodnie z artykułem 79 ust. 1 „Każdy, czyje konstytucyjne wolności lub prawa zostały naruszone ma prawo, na zasadach określonych w ustawie, wnieść skargę do Trybunału Konstytucyjnego (...)”. Zgodnie z doktryną nie chodzi przy tym tylko o możliwość wniesienia skargi na naruszenia praw i wolności wyrażonych w rozdziale II Konstytucji. Służy ona również ochronie praw przyznanych w innych częściach ustawy zasadniczej²⁰. Drugim z wymienionych organów jest Rzecznik Praw Obywatelskich, do którego można wystąpić z wnioskiem o pomoc w ochronie przyznanych wolności lub gdy władza publiczna naruszyła przyznane obywatelowi prawo (artykuł 80).

Zwieńczeniem rozdziału podejmującego tematykę praw i obowiązków obywatela na gruncie Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z 1997 r. będzie odwołanie się do nieporuszanego jeszcze aspektu, czyli do obowiązków jakie ustrojodawca narzucił na obywateli. Wśród niezmiennych od okresu II RP znajdują się te odnoszące się do wierności państwu, przestrzeganiu prawa oraz ponoszeniu ciężarów publicznych (podatków). Obowiązki te znalazły się nawet w lakonicznie uregulowanej Konstytucji kwietniowej dlatego też nie można mówić w tym aspekcie o rozwoju jednak o stabilności pewnych obowiązków, których ocze-

¹⁹ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 6 czerwca 2006 r., sygn. K 23/05, OTK ZU 6A/2006, poz. 62.

²⁰ B. Banaszak, op. cit., s. 465.

kuje państwo od swoich obywateli. W artykule 85 co również jest podtrzymaniem kanonu obowiązków narzucanych na obywateli jest obowiązek obrony Ojczyzny. Najciekawszym jest ostatni z artykułów w omawianym rozdziale II Konstytucji, gdyż on wskazuje już na rozwój i wykształcenie się nowych obowiązków. Artykuł 86 kreuje nowy obowiązek w postaci konieczności dbałości o stan środowiska i ponoszenia odpowiedzialności za spowodowane przez siebie jego pogorszenie. Jest to nawiązanie już do opisywanego artykułu 74, który wyrażał, iż władza publiczna ma obowiązek zapewnienia bezpieczeństwa ekologicznego. Sformułowanie „każdy” użyte w omawianym artykule odnosi się zatem nie tylko do obywateli RP ale również wszystkich ludzi, co skądinąd wynika również z tytułu rozdziału II Konstytucji, który wskazuje na wolności, prawa i obowiązki człowieka i obywatela. Zatem odpowiedzialności za pogorszenie stanu środowiska w Polsce ponosi również osoba działająca poza granicami kraju, jednak wywołująca negatywne skutki na jego terenie²¹.

Podsumowanie

Podsumowując rozważania prowadzone w przedmiocie praw i obowiązków obywatelskich w Polsce w dobie II i III RP można stwierdzić, iż nastąpił ich znaczny rozwój. Zmieniło się przede wszystkim nastawienie władzy państwowej do obywateli i roli jaką mają odgrywać w obecnym porządku konstytucyjnym. Począwszy od konstytucji marcowej gdzie pomimo bogatego katalogu zostały one zmarginalizowane poprzez umieszczenie ich pod koniec ustawy zasadniczej, przechodząc następnie do konstytucji kwietniowej, która tylko lakonicznie odniosła się do tej kwestii do czasów obecnych gdzie wolności, prawa i obowiązki obywatela ujęte zostały już w rozdziale II Konstytucji – po kwestiach ustrojowych.

Artykuł poruszając kwestię praw obywatelskich odnosił się również do relacji jakie zachodziły pomiędzy obywatelami a państwem. Obecnie katalog praw obywatela jest nad wyraz szeroki, a to z uwagi na chociażby przynależność Polski do organizacji międzynarodowych. Ponadto większość praw obywatelskich związana jest z szeroko rozumianym prawem wyborczym oraz z prawami o charakterze socjalnym,

²¹ Ibidem, s. 495.

mniej sza ich część odnosi się do praw o charakterze ekonomicznym czy kulturalnym²².

Bibliografia

- Banaszak B., *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej Komentarz*, wyd. 2, Warszawa 2012.
- Chojnicka K., *Zagadnienie relacji pomiędzy prawem naturalnym a prawem stanowionym*, [w:] M. Zmierczak (red.), *Prawo naturalne w doktrynach polityczno-prawnych Europy*, Poznań 2006.
- Garlicki L., *Polskie prawo konstytucyjne. Zarys wykładu*, Warszawa 2018.
- Kędzia Z., *Czy potrzebne są zmiany w Konstytucyjnej karcie praw?*, [w:] T. Rabska (red.), *Konstytucja jako najważniejsze prawo Rzeczypospolitej*, Poznań 2018.
- Krukowski S., *Geneza konstytucji z 17 marca 1921 r.*, Warszawa 1977.
- Makowski W., *O państwie społecznym*, Warszawa 1998.
- Opalek K., *Koncepcja praw, wolności i obowiązków człowieka i obywatela. Geneza i charakter*, [w:] M. Szczepaniak (red.), *Prawa i obowiązki obywatelskie w Polsce i na świecie*, Warszawa 1978.
- Skrzydło W., Grabowska S., Grabowski R. (red.), *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz encyklopedyczny*, Warszawa 2009.
- Szczepaniak M. (red.), *Prawa i obowiązki obywatelskie w Polsce i na świecie*, Warszawa 1978.

²² W. Skrzydło, S. Grabowska, R. Grabowski (red.), *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz encyklopedyczny*, Warszawa 2009, s. 379.

Udział obywateli w wyborach do europarlamentu w 15 lecie członkostwa Polski w Unii Europejskiej – bilans i perspektywy

Wstęp

Rok 2019 jest rokiem szczególnie związanym z integracją Polski na płaszczyźnie międzynarodowej, bowiem obchodzony jest jubileusz 15 lat akcesji tego kraju do Unii Europejskiej (dalej: UE lub Unia). 16 lat temu, w 2003 r., ponad 13,5 miliona Polaków w referendum ogólnokrajowym dotyczącym przystąpienia Polski do UE, odpowiedziało „tak” na postawione pytanie, które brzmiało: „Czy wyraża Pan/Pani zgodę na przystąpienie Rzeczypospolitej Polskiej do Unii Europejskiej?”.

Dnia 1 maja 2004 r., na mocy *Traktatu akcesyjnego*², podpisanego rok wcześniej, Polska stała się, wraz z pozostałymi dziewięcioma krajami, to jest Estonią, Łotwą, Litwą, Czechami, Słowacją, Węgrami, Słowenią, Maltą i Cyprzem, członkiem Unii Europejskiej. Wstąpienie do Wspólnoty stanowiło ostatni z formalnych etapów kilkuletniego procesu integracji europejskiej, trwającego tak naprawdę już od 1988 r. kiedy to Polska nawiązała pierwsze stosunki dyplomatyczne ze Wspólnotami, a iedlugo później – 8 kwietnia 1994 r., władze kraju złożyły formalny wniosek o członkostwo. Proces ten miał, i nadal ma ogromne znaczenie dla rozwoju Polski na wielu płaszczyznach – gospodarczej, kulturowej, oświatowej, politycznej, a obchodzony jubileusz jest idealną okazją do dokonania pewnej analizy.

Proces integracji umocnił fundamenty państwa oraz społeczeństwa obywatelskiego. O wejściu do Unii, z całą pewnością możemy mówić jako o skoku rozwojowym w dziejach Polski. Dodatkowo, można zaobserwować wpływ tego postępu na świadomość obywateli tworzą-

¹ Izabela Firek, Wydział Prawa i Administracji, Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, izabelaf11@wp.pl

² Traktat ateński, podpisany 16 kwietnia 2003 r. przez 10 krajów Europy Środkowej i Południowej (w tym Polski).

cych, *de facto*, społeczność międzynarodową. Zjawisko to, autor niniejszego artykułu rozpatrzy na płaszczyźnie prawa wyborczego przysługującego obywatelom polskim, porównując tendencję i frekwencję wyborcze na przestrzeni lat oraz zestawiając je z tendencjami i frekwencją wśród obywateli innych państw członkowskich Unii Europejskiej. Zestawienie to pozwoli zobrazować jak na przestrzeni 15 lat członkostwa w strukturach Unijnych zmieniło się nastawienie Polaków do integracji międzynarodowej oraz co zostanie wykazane w podsumowaniu jakie są perspektywy dalszego udziału obywateli i kreowania społeczeństwa europejskiego.

Wybory do Parlamentu Europejskiego

Podstawowym filarem oraz fundamentem aksjologicznym, na którym oparta jest cała Unia Europejska jest demokracja. Wywodzi się ona już z czasów starożytnej Grecji, w której słowo to oznaczało „władzę ludu”, pomimo że jej obecny kształt znacznie różni się od tej stosowanej tysiące lat temu. Pozwala ona na faktyczny udział obywateli w życiu politycznym i ich „rzeczywisty wpływ na decyzje podejmowane przez organy władzy na tych samych zasadach wszystkich obywateli oraz z poszanowaniem praw mniejszości”³. Rozróżniamy dwie jej formy – bezpośrednią i pośrednią. Demokracja pośrednia, inaczej przedstawicielska, to model najczęściej stosowany we wszystkich demokratycznych państwach oraz właśnie w Unii Europejskiej. Ów przedstawicielstwo polega na podejmowaniu przez obywateli decyzji w drodze wyborów. Pozwalają one na jak najpełniejsze odzwierciedlenie poglądów obywateli.

Jako iż jednym z celów integracji europejskiej jest wzbudzenie wśród swoich obywateli świadomości, że od momentu wstąpienia do Wspólnoty są oni obywatelami nie tylko własnego kraju ale także Unii, z czego wynikają dla nich liczne prawa, między innymi właśnie wspomniane już prawo wyborcze. Jest to prawo zarówno biernego jak i czynnego uczestnictwa w wyborach unijnych. Jedynymi takimi wyborami, które w Unii są powszechne i regularnie odbywają się w każdym z państw członkowskich są wybory do Parlamentu Europejskiego (PE), który to jest jedną z najważniejszych instytucji Unii, reprezentującą jej obywateli. Stanowi demokratyczną podstawę jej funkcjonowania.

³ A. Czerwiński, *15 lat Polski w Unii Europejskiej*, Warszawa 2019, s. 4.

Podstawę prawną istnienia i działania Parlamentu jest *Traktat o Funkcjonowaniu Unii Europejskiej* (TFUE)⁴. Organ ten sprawuje w imieniu obywateli kontrolę polityczną nad pozostałymi instytucjami oraz organami. Wybory do Parlamentu przeprowadzane są zarówno na podstawie przepisów unijnych traktatów, tj. *Traktat o Unii Europejskiej* (TUE)⁵, TFUE oraz akt dotyczący wyboru członków do Parlamentu Europejskiego w bezpośrednich wyborach powszechnych, jak i wewnętrznego prawa państw członkowskich. W Polsce kwestię tę reguluje ustawa Kodeks Wyborczy⁶, która weszła w życie 1 sierpnia 2011 r. Wyżej wymienione traktaty wprowadzają kilka wspólnych zasad, do których muszą zastosować się państwa członkowskie. Są to między innymi zasada bezpośredniości, powszechności, tajności oraz wolności wyborów. Przepisy w nich zawarte określają także sposoby podziału mandatów pomiędzy państwa członkowskie.

Zgodnie z TUE liczba członków Parlamentu nie przekracza 750, nie licząc przewodniczącego. Reprezentacja obywateli ma charakter degresywno-proporcjonalny, a więc jej celem jest proporcjonalne odzwierciedlenie liczebności ludności danego państwa członkowskiego. Minimalny próg członków na dane Państwo Członkowskie wynosi więc sześć osób, natomiast żadnemu z państw nie można przyznać więcej niż 96 miejsc. Polska na chwilę obecną posiada 51 parlamentarzystów europejskich, reprezentujących jej interesy.

Pierwsze wybory do PE w Polsce

Pierwsze wybory do Parlamentu Europejskiego w Polsce zostały zarządzane jeszcze przed wejściem państwa do Unii, to jest 9 marca 2004 r. Zarządził je, zgodnie z prawem, ówczesny prezydent kraju Aleksander Kwaśniewski. Otrzymały się one natomiast miesiąc po tym, kiedy to państwo zostało członkiem Unii – 13 czerwca 2004 r. Bierne prawo wyborcze posiada każdy obywatel polski, który najpóźniej w dniu wyborów ukończył osiemnasty rok życia. Mimo iż próg ten wynika z prawa krajowego, w całej Unii do biernego prawa wyborczego przyjęto ten sam wiek. Wybory odbyły się w 13 okręgach wyborczych. Mimo iż były to pierwsze

⁴ Traktat o Funkcjonowaniu Unii Europejskiej (TFUE).

⁵ Traktat o Unii Europejskiej (Traktat z Maastricht, TUE), podpisany 07.02.1992 r., wszedł w życie 01.11.1993 r.

⁶ Ustawa z dnia 5 stycznia 2011 r. - Kodeks wyborczy (Dz.U. nr 21 poz. 112).

euro wybory w kraju, frekwencja wynosiła zaledwie 20,87 procent, a więc niewiele ponad 6 milionów Polaków uprawnionych do głosowania poszło tego dnia do urn wyborczych⁷.

W wyniku ich przeprowadzenia, Polacy wybrali 54 europarlamentarzystów, spośród których najwięcej pochodziło z partii Platforma Obywatelska – aż 15 mandatów. Pod względem frekwencji, kraj znalazł się dopiero na przedostatnim miejscu spośród wszystkich państw członkowskich Unii, która w 2004 r. liczyła 25 państw – niżej w bilansie frekwencji była tylko Słowacja, należąca do Wspólnoty od tego samego dnia co Polska. Przyczyn tak niskiej frekwencji wyborczej w kraju można by doszukiwać się na różnych płaszczyznach.

Właściwym wydaje się jednak wyjaśnienie, iż Polacy w tak krótkim czasie od momentu stania się obywatelami Unii Europejskiej nie czuli się w jakikolwiek sposób zobowiązani do głosowania. Ich świadomość przynależności do Wspólnoty jaką jest Unia pozostawała wciąż na bardzo niskim poziomie, pomimo że to oni sami poprzez udział w referendum wyrazili wolę na akcesję. Przez nieco ponad miesiąc niemal niemożliwym było zauważenie przez Polaków jakichkolwiek zmian, które mogły zajść w kraju ze względu na przyłączenie do Unii. Kolejne lata, a wraz z nimi następne wybory do europarlamentu, pokazały, iż wtedy była to prawidłowo postawiona teza, ponieważ z biegiem lat, zanotowano wzrost frekwencji.

Kolejne wybory do PE w Polsce

Kolejne wybory do Parlamentu Europejskiego miały miejsce 7 czerwca 2009 r. Zanotowano tutaj rekordową frekwencję, ponieważ wzięło w nich udział blisko 7,5 milionów Polaków, co daje frekwencję na poziomie 23,83% uprawnionych do głosowania, a więc aż o 3% wyższą niż pięć lat wcześniej⁸. Zjawisko to, mimo wszystko, było dość dużym zaskoczeniem, biorąc pod uwagę wyniki sondażu przeprowadzonego na niedługo przed wyborami przez Centrum Badania Opinii Społecznej (CBOS).

⁷ R. Dąbrowska, *Wybory do Europarlamentu 2019. Frekwencja w 2004, 2009 i 2014 w Polsce z 03.04.2019 r.*, <http://wiadomosci.gazeta.pl/wiadomosci/7,114916,24572249,wybory-do-europarlamentu-frekwencja-w-2004-2009-i-2014-w-polsce.html> [07.08.2019].

⁸ Ibidem.

Deklaracje w odpowiedzi na pytanie o zainteresowanie Polaków wyżej wspomnianymi wyborami, kształtowały się na zdecydowanie niższym poziomie niż w pierwszych euro wyborach w Polsce. Analogicznie, na deklaracje wzięcia udziału w wyborach, pozytywnej odpowiedzi udzieliło tylko 37% Polaków⁹, a więc o kilka procent mniej niż przed pięcioma laty od wspomnianego sondażu. Mimo przedstawionych wyników, wybory z 2009 roku osiągnęły rekordową frekwencję spośród wszystkich wyborów do Parlamentu Europejskiego przeprowadzonych dotychczas w Polsce. Szukając przyczyn tego zjawiska, CBOS zanotował, iż głównym czynnikiem wpływającym na chęć głosowania jest poziom wykształcenia ankietowanych, a także zainteresowanie polityką oraz posiadanie określonych poglądów politycznych, co *de facto* również ma związek z danym poziomem wykształcenia.

Po tych wyborach, mimo wzrostu frekwencji wyborców, w kraju zanotowano jednak zjawisko coraz bardziej sceptycznego stosunku Polaków do procesu integracji europejskiej¹⁰. Zauważono zdecydowaną niechęć oraz brak jakiegokolwiek zainteresowania sprawami unijnymi, stąd pojawiła się obawa o niską frekwencję przy kolejnych, trzecich już z kolei, wyborach. Wszystko wskazywało zresztą na taką tezę. Dodatkowo, warto tu zaznaczyć, że „część zwolenników integracji europejskiej, swoje przekonanie opiera na korzystnej dla nich absorpcji środków unijnych”¹¹, a więc mając na względzie swoje własne interesy, a nie dobro Wspólnoty.

Wpływ na takie nastawienie miały także negatywne zjawiska w sferze ekonomicznej dziejące się w tym czasie w Unii, na przykład cypryjski kryzys euro z 2013 r. Mimo działań państwa mających na celu wzbudzenie u obywateli poczucia przynależności do Unii oraz uświadomienie, iż oddanie głosu w wyborach jest nie tylko prawem, ale również obowiązkiem, a także prowadzonym przez partie startujące w wyborach kampaniom politycznym, frekwencja stopniowo malała, co pokazały wybory w 2014 r. Dodatkowo, w ocenie Polaków, w porównaniu z wszystkimi innymi wyborami bezpośrednimi odbywającymi się w kra-

⁹ A. Cybulska, *BS/82/2009 Wybory do Parlamentu Europejskiego*, Warszawa 2009, s. 1.

¹⁰ K. Pankowski, *NR 56/2014 Wybory do Parlamentu Europejskiego*, Warszawa 2014, s. 1.

¹¹ M. J. Tomaszuk, *10 lat członkostwa Polski w Unii Europejskiej – próba bilansu z perspektywy politologicznej*, Poznań 2014, s. 14.

ju (prezydenckie, parlamentarne oraz samorządowe), euro wybory okazują się dla nich najmniej ważnymi i istotnymi.

Przyczyn możemy doszukiwać się na różnych płaszczyznach. Według CBOS, duże znaczenie ma wykształcenie – im wyższe tym większe zainteresowanie, brak znajomości kandydatów, który również wynika z ambiwalentnego stosunku do przynależności do Unii Europejskiej, płeć – większe zainteresowanie na przestrzeni lat odnotowano u mężczyzn aniżeli u kobiet, wiek – u osób powyżej 55 roku życia, przed wyborami w 2014 r. odnotowano ponadprzeciętne zainteresowanie nie tylko zbliżającymi się samym wyborami, ale już prowadzoną tygodnie wcześniej kampanią wyborczą¹².

Jeśli chodzi o frekwencję, w wyborach w 2014 r., względem poprzednich wyborów, spadła ona o 1,3%, czyli o około 200 tysięcy Polaków głosujących mniej. Ostatnie jak dotąd euro wybory w Polsce miały miejsce jeszcze w bieżącym roku, to jest 26 maja 2019 r. We wszystkich mediach społecznościowych dało zauważyć się rosnącą aktywność, szczególnie u osób publicznych, zachęcającą do udziału w nich. Liczne kampanie pokazujące, że głos każdego obywatela ma znaczenie, uświadamiające, że obywatelskim obowiązkiem jest nie tylko głosowanie w krajowych wyborach, ale także w tych europejskich miały na celu zwiększenie frekwencji we wspomnianych wyborach. Niejednokrotnie takową ideę dało zauważyć się u osób osiagających w mediach, jak Facebook czy Instagram wysoką liczbę odsłon.

Czy takie działania przyniosły jednak jakiegokolwiek skutki? Bezapelacyjnie tutaj mówić o sukcesie i pewnym przełomie w dziejach euro wyborów w Polsce. Osiągnięta frekwencja została rekordową w kraju. Względem wyborów sprzed pięciu laty wzrosła dwukrotnie, bowiem wyniosła ona aż 45,68% co oznacza, że spośród uprawnionych do głosowania, głos oddało ponad 13 milionów Polaków¹³. To liczba jakiej od wejścia Polski do Unii jeszcze nie było. Na tak pozytywny wynik, mogły wskazywać już przeprowadzone na kilka miesięcy przed wyborami sondaże CBOS, które jednoznacznie wskazywały, że już samych deklaracji wzięcia w nich udziału było o wiele więcej niż w latach ubiegłych. Jako iż poziom zainteresowania różnicują te same cechy, które w

¹² K. Pankowski, *op. cit.*, s. 4.

¹³ Państwowa Komisja Wyborcza, <https://wybory.gov.pl/pe2019/pl/frekwencja/pl>, [07.08.2019].

ankietach z lat poprzednich, to jest – wykształcenie, wiek, płeć, które utrzymują się praktycznie na takim samym poziomie, przyczyn tak ogromnego wzrostu frekwencji należy doszukiwać się gdzie indziej.

Po pierwsze, warto zauważyć, że sceptyczne nastawienie Polaków do integracji europejskiej, które skrupulatnie odnotowywano przez kilka poprzednich lat, po wyborach w 2014 r. znacznie się zmniejszyło. Polacy zaczęli wykazywać większy entuzjizm i pozytywne nastawienie do członkostwa w Unii. Z całą pewnością ma to nierozzerwalne znaczenie z obchodzonym w tymże roku jubileuszem piętnastolecia wejścia Polski do Unii Europejskiej, które zresztą miało miejsce dokładnie w tym samym miesiącu, w którym odbyły się omówione wyżej wybory.

Z uwagi na ten fakt, już na kilka miesięcy przed rocznicą, w całym kraju ogłaszano, reklamowano oraz zachęcano do wzięcia udziału w różnych wydarzeniach, koncertach oraz innych publicznych formach celebrowania tego jubileuszu. Wszelkie działania miały na celu pobudzenie wśród obywateli polski poczucia przynależności do Wspólnoty jaką stanowi Unia Europejska i wyraźniejsze zaznaczenie należenia do niej jako zjawiska, które przynosi niezliczone korzyści dla kraju jak i obywateli. Z okazji jubileuszu pojawiały się liczne publikacje, artykuły mające na celu dokonanie pewnych refleksji i podsumowań minionych 15 lat.

Poprzez podsumowanie i pokazanie tego, co udało osiągnąć się Polsce przez ostatnie 15 lat dzięki środkom unijnym oraz jej wsparciu wzbudzano coraz bardziej pozytywne nastawienie do Wspólnoty. Dostrzeżono znaczny rozwój kraju przez czas przynależności do Unii w wielu dziedzinach – kultury, oświaty, ekonomii, gospodarki. Już na wiele miesięcy przed, obywatele byli zapraszani do wspólnego świętowania poprzez uczestnictwo w obchodach, które trwały kilka dni. Na świętowanie 15 rocznicy składały się liczne koncerty, między innymi koncert *Gramy dla Europy* oraz *Symfonia Europejska*, czy wystawy poświęcone „ojcom Europy”, ukazujące osoby, których działania oraz idee przyczyniły się do budowy zjednoczonej Europy.

Wszelkie przedsięwzięcia podjęte w tym celu, z całą pewnością miały niemały wpływ na tak dużą frekwencję w tegorocznych wyborach. Badania opinii publicznej przeprowadzane przez cały okres członkostwa Polski w Unii Europejskiej, wraz z upływem lat, odnotowały wzrastającą aktywność i zainteresowanie Polaków w sprawach dotyczących Unii oraz odnoszenie się do nich z coraz mniejszą ambiwalentnością. Wszystkie z

tych tendencji pozwalają więc wysnuć wniosek o pozytywnym wpływie Wspólnoty na społeczeństwo obywatelskie wraz z upływem czasu jej istnienia i przynależności do niej.

Frekwencja wyborcza w innych państwach członkowskich

Podczas gdy w Polsce wybory do Parlamentu Europejskiego odbyły się dopiero 4 razy, w całej historii Unii Europejskiej zorganizowano ich już aż 9. Mimo to, do ostatnich z wyborów, to jest wyborów z roku bieżącego – 2019, tendencja w odniesieniu do frekwencji, w większości państw kształtowała się na zbliżonym do Polski niskim poziomie. Euro wybory w państwach członkowskich nie cieszą się zbyt dużą popularnością – odnotowuje się w nich zawsze najniższą frekwencję w porównaniu z innymi krajowymi wyborami, jak prezydenckie czy parlamentarne, w których obywatele licznie przybywają do urn by oddać swój głos. Tak naprawdę, frekwencja wyborcza konsekwentnie spada od czasów pierwszych z tych wyborów, a więc już od 1979 r. pomimo licznych działań państw członkowskich, spotom reklamowym, kampaniom, które skrupulatnie zachęcają do oddania swojego głosu na kandydatów do Parlamentu Europejskiego.

Warto w tym miejscu wspomnieć jednak o dwóch z państw członkowskich, w których niezmiennie na przestrzeni lat, frekwencja jest najwyższą w całej Unii – zawsze powyżej 80%. Kraje te to Belgia i Luksemburg, które członkami Unii Europejskiej są od roku 1958. Tak liczne zainteresowanie wyborami mogłoby wskazywać na prawidłowy wpływ integracji europejskiej na świadomość obywateli tych państw, jednak w tym przypadku, przyczyn należy doszukiwać się gdzie indziej. Zarówno w Belgii, od 1893 r. na mocy konstytucji, jak i w Luksemburgu, od roku 1919, istnieje przymus wyborczy. Przez przymus wyborczy należy rozumieć obowiązek wyborczy dotyczący każdego obywatela uprawnionego do głosowania. Wprowadzenie prawa, które pozwala wystosować sankcje gdy ów obowiązek nie zostanie przez obywatela spełniony, ma na celu zapewnienie frekwencji wyborczej na jak najwyższym poziomie. Dla przykładu, jedną z takich sankcji w Belgii jest pozbawienie obywatela czynnego prawa wyborczego, która jest sankcją faktycznie egzekwowaną przez władzę. Ponadto, przymus taki stanowi dla osób kandydujących możliwość uzyskania poparcia przez osoby niezainteresowane i niez-

rientowane w polityce, które z obawy przed sankcją oddadzą głos bez większego zastanowienia i sprecyzowania swoich poglądów.

Do dziś w debacie publicznej toczone są różne dyskusje na temat tego, czy taki obowiązek wprowadzony przez prawo nie godzi w wolność jednostki. Nie sposób jednak udzielić jednoznacznej odpowiedzi na to pytanie – stanowiska są bardzo podzielone, dlatego od lat w przepisach ustaw zasadniczych tych państw nie zaszły żadne zmiany. Mimo wszystkich zarówno pozytywnych jak i negatywnych aspektów obowiązku wyborczego, nie da się nie zauważyć korzyści, które za sobą niesie. Od początku członkostwa w Unii, w każdym z wyborów do Parlamentu Europejskiego, w tych dwóch krajach odnotowano największą frekwencję. Dla przykładu – w roku 2009 frekwencja wynosiła kolejno – w Belgii 90,39%, natomiast w Luksemburgu aż 91%¹⁴.

Państwa te to jednak nieliczne wyjątki z tak dużą frekwencją. W pozostałych krajach członkowskich wraz z upływem lat, a w szczególności od euro wyborów, które odbyły się w 2014 r., nie da się zauważyć się tendencji spadkowej frekwencji w wyborach do Parlamentu Europejskiego, co staje się zjawiskiem coraz bardziej niepokojącym. Częściej zaczyna mówić się o zjawisku nazywanym tak zwanym deficytem demokracji w Unii Europejskiej. Nie da się podać jednoznacznej definicji tego pojęcia. „Deficyt” oznacza powiem brak, niedobór czegoś. Wyróżnić można szersze oraz węższe pojęcie deficytu demokratycznego¹⁵. W jednym z przypadków wyjaśnienia sensu tego deficytu uważa się, że jego występowanie „jest następstwem naruszenia równowagi między władzą wykonawczą i ustawodawczą”¹⁶.

Władza wykonawcza w UE sprawowana jest przez Radę Unii Europejskiej, której członkowie reprezentują rządy państw członkowskich, a więc nie są wybierani, jak w przypadku władzy ustawodawczej Unii – Parlamentu Europejskiego, w wyborach bezpośrednich. W przypadku wspomnianego wyżej naruszenia równowagi między tymi dwoma organami, kiedy to władza wykonawcza wywiera większy, rzeczywisty wpływ na podejmowanie decyzji w Unii, obywatele zaczynają tracić do niej zaufanie. Zwiększa się wśród nich poczucie, iż wpływ ich głosów na da-

¹⁴ R. Zych, *Przymus Wyborczy*, Toruń 2011, s. 11.

¹⁵ K. Mizera, *Deficyt demokratyczny w Unii Europejskiej*, Wrocław 2014, s. 10.

¹⁶ J. Czapotowicz, *Demokracja a suwerenność w Unii Europejskiej*, Warszawa 2014, s. 11.

nych euro posłów, ma coraz mniejsze znaczenie i tracą oni kontrolę nad sprawami unijnymi.

To z kolei przyczynia się do wzrastającej wśród obywateli niechęci do brania udziału w wyborach. Odczuwając brak wpływu na kształt, rozwój i decyzje podejmowane w UE, nie decydują się oddać swojego głosu, który w ich poczuciu nie wpłynie na żadną zmianę. Wadą systemu funkcjonowania Unii wydaje się tu więc „ograniczony wpływ wybranego w bezpośrednich wyborach Parlamentu Europejskiego na stanowienie prawa i władze wykonawcze. Cechą demokracji jest możliwość wyboru między programami i partiami politycznymi, tymczasem wybory do PE nie toczą się wokół kwestii europejskich, lecz służą walce o władzę na poziomie państw¹⁷. Zamiast skupić się na dobru wspólnym, na pierwszy plan wysuwa się chęć posiadania jak największej władzy na arenie międzynarodowej. Nie jest możliwym niedostrzeżenie tego zjawiska przez obywateli, którzy stopniowo tracą zaufanie do władzy reprezentującej ich w UE. Problem deficytu demokratycznego z całą pewnością, jako jedna z przyczyn, ma znaczący wpływ na frekwencję wyborczą i faktyczny udział obywateli w sprawach politycznych jej dotyczących Unii.

Zakończenie

Podsumowując rozważania nad aktywnością polskich obywateli w sferze politycznej Unii Europejskiej, należy wskazać na coraz bardziej niepokojący jej spadek. Mimo iż wybory w bieżącym roku w Polsce osiągnęły rekordową frekwencję, właściwym jest uznać to wyłącznie za chwilowy skok aktywności. Za przyczynę tego chwilowego wzrostu w Polsce bezapelacyjnie należy uznać jubileusz 15 lat akcesji kraju do Unii, który pokazywał to wydarzenie jako niezwykle istotne i ważne wydarzenie w historii Polski. Taka sytuacja dotyczy jednak nie tylko Polski, a wszystkich państw członkowskich UE, z wyłączeniem omówionych wyżej, w których wysoka frekwencja jest wynikiem obowiązującego w nich przyzusu wyborczego. Przyczyn takiego zjawiska jest wiele, nie sposób wszystkie omówić, natomiast za jedną z głównych można uznać przede wszystkim „małą użyteczność wyborów w opinii wyborców, co jest związane z rolą i pozycją Parlamentu Europejskiego¹⁸, która w związku z deficytem demokratycznym, w ostatnich latach znacząco spada. Pomi-

¹⁷ Ibidem, s. 12.

¹⁸ E. Dydak, *Wybory do Parlamentu Europejskiego*, Warszawa 2003, s. 121.

mo wielu korzyści czerpanych z Unii przez państwa członkowskie i rozwoju, który umożliwia im Wspólnota, tendencja niskiej frekwencji w wyborach pozostaje bez zmian. Niewiele jednak wskazuje na to, by w kolejnych latach tendencja ta miała ulec pozytywnej dla Unii Europejskiej zmianie.

Bibliografia

- Cybulska A., *BS/82/2009 Wybory do Parlamentu Europejskiego*, Warszawa 2009.
- Czaputowicz J., *Demokracja a suwerenność w Unii Europejskiej*, Warszawa 2014.
- Czerwiński A., *15 lat Polski w Unii Europejskiej*, Warszawa 2019.
- Dydak E., *Wybory do Parlamentu Europejskiego*, Warszawa 2003.
- Mizera K., *Deficyt demokratyczny w Unii Europejskiej*, Wrocław 2014.
- Pankowski K., *NR 56/2014 Wybory do Parlamentu Europejskiego*, Warszawa 2014.
- Tomaszyk M. J., *10 lat członkostwa Polski w Unii Europejskiej – próba bilansu z perspektywy politologicznej*, Poznań 2014.
- Zych R., *Przymus Wyborczy*, Toruń 2011.

Julia Szwiec¹

Mediacja jako instytucja prawa materialnego w Polsce i na świecie – jej ewolucja i zalety

Wstęp

W niniejszym artykule poruszono temat mediacji i alternatywnego rozwiązywania sporów zarówno w Polskim procesie cywilnym, jak również na arenie międzynarodowej. Wskazano na rozwój instytucji mediacji w Europie i przemiany wpływające na popularyzację alternatywnego rozwiązywania sporów na naszym kontynencie. Podkreślono rolę Rady Europy oraz Unii Europejskiej w propagowaniu mediacji. Zwrócono uwagę na istotne znaczenie takich aktów prawnych jak Zielona Księga o alternatywnym rozwiązywaniu sporów w prawie cywilnym i gospodarczym czy Rekomendacje Rady Europy dotyczące mediacji. Podkreślono znaczący wpływ ustawodawstwa europejskiego na formalne wprowadzenie mediacji do polskiego prawa cywilnego.

W artykule mediację przedstawiono jako proces prywatnoprawny, charakteryzujący się szeregiem istotnych zalet. Podkreślono znaczenie alternatywnych metod rozwiązywania sporów zarówno dla odciążenia systemu sądownictwa w Polsce, jak i dla samych stron.

W pracy do tematu mediacji ustosunkowano się zdecydowanie optymistycznie, nie pomijając jednak spornych głosów przedstawicieli doktryny.

Definicja mediacji

Nie sposób poruszać tematu mediacji nie wyjaśniając czym jest ów proces. Co prawda, w prawie polskim nie istnieje jedna, ustawowa definicja mediacji², jednak definicję taką odnajdujemy w prawie europejskim – Dyrektywie Parlamentu Europejskiego i Rady 2008/52/WE.

¹ mgr Julia Szwiec, doktorantka wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Gdańskiego, LL.M., The Catholic University of America in Washington D.C., Columbus School of Law, e-mail: julia.szwiec@interia.eu

² E. Gmurzyńska, R. Morek (red); *Mediacje. Teoria i praktyka*, 3 wyd. rozszerzone, wyd. Wolters Kluwer, Warszawa 2018, s. 22.

Zgodnie z wyż. wym. aktem prawnym „mediacja oznacza zorganizowane postępowanie o dobrowolnym charakterze, bez względu na jego nazwę lub określenie, w którym przynajmniej dwie strony sporu próbują same osiągnąć porozumienie w celu rozwiązania ich sporu, korzystając z pomocy mediatora. Postępowanie takie może zostać zainicjowane przez strony albo może je zaproponować lub zarządzić sąd lub nakazać prawo państwa członkowskiego. Termin ten obejmuje mediację prowadzoną przez sędziego (...). Nie obejmuje on jednak prób podejmowanych przez sąd lub sędziego rozstrzygającego spór w toku postępowania sądowego dotyczącego rzeczonoego sporu”³. Przytoczona definicja nie jest oczywiście jedyną. Pomimo braku jednej legalnej definicji mediacji, w doktrynie podjęto wiele prób zdefiniowania tego procesu. Mediacja jest zjawiskiem złożonym i niejednorodnym, które niełatwo jest zdefiniować⁴. Mediacja jest obok negocjacji i arbitrażu alternatywną dla tradycyjnego postępowania sądowego metodą rozwiązywania sporów. Jak wskazuje K. Gajda-Roszczyńska, mediacja jest efektywnym, tanim, szybkim, alternatywnym, uzupełniającym w stosunku do sądowego wymiaru sprawiedliwości procesem⁵. Mediacja jest także definiowana jako niesformalizowane, poufne i dobrowolne „pozasądowe postępowanie w sprawach, w których jest możliwe zawarcie ugody prowadzone między stronami określonego sporu przez osobę trzecią – bezstronnego w stosunku do tych osób mediatora (...)”⁶. Mediacja charakteryzuje się interwencją osoby trzeciej w istniejący między stronami konflikt. Osoba interweniująca - mediator - ma za zadanie pomóc stronom w rozwiązaniu sporu lub doprowadzić do osłabienia tego sporu⁷. Celem procesu mediacji jest więc „doprowadzenie przez dialog do polubownego bądź pojednawczego rozwiązania sporu”⁸. Mediacja jest czasem również nazywana

³ Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2008/52/WE z dnia 21 maja 2008 r. w sprawie niektórych aspektów mediacji w sprawach cywilnych i handlowych (Dz.U. UE L z dnia 24 maja 2008 r.), art. 3a.

⁴ R. Morek, *Mediacja i arbitraż. Art. 183[1]-183[15], 1154-1217 KPC*, Komentarz, Seria Krótkie Komentarze Becka, wyd. C. H. Beck, Warszawa 2006, wprowadzenie.

⁵ K. Gajda-Roszczyńska, *Mediacja obligatoryjna*, *Polski Proces Cywilny*, 3/2012, s. 437.

⁶ Ł. Laszczyński, *Mediacja w zamówieniach publicznych*, opublikowano w LEX.

⁷ M. Tabernačka, *Negocjacje i mediacje w sferze publicznej*, wyd. Oficyna Wolters Kluwer, s. 31.

⁸ A. Kalisz, *Mediacja jako instrument realizacji celów partykularnych i uzupełnienie wymiaru sprawiedliwości*, *Przegląd Prawa Publicznego*, wyd. Wolters-Kluwer, 7-8/2017, s. 199.

twórczą alternatywę dla rozwiązania sporu⁹. Sam spór w procesie mediacji uznawany jest za swego rodzaju problem. Mediujące strony muszą skierować swoją uwagę na przyszłość, przyszłe wydarzenia, aby ten problem rozwiązać¹⁰. To właśnie spojrzenie w przyszłość, a nie skupianie się na przeszłości jest charakterystyczne dla procesu mediacji. W tradycyjnym postępowaniu sądowym strony w sposób naturalny koncentrują się na wydarzeniach z przeszłości. Podczas mediacji celem stron nie jest przyznanie jednej z nich racji, a ustalenie satysfakcjonującego dla wszystkich rozwiązania sporu. Jedną z funkcji mediacji jest również zapobieganie przyszłym sporom, które mogą wystąpić między stronami¹¹.

Ewolucja procesu mediacji

Alternatywne do procesu sądowego metody rozwiązywania sporów znane były już w czasach starożytnych w Azji (Chiny, Japonia), na Bliskim Wschodzie (Egipt), w Europie (Grecja, Rzym).

Dzisiaj znana nam terminologia z zakresu alternatywnych metod rozwiązywania sporów zaczerpnięta została właśnie od nazw rzymskich. Na przykład, „*mediare*” – być w środku, „*arbiter*” – rozjemca, „*arbitrare*” – wybierać, „*negotiatio*” – interes¹².

Korzeni mediacji jaką znamy dzisiaj należy upatrywać w krajach anglosaskich takich jak Wielka Brytania i Stany Zjednoczone¹³. Można wręcz zaryzykować stwierdzenie, że mediacja „wróciła do Europy”. Niegdyś istniejąca na Wyspach Brytyjskich mediacja (w ówczesnej formie oczywiście) wraz z osadnikami zawędrowała do Stanów Zjednoczonych skąd następnie rozprzestrzeniła się na cały świat. Niezwykle szybki rozwój mediacji w USA nastąpił w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych dwudziestego wieku. Za prawdopodobną, bezpośrednią przyczynę rozkwitu i postępu w stosowaniu alternatywnych metod rozwiązywania sporów w USA podaje się przeciążenie systemu sądowego związane z kryzysem sądownictwa. Do sądów w Stanach Zjednoczonych trafiała

⁹ A. Weir, *Mediation. A consumer's guide*, Commission on Public Understanding About the Law, Division for Public Education; American Bar Association 1995, s. 1.

¹⁰ Ibidem, s. 2.

¹¹ E. Gmurzyńska, R. Morek (red), *Mediacje. Teoria i praktyka...*, op. cit., s. 24.

¹² A. Kalisz, E. Prokop-Perzyńska, *Mediacja w sprawach cywilnych w prawie polskim i europejskim*, Europejski Przegląd Sądowy, wyd. Wolters Kluwer, listopad 2010, s. 14.

¹³ Ibidem.

dużą liczbą spraw, a system okazał się niewydolny¹⁴. W związku z zaistniałą sytuacją w latach siedemdziesiątych XX wieku zapoczątkowany został tzw. Ruch ADR. Ruch ten następnie ewoluował. Bardzo szybko na rynku pojawiło się wiele instytucji świadczących usługi z zakresu pozasądowych metod rozwiązywania sporów. Zapotrzebowanie i zainteresowanie społeczeństwa alternatywnymi metodami rozwiązywania sporów miało odzwierciedlenie także w regulacjach administracyjnych i federalnych w Stanach Zjednoczonych¹⁵. Lata osiemdziesiąte XX wieku w Ameryce Północnej uważa się za prawdziwy rozkwit struktur ADR, spowodowany wielkim zapotrzebowaniem na pozasądowe rozwiązywanie spraw w sektorze prywatnym¹⁶.

Mediacja w obecnej formie, w Polsce, wciąż jednak jest zjawiskiem stosunkowo nowym. Dla wielu osób wręcz nieznanym. Skupiając się na ewolucji alternatywnych metod rozwiązywania sporów w naszym kraju należy wspomnieć o istniejącej już w średniowieczu instytucji „jednaczy”. Była to zbliżona do mediacji forma ingerencji osoby trzeciej w konflikt w celu jego rozwiązania¹⁷. Pomimo różnic językowych pomiędzy dzisiejszym językiem polski, a tym z okresu średniowiecza, badacze ustalili, iż w I Rzeczypospolitej istniało na ziemiach polskich sądownictwo polubowne. Strony miały możliwość zawarcia ugody. W XVI oraz XVII wieku istniała także prestiżowa wówczas funkcja sędziego polubownego¹⁸. Elementy alternatywnych do tradycyjnego procesu sądowego rozwiązań pojawiały się także w XVII wieku wśród stanu duchownego. Kapłani nakłaniali wówczas do ugodowego rozwiązywania sporów. Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości ponownie zauważyć można było dążenia do polubownego rozstrzygnięcia sporów¹⁹.

Mediacja na świecie uznawana jest powszechnie za instytucję prawa materialnego. W Polsce jednak tendencja rozwoju mediacji była nieco odwrotna. Na początku wprowadzona została przez ustawodawcę do prawa publicznego (w 1997 r. do prawa karnego²⁰ i procedury karnej²¹),

¹⁴ S. Pieckowski, *Mediacja w sprawach cywilnych*, Difin, Warszawa 2006, s. 11.

¹⁵ S. Brown, C. Cervenak, D. Fairman, *Alternative Dispute Resolution Practitioners Guide*, Technical publication series, Center for Democracy and Governance 1998, s. 5.

¹⁶ J. T. Barrett, J. P. Barrett, *A History of Alternative Dispute Resolution. The Story of Political, Cultural and Social Movement*, Yossey-Bass 2014, s. 209-210.

¹⁷ E. Gmurzyńska, R. Morek (red), *Mediacje. Teoria i praktyka...*, op. cit., s. 60-61.

¹⁸ Ibidem, s. 72-73.

¹⁹ Ibidem, s. 79.

²⁰ Ustawa z 6.06.1997 r. – Kodeks karny (Dz. U. z 1997 r. Nr 88, poz. 553 ze zm.).

a dopiero później do prawa prywatnego²². Wprowadzenie mediacji do polskiego kodeksu postępowania cywilnego 28 lipca 2005 r. na mocy ustawy o zmianie ustawy – Kodeks postępowania cywilnego oraz niektórych innych ustaw²³ było niewątpliwie przemianą w sposobie pojmowania prawa. Mediację uregulowano w art. 183[1]–183[15] k.p.c. Warto dodać, iż samo tworzenie prawa wpływa na kształtowanie świadomości prawnej społeczeństwa. Ma także znaczenie jeśli chodzi o podejmowane następnie decyzje²⁴. Mediacja w obecnej formie przewiduje samostanowienie obywateli o sobie. Udział obywateli w kształtowaniu wymiaru sprawiedliwości jest bez wątpienia cechą społeczeństwa obywatelskiego. Strony sporu podejmują decyzje, poprzez negocjacje same ustalają sposób rozwiązania sporu. Działanie takie kształtuje społeczeństwo potrafiące decydować bez „pomocy” władzy, czy instytucji państwowych, co bezsprzecznie jest odciążeniem dla wymiaru sprawiedliwości. Na wprowadzenie instytucji mediacji do polskiego prawa niewątpliwie wpływ miały wcześniejsze regulacje europejskie, takie jak zalecenie nr R (2002) 10, dotyczące mediacji w sprawach cywilnych, Zielona Księga o alternatywnych metodach rozwiązywania sporów w sprawach cywilnych i handlowych z 2002 r.²⁵, a także projekt dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady w sprawie niektórych aspektów mediacji w sprawach cywilnych i handlowych. Stanowiąc one mogły swego rodzaju inspirację dla Komisji Kodyfikacyjnej Polskiego Prawa Cywilnego²⁶. Należy wspomnieć, że dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2008/52/WE z dnia 21 maja 2008 r.²⁷ jest dokumentem regulującym mediację w Unii Europejskiej. Prace nad wyż. wym. dyrektywą trwały prawie dziesięć lat. Europejski Komitet Ekonomiczno-Społeczny wskazał, iż celem dyrekty-

²¹ Ustawa z 6.06.1997r.–Kodeks postępowania karnego (Dz.U. z 1997r. Nr 89, poz. 555 ze zm.).

²² A. Kalisz, E. Prokop-Perzyńska, *Mediacja w sprawach cywilnych w prawie polskim i europejskim*, Europejski Przegląd Sądowy, wyd. Wolters-Kluwer, listopad 2010, s. 18.

²³ Ustawa z 28.07.2005 r. o zmianie ustawy – Kodeks postępowania cywilnego oraz niektórych innych ustaw (Dz.U. z 2005 r. Nr 172, poz. 1438).

²⁴ A. Kalisz, *Mediacja jako instrument realizacji celów...*, op. cit., s. 195.

²⁵ Green Paper on alternative dispute resolution in civil and commercial law, Brussels, 19.04.2002, COM(2002) 196., www.eur-lex.europa.eu

²⁶ A. Kalisz, E. Prokop-Perzyńska, *Mediacja w sprawach cywilnych...*, op. cit., s. 19.

²⁷ Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2008/52/WE z dnia 21 maja 2008 r. w sprawie niektórych aspektów mediacji w sprawach cywilnych i handlowych (Dz.U. L 136 z 24.5.2008).

wy ma być „ułatwienie poprzez mediację rozstrzygania sporów, do których dochodzi na rynku wewnętrznym Wspólnoty”²⁸.

Warto dodać iż pomimo coraz większej popularności alternatywnych metod rozwiązywania sporów na starym kontynencie, wciąż jeszcze nie istnieje duża liczba regulacji prawnych normujących mediację w Europie²⁹.

Mediacja – instytucja prawa prywatnego

Mediacja to instytucja obecna zarówno w stosunkach prywatnoprawnych, jak i publicznoprawnych, jednak ze względu na swój cel i funkcje, mediacja uznawana jest za instytucję prawa prywatnego. Cechą charakterystyczną norm prawa prywatnego jest ochrona spraw i interesów jednostek. Swego rodzaju ochronę mediujących stron bez wątplenia stanowią zasady procesu mediacji, takie jak: dobrowolność, bezstronność, neutralność, poufność, akceptowalność, bezinteresowność, wzajemny szacunek i profesjonalizm. Warto zwrócić uwagę także na równorzędny stosunek stron mediacji. Żadna ze stron nie jest faworyzowana w dyskusji. Obie strony są równe. Niezależny i neutralny mediator stara się tak prowadzić mediację, aby nie występował podział na stronę silniejszą i słabszą. Jest to zwykle dość trudne zadanie, jednak wykwalifikowany mediator poprzez odpowiednie moderowanie procesu komunikacji stron pomaga im wypracować satysfakcjonujące rozwiązania sporu. Nie narzuca stronom gotowych rozwiązań czy też opinii. Nie wyraża własnego zdania. Osoba mediatora przemawia więc za prywatnoprawnym charakterem procesu mediacji. Mediacja uznawana jest za instytucję prawa prywatnego także ze względu na swój cel, jakim jest uzyskanie korzyści przez jednostki. Za korzyść taką uznać można niewątpliwie rozwiązanie sporu w sposób satysfakcjonujący dla obu stron, bez udziału narzucającego gotowe rozwiązanie arbitra. Ochrona jednostek i pożytki z tej ochrony płynące są cechą charakterystyczną norm prawa prywatnego³⁰.

²⁸ P. Mostowik, *Europejskie wzorce unormowania mediacji w sprawach cywilnych i handlowych z 2008 r., a obowiązujące od 2005 r. rozwiązania prawa polskiego* [w:] *Materiały pokonferencyjne „Perspektywy rozwoju sądownictwa arbitrażowego”*, Katowice 20-21.11.2008r., ADR Arbitraż i Mediacja, wyd. Beck, nr 1, 2009, rozdz. I.

²⁹ A. Kalisz, E. Prokop-Perzyńska, *Mediacja w sprawach cywilnych...*, op. cit., s.14.

³⁰ M. J. Skrodzka, *Mediacja w prawie podatkowym w ujęciu prawa cywilnego*, Przegląd Podatkowy 2013, nr 8, s. 44-45.

Prowadząc rozważania na temat mediacji jako instytucji prawa prywatnego warto też wskazać, iż w polskim systemie prawnym spotykamy się z implementacją mediacji do prawa publicznego, która spowodowała negatywne komentarze przedstawicieli doktryny – implementacja mediacji do prawa administracyjnego³¹.

Uniwersalne zalety mediacji

Ekspansję mediacji jako alternatywnej dla postępowania sądowego formy rozwiązywania sporów można argumentować wielością zalet tego procesu. Mediacja to „wysoce korzystna forma rozwiązywania sporów”³². W Polsce mediacja wszczynana jest na podstawie orzeczenia sądu przekazującego sprawę do mediacji lub w wyniku umowy stron³³. Wyróżniamy więc mediację tzw. sądową i pozasądową.

Mediacja uważana jest za szybszą niż standardowe postępowanie sądowe³⁴. Krótki czas rozwiązania sporu ma szczególne znaczenie np. w kontaktach między przedsiębiorcami³⁵. Czas trwania mediacji zależy w dużej mierze od zaangażowania mediujących stron³⁶. Zgodnie z art. 183[10] §1. k.p.c., czas trwania mediacji w przypadku mediacji instytucjonalnej, jaką jest mediacja sądowa wynosi do trzech miesięcy. W wydanym przez sąd postanowieniu o skierowaniu sprawy do mediacji określa się czas jej trwania³⁷. Warto wspomnieć, iż czas ten może za zgodą sądu zostać wydłużony³⁸. Kodeks postępowania cywilnego nie przewiduje żadnych ograniczeń jeśli chodzi o przedłużanie mediacji prowadzonej na podstawie skierowania sądu. Jedynym warunkiem jest tutaj zasadność takiego przedłużenia. Mediacja nie może być przedłuża-

³¹ np. dr M. J. Skrodzka, *Mediacja w prawie podatkowym...*, op. cit., s. 46 oraz A. Kokoszkiwicz, *Implementacja instytucji prawa prywatnego do prawa publicznego na przykładzie mediacji w kodeksie postępowania administracyjnego – remedium czy placebo?*, Krytyka Prawa 2017, t. 9, nr 3, s. 89-103.

³² Ł. Laszczyński, *Mediacja w zamówieniach publicznych*, opublikowano w LEX.

³³ A. Jakubecki (red.), *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz aktualizowany*, Tom I. Art. 1-729, LEX, 2018, – komentarz do art. 183(1) k.p.c.

³⁴ M. Skibińska, *Zalety i wady mediacji jako sposobu rozwiązania sporów cywilnych*, ADR Arbitraż i Mediacja, wyd. Beck, nr 3, 2010, s. 99

³⁵ T. Małecki, *Mediacja w biznesie jako ważny element zarządzania*, ADR Arbitraż i Mediacja, wyd. Beck, nr 4, 2014, s. 115.

³⁶ Ibidem, s. 110.

³⁷ A. M. Arkuszewska, J. Plis (red.), *Zarys metodyki pracy mediatora w sprawach cywilnych*, wyd. Lex, Warszawa 2014, rodz. 6, 1.1.

³⁸ art.183[10] §1. k.p.c.

na bez podania uzasadnionej przyczyny³⁹. Art.138[10] k.p.c. w swojej poprzedniej, istniejącej przed nowelizacją wersji wskazywał miesięczny termin na zakończenie mediacji prowadzonej na podstawie skierowania sądu. Termin ten uznany został jednak za niewystarczający i zbyt krótki na przeprowadzenie postępowania mediacyjnego. Ustawodawca zdecydował o wydłużeniu tego terminu do trzech miesięcy⁴⁰.

Mediacja jest korzystną formą rozwiązywania sporów, gdyż nie generuje tak wysokich kosztów jak proces sądowy. Ponadto, są one łatwe do skalkulowania⁴¹. Jak wskazuje O. Piaskowska, koszty mediacji to zgodnie z k.p.c. „koszty przeprowadzonego przez mediatora posiedzenia mediacyjnego, koszty wynagrodzenie mediatora i związane z tym wydatki”⁴². Koszty mediacji prowadzonej na skutek skierowania sprawy przez sąd reguluje art. 98[1] k.p.c. Za ważną zaletę mediacji uznaje się więc jej relatywnie niskie koszty.

Mediacja nie wymaga formalnej atmosfery. Jest procesem możliwie jak najbardziej odformalizowanym. Na brak formalnego charakteru mediacji wskazuje m.in. jej przebieg. Jest to proces przejrzysty, zrozumiały dla stron, a także w pełni przez nie kontrolowany. Ważnym czynnikiem ułatwiającym prawidłowy przebieg mediacji jest swoboda wypowiedzi stron. W przeciwieństwie do postępowania sądowego, strona może zabierać głos wielokrotnie w różnych momentach mediacji, wtedy, gdy uważa to za istotne. Sformalizowane postępowania sądowe może wydawać się stronom bardzo stresujące, podczas gdy mediacja przeprowadzana na neutralnym gruncie przez bezstronnego mediatora - wręcz przeciwnie.

Strony w mediacji kontrolują tempo jej prowadzenia, mają wpływ na kształt procesu. Wraz z mediatorem ustalają terminy spotkań mediacyjnych. Mogą także w każdej chwili przerwać mediację lub zawrzeć ugodę. Brak zawarcia ugody nie powoduje dla stron żadnych konsekwencji prawnych. Także wspomniana wyżej w rozważaniach dyrektywa 2008/52/WE przewiduje w punkcie 13 preambuły możliwość organizowania przez strony procesu mediacji w dowolny sposób i przerywania

³⁹ K. Antolak-Szymanski, O. M. Piaskowska, *Mediacja w postępowaniu cywilnym. Komentarz*, wyd. Wolters Kluwers, Warszawa 2017, s. 199.

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ T. Małecki, *Mediacja w biznesie...*, op. cit., s. 110.

⁴² K. Antolak-Szymanski, O. M. Piaskowska, *Mediacja w postępowaniu cywilnym...*, op. cit., s. 61.

mediacji w dowolnym terminie⁴³. To właśnie kontrola stron nad całym procesem mediacji może zostać uznana za jej bardzo istotną zaletę.

Kolejną, mającą bez wątpienia ogromne znaczenie dla stron zaletą mediacji jest jej prywatny charakter. Negocjacje prowadzone przez strony podczas mediacji mają kameralny charakter. Skonfliktowane strony decydując się na mediację otrzymują gwarancję ochrony prywatności. W mediacji uczestniczą tylko strony, mediator i w razie potrzeby prawnicy, pełnomocnicy stron. Spór nie jest więc rozwiązywany publicznie. Mediacja jest poufna, co obliguje strony, mediatora i ewentualnych uczestników mediacji (np. pełnomocników stron, tłumacza) do zachowania w tajemnicy wszystkich faktów, o których dowiedzieli się w związku z prowadzonym postępowaniem mediacyjnym, jak i samego przebiegu procesu mediacji. Regulacja ta została w polskim prawie cywilnym uwzględniona w art.183[4] §2 k.p.c. Warto jednak podkreślić, że strony mają możliwość zwolnienia mediatora i inne osoby biorące udział w postępowaniu mediacyjnym z obowiązku zachowania poufności⁴⁴. Dzięki poufności, strony chętniej korzystają z mediacji⁴⁵. Zapewnia ona stronom mediacji poczucie bezpieczeństwa⁴⁶. Art. 183[4] k.p.c. przewiduje tajemnicę postępowania mediacyjnego. Zgodnie z §1 wyż. wym. artykułu „postępowanie mediacyjne nie jest jawne”⁴⁷. Także za bezskuteczne uznawane jest „powoływanie się w toku postępowania przed sądem lub sądem polubownym na propozycje ugodowe, propozycje wzajemnych ustępstw lub inne oświadczenia składane w postępowaniu mediacyjnym”⁴⁸.

Samą poufność mediacji uregulowano także w art. 7 dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady 2008/52/WE z 21 maja 2008 r. w sprawie niektórych aspektów mediacji w sprawach cywilnych i handlowych⁴⁹. Wyż. wym. dyrektywa stanowi, iż zarówno mediatorzy, jak i osoby uczestniczące w mediacji nie mogą zostać zmuszone do składania zeznań w cywilnym postępowaniu sądowym na temat informacji, które

⁴³ P. Mostowik P., *Europejskie wzorce unormowania mediacji...*, op. cit., rodz. II.

⁴⁴ art.183[4] §2 k.p.c.

⁴⁵ P. Mostowik, *Europejskie wzorce unormowania mediacji...*, op. cit.

⁴⁶ A. Korybski, M. Myślińska, *Słuszność postępowania mediacyjnego (w świetle teorii dyskursu)*, Studia Iuridica Lublinensia 2011, nr 15, s. 64.

⁴⁷ art. 183[4] k.p.c. §1.

⁴⁸ art. 183[4] k.p.c. §3.

⁴⁹ DZ.Urz. L Nr 126 z 24.5.2008 r.

uzyskały w wyniku mediacji. Dyrektywa przewiduje także wyjątki od powyższego założenia, takie jak dopuszczenie zeznań w sytuacjach, „gdy jest to konieczne z ważnych powodów dotyczących porządku publicznego danego państwa członkowskiego (...)” czy też gdy „ujawnienie treści ugody zawartej w drodze mediacji jest konieczne w celu wprowadzenia w życie lub wykonania tej ugody”⁵⁰. W związku z powyższym, obowiązek zachowania poufności nie ma charakteru absolutnego.

Do zalet mediacji niewątpliwie zaliczyć trzeba efektywność tego procesu⁵¹. Zawarta przez strony ugoda po zatwierdzeniu przez sąd (co wiąże się z uznaniem postanowień ugody za wykonalne), ma moc prawną równą ugodzie sądowej. Zgodnie z art.183[15] §1 k.p.c. ugoda zawarta przed mediatorem, po jej zatwierdzeniu przez sąd, ma moc prawną ugody zawartej przed sądem. Natomiast ugoda zawarta przed mediatorem, której sąd nadał klauzulę wykonalności, jest tytułem wykonawczym⁵². Oznacza to, iż w sytuacji niewykonania jej postanowień przez strony, ugoda podlegać będzie wykonaniu w drodze egzekucji sądowej⁵³. Warto podkreślić, iż to strony kreują postanowienia tej ugody, sąd jedynie ugodę zatwierdza. Strony decydują więc we własnej sprawie co wiąże się z możliwością nieszablonowego rozwiązania konfliktu⁵⁴. Nie zdają się na decyzję osoby trzeciej. Jest to niewątpliwie komfortowe dla stron rozwiązanie.

Mediacja kreuje wiele nowych możliwości dla prawników⁵⁵. W doktrynie panuje pogląd, iż negatywny stosunek i brak zaufania prawników do mediacji w Polsce wynika z widzenia w mediacji swego rodzaju zagrożenia dla pozycji i pracy pełnomocników. W praktyce jest wręcz przeciwnie. Mediacja może stanowić dodatkowe źródło dochodów, jak również nowe wyzwanie dla pełnomocników. Stronom mediacji mogą oni udzielać porad prawnych, co skutkować będzie rozszerzeniem spektrum usług prawnych⁵⁶. Ponadto, prawnicy pomoc mogą mediatorowi w odpowiednim zapisie postanowień ewentualnej ugody. Prawnik,

⁵⁰ Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2008/52/WE z dnia 21 maja 2008 r. w sprawie niektórych aspektów mediacji w sprawach cywilnych i handlowych, art. 7.

⁵¹ T. Małecki, *Mediacja w biznesie...*, op. cit., s. 110.

⁵² art. 183[15]§1k.p.c.

⁵³ K. Antolak-Szymanski, O. M. Piaskowska, *Mediacja w postępowaniu cywilnym...*, op. cit., s. 228.

⁵⁴ T. Małecki, *Mediacja w biznesie...*, op. cit., s. 110.

⁵⁵ M. Skibińska, *Zalety i wady mediacji...*, op. cit., s. 103.

⁵⁶ *Ibidem*.

dzięki swojej wiedzy i doświadczeniu z innej perspektywy niż strona sporu spojrzeć może na wykonalność postanowień ewentualnej ugody. Może pomóc mediatorowi w sformułowaniu wynegocjowanych wcześniej przez strony ustaleń. Co więcej, prawnicy w procesie mediacji odchodzą od popularnej na sali sądowej rywalizacji, a skupiają się na osiągnięciu przez klienta kompromisu i doradztwie. Adwokata lub radcę prawnego strona może upoważnić do składania w jej imieniu propozycji ugodowych⁵⁷.

Dzięki instytucji mediacji sędziowie nie są w pełni zaangażowani w sprawę, co stanowi dużą oszczędność czasu. Mediacja nazywana bywa też „odciążeniem wymiaru sprawiedliwości”. Rozwiązywanie spraw poprzez mediację przekłada się na zaoszczędzenie sporej ilości czasu sędziów, którzy dzięki wspomnianemu „odciążeniu” mogą przygotować się dokładniej do rozpatrywania pozostałych spraw⁵⁸.

Do istotnych zalet mediacji należy też „*ułatwienie stronom dostępu do wymiaru sprawiedliwości*”⁵⁹. Ułatwienie to przejawia się w możliwości „załatwienia” sprawy bez kosztownego dla strony procesu sądowego. Chodzi tu o sytuację, gdy Skarb Państwa nie pokrywa kosztów procesu sądowego⁶⁰. Uczestniczące w mediacji strony mają wpływ zarówno na szybkość, przebieg, jak i rezultat tego procesu⁶¹.

Za szczególną zaletę mediacji można także uznać wynikające z jej przebiegu polepszenie wzajemnych stosunków między stronami. Jako przykład warto przytoczyć dobre relacje między przedsiębiorcami⁶². Mediacja pozwala wcześniej skonfliktowanym stronom zachować dobre stosunki na przyszłość. Zwykle dzięki wzajemnej rozmowie i obecności mediatora nie dochodzi do zaognienia konfliktu. To właśnie mediator, jego obecność i pomoc stronom w prowadzeniu konstruktywnego dialogu powinna chronić przed eskalacją konfliktu⁶³. Aktywne słuchanie tego, co do powiedzenia ma druga strona sporu, prowadzi zwykle do zniwelowania lub zmniejszenia poziomu negatywnych emocji towarzyszących

⁵⁷ Ibidem.

⁵⁸ Ibidem.

⁵⁹ Ibidem.

⁶⁰ Ibidem.

⁶¹ T. Małecki, *Mediacja w biznesie...*, op. cit., s. 110.

⁶² Ibidem.

⁶³ A. Dragon, *Mediacja jako alternatywna metoda rozwiązywania sporów – przypadek czy konieczność*, Edukacja Prawnicza 2012, nr 1, s. 11.

konfliktom⁶⁴. Neutralność mediatora jest bez wątpienia jedną z zalet procesu mediacji. Mediator powinien zachowywać także bezstronność. Nie może opowiedzieć się za żadną ze stron ani też orzekać w kwestii winy⁶⁵.

Za zaletę mediacji uznać można także szeroki zakres jej stosowania. Jako przykład posłużyć może rozwiązywanie konfliktów na dużą skalę, często konfliktów wielopodmiotowych, gdzie w spór zaangażowanych jest więcej osób⁶⁶. Mediacja świetnie sprawdza się także podczas rozwiązywania sporów pomiędzy stronami różnymi środowiskowo, kulturowo, etnicznie, czy narodowościowo. Aby mediacja była skuteczna strony muszą przejawiać chęć konstruktywnego dialogu. Powinny także mediować w dobrej wierze. Dodatkowo wzajemny szacunek uczestników mediacji i empatia mają znaczący wpływ na skuteczność całego postępowania mediacyjnego⁶⁷.

Odbiegając na chwilę od mediacji w postępowaniu cywilnym, warto wspomnieć o znaczącej zalecie tej instytucji związanej z prawem karnym – sprawiedliwości naprawczej. Z zadośćuczynieniową funkcją mediacji mamy do czynienia zarówno w Europie Zachodniej, jak i w Stanach Zjednoczonych. W Polsce, sprawiedliwość naprawcza także funkcjonuje w mediacjach w sprawach karnych. Zadośćuczynienie stronie może stanowić świetną alternatywę dla środków karnych⁶⁸.

Mediacja oprócz wymienionych powyżej zalet ma także pewne wady. Nie zostały jednak one poruszone w niniejszym artykule. W ocenie autora, jak i wielu przedstawicieli doktryny, zalety tej alternatywnej wobec postępowania sądowego metody rozwiązywania sporów znacznie przewyższają jej wady.

Zakończenie

Mediacja na naszym europejskim kontynencie w swojej teraźniejszej formie jest stosunkowo nową instytucją rozwiązywania konfliktów

⁶⁴ J. Plis, *Bariery komunikacyjne w mediacji i ich przewyżczenie*, ADR Arbitraż i Mediacja, wyd. Beck, 2014, nr 4, s. 20.

⁶⁵ Ibidem, s. 10.

⁶⁶ J. E. Grenig, *Alternative Disputes Resolution*, Third Edition, wyd. Thomson-West, 2008, s. 4.

⁶⁷ M. Skibińska, *Zalety i wady mediacji...*, op. cit., s. 100.

⁶⁸ A. Dragon, *Mediacja jako alternatywna metoda...*, op. cit., s. 10.

tów⁶⁹. Proces kształtowania mediacji w Europie przebiegał stopniowo. Tak jak w Stanach Zjednoczonych mediacja wprowadzana była krok po kroku, tak również w Europie nie możemy od razu oczekiwać gwałtownego i szybkiego rozwoju tego procesu. Jak na razie, mediacja nie cieszy się w Europie aż tak wielką popularnością jak w Stanach Zjednoczonych⁷⁰. Rozpowszechnienie i postęp mediacji zależy od postrzegania tego procesu przez strony, i środowisko prawnicze, sędziów, pełnomocników⁷¹. Na opory środowiska prawnego w stosunku do mediacji wpływać może również nieznamość zasad procesu mediacji. Sporym problemem jest także przywiązanie społeczeństwa do tradycyjnego systemu sądownictwa powszechnego. Niestety często z powodu braku wiedzy dotyczącej alternatywnych metod rozwiązywania sporów czy też ugruntowanego w społeczeństwie przekonania, iż jedyną właściwą drogą rozwiązywania sporów jest droga sądowa, strony nie decydują się na mediację czy nie biorą nawet pod uwagę uczestniczenia w tym procesie⁷². Mediacja, choć nie jest jeszcze stosowana w Polsce na skalę masową, ma jednak swoje miejsce w porządku prawnym⁷³. Czas jest niewątpliwie czynnikiem działającym na korzyść rozwoju mediacji w naszym kraju⁷⁴. Jak wskazują niektórzy przedstawiciele doktryny, przyczyną braku gwałtownego rozwoju mediacji w Polsce jest ciągle „niski poziom kultury politycznej i prawnej”. T. Ereciński zwraca też uwagę na brak konstruktywnego dialogu w polskim społeczeństwie⁷⁵.

Na zakończenie warto jeszcze raz przypomnieć, iż mediacja jest instytucją prawa prywatnego, a miarą jakości procesu mediacji powinna być satysfakcja stron z przeprowadzonego postępowania mediacyjnego⁷⁶.

⁶⁹ E. Gmurzyńska, R. Morek (red.), *Mediacje. Teoria i praktyka*, 3 wyd. rozszerzone, wyd. Wolters Kluwer, Warszawa 2018, s. 54.

⁷⁰ A. Kalisz, E. Prokop-Perzyńska, *Mediacja w sprawach cywilnych...*, op. cit., s. 14.

⁷¹ E. Gmurzyńska, R. Morek (red.), *Mediacje. Teoria i praktyka*, 3 wyd. rozszerzone, wyd. Wolters Kluwer, Warszawa 2018, s. 53.

⁷² T. Małeck, *Mediacja w biznesie...*, op. cit., s. 109.

⁷³ A. Kalisz, *Mediacja jako instrument realizacji celów...*, op. cit., s. 195.

⁷⁴ S. Pieckowski, *Mediacja w sprawach cywilnych*, wyd. Difin, Warszawa 2006, s. 17.

⁷⁵ T. Ereciński, *Kilka uwag o mediacji w prawie cywilnym*, [w:] K. Szczepanowska-Kozłowska (red.), *Oblicza prawa cywilnego. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Janowi Bleszyńskiemu*, wyd. Lex, Warszawa 2013, pkt. 8.

⁷⁶ A. Dragon, *Mediacja jako alternatywna metoda...*, op. cit., s. 11.

Bibliografia

Akty prawne:

- Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2008/52/WE z dnia 21 maja 2008 r. w sprawie niektórych aspektów mediacji w sprawach cywilnych i handlowych* (Dz.U. L 136 z 24.5.2008).
- Green Paper on alternative dispute resolution in civil and commercial law*, Brussels, 19.04.2002, COM(2002) 196, www.eur-lex.europa.eu.
- Ustawa z 6.06.1997 r. – Kodeks karny* (Dz. U. z 1997 r. Nr 88, poz. 553 ze zm.).
- Ustawa z 6.06.1997 r. – Kodeks postępowania karnego* (Dz.U. z 1997 r. Nr 89, poz. 555 ze zm.).
- Ustawa z 28.07.2005 r. o zmianie ustawy – Kodeks postępowania cywilnego oraz niektórych innych ustaw* (Dz. U. z 2005 r. Nr 172, poz. 1438).

Literatura:

- Antolak-Szymanski K., Piaskowska O. M., *Mediacja w postępowaniu cywilnym. Komentarz*, wyd. Wolters Kluwers, Warszawa 2017.
- Arkuszevska A. M., Plis J. (red.), *Zarys metodyki pracy mediatora w sprawach cywilnych*, wyd. Lex, Warszawa 2014.
- Barrett J. T., Barrett J. P., *A History of Alternative Dispute Resolution. The Story of Political, Cultural and Social Movement*, wyd. Yossey-Bass 2014.
- Brown S., Cervenak C., Fairman D., *Alternative Dispute Resolution Practitioners Guide*, Technical publication series, Center for Democracy and Governance 1998.
- Dragon A., *Mediacja jako alternatywna metoda rozwiązywania sporów – przypadek czy konieczność*, Edukacja Prawnicza 2012, nr 1.
- Ereciński T., *Kilka uwag o mediacji w prawie cywilnym*, [w:] K. Szczepanowska-Kozłowska (red.), *Oblicza prawa cywilnego. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Janowi Bleszyńskiemu*, wyd. Lex, Warszawa 2013.
- Grenig J. E., *Alternative Disputes Resolution*, Third Edition, wyd. Thomson-West, 2008.
- Gmurzyńska E., Morek R. (red.), *Mediacje. Teoria i praktyka*, 3 wyd. rozszerzone, Wolters Kluwer, Warszawa 2018.
- Jakubecki A. (red.), *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz aktualizowany*, Tom I, Art. 1-729, wyd. LEX, 2018.
- Kalisz A., *Mediacja jako instrument realizacji celów partykularnych i uzupełnienie wymiaru sprawiedliwości*, Przegląd Prawa Publicznego, wyd. Wolters-Kluwer, 7-8, 2017.
- Kalisz A., Prokop-Perzyńska E., *Mediacja w sprawach cywilnych w prawie polskim i europejskim*, Europejski Przegląd Sądowy, wyd. Wolters Kluwer, listopad 2010.
- Korybski A., Myślińska M., *Słuszność postępowania mediacyjnego (w świetle teorii dyskursu)*, Studia Iuridica Lublinensia, 2011, nr 15.
- Laszczyński Ł., *Mediacja w zamówieniach publicznych*, wyd. LEX.
- Małecki T., *Mediacja w biznesie jako ważny element zarządzania*, ADR Arbitraż i Mediacja, wyd. Beck, 2014, nr 4.
- Mostowik P., *Europejskie wzorce unormowania mediacji w sprawach cywilnych i handlowych z 2008 r., a obowiązujące od 2005 r. rozwiązania pra-*

- wa polskiego* [w:] Materiały pokonferencyjne „Perspektywy rozwoju sądownictwa arbitrażowego”, Katowice 20-21.11.2008r., ADR Arbitraż i Mediacja, wyd. Beck, nr 1, 2009.
- Pieckowski S., *Mediacja w sprawach cywilnych*, wyd. Difin, Warszawa 2006.
- Plis J., *Bariery komunikacyjne w mediacji i ich przewyżyczenie*, ADR Arbitraż i Mediacja, wyd. Beck, nr 4, 2014.
- Skibińska M., *Zalety i wady mediacji jako sposobu rozwiązania sporów cywilnych*, ADR Arbitraż i Mediacja, wyd. Beck, 2010, nr 3.
- Skrodzka M. J., *Mediacja w prawie podatkowym w ujęciu prawa cywilnego*, Przegląd Podatkowy 2013, nr 8.
- Weir A., *Mediation. A consumer's guide*, Commission on Public Understanding About the Law, Division for Public Education, American Bar Association 1995.

Kacper Klimpel¹

Ustawa Konstytucyjna Królestwa Polskiego z 1815 r.

Polska określana jest mianem państwa konstytucyjnego od XVIII wieku, gdy 3 maja 1791 r. Sejm Czteroletni Wielki przyjął pierwszą w Europie, drugą na świecie ustawę rządową, wprowadzającą nowoczesne rozwiązania w dotkniętym pierwszym rozbiorem kraju, który stał się monarchią parlamentarną a mieszczaństwo mogli uzyskiwać nobilitację i nabywać dobra majątkowe. Kolejną Ustawą Zasadniczą na ziemiach polskich była konstytucja Księstwa Warszawskiego podpisana 22 lipca w Dreźnie przez cesarza francuzów Napoleona I. Powstała na wzorach francuskich ustawa określała zasady równości wszystkich obywateli wobec prawa oraz zniesienie poddaństwa chłopów².

Zgodnie z traktatami rozbiorowymi z lat 1772-1795 Rosyjskie Cesarstwo przejęło 62% powierzchni i 45% ludności Rzeczypospolitej Obojga Narodów³. Było to terytorium w znacznym stopniu pokrywające się z ziemiami dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego, liczące w przybliżeniu 6 milionów mieszkańców⁴. Właśnie w tym zaborze szlachta polska cieszyła się bardzo silną pozycją. Możliwość tworzenia polskiej oświaty i kultury, obejmowania stanowisk w centralnym aparacie Cesarstwa, liczne swobody gospodarcze i społeczne to zasługa rządów cesarza Aleksandra I. Poczynania te zbudowały silny fundament pod ugodę z Rosją⁵.

Niechybna wojna między Imperium Rosyjskim a Cesarstwem Napoleońskim stała się u Aleksandra I przyczyną sprawczą manifestowanej publicznie koncepcji utworzenia Królestwa Polskiego poprzez odsepa-

¹ Kacper Klimpel, student Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, e-mail: kacper.13579@wp.pl

² *Ustawa Konstytucyjna Księstwa Warszawskiego z dnia 22 lipca 1807 r.*, [w:] *Konstytucje w Polsce: 1791-1990*, wybór i oprac. T. Kołodziejczyk i M. Pomianowska, Warszawa 1990, s. 37-43.

³ H. Izdebski, *Litewskie projekty konstytucyjne*, *Czasopismo Prawno-Historyczne XXIV*, s. 95.

⁴ A. Korobowicz, W. Witkowski, *Historia ustroju i prawa polskiego (1772-1818)*, Warszawa 2012, s. 16.

⁵ S. Kutrzeba, *Historia ustroju Polski w zarysie*, t. III, Kraków 1916, s. 80.

rowanie guberni zachodnich z terytorium Rosji. Było to antagonistyczne działanie względem pierwotnych założeń prostej aneksji Księstwa Warszawskiego⁶. Klęska Napoleona spowodowała konieczność budowy nowego ładu w Europie, zaś jego zasady ustalono podczas Kongresu Wiedeńskiego. 3 maja 1815 r. traktaty zawarte między Rosją, Austrią i Prusami włączone do Aktu Końcowego sfinalizowały rozczłonkowanie Księstwa Warszawskiego – nowy organizm państwowy otrzymał nazwę Królestwa Polskiego, potocznie zwanego Kongresowym – połączonego permanentnie osobą cesarza Aleksandra (z tytułem króla polskiego) z Rosją⁷. On sam traktowany był jako dobrodziej, którego w samych superlatywach opisywał w swych pamiętnikach Napoleon Sierawski – „Słowem, jak nowy gospodarz utytułowany królem, bawił się w konstytucjonalizm i liberalizm, szukał popularności. To też kraj, podniesiony z zaguby cieszył się ze swego bytu”⁸. Tymi słowy moment utworzenia Królestwa Kongresowego opisał w swych pamiętnikach hrabiego Fryderyka Skarbek – „Po coraz niepomysłniejszych dla Polski wiadomościach, w pierwszych miesiącach 1815 r. z Wiednia do niej dochodzących, nadeszło narazie stamtąd pismo cesarza Aleksandra do prezesa senatu Ostrowskiego wystosowane, które nagle przywróciło otuchę w obywatelach kraju, zwiastując im utworzenie Królestwa Polskiego z tej części Księstwa Warszawskiego, jaka pod berło tegoż monarchy przeszła”⁹. Bez wątplenia dla społeczeństwa polskiego utworzenie Królestwa było swego rodzaju krokiem ku satysfakcji, jednakże nie kryli oni rozczarowania, gdyż marzeniem było samoistne, autonomiczne państwo¹⁰. Car – król uważał jednak Królestwo Polskie mimo braku rzeczywistego zespolenia ustrojowego za przynależność polityczną Rosji oraz gwarant bezpieczeństwa w razie konfliktu z zachodnimi sąsiadami¹¹. Odrębność państwa uznana przez cesarza Aleksandra I obarczona była nierozzerwalną unią

⁶ H. Izdebski, *Ustawa Konstytucyjna Królestwa Polskiego z 1815 roku* [w:] *Konstytucje Polski Studia monograficzne z dziejów polskiego konstytucjonalizmu*, Warszawa 1999, s. 189.

⁷ Sz. Askenazy, *Rosja – Polska 1815- 1830*, Warszawa 1907, s. 65.

⁸ N. Sierawski, *Pamiętnik Napoleona Sierawskiego oficera konnego pułku gwardii za czasów w. ks. Konstantego*, Lwów 1907, s. 30.

⁹ F. Skarbek, *Pamiętniki*, Poznań 1878, s. 57.

¹⁰ J. Przygodzki, *Rada Najwyższa Tymczasowa Księstwa Warszawskiego 1813-1815 organizacja i działalność*, Wrocław 2002, s. 212.

¹¹ A. Andrusiewicz, *Aleksander I. Wielki gracz, car Rosji – król Polski*, Kraków 2015, s. 436.

z Rosją, czego efektem było powołanie Komitetu Wojskowego oraz Komitetu Cywilnego Reformy, których zadaniem było przygotowanie ustrojowych zmian¹².

W tworzeniu Konstytucji znaczącą rolę odegrały polskie i litewskie koła polityczne. Największe znaczenie przypisuje się konserwatywnym ugrupowaniom związanym z Rosją, negującym urządzenia Księstwa Warszawskiego – litewskich magnatów, oraz obóz księcia Adama Jerzego Czartoryskiego. U Genezy Ustawy Konstytucyjnej legły też w rozmaite koncepcje ustrojowe. Począwszy od Konstytucji 3 maja, Konstytucji Księstwa Warszawskiego po projekty przygotowywane w latach 1811-1812 dla Wielkiego Księstwa Litewskiego¹³.

Przed oficjalnym podpisaniem ustawy przez Imperatora powstały dwa projekty – pierwszy stworzony przez Komitet pod kierownictwem Tomasza Ostrowskiego uznany został za zbyt rozległy, krytykowano również jego oligarchiczny charakter¹⁴. Drugi był już znacznie bardziej okrojony, liczył bowiem 162 artykuły – w przeciwieństwie do pierwszego zawierającego ich 438. Jednakże i do niego Aleksander I wniósł sporo poprawek. Ostateczna wersja Konstytucji Królestwa Polskiego wyklarowała się w toku konsultacji cesarza, ministra spraw wewnętrznych – Ignacego Sobolewskiego oraz senatora Nikołaja Nowosilcowa (u którego toczyły się narady)¹⁵. Odkryło się to 27 listopada 1815 r. Choć data ta określana jest potocznie jako dzień podpisania Konstytucji to rzeczywiście określa ona zakończenie etapu redakcyjnego Konstytucji, ostateczne podpisanie aktu nastąpiło kilka dni później¹⁶. Wprowadzona została w życie 24 grudnia – w dniu urodzin Aleksandra I a dzień ten to również

¹² H. Izdebski, *Ustawa Konstytucyjna...*, s. 189.

¹³ Należy zwrócić uwagę na memoriał wystosowany w 1811 r. przez Michała Ogińskiego oraz przedstawiony przez niego w tym samym roku projekt Konstytucji Wielkiego Księstwa Litewskiego, szerzej: D. Szpoper, *Litewskie koncepcje odbudowy państwowości w sojuszu z Rosją do 1815 roku*, [w:] M. Maciejewski, M. Marszał (red.), *Doktryny polityczne i prawne u progu XXI wieku. Wybrane problemy badawcze*, Wrocław 2002, s. 236.

¹⁴ K. Bartoszewicz, *Utworzenie Królestwa Kongresowego*, Kraków 1916, s. 213.

¹⁵ K. Bartoszewicz, *Utworzenie Królestwa...*, op. cit., s. 214.

¹⁶ *Ibidem*, s. 216.

zakończenie rządów tymczasowych w Królestwie¹⁷. Oktrojowana przez monarchę wersja liczyła 165 artykułów ujętych w siedmiu tytułach¹⁸:

1. Stosunki polityczne Królestwa.
2. Zareczenia ogólne, czyli zbiór ujętych w sposób ogólny podstawowych zasad ustrojowych.
3. O rządzie – tytuł ten z uwagi na swą rozległość merytoryczną podzielony został na poszczególne rozdziały – O Królu, o regencji, o namiestniku i radzie stanu, o wydziałach rządowych, o administracji wojewódzkiej.
4. O Reprezentacji Narodowej – z analogicznych przyczyn do poprzedniego tytułu został on podzielony na rozdziały – o sejmie, o senacie, o izbie poselskiej, o sejmikach, o zgromadzeniach gminnych, o radach wojewódzkich.
5. O sądownictwie.
6. O sile zbrojnej.
7. Urządzenia ogólne¹⁹.

Pierwsze dziesięć artykułów Ustawy Zasadniczej ujętych w pierwszym rozdziale konstituowało nierozzerwalny związek Królestwa z Cesarstwem Rosyjskim, dziedziczości Korony oraz oficjalnie nadaje Konstytucji moc instruktażową w sprawowaniu władzy najwyższej. Pod nieobecność Króla – ten mianować winien Namiestnika. Swego rodzaju uszczegółowienie przytoczonego wyżej postanowienia stanowił artykuł szósty w brzmieniu: „Gdy król nie będzie mianował swym namiestnikiem księcia cesarsko-rosyjskiego, wybór ten padać może tylko na rodaka, albo na osobę, której król nada naturalizację stosownie do prawideł, ustanowionych przez artykuł 33”²⁰. Z treści zawartych w ustawie wynikało, że tylko panujący decydować mógł o udziale w prowadzonych przez państwo rosyjskie wojnach oraz traktatach a wojsko polskie miało nigdy nie będzie prowadziło działań poza Europą²¹.

¹⁷ K. Ajewski, *Stanisława Kostki Zamoyskiego życie i działalność 1775- 1856*, Warszawa 2010, s. 558.

¹⁸ *Ustawa Konstytucyjna Królestwa Polskiego z dnia 27 listopada 1815 roku*, [w:] *Konstytucje w Polsce...*, wybór i oprac. T. Kołodziejczyk i M. Pomianowska, Warszawa 1990, s. 48-56

¹⁹ *Ustawa Konstytucyjna Królestwa Polskiego...*, op. cit.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ K. Bartoszewicz, *Utworzenie Królestwa...*, op. cit., s. 214.

Przepisy zawarte w tytule drugim gwarantowały religii katolicko-rzymskiej szczególną opiekę rządu, nie dyskryminując przy tym innych wyznań. Dodatkowo w Senacie Królestwa zasiadać miało tyłu biskupów, ile w przyszłości stworzonych zostałoby województw. Wolność druku, zagwarantowanie braku dyskryminacji jako zasady ustrojowe znalazły również swoje miejsce w tym tytule. Dalszą część przepisów stanowiły zagadnienia prawno-karne – „W przypadkach prawem dozwolonych, ktokolwiek złoży rękojmię, powinien być natychmiast tymczasowo uwolnionym. Nikt karany być nie może, tylko na mocy trwającego prawa i wyroku właściwego sądu. Każdemu Polakowi wolno będzie przenosić się z swą osobą i z swym majątkiem, podług form prawem oznaczonych. Skazany na karę ponosić ją będzie w Królestwie. Nikt nie będzie mógł być z kraju wywozonym, wyjąwszy w przypadkach wywołania prawem oznaczonym”²². Prawo własności otoczone miało być najwyższą ochroną. Określono je mianem „świętego i nietykalnego”²³ – jednakże Konstytucja przewidywała wywłaszczenie na cele społeczne za słusznym wynagrodzeniem. Szeroko rozumiana afirmacja polskości znalazła wydzźwięk w artykułach omawianego rozdziału, gdyż określały one język polski jako urzędowy, a wszelkie stanowiska cywilne, administracyjne i wojskowych sprawowane miały być przez Polaków. Ponadto gwarantowała powołanie stałej reprezentacji w postaci Sejmu, które to składał się z senatu i izby poselskiej. W kwestii cudzoziemców przepisy stanowiły o równej ochronie praw, naturalizacji po pięcioletnim zamieszkaniu na terenie Królestwa a także znajomości języka oraz możliwości piastowania urzędów po spełnieniu wyżej wymienionych warunków²⁴.

Tytuł trzeci podzielony na rozdziały regulował zasady funkcjonowania rządu. Rozdział pierwszy zgodnie ze swą nazwą poświęcony był najwyższej, „świętej i nietykalnej”²⁵ osobie królewskiej. Król jako jedyny legitymowany do sprawowania władzy wykonawczej w państwie posiadał szereg wyłącznych prerogatyw gwarantowanych przez Ustawę Zasadniczą, wśród nich: pełna decyzyjność w sprawach pokoju i wojny z mianowaniem dowódców włącznie, zatwierdzanie budżetu państwa oraz dysponowanie środkami w nim zawartymi, do Króla należało mia-

²² *Ustawa Konstytucyjna Królestwa Polskiego...*, op. cit.

²³ *Ibidem*.

²⁴ K. Bartoszewicz, *Utworzenie Królestwa...*, op. cit., s. 215.

²⁵ *Ustawa Konstytucyjna Królestwa Polskiego...*, op. cit.

nowanie na najważniejsze stanowiska w Państwie – „Król mianuje senatorów, ministrów, radców stanu, referendarzy, prezesów komisji wojewódzkich, prezesów i sędziów różnych sądownictw do nominacji królewskiej zachowanych agentów dyplomatycznych i handlowych tudzież wszystkich innych urzędników administracyjnych, bądź przez siebie bezpośrednio, bądź przez upoważnione do tego od siebie władze, (...) mianuje arcybiskupów i biskupów różnych wyznań, sufraganów, prałatów i kanoników”²⁶. Do niego należało również prawo łaski a ponadto wszelka ingerencja w wymiar kary – od zmiany po jej darowanie. Ponadto w zakresie jego obowiązków i wyłącznych praw leżało nadawanie tytułów honorowych oraz naturalizacja.

Kolejny rozdział dotyczący regencji to zbiór przepisów obejmujących atrybuty regenta oraz konstytuujący zasiadanie regencji polskiej pod prezydencją regenta rosyjskiego w stolicy cesarstwa²⁷.

Następna jednostka redakcyjna odnosi się do powołania, kompetencji oraz struktury tych organów. Rada stanu składać się miała z radców stanu, referendarzy, osób mianowanych przez króla, ministrów oraz namiestnika, który stał na jej czele. Podstawową prerogatywą owego aparatu miało być zarządzanie szeroko rozumianą administracją publiczną podczas absencji króla²⁸.

Ostatnie dwa rozdziały przywołanego tytułu odnoszą się do władzy wykonawczej w państwie, którą sprawować miały również wydziały rządowe działające pod kierownictwem ministra. W ich skład wchodziły: 1) komisja wyznań religijnych i oświecenia publicznego; 2) komisja sprawiedliwości, wybranej spośród członków trybunału najwyższego; 3) komisja spraw wewnętrznych i policji; 4) komisja wojny; 5) komisja przychodów i skarbu²⁹. Powołano również izbę obrachunkową zajmującą się pod kierownictwem samego króla ostateczną rewizją rachunków. Realizacją pionowej dekoncentracji w zakresie wykonywania zadań wymienionych wyżej wydziałów miały być komisje wojewódzkie, w miastach zaś urzędy municypalne a w gminach funkcję ostatniego ogniwa administracji sprawować miał wójt³⁰.

²⁶ *Ustawa Konstytucyjna Królestwa Polskiego...*, op. cit.

²⁷ K. Bartoszewicz, *Utworzenie Królestwa...*, op. cit., s. 216.

²⁸ *Ustawa Konstytucyjna Królestwa Polskiego...*, op. cit.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ *Ibidem*.

Czwarty tytuł poświęcony Reprezentacji Narodowej podzielony został na sześć rozdziałów. Pierwszy z nich traktował o sejmie zwyczajnym zbierającym się w Warszawie raz na dwa lata. Posiedzenie trwało miało trzydzieści dni³¹ oraz nadzwyczajnym zwoływanym przed Króla według aktualnej konieczności. Podstawowe kwestie, którymi zajmować się miał sejm zostały enumeratywnie wymienione w artykułach Konstytucji:

„Sejm naradza się nad wszelkimi projektami do praw cywilnych, kryminalnych lub administracyjnych, które mu przesłane będą od króla przez radę stanu. Naradza się nad wszystkimi projektami, które mu król każe podać względem umiarkowania lub zmiany atrybucji władz i urzędów konstytucyjnych; jako to: sejm, rady stanu, sądownictwa, i komisji rządowych.

Sejm naradza się podług wezwania panującego, nad powiększeniem lub zmniejszeniem podatków, nakładów i wszelkich ciężarów publicznych, nad zmianą jakiej by wymagały, nad najlepszym i najsprawiedliwszym sposobem rozkładu, nad układaniem budżetu przychodów i rozchodów, nad urządzeniem systemu mennicznego, nad zaciąganiem do wojska, równie jak nad wszystkimi innymi przedmiotami, które by mu przez panującego były odesłane.

Sejm jeszcze naradza się nad tym co mu udzielonym będzie od króla w skutku raportu ogólnego poruczonego radzie stanu przez artykuł siedemdziesiąty trzeci. Na koniec sejm po rozstrzygnięciu tych wszystkich przedmiotów, przyjmuje żądania, przełożenia i odwołania się posłów i deputowanych, mające za cel dobro i korzyści swych współobywateli. Przesyła je radzie stanu, która je podaje panującemu. Gdy od króla odesłanymi zostaną sejmowi przez radę stanu, sejm naradza się nad projektami praw, do których takowe żądania stały się powodem”³². Jak z łatwością możemy zauważyć Konstytucja nadała Sejmowi bardzo szerokie kompetencje: począwszy od prawodawstwa przez kontrolę działalności rządu aż po ustalanie podatków a finalnie budżetu. Ostatniego z postulatów niestety nie udało się Sejmowi wypełnić, ponieważ budżet Królestwa rzeczywiście ustalały władze administracyjne³³.

³¹ K. Bartoszewicz, *Utworzenie Królestwa...*, s. 218.

³² *Ustawa Konstytucyjna Królestwa Polskiego...*, op. cit.

³³ A. Korobowicz, W. Witkowski, *Historia ustroju...*, op. cit., s. 110.

Poświęcony senatowi rozdział drugi wyjaśniał, iż izba ta się miała składać: biskupów, książąt, kasztelanów oraz wojewodów³⁴. Mianowani przez króla, sprawować mieli oni swój urząd dożywotnio. Wedle rozdziału trzeciego izba poselska składać się miała z: „siedemdziesięciu siedmiu posłów wybranych na sejmikach, czyli zgromadzeniach szlachty, licząc po jednym posle z każdego powiatu. Pięćdziesiąt i jeden deputowanych od gminów”³⁵. Spośród członków izby król mianować miał marszałka, który jej przewodniczył. Kadencja członka izby trwała 6 lat, z wymianą 1/3 składu co 2 lata. Rozwiązanie izby poselskiej było wyłączną prerogatywą królewską.

Kwestie dotyczące zwoływanych przez króla sejmików ujęte zostały w rozdziale czwartym. Szlachta – właściciele wybierać miała jednego posła, dwóch członków Rady wojewódzkiej oraz tworzyć listę kandydatów na urzędy administracyjne. W każdym okręgu gminnym funkcjonować miało zgromadzenie gminne, z którego wybierany był jeden przedstawiciel do sejmu oraz członek rady wojewódzkiej. Zgromadzenie analogicznie do Sejmików tworzyło listę kandydatów na urzędy administracyjne. Przewodniczyć im miał marszałek wybierany przez króla³⁶.

Ujęte w ostatnim rozdziale tytułu rady wojewódzkiej składać się miały z radców wybieranych przez sejmiki i zgromadzenia gminne. Do ich kompetencji należały: 1) wybór na urzędy sędziowskie w dwóch pierwszych instancjach, 2) formowanie i oczyszczanie listy kandydatów na urzędy administracyjne, 3) przestrzeganie dobra województwa³⁷.

Poświęcony władzy sądowniczej tytuł piąty zapewniał sędziom jak statuował tekst konstytucji niepodległość rozumianą jako niezależność od władzy oraz innych czynników zewnętrznych. Sędziowie wybierani przez króla mieli piastować swoje stanowiska dożywotnio, „obieralni” zaś mogli być odwoływani w trakcie urzędowania. Rolę organu dyscyplinującego sędziów pełnił trybunał najwyższy. W dalszej części tytułu zawarta została struktura i kompetencje sądów. Poczynając od sądów pokoju, przez pierwszoinstancyjne sądy (cywilne, ziemskie, zjazdowe, handlowe oraz grodzkie) przez apelacyjne trybunały aż do sądów sejmo-

³⁴ Ibidem.

³⁵ Ibidem.

³⁶ Ibidem.

³⁷ Ibidem.

wych³⁸. Wojsko zgodnie z tytułem szóstym podzielone zostało na czynne oraz milicję. Ich liczbę określać miał król³⁹.

Tytuł siódmy stanowił o dochodach i dobrach Korony, zniesieniu konfiskaty, zachowaniu w stanie niezmienionym cywilnych oraz wojskowych orderów i odznaczeń. Postanowienia Konstytucji rozwinięte być miały poprzez statuty organiczne podzielone na te, które zostaną wydane niezwłocznie po ogłoszeniu Konstytucji oraz pozostałe, które wydawane miały być w późniejszym czasie i każdorazowo wymagać miały, jednocześnie zniesione zostały prawa wcześniejsze oraz sprzeczne z wchodzącym w życie aktem⁴⁰. Miały być one zmieniane tylko za zgodą obu izb sejmu oraz króla⁴¹.

Odbierana była jako swego rodzaju dar monarchy dla narodu polskiego – nie zaś nagroda za poświęcenie i przelaną krew – jak często mówiono o Konstytucji Księstwa. W sposób dobitny prawidłowość tego rozumowania przedstawiają słowa zawarte w projekcie proklamacji do narodu polskiego wedle rozkazu Aleksandra – przytoczył go w swych *Pamiętnikach* Ogiński – „(...) Oświadczam nareszcie, że będąc zmuszony mimowolnie do chwycenia za bróń, aby bronić mych krajów, złożę ją dopiero skoro nieprzyjaciel wypędzony za nasze granice, znajdzie się zniewolonym do przyjęcia chwalebego dla mnie i mych wojsk pokoju, zaręczając Rosyi niezależność jej rządu i wolność jej handlu, mnie równie jak Wam Polacy, istnienie królestwa polskiego z rządem narodowym i konstytucyjnym”⁴². Możliwość wypełnienia terytorialnej pustki spowodowanej upadkiem Napoleona, chęć związania ziem polskich z Cesarstwem Rosyjskim to główne przesłanki wydania przez Aleksandra I Ustawy Konstytucyjnej. Nie bez znaczenia jest jej propagandowy charakter przez co trafiła na podatny grunt zarówno przeciwników Napoleona jak i polskich klas posiadających⁴³. Jej nader liberalny i postępowy charakter okazał się być bardzo silnym argumentem w prowadzonej w

³⁸ *Ustawa Konstytucyjna Królestwa Polskiego...*, op. cit.

³⁹ K. Bartoszewicz, *Utworzenie Królestwa...*, s. 220.

⁴⁰ *Ustawa Konstytucyjna Królestwa Polskiego...*, op. cit.

⁴¹ M. Mycielski, *Rząd Królestwa Polskiego wobec sejmików i zgromadzeń gminnych 1815- 1830*, Warszawa 2010, s. 23.

⁴² M. Ogiński, *Pamiętniki o Polsce i Polakach od roku 1788 aż do końca roku 1815*, t. III, Poznań 1871, s. 163.

⁴³ H. Izdebski, *Ustawa Konstytucyjna...*, op. cit., s. 185.

Europie propagandy prorosyjskiej⁴⁴. Niedługo po wejściu w życie Konstytucji w proklamacji do narodu polskiego, tymi słowy Aleksander określał korzyści płynące z zespolenia Królestwa z Rosją: „Polacy! Nowe węzły mają was połączyć z narodem szlachebnym, który przez dawne stosunki, przez waleczność godną waszej i przez wspólne imię narodów słowiańskich jest gotowym przypuścić was do braterstwa, które będzie drogą i użyteczne obu narodom”⁴⁵. Kontrowersyjnie odbierane przez społeczeństwo było uchylene się przez cara od przysięgi na konstytucję podczas koronacji, co nakazał w przyszłości czynić swoim następcom⁴⁶.

Przechodząc do oceny Konstytucji Królestwa Polskiego w okresie jej obowiązywania bez wątpienia zwrócić należy uwagę na jej teoretycznie innowacyjny charakter. Teoretycznie, ponieważ pamiętać należy, że wielu z postanowień aktu nie udało się skutecznie wcielić w życie⁴⁷. Aby dostatecznie zilustrować zdanie poprzednie należy nadmienić, że Sejmowi Królestwa ani razu nie przedłożono projektu budżetu, czego konsekwencją jest fakt, że nigdy takowego nie uchwalił⁴⁸. Jednakże śmiało można stwierdzić, że była ona efektem finalnym polskiej myśli konstytucyjnej łączącej w sobie innowacyjną wizję państwowości z mocno zakorzenionymi tradycjami ustrojowymi⁴⁹.

Kłeska powstania listopadowego dała asumpt Mikołajowi I do uznania Konstytucji Królestwa Polskiego za nieobowiązującą wprowadzając ogłoszony 25 marca 1832 r. Statut Organiczny, zamykający ustrój Królestwa Polskiego w 69 artykułach a samo Królestwo zmarginalizowane zostało jako jedna z prowincji Cesarstwa⁵⁰.

⁴⁴ H. Izdebski, *Rada administracyjna Królestwa Polskiego w latach 1815-1830*, Warszawa 1978, s. 18.

⁴⁵ M. Ogiński, *Pamiętniki o Polsce i Polakach od roku 1788 aż do końca roku 1815*, t. IV, Poznań 1873, s. 160.

⁴⁶ K. Bartoszewicz, *Utworzenie Królestwa...*, s. 229.

⁴⁷ H. Izdebski, *Ustawa Konstytucyjna Królestwa Polskiego z 1815r.*, [w:] M. Kallas (red.), *Konstytucje Polski Studia monograficzne z dziejów polskiego konstytucjonalizmu*, Warszawa 1990, s. 227.

⁴⁸ K. Bartoszewicz, *Utworzenie Królestwa...*, op. cit., s. 226.

⁴⁹ H. Izdebski, *Ustawa Konstytucyjna Królestwa Polskiego z 1815r.*, [w:] M. Kallas (red.), *Konstytucje Polski...*, op. cit., s. 228.

⁵⁰ T. Demidowicz, *Statut Organiczny z 1832 r.*, [w:] M. Kallas (red.), *Konstytucje Polski...*, op. cit., s. 294.

Bibliografia

- Ajewski K., *Stanisława Kostki Zamoyskiego życie i działalność 1775-1856*, Warszawa 2010.
- Andrusiewicz A., *Aleksander I. Wielki gracz, car Rosji – król Polski*, Kraków 2015.
- Askenazy Sz., *Rosya – Polska 1815- 1830*, Warszawa 1907.
- Bartoszewicz K., *Utworzenie Królestwa Kongresowego*, Kraków 1916.
- Demidowicz T., *Statut Organiczny z 1832 r.*, [w:] M. Kallas (red.), *Konstytucje Polski Studia monograficzne z dziejów polskiego konstytucjonalizmu*, Warszawa 1990.
- Izdebski H., *Litewskie projekty konstytucyjne*, Czasopismo Prawno-Historyczne XXIV 1972.
- Izdebski H., *Ustawa Konstytucyjna Królestwa Polskiego z 1815r.*, [w:] M. Kallas (red.), *Konstytucje Polski Studia monograficzne z dziejów polskiego konstytucjonalizmu*, Warszawa 1990.
- Izdebski H., *Rada administracyjna Królestwa Polskiego w latach 1815-1830*, Warszawa 1978.
- Kołodziejczyk T., Pomianowska M., *Ustawa Konstytucyjna Księstwa Warszawskiego z dnia 22 lipca 1807r.*, [w:] *Konstytucje w Polsce: 1791-1990*, Warszawa 1990.
- Korobowicz A., Witkowski W., *Historia ustroju i prawa polskiego (1772-1818)*, Warszawa 2012.
- Kutrzeba S., *Historia ustroju Polski w zarysie*, t. III, Kraków 1916.
- Mycielski M., *Rząd Królestwa Polskiego wobec sejmików i zgromadzeń gminnych 1815-1830*, Warszawa 2010.
- Ogiński M., *Pamiętniki o Polsce i Polakach od roku 1788 aż do końca roku 1815*, t. III, Poznań 1871.
- Ogiński M., *Pamiętniki o Polsce i Polakach od roku 1788 aż do końca roku 1815*, t. IV, Poznań 1873.
- Przygodzki J., *Rada Najwyższa Tymczasowa Księstwa Warszawskiego 1813-1815 organizacja i działalność*, Wrocław 2002.
- Sierawski N., *Pamiętnik Napoleona Sierawskiego oficera konnego pułku gwardii za czasów w. ks. Konstantego*, Lwów 1907.
- Skarbek F., *Pamiętniki*, Poznań 1878.

**Fundamenty aksjologiczne kształtujące preambułę
Konstytucji RP z dnia 2 kwietnia 1997 r. – analiza
w kontekście wybranych współczesnych
problemów polityczno-społecznych**

Wstęp

Preambuła (określana także jako „wstęp”, z łac. *praeambulum*) to wyodrębniony fragment tekstu, poprzedzający zasadniczą część aktu normatywnego. Uroczysty wstęp do aktu rangi konstytucyjnej pojawia się nader często – wspomnieć należy np. o Konstytucji Stanów Zjednoczonych, Francji czy Niemiec – wskazanie tych trzech państw podkreśla też silne zakotwiczenie preambuły w tradycji prawa konstytucyjnego, gdyż w każdym z nich uchwalono ustawę zasadniczą w różnych okolicznościach historycznych². Uroczysty wstęp choć nie ma normatywnego charakteru, wyraża jednak tożsamość konstytucyjną państwa, traktuje on bowiem o fundamentach aksjologicznych państwa, będąc tym samym ramą interpretacyjną w procesie wykładni przepisów konstytucyjnych³. Konstytucję RP z dnia 2 kwietnia 1997 r.⁴ poprzedza preambuła licząca 232 wyrazy. Jest dość obszerna, choć nadmienić należy, że Konstytucję PRL poprzedzał wstęp liczący 12 rozbudowanych zdań, przez co był on znacznie dłuższy; w przypadku Konstytucji marcowej było to 110 wyra-

¹ Rafał Świergiel, student Międzyobszarowych Indywidualnych Studiów Humanistycznych i Społecznych, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, e-mail: rafalswiergiel@gmail.com

² Wyróżnia się tzw. poszczególne generacje – Konstytucja USA zalicza się do pierwszej, razem jest najstarszą, pochodzi ona z 1787 r. Następnie wyróżniamy generację datowaną na okres międzywojenny, kolejną, po II wojnie światowej – tutaj należy wspomnieć o Konstytucji Niemiec z 1949 r. oraz Francji z 1958 r. i wreszcie ostatnią – najnowszą (dawne państwa postkomunistyczne oraz totalitarne), do której zalicza się m.in. Konstytucję RP z 1997 r., zob. L. Garlicki, *Polskie prawo konstytucyjne. Zarys wykładu*, Warszawa 2018, s. 42-43.

³ „W preambule do Konstytucji zawarta została charakterystyka drogi ustrojowej Polski, wraz z podkreśleniem doświadczeń niepodległościowych i demokratycznych” – wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 11 maja 2005 r., sygn. K 18/04, OTK ZU 5A/2005, poz. 49.

⁴ Dz.U. nr 78 poz. 483 ze zm.

zów, zaś jeśli chodzi o Konstytucję kwietniową to z *preambulum* zrezygnowano. Preambuła Konstytucji RP z 1997 r. wskazuje na szczególne wartości kształtujące państwo polskie po 1989 r. – zgrupować je można wokół kwestii ustrojowych i zarazem pamięci o przeszłości, dotyczących wyznania, praw człowieka oraz współpracy międzynarodowej. Wspomnieć też należy, że tekst wstępu jest efektem zawartego kompromisu – w toku prac pojawiło się łącznie osiem projektów preambuł, o zróżnicowanym charakterze⁵. Ostatecznie przyjęto wersję Tadeusza Mazowieckiego i Stefana Wilkanowicza. Autor w niniejszym artykule w pierwszej kolejności analizuje istotne dla tematyki artykułu aksjologiczne fundamenty kształtujące preambułę Konstytucji RP, następnie dokonuje jej omówienia w kontekście wybranych problemów polityczno-społecznych: kwestii wyznaniowych oraz współpracy międzynarodowej. W ocenie autora te dwa zagadnienia z uwagi na swój aktualny charakter wymagają analizy w oparciu o tekst wstępu do Konstytucji RP i w konsekwencji próby udzielenia odpowiedzi na pytanie – czy preambuła polskiej ustawy zasadniczej z 1997 r., a szczególnie fragmenty traktujące o kwestiach wyznaniowych oraz współpracy międzynarodowej wciąż zachowały swą aktualność?

1. Fundamenty aksjologiczne

1.1. Suwerenność i demokracja

Czasy Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej wiązały się z utratą suwerenności, rozumianej, jak wskazuje prof. Leszek Garlicki jako: „zdolność państwa do samodzielnego decydowania o wszystkich dotyczących go sprawach i samodzielnego podejmowania wszystkich dotyczących go decyzji (...)”⁶. Gdy na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych Polska przechodziła przez proces transformacji, koniecznym stało

⁵ Zob. szerzej: M. Piechowiak, *Preambuła, Nb 23-31* [w:] M. Safjan, L. Bosek (red.), *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Tom I. Komentarz art. 1-86*, Warszawa 2016, s. 127-130.

⁶ Zob. L. Garlicki, op. cit., s. 72-73. Warto także dokonać rozróżnienia między terminami „niepodległość” a „suwerenność” – pierwszy oznacza: „niezależność jednego państwa lub narodu od innych w sferze stosunków wewnętrznych i zewnętrznych (...)”, zaś drugi „niezależność podmiotu politycznego (zwykle państwa) od obcej władzy”. Reasumując zatem pojęcie „niepodległość” koncentruje się wokół odrębności danego bytu państwowego, zaś „suwerenność” to możliwość podejmowania swobodnych decyzji, zob. E. Wierzbicka (red.), *Słownik współczesnego języka polskiego. Tom I*, Warszawa 1998, s. 598 oraz E. Wierzbicka (red.), *Słownik współczesnego języka polskiego. Tom II*, Warszawa 1998, s. 370.

się przygotowanie nowej ustawy zasadniczej, odpowiadającej wyzwaniom współczesności. Prace nad nową konstytucją trwały aż osiem lat – nie udało się uchwalić jej w 200. rocznicę ustanowienia Konstytucji 3-maja, przypadającej 3 maja 1991 r.⁷ Pamiętać też należy, iż ośmioletni okres przygotowań wynikał głównie ze względów politycznych jak i też sporu o treść przyszłej ustawy zasadniczej – w latach 1989-1997 Sejm RP wybierany był czterokrotnie⁸, a ponadto w tym czasie urzędowało siedem gabinetów⁹. Do Komisji Konstytucyjnej, która powstała na mocy Ustawy konstytucyjnej z dnia 23 kwietnia 1992 r. o trybie przygotowania i uchwalenia Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej¹⁰ wpłynęło kilka projektów przyszłej ustawy zasadniczej – zaś ostatecznie do Zgromadzenia Narodowego wniesiono ich siedem. Wszystko to daje obraz niezwykle złożoności sytuacji polityczno-społecznej w Polsce doby przełomu lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych. Gdy wreszcie, 2 kwietnia 1997 r. przyjęto Konstytucję RP w tekście preambuły (już na jej początku) zasadnym było wskazanie roku 1989 jako wyznaczającego swoistą cezurę czasową. Fragment wstępu do Konstytucji brzmi: „(...) odzyskawszy w 1989 r. możliwość suwerennego i demokratycznego stanowienia o Jej losie (...)”. W dalszych rozważaniach należy zatem skupić się na istocie suwerenności i demokracji. Jedną z naczelných zasad ustrojowych Rzeczypospolitej Polskiej jest zasada demokratycznego państwa prawnego – rozumiana jest jako: „zbiór reguł będących wyznacznikiem współczesnego państwa demokratycznego”, czerpiącej inspirację z tradycji prawa niemieckiego¹¹. Jest ona rozbudowana poprzez bogate orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego – wspomnieć szczególnie należy o uchwale z dnia 10 maja 1994 r., sygn. akt W 7/94¹², w której to wskazano, że nie można domniemywać kompetencji danego organu państwa, jeśli nie wynikają *expressis verbis* z przepisu prawnego i wyroku z dnia 19 listo-

⁷ Zob. L. Garlicki, *Polskie prawo konstytucyjne. Zarys wykładu*, Warszawa 2012, s. 19.

⁸ Odpowiednio w wyborach parlamentarnych do Sejmu i Senatu w latach 1989, 1991, 1993 i 1997.

⁹ Zob. szeroko o przyjęciu Konstytucji RP, A. Dudek, *Historia polityczna Polski 1989-2012*, Kraków 2012, s. 357-364.

¹⁰ Dz.U. nr 67 poz. 336 ze zm.

¹¹ M. Wiącek, *Zasada demokratycznego państwa prawnego* [w:] M. Zubik (red.), *Konstytucja III RP w tezach orzeczniczych Trybunału Konstytucyjnego i wybranych sądów*, Warszawa 2011, s. XXIX.

¹² Uchwała Trybunału Konstytucyjnego z dnia 10 maja 1994 r., sygn. akt W 7/94, OTK ZU 1994, poz. 23.

pada 2008 r., sygn. akt Kp 2/08¹³, gdzie wskazano na zakaz retroaktywności prawa (oczywiście charakter owej retroaktywności zależy od dziedziny prawa), który z kolei wiąże się z przyzwoitą legislacją – punkt wyjścia stanowi zaufanie obywatela do państwa (z niem. *Vertrauensschutz*)¹⁴. Oczywiście pamiętać trzeba o tym, iż zasada demokratycznego państwa prawnego wyrażona jest już w artykule 2 Konstytucji. Reasumując zatem rozważania o wskazaniu w preambule, że poprzez odzyskanie w 1989 r. możliwości suwerennego i demokratycznego stanowienia o losie Rzeczypospolitej Polskiej wskazać należy, że poprzez takie sformułowanie wstępu do ustawy zasadniczej oraz regulację w art. 2 ustrojodawca suwerenność i demokrację traktuje jako fundamenty będące podstawą ustroju Rzeczypospolitej Polskiej.

1.2. Kwestie wyznaniowe a państwo

Intensywny rozwój chrześcijaństwa na ziemiach polskich rozpoczął się w momencie przyjęcia chrztu przez Mieszka I¹⁵. Tysiącletnia obecność wiary chrześcijańskiej wywarła szczególny wpływ na państwo polskie. Nadmienić należy, że bogata historia Rzeczypospolitej naznaczona jest obecnością przedstawicieli osób innej wiary jak i wyznań – nie ulega jednak wątpliwości, iż znaczenie katolicyzmu jest dla Polski szczególne. Ze względu na przyjętą konstrukcję artykułu autor w tym miejscu dokona analizy kwestii wyznaniowych i sposobu ich regulacji w konstytucjach polskich XX wieku – o aktualnych problemach związanych z tym aspektem stanowić będzie kolejny rozdział niniejszej pracy. Konstytucja marcowa¹⁶ była pierwszą ustawą zasadniczą w tradycyjnym tego słowa znaczeniu po 1918 r. – zawierała bowiem tzw. minimum konstytucyjne. Składała się z siedmiu rozdziałów, zaś w rozdziale V „Powszechne obowiązki i prawa obywatelskie” uregulowano także kwestie dotyczące wyznania – w art. 111-116 unormowano katalog spraw z tym związanych – zaznaczając w art. 114, że wyznanie rzymskokatolickie

¹³ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 19 listopada 2008 roku, sygn. akt Kp 2/08, OTK ZU 9A/2008, poz. 157.

¹⁴ L. Garlicki, *Polskie prawo konstytucyjne. Zarys wykładu*, Warszawa 2018, s. 75-77.

¹⁵ Genezę chrztu Mieszka I jak i same okoliczności mu towarzyszące przybliży w rozmowie prof. Jerzy Stelczyk. Zob. M. Maciorowski, B. Maciejewska, *Władcy Polski. Historia na nowo opowiedziana*, Warszawa 2018, s. 38-59.

¹⁶ Ustawa z dnia 17 marca 1921 r. – Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.U. nr 44 poz. 267 ze zm.).

z uwagi na swój przeważający charakter zajmuje naczelne stanowisko pośród równouprawnionych wyznań. Również należy pamiętać o *Invocatio Dei*, otwierającym ustawę zasadniczą brzmiającym: „W Imię Boga Wszechmogącego!”. W Konstytucji kwietniowej¹⁷ również zaakcentowano kwestie wyznaniowe m.in. poprzez symboliczną odpowiedzialność Prezydenta przed Bogiem i historią (art. 2 ust. 2), choć pamiętać trzeba o braku preambuły w tymże akcie normatywnym. W Konstytucji PRL z dnia 22 lipca 1952 r.¹⁸ w art. 70 zagwarantowano wolność sumienia i wyznania, jednakże należy pamiętać o tym, iż w czasach Polski Ludowej ustawa zasadnicza pełniła charakter fasadowy. W toku prac nad Konstytucją RP z 1997 r. uregulowanie stosunków między Kościołem a władzą świecką stanowiło jedno z największych wyznań – użycie w tekście preambuły sformułowania: „(...) my, Naród Polski – wszyscy obywatele Rzeczypospolitej, zarówno wierzący w Boga będącego źródłem prawdy, sprawiedliwości, dobra i piękna, jak i nie podzielający tej wiary, a te uniwersalne wartości wywodzący z innych źródeł (...)” stanowiło rozwiązanie kompromisowe – uznano bowiem Boga jako jedno ze źródeł enumeratywnie wymienionych wartości, nie zaś jako jedyne co pozwala stwierdzić, że wszystkim obywatelom, niezależnie od przekonań religijnych zapewniono równe traktowanie¹⁹.

1.3. Realizacja praw człowieka

Choć o prawach jednostki stanowiły już dokumenty średnio-wieczne – np. Wielka Karta Wolności z 1215 r., następnie osiemnastowieczna Deklaracja praw człowieka i obywatela to jednak ich intensywna ewolucja nastąpiła dopiero w wieku XX – obok takich procesów jak dekolonizacja oraz przemiany o charakterze kulturalnym, religijnym i obyczajowym²⁰. Po II wojnie światowej podjęto także szerszą dyskusję o samej istocie humanizmu – okrucieństwo wojny i bezprawie ustrojów totalitarnych implikowały powrót do koncepcji prawnonaturalnych. Kilka lat później – w 1948 r. uchwalono Powszechną Deklarację Praw Czło-

¹⁷ Ustawa Konstytucyjna z dnia 23 kwietnia 1935 r. (Dz. U. nr 30 poz. 227 ze zm.).

¹⁸ Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej uchwalona przez Sejm Ustawodawczy w dniu 22 lipca 1952 r. (Dz. U. nr 33 poz. 232 ze zm.).

¹⁹ Zob. szerzej M. Piechowiak, *Preambuła, Nb 50* [w:] M. Safjan, L. Bosek (red.), op. cit., s. 134-135.

²⁰ Por. J. Tyszkiewicz, E. Czapiewski, *Historia powszechna. Wiek XX*, Warszawa 2010, s. 25-27.

wieka stanowiącą filar uniwersalnego systemu ochrony praw człowieka, a więc zbioru wartości oraz norm prawnych o globalnym charakterze²¹. *Idea fix* jej twórców było przygotowanie dokumentu wyznaczającego uniwersalne ramy ochrony praw człowieka, odnoszące się do ponadnarodowej wspólnoty, nie zaś tylko do jednego narodu²². Tak też się stało, choć takie założenie ma dwie pewne słabości. Pierwszą z nich jest fakt, iż stworzenie takiego trwałego ogólnościowego systemu wiąże się z potrzebą zawierania licznych, a co więcej trudnych kompromisów, co w konsekwencji wydłuża proces prowadzonych negocjacji. Drugą słabość to z kolei nierzadka nieskuteczność działania mechanizmów chroniących jednostkę w państwach autorytarnych i totalitarnych.

Dwa lata później, dnia 4 listopada 1950 r. w Rzymie przyjęto Konwencję o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności (zwaną także Europejską Konwencją Praw Człowieka – EKPCz)²³. Ta umowa międzynarodowa wyznacza obowiązki w zakresie ochrony praw człowieka państwom sygnatariuszom. Preambuła Konwencji wskazuje na uchwalenie Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka w 1948 r., co pozwala wysunąć wniosek, iż EKPCz stanowi jej swoistą kontynuację, będącą zarazem rozszerzeniem myśli twórców dokumentu ONZ. Wyraża się to bowiem w idei regionalizmu ochrony praw człowieka, traktowanej jako rozwinięcie a zarazem uzupełnienie systemu uniwersalnego²⁴. Aksjologicznym fundamentem Deklaracji oraz Konwencji są wartości koncentrujące się wokół trzech zasad:

- współpracy państw;
- demokracji;
- rządów prawa.

Analizując aspekt dotyczący współpracy państw wskazać należy, że rozumie się przez to m.in. osiągnięcie jedności przez tworzenie wspólnych standardów w zakresie ochrony praw człowieka²⁵, połączonej ze ścisłą korelacją regionalnego i uniwersalnego systemu chroniącego jednostkę. Demokracja wyraża się zaś w pluralizmie, a co ważne – jedno-

²¹ Zob. W. Brzozowski, A. Krzywoń, M. Wiącek, *Prawa człowieka*, Warszawa 2018, s. 98-99.

²² *Ibidem*, s. 99.

²³ Dokument przyjęto dnia 4 listopada 1950 r., a wszedł on w życie po wymaganej ratyfikacji dnia 3 września 1953 r.

²⁴ Zob. B. Gronowska i in., *Prawa Człowieka i ich ochrona*, Toruń 2010, s. 78-79.

²⁵ Zob. W. Brzozowski, A. Krzywoń, M. Wiącek, *op. cit.*, s. 74.

ceśnie równym traktowaniu w skali mikro (miejsce człowieka w społeczeństwie) i makro (państwa i ich status na arenie międzynarodowej). Wreszcie ostatni aspekt dotyczący rządów prawa koncentruje się przede wszystkim na możliwości sytuacji ograniczenia praw jednostki. Jest ona możliwa, jednakże musi być to uregulowane w prawodawstwie krajowym – przykładem jest art. 31 ust. 3 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej, gdzie poprzez enumeratywne wyliczenie wskazano katalog dopuszczalnych ograniczeń w zakresie korzystania z konstytucyjnych wolności i praw²⁶. Nie ulega zatem wątpliwości, że myśl płynąca z Deklaracji jak i Konwencji jest zbieżną z treścią preambuły Konstytucji RP. Wydaje się zatem zasadne stwierdzenie, iż zamiarem polskiego ustrojodawcy było przez uchwalenie ustawy zasadniczej podkreślenie z jednej strony szczególnej rangi obu dokumentów (recepja ich rozwiązań), a zarazem zaakceptowanie aksjologicznych fundamentów praw człowieka. Nadto należy pamiętać, w wymiarze Europy Środkowo-Wschodniej o typowej cesze konstytucji państw bloku postkomunistycznego jaką jest szczególne uwzględnienie wolności, praw i obowiązków człowieka. Wynika to przede wszystkim z zaszłości historycznych drugiej połowy XX wieku – zależności politycznej i gospodarczej od ZSRR.

1.4. Współpraca międzynarodowa

Europa od dawna stanowi arenę starcia dwóch nurtów – zachodnioeuropejskiego i wschodniego. Pierwszy z nich utożsamiany jest zazwyczaj z państwami Europy Zachodniej o wysokim poziomie rozwoju gospodarczego i społecznego, drugi zaś koncentruje się wokół Rosji²⁷. Choć nieustanna ewolucja dziejów ludzkości doprowadziła do kluczowych przeobrażeń na całym świecie, to nie ulega jednak wątpliwości, iż ten dychotomiczny podział pozostaje w pewien sposób aktualny. Należy jednak uwzględnić fakt, że w wymiarze globalnym Europa i Rosja utraciły swój prym społeczno-ekonomiczny na rzecz nowych potęg gospodarczych. Nie oznacza to, iż rozróżnienie na nurt zachodnioeuropejski oraz wschodni całkowicie wygasło – w dzisiejszych czasach uosabia go Unia

²⁶ B. Banaszak, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Warszawa 2012, s. 219-220.

²⁷ Procesy integracyjne i dezintegracyjne opisuje bułgarski politolog Iwan Krastew. Wskazuje on na niepokojący trend w Europie – upadek ZSRR przyniósł Europejczykom utratę sensu bycia zjednoczonymi – w wymiarze geopolitycznym zabrakło bowiem antagonistycznego bloku, zob. I. Krastew, *Co po Europie?* Warszawa 2018, s. 5-11.

Europejska oraz Federacja Rosyjska powstała na gruzach Związku Radzieckiego. Przytoczenie tego historyczno-politycznego kontekstu ma znaczenie dla dalszych rozważań o fundamentach aksjologicznych kształtujących preambułę Konstytucji RP. W jej tekście zawarto problematykę współpracy międzynarodowej, poprzez zaakcentowanie świadomości potrzeby współpracy ze wszystkimi krajami dla dobra Rodziny Ludzkiej. Pojęcie to oznacza ludzkość rozumianą jako zbiorowość globalną, niezależnie od istniejących różnic²⁸. Termin pojawia się także w Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka – a dokładniej, w jej preambule: „Zważywszy, że uznanie przyrodzonej godności oraz równych i niezbywalnych praw wszystkich członków rodziny ludzkiej jest podstawą wolności, sprawiedliwości i pokoju na świecie (...)”. W tekście preambuły Konstytucji RP (analizowanym fragmencie) także dostrzec można, iż ustrojodawca popiera współpracę ze wszystkimi krajami dla określonego celu jakim jest Rodzina Ludzka. Potrzeba integracji i zacieśniania relacji jest zaś warunkiem *sine qua non* każdego państwa na arenie międzynarodowej – jak wskazuje B. Banaszak: „[jest to (przyp. R.Ś.)] (...) świadomość potrzeby współpracy (...) oznaczającą zasadę przychylności międzynarodowej w procesie wykładni norm konstytucyjnych i obowiązującego ustawodawstwa”²⁹. Reasumując zatem, w tekście preambuły nie wyznaczono w kontekście integracji międzynarodowej dwóch celów polskiej dyplomacji lat 90. XX wieku – wstąpienia do NATO i UE, nie przeszkodziło to jednak w procesie akcesji do obu organizacji zakończonych sukcesem odpowiednio w 1999 i 2004 r. Co więcej, stwierdzić należy, że ustrojodawca wolał nadać preambule bardziej ogólny i uniwersalny charakter – tak jak ma to miejsce w przypadku Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka. Działalność dla dobra Rodziny Ludzkiej może być zaś z pewnością rozwijana przez członkostwo w organizacjach międzynarodowych, stawiających na godność oraz bezpieczeństwo jednostki i wspólnoty.

²⁸ Zob. szerzej M. Piechowiak, *Preambuła, Nb 75-80* [w:] M. Safjan, L. Bosek (red.), op. cit., s. 142-143.

²⁹ B. Banaszak, op. cit., s. 6.

2. Aktualność preambuły Konstytucji RP w świetle wybranych współczesnych problemów polityczno-społecznych

2.1. Kwestie wyznaniowe

Ustrojodawca nie przesądza w tekście preambuły o źródle prawdy, sprawiedliwości, dobra i piękna – wskazuje na czynnik boski (rola Boga) jak i też szeroko określone „inne źródła”. Tym samym, jak już wcześniej zostało to wyjaśnione, twórcy ustawy zasadniczej przyjęli kompromisowy model preambuły – zbilansowany, niefaworyzujący wierzących bądź osób nieuznających Boga. Przyjęcie takiego założenia w latach 90. XX wieku było uzasadnione względami politycznymi oraz społecznymi. W obliczu kolejnych przemian o charakterze społeczno-religijnym mających miejsce w Polsce i Europie należy dokonać oceny aktualności fragmentu preambuły Konstytucji RP. W tym celu zasadnym jest pochylenie się nad badaniami opinii społecznej z lat 1997-2018 koncentrujących się wokół dwóch kwestii:

- liczby osób deklarujących przynależność do wiodących wspólnot wyznaniowych działających na terenie Rzeczypospolitej Polskiej;
- stosunku Polaków do wiary jak i jej znaczenia w codziennym życiu.

W pierwszej kolejności należy ustalić liczbę wiernych, którzy przynależą do wybranych wspólnot wyznaniowych – analizując przekrojowo wyniki badań zacząć należy od raportu *Małego Rocznika Statystycznego z 2001 r.* – pod koniec 1999 r. liczba ochrzczonych w Kościele Rzymskokatolickim wyniosła 34 603 318, przynależność do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego deklarowało 561 400 wiernych, zaś do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego 87 300 osób. Z większych wspólnot wyznaniowych uwzględnić także należy świadków Jehowy (zwanych głosicielami), których było wówczas 123 052. Liczba ludności w Polsce według stanu na dzień 30 czerwca 1999 r. wyniosła ok. 38 654 000 osób³⁰. Suma wyznawców wskazanych powyżej wspólnot wyznaniowych wyniosła 35 375 070 co stanowi 91,51% ogółu mieszkańców Rzeczypospolitej³¹. Kilkanaście lat później, w 2011 r. przeprowa-

³⁰ Zob. *Mały Rocznik Statystyczny z 2001 roku*, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/roczniki-statystyczne/roczniki-statystyczne/maly-rocznik-statystyczny-2000-r-,1,1.html?contrast=default> [09.08.2019].

³¹ Oczywiście pamiętać należy, że w artykule uwzględniono tylko najliczniejsze związki wyznaniowe, gdyż sam *Mały Rocznik Statystyczny z 2001 r.* wymienia aż 24 Kościoły i związki wyznaniowe działające na terenie Rzeczypospolitej Polskiej.

dzono Narodowy Spis Powszechny – odbył się on od dnia 1 kwietnia 2011 r. do dnia 30 czerwca 2011 r., według stanu na 31 marca 2011 r., godz. 24³². Siedem lat po przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej i czternaście lat po uchwaleniu Konstytucji RP przynależność do Kościoła Rzymskokatolickiego zadeklarowało 33 728 734 osób, liczba wiernych Kościoła Prawosławnego wyniosła 156 284, świadków Jehowy było 137 308, zaś Kościół Ewangelicko Augsburski liczył 70 766 wiernych – na pytanie o przynależność do wspólnoty wyznaniowej odpowiedziało 35 151 372 badanych³³. Warto jednak dodać – aż 929 420 uznało, iż nie należy do żadnego wyznania. Odsetek procentowy wiernych, deklarujących przynależność do wymienionych wspólnot wyniósł 96,98% w stosunku do ogółu udzielającego odpowiedzi na to pytanie³⁴. Wreszcie, w 2018 r. Główny Urząd Statystyczny przeprowadził „Badania Spójności Społecznej” – próba wyniosła przeszło 13 tys. osób; również wtedy spytano o przynależność do wyznania religijnego. Zdecydowana większość zadeklarowała się jako wierni Kościoła Rzymskokatolickiego – 92,8% badanych, 0,7% badanych oznajmiła, iż są wiernymi Kościoła Prawosławnego. Z kolei 0,2% i 0,3% respondentów stanowiła liczba osób należących do Kościoła protestanckiego i głosicieli świadków Jehowy – łącznie zatem 94% badanych zadeklarowało się jako wierni wyżej wymienionych wspólnot³⁵. Analizując wyniki badań z 1999, 2011 i 2018 r. można wysunąć pewne wnioski. Po pierwsze, przeszło 90% mieszkańców Rzeczypospolitej Polskiej przynależy do określonej wspólnoty wyznaniowej, przy czym przeważającą większość stanowią wierni Kościoła Rzymskokatolickiego. Po drugie, choć Polska jest państwem niemalże jednolitym pod względem religijnym (a także etnicznym) to nie można zapominać o mniejszości tworzonej przez liczne związki – art. 25 ust. 1 Konstytucji RP przyznaje równouprawnienie kościołom i innym związkom wyznaniowym – o zasadzie tej orzekł Trybunał Konstytucyjny w wyroku z 2 kwietnia 2003 r.: „(...) oznacza, że wszystkie kościoły i związ-

³² Ustawa z dnia 4 marca 2010 r. o narodowym spisie powszechnym ludności i mieszkań w 2011 r. (Dz.U. nr 47 poz. 277).

³³ Należy uwzględnić, że 2 733 843 respondentów odmówiło udzielenia odpowiedzi.

³⁴ Zob. *Struktura narodowo-etniczna, językowa i wyznaniowa ludności Polski – NSP 2011*, <https://stat.gov.pl/spisy-powszechne/nsp-2011/nsp-2011-wyniki/struktura-narodowo-etniczna-jezykowa-i-wyznaniowa-ludnosc-polski-nsp-2011,22,1.html> [09.08.2019].

³⁵ Zob. *Życie religijne w Polsce. Wyniki badania spójności społecznej 2018*, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/inne-opracowania/wyznania-religijne/zycie-religijne-w-polsce-wyniki-badania-spojnosci-spoecznej-2018,8,1.html> [10.08.2019].

ki wyznaniowe posiadające wspólną cechę istotną powinny być traktowane równo. Jednocześnie zasada ta zakłada odmienne traktowanie kościołów i związków wyznaniowych, które nie posiadają wspólnej cechy istotnej z punktu widzenia danej regulacji (...)”³⁶.

Druga kwestia koncentruje się wokół stosunku Polaków do wiary jak i jej znaczenia w codziennym życiu. Również i w tym względzie należy dokonać oceny przekrojowych badań społeczeństwa. W 1997 r., aż 95% Polaków przyznało, że jest ludźmi wierzącymi (14% respondentów uznała się za głęboko wierzących, zaś 81% za wierzących). Kolejne 4% badanych uznało się za raczej niewierzących, zaś tylko 1% Polaków stwierdziło, iż są całkowicie niewierzącymi. Z kolei nieco ponad połowa – dokładnie 51% udzieliła twierdzącej odpowiedzi na pytanie o udział w praktykach religijnych mających miejsce raz w tygodniu³⁷. Osiem lat później, w 2005 r. spytano Polaków o wartości i normy jakimi kierują się w swoim codziennym życiu. Tym razem 83% badanych określiło się jako osoby wierzące, 13% przyznało, iż są ludźmi głębokiej wiary (zatem łącznie 96% respondentów uznało się za wierzących). Odsetek niewierzących wyniósł 4% – odpowiednio 3% jako raczej niewierzący i 1% całkowicie niewierzący. Ponownie 51% osób udzieliło pozytywnej odpowiedzi na pytanie o udział w praktykach religijnych odbywających się raz w tygodniu³⁸. Warto też dodać, iż respondentom zadano pytanie o osoby oraz czynniki jakie ukształtowały system poglądów na świat i życie – według 81% respondentów własne przemyślenia miały na to największy wpływ; na drugim miejscu znalazła się postać papieża – 80% badanych uznało, że wpłynął on na ich światopogląd. W 2012 r. Polaków ponownie spytano o stosunek do wiary – 94% osób uznało się za wierzących (85% za wierzących, zaś 9% za ludzi głębokiej wiary). Odsetek osób bez wiary wyniósł odpowiednio 3% oraz 3% – dla raczej i całkowicie niewierzących. Nieco mniej (w porównaniu do badań z 2005 i 1997 r.), gdyż 48% badanych udzieliło pozytywnej odpowiedzi na pytanie dotyczące udziału w praktykach religijnych odbywających się raz w tygodniu. W badaniu z 2012 r. uwzględniono nadto analizę nt. częstotliwości modlenia się

³⁶ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 2 kwietnia 2003 roku, sygn. akt K 13/02, OTK ZU 4A/2003, poz. 28.

³⁷ Komunikat z badań Centrum Badania Opinii Społecznej *Wiara Polaków*, BS/65/65/97, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/1997/K_065_97.PDF, [09.08.2019].

³⁸ Komunikat z badań Centrum Badania Opinii Społecznej *Wartości i normy w życiu Polaków*, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2005/K_133_05.PDF, [09.08.2019].

– zauważano tendencję spadkową jeśli chodzi o codzienną modlitwę: w 1998 r. 56% badanych modliło się codziennie, w 2005 r. także 56%, zaś w 2009 r. 42%, a finalnie, w 2012 r. już tylko 38%. Dostrzeżono jednak niewielką tendencję wzrostową w przypadku modlitwy mającej miejsce kilka razy w tygodniu: odpowiednio w 1998 r. 14% badanych opowiedziało się za tą opcją, zaś w 2012 r. 17% respondentów³⁹. Najnowsze badania z 2018 r. potwierdzają raczej stałość poglądów religijnych Polaków – 84% badanych uznało się za wierzących (8% za ludzi głębokiej wiary). Odsetek niewierzących wyniósł zaś 8%⁴⁰. Analizując holistycznie badania prowadzone w tym zakresie można w pierwszej kolejności wysunąć wniosek, iż Polacy w zdecydowanej większości deklarują się jako wierzący, istnieje jednak niewielka mniejszość osób niewierzących. Po drugie, proporcje między pierwszą a drugą grupą pozostają od wielu lat na podobnym poziomie ze względnie niewielkimi odchyłami na przestrzeni badanego przedziału czasowego. Szczególnie interesująca jest liczba wiernych głęboko wierzących, gdyż zauważalna jest tendencja spadkowa w okresie 1997-2018. Wreszcie należy zestawić wyniki badań na temat liczby osób deklarujących przynależność do wiodących wspólnot wyznaniowych działających na terenie Rzeczypospolitej Polskiej oraz stosunku Polaków do wiary jak i jej znaczenia w codziennym życiu z problemem aktualności preambuły Konstytucji RP – w szczególności fragmentów: „(...) my, Naród Polski – wszyscy obywatele Rzeczypospolitej, zarówno wierzący w Boga będącego źródłem prawdy, sprawiedliwości, dobra i piękna, jak i nie podzielający tej wiary, a te uniwersalne wartości wywodzący z innych źródeł (...)” oraz „(...) w poczuciu odpowiedzialności przed Bogiem lub przed własnym sumieniem, ustanawiamy Konstytucję Rzeczypospolitej Polskiej (...)”. Nie ulega wątpliwości, iż tekst wstępu do ustawy zasadniczej nie stracił na swym znaczeniu, gdyż na przestrzeni analizowanych lat polskie społeczeństwo nie zmieniło się diametralnie w tymże aspekcie – zauważalna jest bowiem stałość poglądów religijnych jak i ich intensywność. Ustrojodawca, mimo zdecydo-

³⁹ Komunikat z badań Centrum Badania Opinii Społecznej *Zmiany w zakresie wiary i religijności Polaków po śmierci Jana Pawła II*, BS/49/2012, https://www.cbos.pl/SPI-SKOM.POL/2012/K_049_12.PDF [09.08.2019].

⁴⁰ Komunikat z badań Centrum Badania Opinii Społecznej *Religijność Polaków i ocena sytuacji Kościoła katolickiego*, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2018/K_147_18.PDF [09.08.2019].

wanej większości wierzących nad niewierzącymi nie faworyzuje żadnej z grup – ich status w preambule jest równoważny względem siebie.

2.2. Współpraca międzynarodowa

W 2019 r. minęła dwudziesta rocznica przystąpienia Rzeczypospolitej Polskiej wraz z Czechami i Węgrami do Paktu Północnoatlantyckiego NATO oraz piętnasta, jeśli chodzi o akcesję Polski do Unii Europejskiej – dnia 1 maja 2004 r. włączono w tę strukturę dziesięć państw⁴¹.

W marcu 2001 r. Centrum Badań Opinii Społecznej przeprowadziło sondaż zadając grupie 1050 Polaków pytanie o poparcie (lub też jego brak) dla członkostwa Polski w NATO. Większość, gdyż 63% respondentów udzieliło twierdzącej odpowiedzi (poparcie wyraziło 31% badanych, zaś zdecydowaną aprobatę 32% uczestników badania). Negatywnej odpowiedzi udzieliło 10% Polaków, obojętny stosunek wyraziło 21% osób⁴². Osiemnaście lat później, w 2019 r. przeprowadzono podobne badanie – zauważano w nim pewną tendencję – od czasu aneksji Krymu dokonanej przez Federację Rosyjską dostrzeżono wzrost poparcia Polaków dla obecności Rzeczypospolitej Polskiej w Sojuszu: po pierwsze nastąpił wzrost odsetka respondentów szczególnie wyrażających aprobatę, po drugie, w porównaniu z 2001 r. stosunek popierających wyniósł odpowiednio 63% do 80%, po trzecie, zmniejszyła się grupa przeciwna – w lutym 2019 r. stanowiła ona zaledwie 1,5% wszystkich uczestników badania⁴³. Polacy w ostatnich latach cenią sobie poczucie bezpieczeństwa, zauważalna jest także poprawa kondycji Sił Zbrojnych RP – według corocznego rankingu *Global Firepower* zajmują one w 2019 r. 24. pozycję⁴⁴.

Proces akcesji do Unii Europejskiej trwał znacznie dłużej i wiązał się z większymi wyzwaniem – najpoważniejszym z nich, z punktu widzenia prawa konstytucyjnego było dostosowanie przepisów Konstytucji

⁴¹ Cypr, Czechy, Estonia, Litwa, Łotwa, Malta, Polska, Słowacja, Słowenia i Węgry.

⁴² Co ciekawe, 6% respondentów nie udzieliło jednoznacznej odpowiedzi, zob. Komunikat z badań Centrum Badań Opinii Społecznej *Polacy o przynależności do NATO*, BS/34/2001, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2001/K_034_01.PDF [10.08.2019].

⁴³ Zob. Komunikat z badań Centrum Badań Opinii Społecznej *20 lat członkostwa Polski w NATO*, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2019/K_031_19.PDF [10.08.2019].

⁴⁴ Zob. *2019 Military Strength Ranking*, <https://www.globalfirepower.com/countries-listing.asp> [10.08.2019].

w tym zakresie⁴⁵. Przypomnieć należy, iż preambuła nie ma normatywnego charakteru toteż nie może być podstawą rozstrzygnięć – stanowi jedynie w tym zakresie wskazówkę interpretacyjną, gdyż z uwagi na złożoność relacji prawa krajowego względem unijnego szersze rozwinięcie musiało nastąpić w przepisach ustawy zasadniczej – w rozdziale III „Źródła prawa”. Artykuł 90 ust. 1 stanowi o możliwości przekazania kompetencji organów władzy państwowej w niektórych sprawach przez Rzeczpospolitą Polską na podstawie umowy międzynarodowej organizacji międzynarodowej lub organowi międzynarodowemu. Trybunał Konstytucyjny w wyroku z dnia 11 maja 2005 r. podkreślił istotę ustawy zasadniczej: „Z racji wynikającej z art. 8 ust. 1 Konstytucji nadrzędności mocy prawnej korzysta ona na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej z pierwszeństwa obowiązywania i stosowania”⁴⁶. Kontynuując rozważania w zakresie aktualności preambuły a współpracy międzynarodowej ponownie należy pochylić się nad fragmentem: „świadomi potrzeby współpracy ze wszystkimi krajami dla dobra Rodziny Ludzkiej”. Polski sąd konstytucyjny wskazał na jego względnie dużą rolę przy ocenie zgodności umów międzynarodowych z zasadą określoności przepisów prawnych⁴⁷. Zauważalna jest zatem tendencja traktowania preambuły jako swoistej ramy interpretacyjnej, podbudowanej fundamentami aksjologicznymi – na potwierdzenie tego służyć może fragment orzeczenia Trybunału Konstytucyjnego w sprawie konstytucyjności niektórych przepisów Ustawy z dnia 14 marca 2003 r. o referendum ogólnokrajowym: „Trybunał Konstytucyjny stwierdza, że wykładnia obowiązującego ustawodawstwa powinna uwzględniać konstytucyjną zasadę przychylności procesowi integracji europejskiej i współpracy między państwami (por. Preambuła oraz art. 9 Konstytucji). Konstytucyjnie poprawne i preferowane jest takie interpretowanie prawa, które służy realizacji wskazanej zasady konstytucyjnej”⁴⁸. Wreszcie, warto odwołać się społecznej oceny członkostwa RP w UE – w okresie od października 2014 r.

⁴⁵ L. Garlicki, op. cit., s. 481.

⁴⁶ Zob. wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 11 maja 2005 r., sygn. akt K 18/04, OTK ZU 5A/2005, poz. 49.

⁴⁷ Zob. wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 21 września 2011 r., sygn. akt SK 6/10, OTK ZU 7A/2011, poz. 73 oraz M Piechowiak, *Preambuła, Nb 80* [w:] M. Safjan, L. Bosek (red.), op. cit., s. 143.

⁴⁸ Zob. wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 27 maja 2003 r., sygn. akt K 11/03, OTK ZU 5A/2003, poz. 43.

do czerwca 2018 r. odsetek zwolenników wynosił odpowiednio między 81% a 88%, natomiast przeciwników między 7% a 13%⁴⁹. Jednoznacznie zatem stwierdzić należy, że Polacy w zdecydowanej większości popierają obecność Polski w strukturach unijnych.

Podsumowanie

Ustawa zasadnicza powinna odzwierciedlać rzeczywiste nastroje społeczne – będąc w ten oto sposób piastunką szczególnie ważnych fundamentów aksjologicznych dla danego społeczeństwa jak i państwa. Wiązą się z tym jednak pewne trudności, z którymi uporać musi się ustrojodawca w procesie przygotowywania konstytucji – winien on tak sformułować przepisy by zachowywały one swą aktualność – ich rozwinięcie następuje dopiero w procesie wykładni. Preambuła będąca ramą interpretacyjną jest zbiorem wartości akceptowanych przez społeczeństwo, przez co musi pozostawać w ścisłej relacji z treścią przepisów ustawy zasadniczej. Nie ulega zatem wątpliwości, iż mimo upływu dwóch dekad od uchwalenia Konstytucji RP w kwietniu 1997 r. jej wstęp zachował swą aktualność – zarówno w kontekście kwestii wyznaniowych i współpracy międzynarodowej.

Bibliografia

Akty prawne:

- Powszechna Deklaracja Praw Człowieka przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne ONZ rezolucją 217/III A w dn. 10 grudnia 1948 r. w Paryżu [Resolution adopted by the General Assembly 217 (III), UN A/RES/3/217].
- Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności podpisana dn. 4 listopada 1950 r. w Rzymie (Details of Treaty No. 005).
- Ustawa z dn. 17 marca 1921 r. – Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.U. nr 44 poz. 267 ze zm.).
- Ustawa Konstytucyjna z dn. 23 kwietnia 1935 r. (Dz.U. nr 30 poz. 227 ze zm.).
- Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej uchwalona przez Sejm Ustawodawczy w dn. 22 lipca 1952 r. (Dz.U. nr 33 poz. 232 ze zm.).
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 2 kwietnia 1997 r. (Dz.U. nr 78 poz. 483 ze zm.).
- Ustawa konstytucyjna z dn. 23 kwietnia 1992 r. o trybie przygotowania i uchwalenia Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.U. nr 67 poz. 336 ze zm.).
- Ustawa z dn. 4 marca 2010 r. o narodowym spisie powszechnym ludności i mieszkań w 2011 r. (Dz.U. nr 47 poz. 277).

⁴⁹ Zob. Komunikat z badań Centrum Badania Opinii Społecznej *Polska w Unii Europejskiej*, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2018/K_166_18.PDF [10.08.2019].

Orzecnictwo:

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 2 kwietnia 2003 r., sygn. akt K 13/02.
Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 27 maja 2003 r., sygn. akt K 11/03.
Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 11 maja 2005 r., sygn. K 18/04.
Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 19 listopada 2008 r., sygn. akt Kp 2/08.
Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 21 września 2011 r., sygn. akt SK 6/10.
Uchwała Trybunału Konstytucyjnego z dnia 10 maja 1994 r., sygn. akt W 7/94.

Pozycje zwarte:

Banaszak B., *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Warszawa 2012.
Brzozowski W., Krzywoń A., Wiącek M., *Prawa człowieka*, Warszawa 2018.
Dudek A., *Historia polityczna Polski 1989-2012*, Kraków 2012.
Garlicki L., *Polskie prawo konstytucyjne. Zarys wykładu*, Warszawa 2018.
Garlicki L., *Polskie prawo konstytucyjne. Zarys wykładu*, Warszawa 2012.
Gronowska B. i in., *Prawa Człowieka i ich ochrona*, Toruń 2010.
Krastew I. *Co po Europie?* Warszawa 2018.
Maciorowski M., Maciejewska B., *Władcy Polski. Historia na nowo opowiedziana*, Warszawa 2018.
Piechowiak M., *Preambula [w:] M. Safjan, L. Bosek (red.), Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Tom I. Komentarz art. 1-86*, Warszawa 2016.
Tyszkiewicz J., Czapiewski E., *Historia powszechna. Wiek XX*, Warszawa 2010.
Wiącek M., *Zasada demokratycznego państwa prawnego [w:] M. Zubik (red.), Konstytucja III RP w tezach orzeczniczych Trybunału Konstytucyjnego i wybranych sądów*, Warszawa 2011.
Wierzbicka E. (red.), *Słownik współczesnego języka polskiego. Tom I*, Warszawa 1998.
Wierzbicka E. (red.), *Słownik współczesnego języka polskiego. Tom II*, Warszawa 1998.

Pozycje internetowe:

2019 Military Strength Ranking, <https://www.globalfirepower.com/countries-listing.asp>.
Komunikat z badań Centrum Badania Opinii Społecznej *20 lat członkostwa Polski w NATO*, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2019/K_031_19.PDF.
Komunikat z badań Centrum Badania Opinii Społecznej *Polacy o przynależności do NATO*, BS/34/2001, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2001/K_034_01.PDF.
Komunikat z badań Centrum Badania Opinii Społecznej *Polska w Unii Europejskiej*, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2018/K_166_18.PDF.
Komunikat z badań Centrum Badania Opinii Społecznej *Religijność Polaków i ocena sytuacji Kościoła katolickiego*, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2018/K_147_18.PDF.
Komunikat z badań Centrum Badania Opinii Społecznej *Wartości i normy w życiu Polaków*, BS/133/2005, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2005/K_133_05.PDF.
Komunikat z badań Centrum Badania Opinii Społecznej *Wiara Polaków*, BS/65/65/97, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/1997/K_065_97.PDF.

- Komunikat z badań Centrum Badania Opinii Społecznej *Zmiany w zakresie wiary i religijności Polaków po śmierci Jana Pawła II*, BS/49/2012, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2012/K_049_12.PDF.
- Mały Rocznik Statystyczny z 2001 roku*, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/roczniki-statystyczne/roczniki-statystyczne/maly-rocznik-statystyczny-2000-r-,1,1.html?contrast=default>.
- Struktura narodowo-etniczna, językowa i wyznaniowa ludności Polski – NSP 2011*, <https://stat.gov.pl/spisy-powszechne/nsp-2011/nsp-2011-wyniki/struktura-narodowo-etniczna-jezykowa-i-wyznaniowa-ludnosci-polski-nsp-2011,22,1.html>.
- Życie religijne w Polsce. Wyniki badania spójności społecznej 2018*, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/inne-opracowania/wyznania-religijne/zycie-religijne-w-polsce-wyniki-badania-spojnosci-spolecznej-2018,8,1.html>.

SEKCJA II.

**SPOŁECZNOŚĆ MIĘDZYNARODOWA
W UJĘCIU SPOŁECZNO-
HUMANISTYCZNYM**

Witold Górny¹

Olympic Games – the history, the present and the future. About Olympic law as the evolution tool of the biggest sport event in the world

Introduction

Sport is a social phenomenon of the particular importance today. Multidimensional nature of sport is connected with the evolution of its character from spontaneously played games and activities to a dynamically growing sector of the economy. The analysis of its phenomenon is carried out from the perspective of many, sometimes very distant from each other, scientific disciplines². In the manner described, sport has temporarily become the subject of interest not only for the sciences on physical education (as a medical science and health science discipline), but also, among others, engineer and technical, human or social sciences³.

The subject matter of a broader scientific reflection devoted to contemporary sport is not only the *in genere* study of the nature of this phenomenon, yet in particular an in-depth analysis of various dimensions of its specific aspects. One of the most interesting issues in this context is sport events. On the one hand, being the site for athletic contests, and on the other, being an area of interest for the fans, and therefore mass media. Within such meaning of sport events, one of the most significant are the Olympic Games whose characteristics (among others,

¹ Witold Górny, PhD student, Department of Administrative Law of the Jagiellonian University / mgr Witold Górny, doktorant, Katedra Prawa Administracyjnego Uniwersytetu Jagiellońskiego, e-mail: witold.gorny@interia.pl

² See: A. Sznajder, *Marketing sportu*, Warszawa 2012, p. 9 and next.

³ See: The Regulation of the Minister of Science and Higher Education dated 20th September 2018 on the fields of science and scientific disciplines and artistic disciplines (Journal of Laws 2018 Item 1818).

the history, axiology, organization, legal and economic conditions) are the subject of numerous scientific studies⁴.

The subject of considerations undertaken in this thesis is the characteristic of the Olympic Games as a large sport event whose modern organizational dimension requires broad legal regulation constituting a collective concept of the Olympic law. Such a reflection, based on the historical, doctrinal and normative analysis, as well as the case study method, shall successively include: an outline of the history of the Olympic Games as an ancient heritage impacting modern form of the Olympic Games; the description of the Olympism modern idea development as field of organizational and normative development of the Olympic movement; as well as the illustration of the Olympic law as the area of sport legislation specialized in legal regulation of the Olympic movement, including, in particular, the organization of Summer and Winter Olympic Games.

Ancient Olympic Games

By no means can scientific considerations on the issues related to the organization of modern Olympic Games be conducted without prior reference to the ancient origins of this event, shedding light on its contemporary aspect. The course of the Olympic Games – both Summer and Winter – in terms of symbolism and terminology significantly benefits from the archetype which had taken place over two and a half thousand years ago in ancient Greek Olympia.

The beginnings of sport competitions held in that city, and hence the beginnings of ancient Olympism are connected with the religious cult of the ancient Greek god, Zeus, focused around sacred olive grove named *Altis* (in a later period also around the temple with one of the wonders of the ancient world – golden statue of Zeus by Phidias⁵). As early as in the 10th century BC “a sacral circle was separated from the Olympic plain (...) and was surrounded with a wooden palisade fortified with a fence. The circle was rather small, 200 meters long and 175 meters wide, in total no more than 3.5 hectares and the name was modest,

⁴ See: D. Mańkowski, *Igrzyska olimpijskie jako instytucja społeczna*, „Zeszyty Naukowe KUL” 60/2018, p. 353 and next.; M. Rotkiewicz, *Światło Olimpii*, Warszawa 2011, p. 270 and next.

⁵ See: B. Bravo, E. Wipszycka, *Historia starożytnych Greków*, vol. 1, Warszawa 1988, pp. 160-162.

derived from archaic Greek, in which *alsos* simply meant grove. (...) Annual agons – organized by the town of Pisa which was established in an immediate proximity of *Altis* had taken place by that grove”⁶. At the beginning, the Olympic agons were just one of many competitions of that kind organized at the territory of the whole ancient Greece. Over time, growing scale of the event and spreading cult of Olympic Zeus eventually contributed to the growth of the prestige of the games in Olympia and made them the most important religious and sport event of those times. This is evidenced by the fact that the date of carrying out the games in Olympia was used by ancient Greeks as a tool for calculating the passage of time – “four-year period between one and another Olympic agon started to be called the Olympic Games; first, second, third and fourth year of another Olympic Game. (...) Single Olympic Games were referred to by the Ancients as *the Olimpionicest*, that is the winner”⁷. For the first time the name of the winner (which was Coroebus of Elis) was recorded in such a way in 776 BC and the ancient Olympic Games are considered to be dated back to that year. Apart from significant historical and terminological meaning of the mentioned fact (in relation to them modern sport events shall be described as accordingly Summer or Winter “Olympic Games”, and not, as it is sometimes the case, as “the Olympiads”).

Political significance of ancient Olympic Games is also noteworthy. Sacral dimension of the conducted rivalry meant that in the period directly before the sport competition and during it, at the territory of the whole Greece, the so called “sacred truce” – *ekecheiria* applied, which forbade to conduct any hostilities. As a result, “for over a thousand years, every four years a real Olympic craze was spread among the Greek: the most significant things were of second importance – the Athens and Sparta could war with one another, drawing political, social and military complexes on Greek cities – bah, an invasion of the barbarians could have threatened the existence of Greece (as in the days of Xerxes) – yet the Olympic Games must have taken place and the national team, rushed to the Olympic stadiums instead of a battlefield,

⁶ See: J.A. Szczepański, *Od Olimpij do Olimpiad*, Kraków 1980, p. 25.

⁷ *Ibidem*, p. 29.

they had the moral right to leave the war fronts for the participation in the sports games”⁸.

Ancient Olympic Games were, in those times, a huge organizational undertaking⁹. Their celebration started with ceremonial processions, prayers and sacrifices held in the intention of fair judging of the competitions. The program of the games, initially comprising of one discipline – a short run for one lap of the stadium, that is for 192.27 m (*dromos*), had been significantly extended over time. In subsequent editions of the games “next to *dromos*, *diaulos* appeared, that is a medium run, about 400 m long (2 stadiums). (...) It has in turn led to *dolichos*, that is a long run which was gradually extended from 8 to 24 stadiums, which is up to 4,600 m”¹⁰. Apart from the runs another typical disciplines of ancient Olympic Games were various forms of hand-to-hand combat. Wrestling (*pale*) was practiced in standing or sitting position, pugilism (*pygme*), and the combination of pugilism and wrestling – biathlon (*pankration*). Over time, it was eventually the athletics which comprised of a competition in javelin throw (*akontismos*), discus throw (*dyskolia*), and the long jump (*halma*) that gained the greatest popularity. Throw competitions in combination with a short run and wrestling constituted a classical Olympic competition in a form of a pentathlon (*pentatlon*)¹¹. The culmination of the rivalry held at the stadium was a run in armor (*hoplitodromos*). Outside the stadium, there was also a competition held at the hippodrome. Bareback horse races and races of horse-drawn wagons were held there¹². A twig of sacred olive tree called *kallistefanos* growing in *Altis* was the prize for the winners of ancient Olympics – *Olimpionicests*. There were no other prizes provided apart from it. However, the success in the competition was associated with a huge prestige – the *Olimpionicest*, after his victory, came back to his town as a triumphant, his chariot was pulled by white horses and he had the right to wear purple robes. He was solemn-

⁸ Ibidem, p. 66.

⁹ See: W. Górny, *Starożytne źródła olimpijskiego dziedzictwa kulturowego, jako przedmiot zainteresowania prawa ochrony dóbr kultury*, [in:] P. Dobosz, W. Górny, A. Mazur, B. Mazurek, A. Koziń (ed.), *Samorząd terytorialny, architektura, dzieła sztuki, prawo*, Kraków 2018, p. 239 and next.

¹⁰ See: J.A. Szczepański, op. cit., p. 81-82.

¹¹ See: W. Gołębiewski, J. Stroynowski, *Królowie ringu i igrzysk*, Warszawa 1956, p. 103-108; D.G. Kyle, *Sport and Spectacle in the Ancient World*, Londyn 2014, p. 79 and next.

¹² See: W. Gołębiewski, J. Stroynowski, op. cit., p. 109-112.

ly greeted by the representatives of a town and the gathered crowd. (...) He received in his town homeland important and far from symbolic prize privileges. The winner was granted exemption from taxes and other material fees. (...) Summing up: it can be safely stated that the *Olimpionicests* belonged to the social elite, in the full sense of the word”¹³.

Ancient Olympic Games had two fundamental features, determining their shape for over a thousand years of their execution (8th November 392 AD when the Emperor Theodosius I forbade to practice the religion of Zeus with his anti-pagan decree is regarded as the end date of the ancient Olympics¹⁴). First of them was the commonness of the Olympic Games understood in accordance with historical realities of the times in which they were held. It prevented non-free people (even as spectators) and women (for whom the *Heraean Games*, cultivated in honour of the goddess Hera took place at the territory of Sparta every five years¹⁵). from taking part in the competitions. The second of that features was a strictly amateur character of the Games. The representatives of particular *polis* at the Olympic Games were amateurs and their participation in the competition was free and was not connected with material prizes (at least those granted directly). The commonness and amateurishness of ancient Olympic Games formed a sort of a bridge connecting these antique competitions with a modern idea of Olympism, upraised after over one and a half thousand years by Pierre de Coubertin.

Modern Olympic Games

Fascination of the Europeans with the ancient times which flared up at the turn of the 18th and 19th centuries contributed to the undertaking of a number of archaeological studies aimed at the search for artefacts connected with the ancient Greece civilization, including ancient Olympia. Archaeological discoveries made as a result of the research on the area of ancient sacred *Altis* grove which began in 1875 by teams under the leadership of consecutively: Ernst Curtius, Emil Kunze and

¹³ J.A. Szczepański, op. cit., p. 98-99.

¹⁴ See: S. Parnicki-Pudelko, *Olimpia i olimpiady*, Poznań 1964, p. 118.

¹⁵ See: *Ibidem*, s. 120.

Hans Schleif contributed to the approximation of the idea of ancient Olympic Games to European public opinion.

Under the circumstances of a growing interest taken in this topic, Greek social activists, brothers Evangelos and Konstantinos Zappas made an attempt to reactivate ancient Olympics in a form of a sport event of a name “the Panhellenic Games”¹⁶. The failure of this competition cycle held between 1859 and 1889 resulting from its only generally Greek character clearly demonstrated that in the modern era the commonness of the games must mean the possibility of participation for the representatives of all corners of the globe. It was a French aristocrat and pedagogue Pierre de Frédy, Baron de Coubertin who came with that assumption after having travelled to Greek Olympia where he met E. Curtis who had been researching its sport heritage. He decided to reactivate the Olympic Games as a huge, international meeting of sportspeople from the whole world.

First clear manifestation of these intentions was a lecture delivered on 25th November 1892 at the Sorbonne in Paris, in which de Coubertin clearly indicated that: “sport needs to become an international phenomenon, the Olympic Games must be revived”¹⁷. De Coubertin’s actions followed his declaration. Between 16th and 24th June 1894 in Paris I Olympic Congress was held, on which International Olympic Committee (hereinafter: IOC) was established – the organization which led to the organization of first modern Olympic Games (hereinafter: OG) between 5th and 14th April 1896 conducted on a renewed antic stadium in Athens¹⁸.

Modern Olympic movement based on the structure of International Olympic Committee and National Olympic Committees being its detailed entities (established in 1896 and until now representing an essential element of the so called pyramidal structure of the organization of sport¹⁹) developed in the following decades under the leadership of H. de Coubertin (from 1896 the president of IOC) led over time to the

¹⁶ See: J.A. Szczepański, op. cit., p. 164-165.

¹⁷ Ibidem, p. 166.

¹⁸ See: W. Górny, *Proces rozwoju nowożytnej idei olimpiizmu, jako płaszczyzna kształtowania systemu prawa sportowego*, [in:] P. Dobosz, M. Biliński, W. Górny, A. Mazur, M. Hadel, A. Kozień (ed.), *Problemy ochrony prawnej sportowego dziedzictwa kulturowego i mechanizmy prawa sportowego*, Kraków 2018, p. 171 and next.

¹⁹ See: K. Vieweg, *FaszinationSportrecht*, Erlangen 2010, p. 5 and next.

rooting of holding a worldwide sport competition in a form of the Olympic Games in the consciousness of the community. First editions of modern Games laid the groundwork for contemporary ceremonial and Olympic legislation. From the very first modern Olympic Games, the ancient slogan *citius, altius, fortius* (Latin faster, higher, stronger) has become an official Olympic motto²⁰, and in 1908 the so called Olympic Charter²¹ was first published – the supreme act of internal sport law²² setting fundamental principles of the Olympic movement²³. The evidence for systematic development of the idea of modern Olympism is the organization of further editions of the Olympic Games by IOC, which despite many adversities (including two world wars), for over a hundred years could be permanently found in the calendar of world sport events reaching the status of unquestionably quintessential and most prestigious one.

The hosts of the Olympic Games after the already mentioned Athens were respectively: Paris – II OG in 1900, St. Louis – III OG in 1904, London – IV OG in 1908, Stockholm – V OG in 1912, Antwerp – VII OG in 1920 (VI OG in Berlin planned for 1916 did not take place due to World War I), Paris (again) – VIII OG in 1924, Amsterdam – IX OG in 1928, Los Angeles – X OG in 1932, Berlin – XI OG in 1936, London (again) – XIV OG in 1848 (XII OG in Helsinki planned for 1940 and XIII in London planned for 1944 did not take place due to World War II), Helsinki – XV OG in 1952, Melbourne – XVI OG in 1956, Rome – XVII OG in 1960, Tokyo – XVIII OG in 1964, Mexico City – XIX OG in 1968, Munich – XX OG in 1972, Montreal – XXI OG in 1976, Moscow – XXII OG in 1980, Los Angeles (again) – XXIII OG in 1984, Seoul – XXIV OG in 1988, Barcelona – XXV OG in 1992, Atlanta – XXVI OG in 1996, Sydney – XXVII OG in 2000, Athens (again) – XXVIII OG in 2004, Beijing – XXIX OG in 2008, London (for the third time) – XXX OG in 2012 and Rio de Janeiro – XXXI OG in 2016.

Moreover, in connection with a dynamic development of winter sport disciplines, apart from the Olympic Games, from 1924 on there is

²⁰ See: G. Młodzikowski, *20 olimpiad ery nowożytnej*, Warszawa 1973, p. 15.

²¹ Olympic Charter, https://www.olimpijski.pl/files/Download/1_ok_pl_olympic_charter_en-september2013.pdf [01.07.2019].

²² See: M. Leciak (ed.), *Prawo sportowe*, Warszawa 2018, p. 47 and next.

²³ See: *Ibidem*, p. 56 and next.

a cyclic Olympic competition held every four years as part of Winter Olympic Games (hereinafter: WOG). It was first held as “International Winter Sports Week” between 25th January and 4th February 1924 in Chamonix, France. This event, which later gained the official status of I Winter Olympic Games²⁴, started a cycle which was continued respectively in: St. Moritz – II WOG in 1928, Lake Placid – III WOG in 1932, Garmisch-Partenkirchen – IV WOG in 1936, St. Moritz (again) – V WOG in 1948, Oslo – VI WOG in 1952, Cortina d’Ampezzo – VII WOG in 1956, Squaw Valley – VIII WOG in 1960, Innsbruck – IX WOG in 1964, Grenoble – X WOG in 1968, Sapporo – XI WOG in 1972, Innsbruck (again) – XII WOG in 1976, Lake Placid (again) – XIII WOG in 1980, Sarajevo – XIV WOG in 1984, Calgary – XV WOG in 1988 and Albertville – XVI WOG in 1992, Lillehammer – XVII WOG in 1994, Nagano – XVIII WOG in 1998, Salt Lake City – XIX WOG in 2002, Turin – XX WOG in 2006, Vancouver – XXI WOG in 2010, Sochi – XXII WOG in 2014 and Pyeongchang – XXIII WOG in 2018.

In the course of another editions of the Olympic Games and Winter Olympic Games some organizational standards have been developed which are now the starting point while conducting the analysis of opportunities and threats connected with the role of the organizer of any of these huge sport events. One of the first challenges that the organizers of the first editions of the Olympic Games had to face was skillful combination of ancient Olympic models with the contemporary reality corresponding to the realities of sport. A lively debate was carried within the structure of IOC on the issue of the commonness of the modern Olympics. H. de Coubertin, the president of IOC at that time, representing a conservative attitude in this respect, was clearly sceptical on the issue of allowing women to take part in the Olympic competition. Despite his objections, emphasizing the contradiction of this idea with ancient traditions, IOC decided in 1897 that women’s disciplines would be included in the program of the Olympic Games and until now, equally with men’s disciplines are part of the Olympic competition. Olympic rivalry in artistic disciplines, successfully functioning as part of the Games held before World War II had similar ancient rooting. H. de Coubertin’s deep conviction of a close connection between sport and art,

²⁴ See: Z. Porada, *Zimowe Igrzyska Olimpijskie 1924-2006*, Kraków 2007, p. 17.

which had its origins in the antiquity, became an encouragement for undertaking the competitions in literature, painting, music, sculpting or architecture during the Olympic Games (the last competitions in these disciplines were held in 1952)²⁵. The departure from such a broad perception of the *spectrum* of the rivalry undertaken after a few decades of the development of modern Olympism is a proof for progressing then specialization of sport disciplines and the development of sport which had a lot in common with art, yet was an independent social phenomenon at that time.

Disturbances occurring for over a hundred years, connected with the period in which the Olympic Games were to be held had a strictly organizational dimension. The first challenge in this regard was the determination of optimal duration time of the Olympics. The fact that after I Olympic Games which lasted for over a week, the II edition of this event conducted in Paris lasted more than five months (14 May-28 October 1900) starting the period of “long Olympics” was a worrying trend in this context. This unfavourable, from the point of view of the attractiveness of a sport event, tendency was ceased with V Olympic Games held in Stockholm between 29 June and 22 July 1912, determining in this regard the standard constituting the duration of the Olympics for one month which functions to the present day. Not less problematic from the duration of the Games was the reconciliation of the organization of the competition in summer disciplines with, launched with time, competitions in winter disciplines. At the beginning winter competitions preceded summer Olympic Games by a few months. This solution resulted from an assumption adopted by IOC in the so called Winter Olympic Games Chart of 1924 which provided in this regard that “IOC establishes a special cycle of Winter Olympic Games which must be held in the same year as summer Olympic Games. (...) IOC shall select the city in which Winter Olympic Games will be held and shall give priority to the country, which is the host of the summer Olympics, on condition that it will present the necessary guarantees (...)”²⁶. In the nineties of the 20th century, influenced by commercialization²⁷, and most of all the

²⁵ See: A.J. Szczepański, op. cit., p. 200.

²⁶ G. Młodzikowski, *20 olimpiad...*, op. cit., p. 8.

²⁷ See: M. Leciak (ed.), op. cit., p. 29 and next.

mediatization of sport²⁸, aiming at increasing the uniqueness of specific editions of summer and winter Olympic Games, and hence their better media exploitation, “International Olympic Committee made a decision on the change of the cycle of conducting the Winter Olympic Games, so as to still hold them every four years, yet not in the year of summer Games, but two years before. This change was implemented from XVII Winter Olympic Games”²⁹. From the Games conducted in 1994 in, Lillehammer, Norway, the Olympic calendar includes systematic, held alternately every two years competitions in summer and winter disciplines. Adopting this model limits maximum possible interval at Olympic events for two and a half year, providing relatively stable (because not too rare), yet extraordinary enough (because not too often) dose of Olympic emotions for the sportspeople and fans.

Apart from the withdrawal from the so called „long Olympics” model, the Olympic Games held in Stockholm in 1912 also had another feature, distinguishing this event on the plane of the history of the Olympic Games organization as this event introduced a totally new quality regarding infrastructural assurance of the Olympic rivalry (the competition was held on a newly built sport stadium – first such facility in the world)³⁰. From that moment on the provision of facilities necessary for the rivalry to be held in particular sport disciplines, as well as the Olympic stadium where the opening and closing ceremony of the Games takes place is a *sine qua non* condition for successful application for the right to organize an event of that type. The Olympic stadium, apart from its infrastructural role, is also a place of Olympic symbolism accumulation. From the Olympic Games held in 1920 in Antwerp, Belgium, one of the symbols of that kind of events is an Olympic flag comprising of five interlocking wheels symbolizing the five continents (concept by H. de Coubertin)³¹. From the Games in Berlin in 1936, for the entire duration of another editions of the Olympics, in the place of honour at the stadium there is an Olympic flame burning, lit from the

²⁸ See: Ibidem, p. 212.

²⁹ Z. Porada, op. cit., p. 11.

³⁰ See: D. Miller, *Historia igrzysk olimpijskich i MKOl : od Aten do Londynu 1894-2012*, [trans. Tomasz Górski, Katarzyna Karłowska, Anna Zdziemborska], Poznań 2012, p. 82 and next.

³¹ See: Ibidem, p. 88 and next.

eternal flame burning from that moment on in Greek Olympia³². According to the assumptions of IOC, it is a symbolic bridge connecting modern Olympic Games with their ancient origin. A clear aspect distinguishing contemporary dimension of the Games, is in turn, permanent participation of the media in these events. From the Winter Olympic Games held in the first months of 1948 in St. Moritz, Switzerland (first use of television to broadcast the Olympic competition³³) modern media participate in the Olympic rivalry, both at the stage of its preparation, as well as its undertaking.

Olympic law

Already outlined above, progressive multidimensionality of modern Olympic rivalry and its organization rooted in the ancient and modern history of that type of events requires systematic update and development of relevant legal provisions in this regard. The Olympic law centered around the Olympic Charter as a specific supreme act of that branch of law, understood as a set of legal rules governing the preparation, organization and undertaking of a huge sport event in a form of the Olympic Games or Winter Olympic Games is a significant element of a scientific and didactic discipline within the legal sciences referred to as sports law³⁴. The Olympic law understood in such a way, includes both the regulations of constitutional and legal nature (among others the IOC organization and its connection with other entities of the Olympic movement, including National Olympic Committees), the regulations of substantive and legal nature (among others legal protection of Olympic symbols), as well as the procedural ones (among others the rules of the host city selection). Legal character of the Olympic Charter³⁵ and the way it is applied based on the pyramidal structure of sport³⁶ mean that the regulations of the Olympic law may be considered as a manifestation of internal sport law in its substantial part. However, it is not the exclusive character of that branch of sport law. In terms of, the so called rules of law³⁷, these are the so called generally applicable sport law provisions³⁸

³² See: *Ibidem*, p. 106.

³³ See: *Ibidem*, p. 197.

³⁴ See: M. Leciak (ed.), *op. cit.*, p. 35 and next.

³⁵ See: *Ibidem*, p. 56 and next.

³⁶ See: K. Vieweg, *op. cit.*, p. 5 and next.

³⁷ See: M. Leciak (ed.), *op. cit.*, p. 35 and next.

in a range of the legal acts (in particular the so called special acts) and implementing acts which play in that context the role of a legal organizational regulation of the background of the Olympic Games, apart from the acts constituted by sport organizations. The abovementioned is particularly applicable to the implementation of the assumptions of the Olympic tax regime³⁹ and legal aspects of media participation in the preparation, organization and broadcast of the Olympic Games⁴⁰.

The broad scope of the Olympic law regulations outlined above proves that it is a significant aspect of the sport law *in genere*. This is due to the significant role that the Olympic Games play in contemporary sport. The significance of the Olympic law for modern sport requires then for its distinction to be clearly emphasized in scientific considerations devoted to sport law. It shall constitute its specific sub-discipline, aimed at structuring the rules of sport law specialized in legal regulation of the Olympic Games organization.

Bibliography

- Bravo B., Wipszycka E., *Historia starożytnych Greków*, vol. 1, Warszawa 1988.
- Gołębiewski W., Stroynowski J., *Królowie ringu i bieżni*, Warszawa 1956.
- Górny W., *Proces rozwoju nowożytnej idei olimpiizmu, jako płaszczyna kształtowania systemu prawa sportowego*, [in:] P. Dobosz, M. Biliński, W. Górny, A. Mazur, M. Hadel, A. Kozień (ed.), *Problemy ochrony prawnej sportowego dziedzictwa kulturowego i mechanizmy prawa sportowego*, Kraków 2018.
- Górny W., *Starożytne źródła olimpijskiego dziedzictwa kulturowego, jako przedmiot zainteresowania prawa ochrony dóbr kultury*, [in:] P. Dobosz, W. Górny, A. Mazur, B. Mazurek, A. Kozień (ed.), *Samorząd terytorialny, architektura, dzieła sztuki, prawo*, Kraków 2018.
- Kyle D.G., *Sport and Spectacle in the Ancient World*, Londyn 2014.
- Leciak M. (ed.), *Prawo sportowe*, Warszawa 2018.
- Mańkowski D., *Igrzyska olimpijskie jako instytucja społeczna*, „Zeszyty Naukowe KUL” 60/2018.
- Miller D., *Historia igrzysk olimpijskich i MKOl: od Aten do Londynu 1894-2012*, [trans. Tomasz Górski, Katarzyna Karłowska, Anna Zdziemborska], Poznań 2012.
- Młodzikowski G., *20 olimpiad ery nowożytnej*, Warszawa 1973.
- Parnicki-Pudelko S., *Olimpia i olimpiady*, Poznań 1964.
- Porada Z., *Zimowe Igrzyska Olimpijskie 1924-2006*, Kraków 2007.

³⁸ See: Ibidem, p. 47 and next.

³⁹ See: K. Tetlak, *Opodatkowanie dochodów sportowców biorących udział w międzynarodowych imprezach sportowych*, Warszawa 2012, p. 45 and next.

⁴⁰ See: M. Leciak (ed.), op. cit., p. 212 and next.

- Rotkiewicz M., *Światło Olimpii*, Warszawa 2011.
- Szczepeński J.A., *Od Olimpii do Olimpiad*, Kraków 1980.
- Sznajder A., *Marketing sportu*, Warszawa 2012.
- Tetlak K., *Opodatkowanie dochodów sportowców biorących udział w międzynarodowych imprezach sportowych*, Warszawa 2012.
- Vieweg K., *FaszinationSportrecht*, Erlangen 2010.
- The Regulation of the Minister of Science and Higher Education dated 20th September 2018 on the fields of science and scientific disciplines and artistic disciplines (Journal of Laws 2018 Item 1818).
- Olympic Charter, https://www.olimpijski.pl/files/Download/1_ok_pl_olympic_charter_en-september2013.pdf.

Michał Gałaszewski¹

Profesjonalne uprawianie sportu. Specyfika kariery zawodniczej

Wprowadzenie

Sport obecnie to trwały i powszechnie akceptowany element kultury. Często powtarza się, jak bardzo jest skomercjalizowany oraz profesjonalizowany. Profesja sportowca – czyli głównego aktora na tym polu społecznym w wielu krajach wciąż nie doczekała się pełnego formalnego uznania². W wielu przypadkach osób aktywnych w sporcie, osób które są niezbędne w profesjonalnym uprawianiu tego zawodu takich jak fizjoterapeuci, lekarze, oraz pomocnych bądź dopełniających całą otoczkę sportową takich jak dziennikarze, czy menedżerowie, zajmowanie się sportem przybiera formę specjalizacji, często wyrażanej dodaniem przymiotników do właściwych nazw zawodów (np. lekarz sportowy). Jako zawody uznaje się także w Polsce powiązane ściśle ze sportem zajęcia trenera i instruktora sportu (choć i w tych przypadkach w wielu krajach przyjmowane są różne rozwiązania) oraz nauczyciela wychowania fizycznego. Taki obszar działalności gospodarczej przewidziany jest w polskim prawodawstwie³.

Kolejnym zagadnieniem, który wiąże się z karierą sportową (zawodową) oraz aktywnością zawodową w sferze sportu i jej społecznym odbiorem jest to, że samo pojęcie „sport” posiada bardzo szeroki zakres oraz jest wielowymiarowe. W artykule zwraca się uwagę tylko na stałe współwystępowanie w nim amatorstwa i zawodowstwa: można być amatorkim zawodnikiem wyczynowym bądź profesjonalnym (czyli żyjącym ze sportu) zawodnikiem wyczynowym. W grę wchodzi też pośrednia opcja (formy częściowego zawodowstwa np. stypendia). Mając na uwadze wymagania dzisiejszego sportu wyczynowego, może być tak, że wy-

¹ mgr Michał Gałaszewski, Uniwersytet w Białymstoku, e-mail: m.galaszewski@wp.pl

² W. Cejsel, *Podstawy prawne zatrudniania zawodników profesjonalnych*, Warszawa 2004, s. 20.

³ *Ibidem*, s. 37.

czynowiec-amator i wyczynowiec-profesjonalista poświęcają na treningi i zawody podobną ilość swego czasu i wysiłku. Jeżeli chodzi o grupę wykraczającą poza zawodników można zauważyć, że pełnym profesjonalistą lub pełnym amatorem może być również działacz sportowy. Istnieje także możliwość wykonywania wyuczonego zawodu np. inżyniera, a w czasie wolnym udzielać się jako instruktor sportu, prowadzić lekcję gry w tenisa stołowego bądź być zawodowym sędzią piłkarskim.

Ludzie obserwujący wydarzenia sportowe często tylko znając wiek oraz zakres umiejętności sportowych zawodników może nie wiedzieć, czy są oni amatorami, pół amatorami, czy zawodowcami. Duże znaczenie ma także w tym przypadku funkcjonujący wciąż wizerunek społeczny zawodnika, który uprawia sport rekreacyjnie (w wolnym czasie), nie mając zamiaru odnoszenia z tego tytułu korzyści finansowych. Wynikać może to zapewne z mitu towarzyszącego amatorskiemu sportowi olimpijskiemu i faktycznie amatorskiemu sportowi dżentelmeńskiemu, a również – w kontekście byłych państw socjalistycznych – ze wspomnień tradycji „amatorskich” atletów, którzy byli zatrudniani w na etatach w hutach, kopalniach, wojsku czy milicji. W czasie Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej była to bowiem codzienna praktyka. Jeżeli opisywany niejasny status sportowca zawodowego, wynikający z różnego typu regulacji formalnych oraz społecznego odbioru, połączy się z faktem, iż w wielu dyscyplinach zawodnik po trzydziestce lub czterdziestce nie jest w stanie (najczęściej ze względów fizycznych) wykonywać swojej profesji na najwyższym szczeblu i powinien myśleć, jak wypełni zawodowo kolejne lata życia, nie może dziwić, że wielu sportowców stara się zdobyć jakiś zawód poza sportem. Próbuje np. połączyć równolegle zawód sportowca ze studiami.

Sport wyczynowy (zawodowy i amatorski)

W przypadku zawodowego sportu można zauważyć wyraźne przesunięcie czasowe etapów kariery zawodowej. Jest ona bardzo charakterystyczna i specyficzna: rozpoczyna się ona bardzo wcześnie, trwa stosunkowo (w opozycji do „normalnej” pracy) krótko, a na największe sukcesy (profity) możemy w niej liczyć wtedy, gdy rówieśnicy dopiero wspinają się po stopniach kariery. Gdy koledzy i koleżanki sportowców próbują ustabilizować życie zawodowe, kariera sportowa najczęściej się kończy oraz (przede wszystkim jeżeli nie osiągnie się w niej pokaźnych

sukcesów bądź uprawiana dyscyplina nie jest medialna, komercyjna) byli zawodnicy stają przed próbą rozpoczęcia życia poza sportem, gdzie konkurują z już doświadczonymi, posiadającymi często lepsze wykształcenie rówieśnikami⁴. Wielu pozostaje przy sporcie, wykorzystując swoje doświadczenie i kapitał społeczny. Znajdują zatrudnienie jako trenerzy, menadżerowie, działacze sportowi itp. Mając na uwadze ogromne zróżnicowanie problematyki oraz różne konteksty prawne i społeczne zawodu sportowca w różnych państwach⁵, można podsumować problemy mające związek z jego wykonywaniem oraz najważniejsze cechy sporowych karier zawodowych:

1. wymóg wczesnej socjalizacji do zawodu i specjalizacji quasi-zawodowej,
2. „skokowy” charakter kariery zawodowej,
3. funkcjonowanie w dziedzinie, w której zawodowstwo stale styka się z amatorstwem (podobnie zresztą jak w przypadku muzyki, sztuki plastycznych czy aktorstwa),
4. częsty brak uregulowanego statusu zawodu sportowca profesjonalnego,
5. częsta „nieetatowość” i nacisk na wynik pracy oraz ryzyko szybkiej jej utraty w przypadku kontuzji lub problemów zdrowotnych,
6. osiąganie dochodów z różnych źródeł w trakcie zawodowej kariery sportowej (np. stypendiów państwowych, umowy z klubami sportowymi, umowy ze sponsorami, kontrakty reklamowe, medialne wydarzenia sportowe itp.),
7. częste zmiany miejsca pracy (dotyczy to zarówno zawodników, jak i trenerów) i związane z nimi migracje,
8. czasowe przesunięcie etapów kariery zawodowej w sporcie w stosunku do normalnej kariery zawodowej – szczyt kariery sportowej przypada często na początek kariery zawodowej większości osób,
9. wczesne kończenie sportowej, zawodowej kariery i konieczność podejmowania nowych wyzwań zawodowych na rynku pracy,
10. wymóg pełnego zaangażowania w wykonywaną pracę oraz decydujące znaczenie sprawności fizycznej i zdrowia,

⁴ A. Pawlak, *Status polskich olimpijczyków po zakończeniu kariery sportowej*, Warszawa 1983, s. 45.

⁵ A. Kijowski, *Sytuacja prawna sportowca wyczynowego*. Poznań 1984, s. 23.

11. znaczne zróżnicowanie statusu sportowców zawodowych w zależności od dyscypliny sportowej⁶.

Karierę sportową uznaje się jako przykład kariery skokowej. Ewentualność skokowego awansu zawodowego, czy też społecznego biorąc po uwagę ewentualne niedostatki kapitału (kulturowego lub społecznego), niezbędnego do osiągnięcia sukcesu w innych dziedzinach życia i zawodów, jawi sport jako bardzo interesujący obszar działalności dla osób, które sytuowane są niżej w hierarchii społecznej, bądź są dyskryminowane i wykluczane społecznie. Specyfika skokowości kariery sportowej polega nie tylko na możliwości przeskoczenia do wyższej klasy społecznej. Najważniejszy jest tutaj społeczny rezonans mistrzostwa bądź rekordu. Poprzez przede wszystkim media młody człowiek szybko może zostać osobą publiczną. Jest podziwiany i wychwalany przez różne zbiorowości: od lokalnej do globalnej⁷.

We wszystkich zawodach przełożeni oczekują od swoich podwładnych pełnego zaangażowania w wykonywaną pracę i powierzone obowiązki. Rzadko jednak to założenie realizowane jest tak rygorystycznie, jak w przypadku profesji sportowca. Trening oraz dążenie do sukcesu – jeżeli chodzi o dzisiejszy sport – zmuszają zawodników do pełnego zaangażowania pod kątem fizycznym i intelektualnym. Na podstawie analizy rozwoju sportu można stwierdzić, że wymogi stawiane zawodowym sportowcom ciągle rosną. Osiągnięcie najwyższych pozycji w tej dziedzinie oznacza tylko jedno – coraz większe nakłady z ich strony. Wiąże się to między innymi z odpowiednią dietą i suplementacją, czasem szybkim zwiększaniem lub zmniejszaniem wagi ciała (jak np. w sportach walki, gdzie zawodnicy poprzez katorżnicze ścinanie wagi do zawodów ryzykują zdrowie i życie), stałym monitoringiem pracy organizmu (badania wydolności, badania krwi, badania antydopingowe itd.), unikaniem używek oraz w zasadzie stałym w zawodowym sporcie zmaganiem się z większymi lub mniejszymi problemami zdrowotnymi. Jak wynika z badań członków polskich kadr narodowych w letnich dyscyplinach olimpijskich, kontuzje i utrata zdrowia są dla wyczynowych sportowców (ale także dla ich trenerów) jednymi z najważniejszych deklaro-

⁶ M. Lenartowicz, *Specyfika zawodu sportowca i kariery sportowej*, „Studia humanistyczne”, nr 9, s. 76-77.

⁷ A. Pawlak, *Kariera sportowa*, [w:] Z. Krawczyk (red.), *Socjologia kultury fizycznej*, Warszawa 1995, s. 267.

wanych zagrożeń ich kariery zawodniczej⁸. Często oznaczają one np. utratę źródła utrzymania, czy to w postaci stypendiów, czy pieniędzy z umów sponsorskich. Wiąże się to również z koniecznością nagłego zakończenia kariery, a co za tym idzie – poszukiwania nowych opcji życiowych. Zawodowa kariera oznacza częste przebywanie poza domem ze względu na wyjazdy na zawody lub zgrupowania i obozy. W ten sposób sport może negatywnie oddziaływać na inne sfery życia sportowców (nauka, życie towarzyskie i rodzinne). W przypadku początków kariery (często już u kilkulatków) oznacza to konieczność dostosowania czasu rodzinnego i rodziców do potrzeb treningów i zawodów sportowych, a również często znaczące wspieranie finansowe. Za przykłady mogą posłużyć kariery sportowe zawodników trenujących sporty elitarne. Jednym z nich jest Robert Kubica, który urodził się 7 grudnia 1984 r. w Krakowie. Jest synem Anny i Artura Kubiców. Ukończył Szkołę Podstawową nr 38 w Krakowie. Uczęszczał do liceum, jednak po pierwszej klasie postanowił zrezygnować ze szkoły, w czym znalazł poparcie rodziców. Wychował się na krakowskich Grzegórkach. Gdy miał kilkanaście lat, jego rodzice się rozstali. Jego ojciec, Artur Kubica pracował w firmie, która organizowała wyjazdy na wyścigi Formuły 1. Gdy Robert Kubica miał 12 lat po raz pierwszy jako kibic obejrzał wyścigi podczas GP Węgier w 1997 r. Jego kariera kierowcy sięga korzeniami aż do lat sześciu, kiedy to zaczynał przygodę z tym sportem na gokartach, by już w wieku 10 lat zdobyć mistrzostwo Polski juniorów w tej dyscyplinie. W 2001 roku rozpoczął przygodę z Formułą Renault 2000 Eurocup. W Formule 3 Euroseries zadebiutował w 2002 r., wówczas to wyczynami Kubicy zaczęli żyć kibice w kraju, wiążąc z nim nadzieje wcale nie płonne, bowiem już w 2005 r. w nagrodę za wygraną World Series by Renault wziął udział w testach Formuły 1 pod banderą firmy Renault. Stacje telewizyjne zaczęły przybliżać widzom i kibicom jego sylwetkę, gdy tymczasem on sam skrzętnie ukrywa do dziś kształt swojego życia osobistego. W 2005 roku Robert Kubica podpisał kontrakt z BMW Sauber. Zaczynał tam od roli dopiero trzeciego kierowcy, natomiast czas zweryfikował jego potencjał by stał się czołowym kierowcą swojego teamu. 25 stycznia 2006 r. przejechał pierwsze kilometry jako kierowca F1. Pod-

⁸ A. Wach, *Ograniczenia w uprawianiu sportu przez zawodników*, [w:] Z. Dziubiński, K. W. Jankowski (red.) *Kultura fizyczna w społeczeństwie nowoczesnym*, Warszawa 2009, s. 43.

czas drugich sesji przed Grand Prix Wielkiej Brytanii i Niemiec został najszybszym kierowcą na torze. Cały sezon ukończył na szóstym miejscu w generalnej klasyfikacji⁹. W 2018 Kubica powrócił do F1, po 8 latach przerwy. Innym przykładem jest Agnieszka Radwańska. Pochodzi z rodziny o sportowych tradycjach. Pierwsze lata swego życia Radwańska spędziła w Niemczech, gdzie mogła rozpocząć swą przygodę z tenisem. Tam też, wieku 6 lat, wygrała dziecięcy turniej tenisowy. Wraz z rodziną wróciła do Polski w roku 1995. W Krakowie ukończyła wprawdzie gimnazjum, następnie liceum ogólnokształcące. To jednak rok 2003 okazał się być dla niej przełomowy, wtedy to tenisistka dotarła do finału zabrzańskiego juniorskiego turnieju w tym sporcie – zajęła świetne II miejsce. Kolejny, 2004 rok, to już jej absolutne zwycięstwa, co stało się w dwóch juniorskich turniejach singlowych rozegranych kolejno w Gdyni i w Zabrzu. Od 2009 roku studiowała zaocznie na krakowskiej Akademii Wychowania Fizycznego im. Bronisława Czecha, na kierunku turystyka i rekreacja. Rok 2005 przyniósł tymczasem Radwańskiej status profesjonalny. W 2018 r. zakończyła swoją owocną karierę¹⁰. Jest najbardziej utytuowaną polską tenisistką. Sukcesy obu przedstawionych sportowców w dużym stopniu były uzależnione od wsparcia finansowego i emocjonalnego rodziców.

Sportowcy w zależności od uprawianej dyscypliny są zróżnicowani pod względem statusu finansowego i społecznego. Przyczyny należy szukać szczególnie w kulturze masowej, która promuje jedne dyscypliny sportowe, inne pomijając. Sporty medialne (które są w różnych państwach inne), szczególnie te transmitowane w telewizji, ulegają szybszej komercjalizacji i profesjonalizacji, przyciągają widzów i sponsorów. Dzięki temu trenerzy, menadżerowie, działacze i wreszcie sami sportowcy z tych dyscyplin są często dobrze rozpoznawani w swoim społeczeństwie lub na świecie, zarabiają gigantyczne (i coraz większe) pieniądze. Często stają się celebrytami. Porównuje się ich do gwiazd muzyki i biznesu¹¹. Przykładami są tutaj David Beckham¹², czy mniej znany w pol-

⁹ J. Mazur, *Robert Kubica*, <https://zyciorysy.info/robert-kubica/>, [29.07.2019].

¹⁰ Przegląd sportowy <https://www.przegladsportowy.pl>, [28.07.2019].

¹¹ A. Nalapat, A. Parker, *Sport, celebrity and popular culture*, „International Review for the Sociology of Sport” 2005, nr 40 (4), s. 433–446.

¹² J. Mosz, *Współczesny sportowiec w mediach kultury masowej – wizualny portret gwiazdy sportu* [w:] A. Kuder, K. Perkowski, D. Śledziwski (red.), *Proces doskonalenia treningu i walki sportowej*, Warszawa 2004, s. 58.

skim kręgu kulturowym zawodnik krykieta Sachin Tendulkar. W skali światowej takim medialnym telegenicznym sportem jest z pewnością piłka nożna, a dla wielu krajów lub regionów świata także koszykówka, baseball, football amerykański, krykiet, rugby. Bycie mistrzem świata w piłce nożnej jest więc czymś zupełnie innym (w wymiarze finansowym i uogólnionego prestiżu społecznego) niż bycie mistrzem świata nawet w tak szacownych dyscyplinach sportu, jak pięciobój nowoczesny, zapasy czy szermierka, mimo że w obu przypadkach zawodnicy osiągnęli najwyższy na świecie poziom umiejętności sportowych i (lub) zawodowych w swojej dziedzinie.

Reprezentanci sportów medialnych mogą znacznie łatwiej i szybciej zainstnieć, przejść drogę od amatorstwa do zawodowstwa, mogą liczyć na silniejsze wsparcie środowiska społecznego. To zjawisko dotyczy również trenerów i działaczy sportowych. Należy zwrócić uwagę, że np. prezydent FIFA, ze względu na ekonomiczną oraz globalną moc piłki nożnej, a także fakt, że organizowanie mistrzostw Europy lub świata w tej dyscyplinie to ogromne wydarzenie finansowo-organizacyjne dla całych państw (przede wszystkim w trakcie rywalizacji o organizację imprezy) traktowany jest niemal na równi z głowami państw.

Globalny zasięg wielu sportów skutkuje włączaniem się sportowców w wolny rynek usług sportowych z jego wszelkimi zaletami i wadami. W pracach dotyczących migracji sportowców i w socjologicznych analizach rynku sportowego dominuje konfliktowa perspektywa teoretyczna, w której akcentuje się fakt eksploatacji siły roboczej przez kapitalistów na globalnym sportowym rynku. Zwolennicy takiego podejścia do rynku sportowego podkreślają np., że zawodnicy z krajów uboższych, zwłaszcza w początkowych etapach kariery, są chętnie zatrudniani przez firmy (kluby) z krajów bogatszych. Za przykład mogliby posłużyć utalentowani piłkarsko młodzi Brazylijczycy zatrudniani w klubach Europy (także Polski) czy afrykańscy biegacze lub obywatele państw azjatyckich – specjaliści w dyscyplinach sportowych zdominowanych przez Azjatów (np. tenisie stołowym lub badmintonie), którzy reprezentują kluby i państwa Europy. Z tej perspektywy można także spojrzeć na pracę polskich sportowców (piłkarzy ręcznych, tenisistów stołowych itp.) w klubach w Niemczech, Francji, Austrii czy Włoch¹³.

¹³ Z. Dziubiński K.W. Jankowski, *Kultura fizyczna w społeczeństwie nowoczesnym*, Warszawa 2011, s. 38.

Podsumowanie

Zagadnienie przechodzenia na sportową emeryturę związane jest z ostatnim etapem socjalizacji sportowej, a mianowicie desocjalizacją, która następuje po socjalizacji do sportu i w sporcie. Samo to pojęcie nie wydaje się zbyt trafne jeżeli chodzi o punktu widzenia ogólnych definicji socjalizacji, trafia jednak w sedno problemu oraz skupia uwagę na zjawisku wychodzenia sportowca z życia wyczynowego (reżim treningowy i „walka” na zawodach) i wchodzenia w życie inne niż to sportowe, bądź w dalszym ciągu związane ze sportem, ale już w innej roli. W artykule wspomniano, że najważniejszy okres kariery zawodniczej w sporcie wyczynowym przypada na czas przygotowywania się do profesji rówieśników sportowców poza sportem. Można więc zaobserwować przesunięcie etapów kariery w opozycji do normalnej pracy zawodowej oraz osiąganie najistotniejszych laur wtedy, gdy kariery zawodowe „normalnych” osób dopiero się zaczynają. Jak wskazano sport zdecydowanie sprzyja awansowi społecznemu, który mierzony jest międzypokoleniową i wewnątrzpokoleniową zmianą pozycji zawodowej oraz prestiżu.

Najistotniejszymi czynnikami, mającymi zasadniczy wpływ w procesie kończenia kariery zawodniczej oraz odnajdywanie się sportowców po jej zakończeniu, są osiągnięte sukcesy sportowe, kondycja fizyczna oraz stan zdrowia w momencie kończenia uprawiania sportu, wykształcenie w momencie kończenia uprawiania sportu, to, czy decyzja o zakończeniu kariery została wymuszona lub podjęta samodzielnie, uprawiana dyscyplina sportowa i jej popularność w danym kraju, poziom rozpoznawalności społecznej i medialnej w momencie zakończenia kariery, dochody uzyskane w okresie kariery sportowej. Jasne jest, że w najlepszej pozycji startowej w momencie kończenia kariery znajdują się sportowcy z najlepszymi osiągnięciami, przez co zapewnili sobie w jej trakcie bezpieczeństwo finansowe oraz kapitał ekonomiczny, podjęli świadomie i dobrowolnie decyzje o zakończeniu uprawiania sportu, a także uprawiali popularną, medialną dyscyplinę oraz posiadali dobry wizerunek społeczny. Wielu byłych sportowców – nawet odnoszących spektakularne sukcesy – doświadcza porażek w życiu poza sportem, czego szczególnym dowodem jest potrzeba działania organizacji takich jak polska Fundacja „Gloria Victis”. Celem tej organizacji jest pomoc sportowcom, którzy ulegli wypadkom lub utracili zdrowie w wyniku uprawiania sportu, bądź nie odnaleźli się w pozasportowej rzeczywistości.

ści. Warto zauważyć także, że wielu byłych sportowców pozostaje w sporcie wykorzystując swoje doświadczenie zawodnicze w pracy instruktorów lub trenerów, komentatorów sportowych, dystrybutorów sprzętu sportowego.

Bibliografia

- Cejssel W., *Podstawy prawne zatrudniania zawodników profesjonalnych*, Wyd. C.H. Beck, Warszawa 2004,
- Dziubiński Z., Jankowski K.W., *Kultura fizyczna w społeczeństwie nowoczesnym*, Wyd. AWF, Warszawa 2011.
- Kijowski, A., *Sytuacja prawna sportowca wyczynowego*, wyd. PAN-PWN, Poznań 1984.
- Krawczyk Z. (red.), *Socjologia kultury fizycznej. Podręcznik dla studentów wychowania fizycznego*, Wyd. AWF, Warszawa 1995.
- Kuder A., Perkowski K., Śledziwski D. (red.), *Proces doskonalenia treningu i walki sportowej*, Wyd. AWF, Warszawa 2004.
- Lenartowicz M., *Specyfika zawodu sportowca i kariery sportowej: Studia humanistyczne*, nr 9, s. 76-77.
- Mazur J., *Robert Kubica*, <https://zyciorysy.info/robert-kubica/>.
- Nalapat A., Parker A., *Sport, celebrity and popular culture: International Review for the Sociology of Sport* 2005, nr 40 (4), s. 433–446.
- Pawlak A., *Status polskich olimpijczyków po zakończeniu kariery sportowej*, Wyd. AWF, Warszawa 1983.
- Przegląd Sportowy, *Agnieszka Radwańska podjęła trudną decyzję. Polka kończy karierę!*, <https://www.przegladsportowy.pl.>

Obraz Galicji w XIX-wiecznej prasie na podstawie czasopisma „LUD”

Niniejszy tekst jest próbą usystematyzowania wiedzy na temat Galicji w ostatnim dziesięcioleciu XIX stulecia na podstawie opiniotwórczego czasopisma „Lud”. W słowie wstępnym do pierwszego tomu możemy przeczytać: „na Walnym Zgromadzeniu dnia 9. lutego [1895 r. – G.C.] zawiązało się Towarzystwo Ludoznawcze z siedzibą we Lwowie, którego celem jest (...) umiejętne badanie ludu polskiego i sąsiednich, oraz rozpowszechnienie zebranych o nim wiadomości”². Czasopismo rozpoczęło działalność jeszcze w XIX wieku, pierwsze tomy były próbą tego, czy obrany kierunek jest słuszny. Zważywszy na fakt, że czasopismo ukazuje się do dziś³, cele, które były podwalinami powstania pisma, były najzupełniej uzasadnione. Natomiast pierwsze tomy „Ludu” rzuciły dużo światła na wiele zagadnień, m.in. tematykę dotyczącą Galicji, która jest osnową niniejszego tekstu.

Niewątpliwie należy zacząć od samej nazwy „Galicja” jest obiegowym określeniem obszaru polskiego, który był pod zaborem austriackim, nie należy jednak zapominać, że oficjalnie nazwa brzmiała „Księstwo Galicji i Lodomerii”⁴, co ma swój łaciński źródłosłów, tj. księstwo Halicza i Włodzimierza⁵. W przeanalizowanych artykułach wiele miejsca

¹ mgr Grażyna Czerniak, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, e-mail: czerniak.grazyna@wp.pl

² *Słowo wstępne*, „Lud” 1895, t. 1, s. 1. Dalej znajdujemy informacje, że czasopismo to w założeniu miało być kontynuacją pracy Oskara Kolberga, co jednoznacznie wskazuje na profil pisma i jego cel, który był i jest przez lata realizowany. Zob. tamże, s. 2.

³ <https://apcz.umk.pl/czasopisma/index.php/LUD> [12.08.2019].

⁴ *Encyklopedia Popularna PWN*, B. Petrozolin-Skowrońska (red.), Warszawa 1997, s. 244.

⁵ W. Kopaliński, *Słownik mitów i tradycji kultury*, Warszawa 2015, s. 336. W tym miejscu należy przytoczyć opracowanie Beaty Hołub, która niezwykle precyzyjnie i systematycznie opracowała zróżnicowanie językowe oraz religijne na obszarze Galicji Wschodniej. Zob. B. Hołub, *Studium historyczno-geograficzne narodowości w Galicji Wschodniej w świetle spisów ludności w latach 1890-1910*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio B” 2013, t. 68, s. 15-40. Zob. też F. Bujak, *Galicja. T.1, Kraj, ludność, społeczeństwo, rolnictwo*, Lwów-Warszawa 1908, s. 45-50.

poświęcono nazwom miejscowości⁶, które leżały na galicyjskim terenie. Z artykułów można również wywnioskować najważniejsze informacje, które dotyczyły nie tylko domostw, ale również wiktuałów i stylu odżywiania. Nie zabrakło też najistotniejszych wiadomości, które dotyczą świąt, na przykład Wielkanocy, a dokładnie pisanki, oraz zwyczajów związanych z obchodami sobótki. Wszystkie te ustalenia wydają się tym bardziej interesujące, ponieważ w znakomitej części zostały opracowane na podstawie badań terenowych, a te są nieodłączną częścią wnikliwego poznania konkretnej społeczności. Na początku niniejszego opracowania posłużę się słowami Franciszka Bujaka, które w zupełności oddają sens badań o obranym profilu: „jest to może najbardziej niewdzięczna rzecz pisać o kwestiach powszechnie niby znanych”⁷, ale „im większa samowiedza narodowa, im pełniejsze poczucie powszechnego dobra narodu, tym silniej utrzymają one w konieczności karbach nieuchronne w każdym narodzie tarcia między warstwami i grupami społecznymi”⁸. Uniwersalność tych słów jest niepodważalna, jako że również w XXI wieku brak wiedzy rodzi tego rodzaju konflikty. Stąd też należy dołożyć wszelkich starań, aby rozpowszechnić informacje, które mogą wskazać na różnorodność naszej kultury, której częścią jest także to wszystko, co dotyczy Galicji.

W tomie drugim przeanalizowanego periodyku można odnaleźć tekst, który dotyczy wszystkich zabiegów poświęcenia mieszkania w Galicji. Z tegoż artykułu dowiadujemy się przede wszystkim, że możliwe było w tamtych czasach przeprowadzanie się z jednego domu do drugiego, nowego⁹. Niemniej zauważono, że „życie rodzin chłopskich koncentrowało się w chatach, które w tym okresie nadal były kurnymi, prze-

⁶ W tym miejscu trzeba wymienić gminy: Biadoliny Rarłowowskie, zob. K. Mátyás, *Ludowe nazwy miejscowe w powiecie Brzeskim w Galicji*, „Lud” 1895, t. 1, s. 123-129; Biadoliny Szlacheckiej gminę Bielcza, zob. tenże, *Ludowe nazwy miejscowe w powiecie Brzeskim w Galicji (Ciąg dalszy)*, „Lud” 1895, t. 1, s. 179-182; Biesiadki i Biskupice Radłowskie, zob. tenże, *Ludowe nazwy miejscowe w powiecie Brzeskim w Galicji (Ciąg dalszy)*, „Lud” 1895, t. 2, s. 257-264; gminy Borowa i Borzęcin, zob. tenże, *Ludowe nazwy miejscowe w powiecie Brzeskim w Galicji (Ciąg dalszy)*, „Lud” 1895, t. 2, s. 308-320, gminy Brzesko, Brzewowiec, Dąbrówka Morska, Dembno, Dołęga, Doły itp. Zob. tenże, *Ludowe nazwy miejscowe w powiecie Brzeskim w Galicji (Ciąg dalszy)*, „Lud” 1895, t. 3, s. 330-346.

⁷ F. Bujak, op. cit., s. 1.

⁸ Ibidem, s. 3.

⁹ F. Řehoř, *Poświęcenie mieszkania ryskiego w Galicji. (Z okolic Żydaczowa)*, „Lud” 1895, t. 2, s. 141.

ważnie z jedną izbą mieszkalną. Tylko bogatszych stać było na budowę chałupy z dwoma pomieszczeniami mieszkalnymi: izbą i piekarnią¹⁰. Bywało jednak często tak, że zwlekano z poświęceniem domostwa, przede wszystkim działo się to ze względu na brak finansów potrzebnych ku temu¹¹. Jednoznacznym impulsem do koniecznego poświęcenia mieszkania było wesele, ponieważ wierzono, że jest to niezbędne, „ażeby młodożęcom w [domu – G.C.] źle się nie powodziło, ażeby im czarci nie grali przez całe życie”¹². Dzień poświęcenia również nie był bez znaczenia, nie mogła to być niedziela, ale też żaden inny dzień świąteczny. Mieszkańcy Galicji najbardziej upodobali sobie sobotę, następne wtorek, ostatecznie czwartek¹³. Znamienne jest to, że cała ceremonia poświęcenia mieszkania rozpoczynała się w cerkwi, msza była poświęcona duszom zmarłych. Swoistą zapłatą stanowił chleb, który powinien być przyniesiony do świątyni jeszcze jako ciepły: „ażeby dech (duch) z niego doszedł do nabożeństwa”¹⁴. Oprócz chleba w tekście znajdują się informacje o takich darach, jak: biała kiełbasa, jajka, bułki, cukier, wszystkie te dary są znamienne poukładane przed ołtarzem¹⁵. Nie ma tutaj miejsca na przypadkowość, co wskazuje na to, jaką wielką wagę przywiązywano do tej ceremonii. Po mszy świętej wszyscy przechodzili do domu, który był niejako przedmiotem wszystkich tych zabiegów. Warto w tym miejscu zacytować dłuższy fragment, który dobrze obrazuje, z jaką pieczołowitością podchodzono do poświęcenia mieszkania: „na środku stołu, pokrytego białym obrusem, stawia się krucyfiks, a z obu stron jego po jednej świecy¹⁶, dalej kadzidło i na talerzu część artosa, trochę ziaren pszenicy, maku, siemienia konopnego lub lnianego, cztery ząbki czosnku (...). Przy talerzu przygotowane są cztery świece woskowe, w domu ulane (...). Na prawym końcu stołu, na szerokim ręczniku z frędzlami, rozpostartym przez obrus, leżą cztery bochenki chleba w kwadrat ułożone a na nich miska wody do poświęcenia, na której pływają cztery kolki osikowe”¹⁷. Ta ceremonia jest świadectwem podtrzymywania rozmaitych

¹⁰ R. Pelczar, *Rodzina chłopska w Galicji na przełomie XIX i XX wieku w świetle literatury pamiątkarskiej*, „Społeczeństwo i Rodzina” 2017, nr 2(52), s. 8.

¹¹ F. Řehoř, op. cit., s. 141.

¹² Ibidem, s. 142.

¹³ Ibidem, s. 142.

¹⁴ Ibidem, s. 142. Zob. W. Kopaliński, op. cit., s. 165-166.

¹⁵ F. Řehoř, op. cit., s. 142-143.

¹⁶ Zob. W. Kopaliński, op. cit., s. 1285-1286.

¹⁷ F. Řehoř, op. cit., s. 144.

symboli. Na przykład, świeczka powinna się palić, aż do momentu samoistnego wypalenia, odczytywanie fragmentów Ewangelii (najpierw św. Mateusza, następnie św. Marka, św. Łukasza, a na końcu św. Jana) także nie było przypadkowe, ponieważ odbywało się przy konkretnych ścianach domu¹⁸. Tylko poprzez taki fragment życia religijnego, jakim była ceremonia poświęcenia mieszkania, można dojść do wniosku, że przykładano niezwykle dużą wagę do wychowania w duchu pobożności, o czym szerzej napisał Roman Pelczar¹⁹. Ludność żyjąca w XIX stuleciu ceniła sobie życie gromadne. Społeczeństwo, w którym ci ludzie żyli, było im bliskie, a wszelkie ceremonie, które zbliżały do siebie członków wspólnoty, były chwilami cenionymi.

Niemale znaczenie dla badaczy tamtego czasu miały wiktuały, którym przyjrano się w publikacjach, co znalazło odzwierciedlenie w analizowanych XIX-wiecznych tomach „Ludu”. Jak zauważono, „zaspokajanie potrzeb fizjologicznych ludu jest bardzo ważnym działem badań ludoznawczych”²⁰. Napoleon Cybulski był jednym z prekursorów badających ten aspekt na obszarze Galicji, czym przysłużył się nauce²¹. Według jego ustaleń od stopnia zamożności zależało nie tylko to, co ludzie wówczas jadali, ale także to, jak wyglądała częstotliwość posiłków, co zresztą było zależne od pory roku²². Podstawą jadłospisu były kartofle oraz kapusta, ponadto w pracy Cybulskiego można znaleźć sposoby przyrządzania chleba, który był niezastąpiony²³. Uzupełnienie diety stanowiły produkty pochodzenia mlecznego, a także zwierzęcego, na przykład jajka²⁴. W zamian za pisanki, o których będzie mowa poniżej, otrzymujący je: „dają specjalistkom [osobom, które robiły pisanki w większej

¹⁸ Ibidem, s. 144-145.

¹⁹ R. Pelczar, op. cit., s. 15-16.

²⁰ A. Strzelecki, *Próba badań nad żywieniem się ludu w Galicji napisał N. Cybulski, prof. Uniw. Jag., Kraków, nakładem Towarzystwa „Opieki zdrowia”. 1894, w 8-ce malej, str. 2010 i 1 nl.*, „Lud” 1895, t. 2, s. 184.

²¹ Należy pokrótce opisać dokonania Napoleona Cebulskiego, który był nie tylko profesorem Uniwersytetu Jagiellońskiego, ale również badaczem krążenia krwi, współzałożycielem żeńskiego gimnazjum w Krakowie oraz, co stanowi wyjątkową ciekawostkę, sam prowadził gospodarstwo rolne. Zob. M. Bilek, *Napoleon Cybulski autor pierwszych masowych badań sposobu odżywiania się ludności małopolskiej*, „Almanach Muszyny” 2006, s. 187.

²² A. Strzelecki, op. cit., s. 184.

²³ Ibidem, s. 185.

²⁴ Ibidem.

liczbie – G.C.] w nagrodę za trud zboża, kartofli lub omasty”²⁵. Istotną wydaje się uwaga dotycząca mięsa: „na stole wieśniaka mięso zjawia się 6 razy do roku: na zapusty przed Wielkim Postem, na Wielkanoc, Zielone Świąta, w jesieni przed adwentem i na Boże Narodzenie, a niekiedy podczas odpustów”²⁶, ale „najubożsi dwa razy w roku mają mięso, na Wielkanoc i Boże Narodzenie”²⁷. Wszystko to charakteryzuje styl życia ówczesnej ludności, która żyła skromnie, a jej jadłospis był nader ograniczony.

Oprócz tego, że autor pokusił się o porównanie sposobu odżywiania, z którego wynika, iż w części Galicji wysuniętej na zachód jadano lepiej, podobny podział przejawiał się również w używaniu napojów: „herbatę piją we wschodniej, kawę we wschodniej części kraju”²⁸. Podstawowym trunkiem była wódka, natomiast, co ciekawe, mało używano miodu do słodzenia napoi²⁹. Adolf Strzelecki w następujący sposób podsumował ustalenia Cybulskiego: „znaczna część ludności wiejskiej w Galicji żywi się niedostatecznie, a chów i utrzymanie zwierząt domowych pochłania znaczną część artykułów żywności. Dalej faktem jest, że ludność żywi się prawie wyłącznie pokarmami roślinnymi, a formy tych pokarmów są mało strawne i mało pożywne: wskutek tego strona fizyczna organizmu wieśniaka nie rozwija się odpowiednio, a na tym cierpi i strona duchowa”³⁰. Powyższe wnioski trzeba uznać za jak najbardziej słuszne. Galicja jako teren biedny, zaniedbany, poniekąd peryferyjny została pozostawiona sama sobie. Trudno więc było oczekiwać od społeczności tam mieszkającej wkładu w rozwój duchowy, jeżeli nie były zaspokojone potrzeby niższego rzędu.

Ogromną skarbnicą zwyczajów i punktem wyjścia do opisanego podstaw bytowania społeczności jest omówienie aspektów, które bezpośrednio wiążą się z obchodzeniem świąt. Na podstawie przeanalizowanych tekstów z „Ludu” jest to możliwe w stosunku do Wielkanocy, a konkretnie dotyczy pisanek oraz sobótki. Nie sposób, nie to zresztą było naszym zamiarem, szczegółowo opisywać zwyczajów społeczności, która

²⁵ F. Krček, *Pisanki w Galicji. Zestawienia materiału, zebranego w r. 1897. Staraniem Towarz[ystwa]. Ludoznawczego*, „Lud” 1898, t. 4, s. 204.

²⁶ A. Strzelecki, op. cit., s. 185.

²⁷ Ibidem, s. 185.

²⁸ Ibidem.

²⁹ Ibidem.

³⁰ Ibidem, s. 185-186. Zob. też M. Bilek, op. cit., s. 187-190.

zamieszkiwała w XIX wieku teren Galicji, ale zarysowanie najważniejszych teorii niewątpliwie pozwoli na postawienie kolejnych problemów badawczych.

Badania dotyczące pisanek³¹, których efekty zostały opublikowane na łamach omawianego czasopisma, mają u podstawy informacje zaczerpnięte od respondentów, osób, które zostały przedstawione z imienia i nazwiska, a także połączone z konkretnymi powiatami, co z pewnością znacznie ułatwia usystematyzowanie wniosków. Jak w wielu miejscach, tak i w przypadku tradycji związanych z pisankami pojawiają się legendy, które w zrozumiały sposób tłumaczą istnienie konkretnego symbolu w społeczeństwie. Jeżeli chodzi o kraszanki, jedna z legend spisanych przez badacza brzmi następująco: „Matka Boska, chcąc wyprosić Syna swego od śmierci, „złotu kistoczku kupiła”, opisała woskiem jajka, ukraśliła i zaniosiła je Piłatowi z prośbą, by wypuścić Chrystusa; Piłat odrzekł, że nie może uczynić tego, ponieważ już go Żydzi umęczyli, co usłyszawszy N.P. Maryja padła zemdlona na ziemię; pisanki wypadły z koszyka i „rozkocily” się po całym świecie”³². Ciekawe wydaje się też nazewnictwo, które uwzględnia rozmaite techniki malowania. Przykładowo, autor wyróżnia: hałunki, ałunki (pisanki, które miały jeden kolor, bez wzorów); mówiono też: kraszanki czy malowanki; dalej: sływki – pisanki zabarwione ciemnoczerwonym lub czarnym barwnikiem; używano też nazw: mazajki oraz haptuszki. Jajka malowane wieloma barwami nazywano: pisankami oraz np. trzynastkami³³. Według ustaleń badacza nie wszędzie zwyczaj malowania jaj był znany³⁴. Odnotowano nawet fakt, że zwyczaj ten zanika, albo jest minimalizowany do podstawowych zabiegów, tj. malowano jajko na jeden kolor i bez ozdób w postaci wzorów³⁵. Sposoby kraszenia były różne, podobnie jak termin, w którym to wykonywano. W Galicji zaczęto malować jajka zarówno na samym początku Wielkiego Postu, „na dobre jednak czynność ta zaczyna się od czwartku, tj. od kiedy dziatwa nie ma nauki szkolnej”³⁶, nie było też jed-

³¹ F. Krček, *Pisanki w Galicji...*, 187-196. Zob. W. Kopaliński, op. cit., s. 463.

³² F. Krček, *Pisanki w Galicji...*, s. 217. W artykule znajduje się wie innych legend nawiązujących do pisanek. Zob. tamże, s. 217-222.

³³ F. Krček, *Pisanki w Galicji. Zestawienia materiału, zebranego w 1897 r. Staraniem Towarz. ludoznawczego*, „Lud” 1898, t. 4, s. 205-206.

³⁴ Ibidem, s. 196.

³⁵ Ibidem, s. 197.

³⁶ Ibidem, s. 199.

nego terminu końcowego³⁷. Zajmowały się tym najczęściej kobiety, dziewczęta, ale również dzieci³⁸. Nie brak też przypisu na sporządzenie pisanki, który szczegółowo został podany na podstawie wypowiedzi respondentów³⁹. Nie mniej miejsca poświęcono barwnikom. Przykładowo, kolor żółty uzyskiwano z kory młodej jabłoni; zielony – młodego żyta ozimego lub traw; kolor czerwony – z łupin cebuli; czarny – z dębowej kory, szyszek z olchy, jagód bzu czarnego⁴⁰. Pisanki nie stanowiły tylko formy okraszenia, ale miały być przeznaczone jako podarunek⁴¹, były elementem ludycznym⁴², potrzebnym do praktyk leczniczych⁴³, a także służyły do ozdoby⁴⁴. Ilość szczegółów i drobiazgowość kwestionariusza jest imponująca, tylko ten jeden tekst jest skarbnicą zwyczajów występujących na obszarze Galicji w końcu XIX stulecia. Szczegółowość kwestionariusza bez wątpienia potwierdza, że badacz poprzez swoje analizy chciał dogłębnie przeanalizować aspekt związany z ozdabianiem jaj z okazji Świąt Wielkiej Nocy, a dzięki takiemu podejściu mamy dzisiaj sposobność odnalezienia relikwów zapomnianych już praktyk.

Nie mniejsze znaczenie miały obchody sobótki, ponieważ i te zwyczaje wskazywały na pewną jednorodność kulturową. Zwyczaj obchodzenia sobótki w całej Galicji nie był jednakowy. W jednym miejscowościach była obchodzona dość hucznie, w innych zanikała⁴⁵. Swoje źródło święto to miało mieć w korzeniach chrześcijańskich. Nawiązywano do Zesłania Ducha Świętego lub do wspomnienia św. Jana Nepomucena⁴⁶. Nazwa nawiązuje do „ognia bystrego” albo bardziej wymownego opisu, „że idą święcić na życie”⁴⁷. Samo wyznaczenie terminu sobótki nie jest tak jednoznaczne, jak można sądzić. Oczywiście sobótką nieodłącznie jest związana z wigilią św. Jana, niemniej jednak: „w tutejszej gminie

³⁷ Ibidem, s. 199-200.

³⁸ Ibidem, s. 202.

³⁹ Ibidem, s. 207-211.

⁴⁰ Ibidem, s. 214-215. Więcej informacji na temat barwników można znaleźć na s. 228-229 opracowania.

⁴¹ Ibidem, s. 222, 225.

⁴² Ibidem, s. 223-224.

⁴³ Ibidem, s. 226.

⁴⁴ Ibidem, s. 227.

⁴⁵ F. Krček, *Sobótka w Galicji. Zestawienie materiału, zebranego w 1897. Staraniem Towarz[ystwa] Ludoznawczego*, „Lud” 1898, t. 4, s. 311-312.

⁴⁶ Ibidem, s. 322.

⁴⁷ Ibidem, s. 313. Zob. też U. Janicka-Krzywda, *Płoną sobótki*, „Wychowawca” 2001, nr 6, s. 24.

istniał zwyczaj palenia sobótek w każdą sobotę od Wielkanocy do Zielonych Świątek⁴⁸. Nie jest też tak, że zawsze sobótką miała być wspólna zabawa wokół ogniska, czasem była to inicjatywa pojedynczego człowieka⁴⁹. Jeżeli jednak w obchodach brała udział grupa, „przy paleniu sobótki nie panuje milczenie grobowe, ale owszem gwar i wrzawa (...), choć tylko ten lub ów korespondent wspomina o „wiwatach”, trzaskach z batów lub strzelaniu z pistoletów”⁵⁰. Nie było jednego, stałego miejsca, gdzie obchodzono sobótkę, zazwyczaj były to jednak wzgórza. Ciekawe jest to, że czasem wzgórza, na których palono ogniska, przyjmowały miano „sobótki”⁵¹. Mogło to być koło pszenicy, aby utrzymać urodzaj⁵². Z obchodami sobótkowymi związane były pewne zwyczaje, np. majono domostwa oraz bydło, aby chronić dobytek od nieszczęścia⁵³. Tego dnia gospodarze czyszczą dokładnie studnie, aby zapewnić sobie czyste źródło przez kolejny rok⁵⁴. Nie jest to jedyne nawiązanie do wody, ponieważ, według zwyczaju, dopiero po obchodach św. Jana można było się kąpać. Tłumaczono to w następujący sposób: „przed św. Janem robactwo wodne, a szczególnie węże mają moc szkodzenia kąpiącemu się, kąsząc go. Po św. Janie tracą tę moc, gdyż woda, którą św. Jan poświęca, w razie ukąszenia nawet leczy chorego”⁵⁵. Mowa jest też o kadzeniu pól i dobrobytu⁵⁶, natomiast puszczenie wianków na wodę nie było tak popularne, jakby się mogło wydawać. Powszechna z kolei była wiara w szczególną moc paproci, która miała zakwitać w najkrótszą noc roku. Szczególne wydaje się to, że na badanym obszarze podobną moc miała mieć piwonias, która tego dnia miała kwitnąć na biało⁵⁷.

Nie sposób w ramach tego opracowania zawrzeć wszystkiego, co dotyczy obszarów Galicji w XIX stuleciu i nie to było naszym zamiarem. Niniejsze uwagi stanowią próbę usystematyzowania informacji, które zostały zamieszczone na łamach XIX-wiecznych tomów czasopisma „Lud”. Na podstawie tych informacji można przedstawić zarówno miej-

⁴⁸ F. Krček, *Sobótki w Galicji...*, s. 312.

⁴⁹ *Ibidem*, s. 314.

⁵⁰ *Ibidem*, s. 316.

⁵¹ *Ibidem*, s. 315 i 322.

⁵² *Ibidem*, s. 313 i 322.

⁵³ *Ibidem*, s. 312.

⁵⁴ *Ibidem*.

⁵⁵ *Ibidem*, s. 315 i 322.

⁵⁶ *Ibidem*, s. 317.

⁵⁷ *Ibidem*, s. 321.

sowości Galicji, jak i domostwa czy wiktuały, a przede wszystkim najważniejsze święta i zwyczaje. Dzięki takiemu spojrzeniu bez trudu można dostrzec, że badaczy w owym czasie interesowało wszystko, co dotyczy ludu. W tych dociekaniach nie pominęli oni także Księstwa Galicji i Lodomerii, co obecnie stanowi nieoceniony materiał do dalszych pogłębianych studiów nad przemianami obyczajowości, a także asymilacją kulturową. We wstępie czasopisma zaznaczono, że celem „zebrany materiał ludoznawczy poddawać naukowemu opracowaniu i pomieszczać samodzielne badania z zakresu ludoznawstwa. Dążyć będzie do tego, ażeby utrzymać ludoznawstwo na tym stopniu, na jakim postawiły je badania uczonych naszych i obcych”⁵⁸. I tylko poprzez analizę jednego zagadnienia, którym była Galicja, nie można mieć wątpliwości, że założenia zostały spełnione.

Bibliografia

- Bilek M., *Napoleon Cybulski autor pierwszych masowych badań sposobu odżywiania się ludności małopolskie*, „Almanach Muszyny” 2006, s. 187-190.
- Bujak F., *Galicja. T.1, Kraj, ludność, społeczeństwo, rolnictwo*, Nakładem Księgarni H. Altenberga oraz Księgarni pod Firmą E. Wende i Spółka, Lwów-Warszawa 1908.
- Encyklopedia Popularna PWN*, B. Petrozolin-Skowrońska (red.), Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1997.
- Hołub B., *Studium historyczno-geograficzne narodowości w Galicji Wschodniej w świetle spisów ludności w latach 1890-1910*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio B” 2013, t. 68, s. 15-40.
- <https://apcz.umk.pl/czasopisma/index.php/LUD>.
- Janicka-Krzywda U., *Ploną sobótki*, „Wychowawca” 2001, nr 6.
- Kopaliński W., *Słownik mitów i tradycji kultury*, Wydawnictwo Rytm, Warszawa 2015.
- Krček F., *Pisanki w Galicji. Zestawienia materiału, zebranego w r. 1897. Staraniem Towarzystwa Ludoznawczego*, „Lud” 1898, t. 4, s. 187-231.
- Krček F., *Sobótka w Galicji. Zestawienie materiału, zebranego w 1897. Staraniem Towarzystwa Ludoznawczego*, „Lud” 1898, t. 4, s. 308-324.
- Mátyás K., *Ludowe nazwy miejscowe w powiecie Brzeskim w Galicji (Ciąg dalszy)*, „Lud” 1895, t. 2, s. 257-264 i 308-320.
- Mátyás K., *Ludowe nazwy miejscowe w powiecie Brzeskim w Galicji (Ciąg dalszy)*, „Lud” 1895, t. 3, s. 330-346.
- Mátyás K., *Ludowe nazwy miejscowe w powiecie Brzeskim w Galicji*, „Lud” 1895, t. 1, s. 123-129 i 179-182.

⁵⁸ Wstęp..., s. 2.

- Pelczar R., *Rodzina chłopska w Galicji na przełomie XIX i XX wieku w świetle literatury pamiątkarskiej*, „Społeczeństwo i Rodzina” 2017, nr 2(52), s. 7-25.
- Řehoř R., *Poświęcenie mieszkania ryskiego w Galicji. (Z okolic Żydaczowa)*, „Lud” 1895, t. 2, s. 141-146.
- Słowo wstępne*, „Lud” 1895, t. 1, s. 1-4.
- Strzelecki A., *Próba badań nad żywieniem się ludu w Galicji, napisał N. Cybulski, prof. Uniw. Jag., Kraków, nakładem Towarzystwa „Opieki zdrowia”. 1894, w 8-ce małej, str. 2010 i 1 nl.*, „Lud” 1895, t. 2, s. 184-186.

O polskiej dobroczynności w Petersburgu na łamach gazety „Kraj”

Petersburg był stolicą carów, a zarazem najważniejszym ośrodkiem polityczno-kulturalnym ówczesnego Imperium Rosyjskiego. Stał się on, ze względów historycznych, ważnym miastem dla Polaków, gdyż historia i losy wielu rodaków w XIX w. nierozwiązalnie związane były z tym miastem. Potwierdzają to dane statystyczne. Stolicę Imperium w 1869 r. zamieszkiwało blisko 17,5 tys. Polaków². Liczba Polonii w mieście systematycznie wzrastała, gdyż w 1900 r. było ich już 50 tysięcy³. Polacy żyjący w mieście aktywnie włączyli się w jego rytm życia społeczno-kulturowego. Prowadzili własne sklepy, zakłady rzemieślnicze, księgarnie, z czasem wydawali gazety, zakładali również instytucje charytatywne wspomagające potrzebujących rodaków.

Dlatego celem artykułu będzie przybliżenie działalności towarzystw dobroczynnych i ludzi zaangażowanych we wspieranie polskiej kolonii w carskiej stolicy na podstawie analizy artykułów publikowanych na łamach polskiego tygodnika „Kraj”, który był wydawany w Petersburgu w latach 1882-1909. Jego współzałożycielem i głównym redaktorem był Erazm Piltz (do 1906 r.), znany także społecznik w gronie petersburskiej polonii⁴. Gazeta ta jest bardzo ważnym źródłem wiadomości o funkcjonowaniu Polaków w Petersburgu oraz o rozwijających się organizacjach filantropijnych, gdyż na bieżąco relacjonowano na jej stronach poczynania polskiej diaspory nad Newą, w co osobiście angażował się sam redaktor. Gazeta ta miała charakter przede wszystkim polityczny, gdyż zamieszczała artykuły dotyczące bieżących wydarzeń politycz-

¹ mgr Jolanta Kowalik, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, e-mail: j.kowalik1901@wp.pl

² B. Graczyk, *Polacy w Petersburgu od XVIII do początku XXI wieku. Historia, liczebność, struktura społeczna*, [w:] D. Konstantynow (red.), *Petersburg i Polska*, Kraków 2016, s. 7.

³ Ibidem.

⁴ Erazm Piltz prowadził także w Petersburgu Księgarnię Polską, którą przejął od Bronisławy Rymowicz, matki swojej żony – Heleny. Zob. M. Kwiatkowska, *Księgarnia Polska w Petersburgu. Przyczynek do opisu polskiego ruchu wydawniczego na przełomie XIX i XX wieku*, „Acta UniversitatisLodzianensis. Folia Librorum” 2014, nr 1 (18) , s. 76.

nych, ale także znajdowała się część literacko-naukowa czy informacyjna, w których zamieszczano wiadomości ze świata, z Imperium Rosyjskiego, w tym z różnych części Królestwa Polskiego czy z samego Petersburga. Informacje z ówczesnej stolicy carów posłużą jako materiał do analizy społecznych poczynań Polaków nad Newą.

Petersburg był niewątpliwie miastem wielonarodowościowym. Wśród wielu zamieszkujących go narodów, liczną grupę stanowili Polacy. Zaczęli oni osiedlać się w tym mieście już pod koniec XVIII w., a rozbiory Rzeczypospolitej doprowadziły m.in. do płynnego przepływu ludności polskiej do stolicy Imperium Rosyjskiego. Centralnym punktem jednoczenia się Polonii stał się kościół św. Katarzyny Aleksandryjskiej, do dziś znajdujący się na Newskim Prospekcie, głównej ulicy Petersburga. Z czasem przy kościele powstały stowarzyszenia dobroczynne, które miały na celu pomaganiu ubogiej ludności polskiej. Jedną z najważniejszych polskich organizacji stało się Rzymskokatolickie Towarzystwo Dobroczynności [dalej: RzTD]. Za powstanie towarzystwa odpowiedzialna była redakcja „Kraju”, w tym Erazm Piltz oraz Włodzimierz Spasowicz, prawnik oraz historyk literatury⁵. Działalność RzTD rozpoczęła dokładnie 24 października 1884 r. Jak podawano w sprawozdaniach publikowanych na łamach prasy liczba członków systematycznie wzrastała, dla przykładu w 1886 r. ich liczba wynosiła 80 członków honorowych i 394 rzeczywistych, w 1894 r. – 124 honorowych i 360 rzeczywistych, w 1902 r. już liczba członków honorowych powiększyła się do 144 a rzeczywistych do 422⁶. Zaś głównymi zadaniami towarzystwa była opieka nad „katolikami mieszkającymi w Petersburgu, potrzebującymi pomocy. Wydaje ono zapomogi stałe i jednorazowe; pośredniczy w pracy, tworzy szkoły i przytułki własne lub umieszcza swoich biednych w innych tego rodzaju zakładach. Przyjmuje składki i wszelkie legaty, urządza bale, koncerty, prelekcje, zabawy publiczne”⁷.

Towarzystwo to przyczyniło się do powstania kolejnych organizacji charytatywnych, związanych bezpośrednio z RZTD, co miało na celu dotarcie do najbardziej potrzebujących. Już w 1885 r. utworzono schro-

⁵ M. Banaszkiwicz, B.K. Nykiel, *Rzymskokatolickie Towarzystwo Dobroczynności przy kościele św. Katarzyny Aleksandryjskiej (RzTD)*, <http://www.polskipetersburg.pl/hasla/rzymskokatolickie-towarzystwo-dobroczynnosci>, [5.08.2019].

⁶ Ibidem.

⁷ „Kraj”, nr 17 z 24 kwietnia/6 maja 1892 r., s. 4.

nisko dla sędziwych osób i internat dla chłopców, w kolejnym roku wydział pośrednictwa pracy, a w 1891 r. przytułek dla chłopców⁸. W kolejnych latach powstawały także inne inicjatywy, takie jak: przytułek dla starszych kobiet, tania kuchnia czyli jadłodalia, dom pracy, przytułek dla dzieci obojga płci, ochronka dla niemowląt, a także funkcjonował komitet zajmujący się funduszem dla pomocy młodzieży z wyższych szkół, opiekowano się ubogimi uczniami zarówno wyższych i średnich szkół, powstało także kolejne biuro dla poszukujących pracy⁹. Istniał również przy towarzystwie opieki nad dziećmi ubogimi wydział obrony dzieci, którego zadaniem było ochrona i zapewnienie pomocy najmłodszemu pokrzywdzonym, skrzywdzonym przez rodziców lub ich opiekunów¹⁰. Dbano także o zdrowie najuboższych dzieci, gdyż „dla nikogo nie jest tajemnicą, w jak okropnych warunkach pracuje młodzież szkolna uboższa w wielkich miastach. Brak rzeczy najpotrzebniejszych, zaczynając nieraz od chleba, a kończąc na mieszkaniu, o którego hygienie mowy być nie może – zabójczo dobija się na zdrowiu cielesnym i umysłowym młodego pokolenia”¹¹. W tym celu wysyłano dzieci znajdujące się pod opieką towarzystwa na kolonie. Przy tym kładziono również nacisk na edukację młodzieży. Z wyjątkiem wypłacania zasiłków i stypendium, czy prowadzenia przytułku dla dzieci, członkowie RzTD wspierali szkoły katolickie utworzone przy kościele św. Katarzyny. Pomagano uczniom finansowo, przekazując pieniądze na czesne lub zapewniając im książki czy odzież¹². Odpowiednie wykształcenie miało pomóc młodzieży w zapewnieniu lepszej przyszłości, ale także dążono do utrzymania kontaktu dzieci z ojczystym językiem. Jak wynikało z ankiety opublikowanej na łamach „Kraju” w 1906 r., rozesłanej do 300 młodzieży obojga płci (nadeszło 183 odpowiedzi), tylko kilkanaście procent z nich umiało poprawnie posługiwać się językiem polskim¹³. Było to spowodowane postępującą rusyfikacją, a większość przedmiotów wykładanych było w obowiązkowym językiem rosyjskim, co skutkowało tym, że wiele dzieci nie posługiwało się biegle polskim językiem.

⁸ Ibidem.

⁹ „Kraj”, nr 16 z 18 kwietnia/1 maja 1903 r., s. 22; *Kalendarz Katolicki na Rok Pański 1899, R. 4*, Petersburg 1899 r., s. 253-254.

¹⁰ „Kraj”, nr 1 z 3/16 stycznia 1904 r., s. 19.

¹¹ „Kraj”, nr 11 z 20 kwietnia/ 3 maja 1907 r., s. 11.

¹² „Kraj”, nr 18 z 5/18 maja 1906 r., s. 13.

¹³ „Kraj”, nr 22 z 15 maja/2 czerwca 1906 r., s. 13.

Jednym z prężnie działającym towarzystwem wśród koloni petersburskiej było Kółko Pań, funkcjonujące od 1901 do 1919 r.¹⁴ Była to kolejna organizacja filantropijna, która zrzeszała głównie Polki mieszkające w stolicy. Spośród członkiń warto wymienić takie nazwiska jak: Helena Piltz, Romualda Baudouin de Courtenay, Eugenia Kierbedź, Natalia Spasowicz, Maria Poklewska-Koziełł¹⁵ – żony wybitnych przedstawicieli polskiej kultury i nauki. Innymi wybitnymi kobietami, które zapisały się znacznie dla tego towarzystwa była m.in. Lucyna Piekarska oraz Jadwiga Żukowska. O działalności pań i samego towarzystwa dowiadujemy się również z informacji ukazujących się w tygodniku „Kraj”. Głównym celem działalności Kółka Pań było objęcie opieki nad najuboższymi dziewczynkami, które uczęszczały do szkoły elementarnej powstałej dzięki wspomnianemu towarzystwu dobroczynnemu¹⁶. Opieka ta polegała na utrzymywaniu przytulku, w którym dziewczynki przebywały na co dzień, a zatem zapewnianiu im niezbędnych środków do życia, a także udzielaniu pomocy w nauce i w nabywaniu umiejętności praktycznych, np. robótek ręcznych, pomocnych po ukończeniu szkoły, gdyż starano się także dla absolwentek o zapewnienie im odpowiedniej pracy¹⁷. Dbano także o odpowiedni wypoczynek wychowanic. W tym celu dzieci wysyłane były również na organizowane kolonie letnie i zimowiska, gdzie dzieci spędzały wolny czas „(...) z dużą korzyścią dla zdrowia. Wszystkie zyskały na wadze (...). Znaczną jest też korzyść moralna z 2 ½ miesięcznego pobytu dzieci pod umiejętnym i troskliwym kierunkiem. KS. Rodziewicz przyjeżdżał specjalnie dla kolonii i odprawiał mszę (...)”¹⁸. Takie kolonie, z wyjątkiem korzyści prozdrowotnych, były miejscem dla dzieci, w którym pogłębiały także świadomość narodową, gdyż często w czasie pobytu dzieci czytano im utwory polskich autorów, a tym samym można było doskonalić rodzimy język¹⁹. Niestety, wyjazdy te,

¹⁴ M. Banaszekiewicz, T.M. Smirnowa, *Kółko Pań Rzymskokatolickiego Towarzystwa Dobroczynności*, <http://www.polskipetersburg.pl/hasla/kolko-pan-rzymskokatolickiego-towarzystwa-dobroczynnosci>, [2.08.2019].

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ Б. Чаплицкий, *Римско-католическое благотворительное общество при храме св. Екатерины в Петербурге в 1884–1919*, <https://catherine.spb.ru/2010/09/14/0-chaplitsky-charity/#p3>, [dostęp: 2.08.2019].

¹⁷ „Kraj”, nr 3 z 18/31 stycznia 1903 r., s. 20.

¹⁸ „Kraj”, nr 39 z 24 września/7 października 1904 r., s. 16.

¹⁹ S. Makowska, LinnanSaari, [w:] *Z murów św. Katarzyny: księga pamiątkowa b. wychowanek i wychowanków gimnazjum przy kościele świętej Katarzyny w Petersburgu*,

często kilkutygodniowe, obciążały znacznie budżet Kółka Pań. Dlatego podejmowały różne przedsięwzięcia, aby zasilić budżet, np. wystawiano spektakle teatralne, organizowano koncerty muzyczne (na których wielokrotnie grano polskich wykonawców), inicjowano różnego rodzaju kiermasze, zwane „Bazarami dobroczynności”, na których sprzedawano rękodzieła, a dochód z nich przeznaczany był m.in. na wyjazdy dzieci²⁰.

Panie z Kółka Pań podejmowały także akcje na szerszą skalę, mające na celu poprawę losu dzieci. Utworzyły one wydział zimowisk wiejskich, na wzór działającego o tej samej nazwie instytucji w Warszawie, którego celem było wysłanie najbiedniejszych dzieci na zimowiska. W ramach tej inicjatywy, postanowiono wysłać do Warszawy 100 sierot i znaleźć im rodziny zastępcze w stolicy Królestwa Polskiego. Jak relacjonowano w tygodniku dzięki temu dzieci „skazanych na zagładę, zostanie uratowane dla kraju, i że otrzymają one rodziców przybranych, którzy z uwagi na ważność podjętych obowiązków niewątpliwie bardzo gorąco wychowaniem tej dziatwy się zajmą, rośnie nam serce w piersiach i zachęca nas do nowych wysiłków i do dalszej pracy na obranem polu”²¹. Zaangażowana w ten projekt była przede wszystkim Zofia Sadowska – słynna w mieście lekarka i działaczka społeczna. Jej wkład oraz zasługi dla towarzystwa doceniono także na stronach „Kraju”, dziękując jej „za podjęcie myśli naszej na obczyźnie i za tak piękny czyn narodowy, jaki spełnia za jej staraniem komitet pań polskich w Petersburgu”²². Członkinie tego towarzystwa w 1909 r. postanowiły utworzyć na wzór istniejącego Towarzystwa św. Wincentego a Paulo, towarzystwo miłosierdzia o nazwie Konferencja św. Elżbiety. Ich zadaniem było zapewnienia opieki chorym i ubogim, którymi między co tygodniowymi spotkaniami towarzystwa, zajmowały się osobiście nimi²³. Analizując materiały zamieszczone w polskim tygodniku dowiadujemy się o działalności dobroczynnej kolejnych Polek. Dla przykładu Anna Wołowiczowa i Stanisława Sylwestrowiczowa, dzięki zebranych środkom założyły fundusz imienia Adama Mickiewicza, przeznaczony na wypłacanie stypendium młodzieży polskiej uczącej się w jednych ze szkół wyż-

t. 1, *Kościół św. Katarzyny a życie polskie, szkoły żeńskie, szkoły męskie*, Warszawa 1933, s. 185.

²⁰ „Kraj”, nr 11 z 14/27 marca 1903 r., s. 21; „Kraj”, nr 13 z 1/14 kwietnia 1905 r., s. 15.

²¹ „Kraj”, nr 12 z 24 marca/6 kwietnia 1906 r., s. 11.

²² „Kraj”, nr 12 z 30 marca/17 kwietnia 1906 r., s. 12.

²³ „Kraj” nr 9 z 6/19 marca 1909 r., s. 16.

szych w Petersburgu²⁴. Wiktoria Piotrowska, kolejna członkini wspomnianego towarzystwa, finansowała i kierowała przytułkiem dla chłopców założonym przez księdza Antoniego Maleckiego²⁵. Z kolei w 1903 r. została otwarta szkoła przygotowawcza dla dziewczynek, którą prowadziła parafianka kościoła św. Katarzyny – M. Piotrowska²⁶.

Towarzystwa dobroczynności finansowane były głównie ze składek ich członków oraz ofiar, pochodzących od osób niezrzeszonych lub w postaci zapisów testamentowych osób prywatnych. Oczywiście, budżet stowarzyszenia próbowano podreperować prowadząc inne działalności. Ważnym punktem, a zarazem wydarzeniem dla kolonii polskiej był coroczny bal organizowany przez RzTD. Miał on na celu wspomóc finansowo stowarzyszenie oraz gromadził śmietankę towarzyszką mieszkających w stolicy rodaków.

Bal z roku na rok stawał się popularniejszy w kręgach petersburskiej polonii. Jak relacjonowano na stronach omawianego dziennika polski bal z 1904 r. w Petersburgu był „okazały, strojny, wytworny a ożywiony – takim był zawsze, takim pozostał bal doroczny na rzecz tutejszego Towarzystwa dobroczynności”²⁷. Znaczącą rolę w tych przyjęciach odgrywały członkinie Kółka Pań, gdyż to one zajmowały się organizacją i sprzedażą filantropijną, czyli prowadziły bufet, bazyry dobroczynności na których znajdowały się wyroby rzemieślnicze, które za drobną opłatą można było nabyć, sprzedawały kwiaty, zbierały pieniądze od darczyńców. Takie coroczne spotkanie towarzysko-filantropijne, jak podkreślano we wspomnianym artykule z 1904 r. „wszechstronnie spełnił dwa zadania: dał uczestnikom nad wszelki wyraz miłe wspomnienia, a biednym od 3-4 tys. rub”²⁸. Bale, to nie jedyne przedsięwzięcia członków towarzystwa. Organizowano liczne koncerty m.in. na rzecz przytułku rzemieślniczego dla chłopców²⁹, biednych uczniów szkoły męskiej przy kościele św. Katarzyny³⁰. W okresie świąt rozdawano ubogim poczę-

²⁴ „Kraj”, nr 24 z 14/27 czerwca 1902 r., s. 19.

²⁵ O.L. Lejkind, T.M. Smirnowa, *Przytułek Dla Chłopców Rzymskokatolickiego Towarzystwa Dobroczynności*, <http://www.polskipetersburg.pl/hasla/przytułek-dla-chlopcow-rztd>, [8.08.2019].

²⁶ „Kraj”, nr 2 z 12/25 stycznia 1903 r., s. 21.

²⁷ „Kraj”, nr 4 z 23 stycznia/5 lutego 1904 r., s. 23

²⁸ Ibidem.

²⁹ „Kraj”, nr 6 z 9/20 lutego 1891 r., s. 19.

³⁰ „Kraj”, nr 2 z 10/22 stycznia 1892 r., s. 19.

stunki oraz podarunki np. odzież³¹. Dodatkowo urządzano kiermasze, przedstawienia amatorskie, z którego dochód przeznaczano na cele charytatywne. Na rzecz towarzystw włączali się także polscy wybitni przedstawiciele kultury np. Adelajda Bolska, polska śpiewaczka operowa, która przez wiele lat mieszkała w Petersburgu i występowała na tamtejszych scenach muzycznych, uczestniczyła ona np. w koncercie muzycznym, z którego dochód przeznaczony był na jadalnię, utworzoną przez omawiane towarzystwo³². Kolejną znaną Polką nad Nową była Jadwiga Zaleska, która dawała liczne koncerty fortepianowe, także w celach charytatywnych³³. Dbano w szczególności o dzieci, wysyłano je na kolnie zimowe i letnie, organizowano przedstawienia teatralne, obchody gwiazdkowe, na których śpiewano kolędy i pastoralki³⁴. Celem takich dodatkowych inicjatyw było podtrzymywanie polskiej świadomości narodowej wśród najmłodszego pokolenia.

W 1907 r. z inicjatywy polskich uczniów pobierających nauki w szkołach funkcjonujących przy kościele św. Katarzyny powstała organizacja o nazwie Polska Macierz Szkolna³⁵. W skład jej członków weszło wielu wpływowych Polaków, m.in. Lubomir Dymśa, Władysław Żukowski, Stanisław Ptaszycki oraz Lubomira Dymśa, Jadwiga Żukowska, Maria Poklewska-Koziół³⁶. Zadaniem macierzy szkolnej, jak określono w jednym z artykułów w gazecie „Kraj”, było: „szerzenie oświaty wśród mas ludowych i robotniczych, kształcenie ich dzieci w duchu przywiązania do dalekiej, częstokroć nieznannej ojczyzny”³⁷. Cel ten realizowano m.in. poprzez wspomaganie finansowe szkół i samych uczniów w formie wydawania zapomóg. Zajęto się także sprawami szerzenia dorobku kultury polskiej, dla przykładu w 1908 r. członkowie macierzy szkolnej zorganizowali obchody 100 letniej rocznicy urodzin wybitnego polskiego pisarza Juliusza Słowackiego³⁸.

W Petersburgu na Newskim Prospeckie działało również towarzystwo dobroczynne o nazwie „Igła”, założone w 1906 r. przez Jadwigę

³¹ „Kraj”, nr 13 z 3/16 kwietnia 1909 r., s. 7.

³² „Kraj” nr 8 z 24 lutego/9 marca 1906 r., s. 12.

³³ „Kraj”, nr 45 z 23 października/10 listopada 1906 r., s. 12.

³⁴ „Kraj”, nr 1 z 3/16 stycznia 1904 r., s. 19

³⁵ B.K. Nykiel, *Polska Macierz Szkolna W Petersburgu/Piotrogradzie*, <http://www.polskipetersburg.pl/hasla/2>, [8.08.2019].

³⁶ „Kraj” nr 40 z 9/22 listopada 1907 r., s. 12.

³⁷ „Kraj”, nr 41 z 16/29 listopada 1907 r., s. 12.

³⁸ „Kraj” nr 11 z 20 marca/2 kwietnia 1908 r., s. 11.

Żukowską, Zofię Dymaszową oraz Lucynę Piekarską, którego celem było wsparcie finansowe lub materialne (m.in. w postaci darowania maszyn i materiałów do szycia), szukanie pracy lub zatrudnienie jako szwaczek biednych polskich kobiet przybywających do Petersburga³⁹. Towarzystwo to utrzymywało się głównie ze sprzedaży robót wyprodukowanych przez kobiety, w tym fartuszki, szlafroki, bielizna⁴⁰. Niestety, z przyczyn finansowych i braku możliwości utrzymania pomieszczenia, w którym sprzedawano produkty założycielki zostały zmuszone do zamknięcia towarzystwa już w 1909 r.

Z czasem do Petersburga zaczęli przybywać w znacznej liczbie polscy robotnicy wraz rodzinami. Niska płaca sprawiała, że często żyli oni w tragicznych warunkach, co skutkowało tym, że dzieci robotników bardzo często głodowały oraz pozbawione były dostępu do jakiegokolwiek edukacji. W kręgach polonijnych zwrócono i na ten problem. W 1898 r. powołana została Ochronka dla dzieci obojga płci wyznania rzymskokatolickiego (przy kościele św. Kazimierza (również została otoczona opieką RzTD), zwaną potocznie Ochronką Putilowską⁴¹. Było to towarzystwo dobroczynne skierowane dla dzieci, utrzymywane ze składek katolickich pracowników zakładów Putilowskich w stolicy⁴². Instytucja ta zapewniała dzieciom najbiedniejszych rodzin bezpłatne posiłki, a także starano się pomóc najmłodszym w inny sposób. Otóż dziewczynki mogły uczyć się kroju i szycia, chłopcy pobierali nauki szycia obuwia i oprawiania książek⁴³. Co miało im zapewnić w przyszłości także pracę. Ks. Czczott, wybitny polski duchowny i gorący patriota⁴⁴, osobiście angażował się w niesieniu pomocy także dla samych robotników polskich, zbierał ofiary na ich rzecz, gdyż jak wspominał sam ksiądz w artykule opublikowanym w „Kraju”: „wielu z korzystających z tego mówiło, że gdyby nie ta zapomoga, nie mieliby co do ust włożyć”⁴⁵. Powstanie tego zakładu do-

³⁹ „Kraj”, nr 1 z 9/22 lutego 1907 r., s. 13; „Kraj”, nr 7 z 23.03/5 kwietnia 1907 r., s. 13, „Kraj” 14 z 11/24 kwietnia 1909 r., s. 12; C. Walewska, *Ruch kobiecy w Polsce*, cz. 2, Warszawa 1909, s. 32.

⁴⁰ „Kraj” nr 15 z 17/30 kwietnia 1909 r., s. 9.

⁴¹ M. Banaszekiewicz, T. M. Smirnowa, *Ochronka dla Dzieci Obojga Płci Wyznania Rzymskokatolickiego (przy Kościele św. Kazimierza)*, <http://www.polskipetersburg.pl/hasla/ochronka-dla-dzieci-przy-kościele-sw-kazimierza>, [9.08.2019].

⁴² Ibidem.

⁴³ „Kraj” nr 15 z 14/27 kwietnia 1906 r., s. 11.

⁴⁴ S. Bubiń, *Ksiądz Witold Czczott (1846-1929): zarys biograficzny*, „Studia Teologiczne”, nr 3, 1985, s. 245-261.

⁴⁵ „Kraj” nr 11 z 20 kwietnia/3 maja 1907 r., s. 12.

broczynnego niewątpliwie zwróciło uwagę na los ubogich robotników oraz ich rodzin, którym starano się pomóc. Dowodzi o tym ważna rola ochronki dla dzieci, w której wydawano bezpłatne obiady i zapewniono opiekę lekarską⁴⁶. Dodatkowo przy placówce powstała szkoła, w której uczono m.in. podstaw pisania i czytania⁴⁷.

Oczywiście lista wymienionych polskich organizacji dobroczynnych funkcjonujących w Petersburgu oraz podejmowane działania przez Polaków nie została do końca wyczerpana, gdyż nie było to celem niniejszego tekstu. Ważnym było to, co niosły ze sobą podejmowane inicjatywy. Otóż polskie towarzystwa dobroczynne powstały w ówczesnej stolicy carów odegrały bardzo ważną rolę w jednoczeniu się polskiej kolonii, a przede wszystkim w spieraniu najuboższych rodaków przebywających z różnych powodów w stolicy. Ukazywano nie tylko w ten sposób solidarność Polaków, ale także chęć podtrzymywania polskości wśród narodu. O czym świadczą powstałe w ramach działalności towarzystw szkoły, instytucje kulturalne⁴⁸, które organizowały przedstawienia teatralne, koncerty, wystawy, na których często wystawiano polskie sztuki czy grano utwory rodzimych muzyków, co niewątpliwie jednoczyło polską społeczność w Petersburgu.

Bibliografia

- Banaszkiewicz M., Smirnowa T.M., *Kółko Pań Rzymskokatolickiego Towarzystwa Dobroczynności*, <http://www.polskipetersburg.pl/hasla/kolko-pan-rzymskokatolickiego-towarzystwa-dobroczynnosci>.
- Banaszkiewicz M., Smirnowa T. M., *Ochronka dla Dzieci Obojga Płci Wyznania Rzymskokatolickiego (przy Kościele św. Kazimierza)*, <http://www.polskipetersburg.pl/hasla/ochronka-dla-dzieci-przy-kosciele-sw-kazimierza>.

⁴⁶ M. Banaszkiewicz, T. M. Smirnowa, op.cit, <http://www.polskipetersburg.pl/hasla/ochronka-dla-dzieci-przy-kosciele-sw-kazimierza>, [9.08.2019].

⁴⁷ Ibidem.

⁴⁸ Taką rolę odgrywały również inne instytucje utworzone w Petersburgu, m.in. Lutnia czyli polskie towarzystwo muzyczne powstałe w Petersburgu, które organizowało koncerty muzyczne, na których grano utwory polskich wykonawców czy organizowano przedstawienia. Członkowie tego towarzystwa organizowali także przedsięwzięcia, z którego dochód przeznaczano na cele charytatywne. Dla przykładu w 1906 r. urządzono wieczór Elizy Orzeszkowej, poświęcony twórczości pisarki. Zebrane środki z tego wydarzenia miały zostać przekazane kółku uczącej się młodzieży. Zob. „Kraj” nr 11 z 18/31 marca 1905 r., s. 17; ibidem nr 3 z 20 stycznia/2 lutego 1906r., s. 12; ibidem nr 43 z 27 października/9 listopada 1906 r., s. 16. Kolejnym przykładem tego typu towarzystwa był Dom polski. Była to organizacja społeczna, na którą składało się biblioteka, czytelnia, restauracja, pomieszczenie do zabaw i odczytów. Głównym celem towarzystwa było jednoczenie polonii przybywającej do Petersburga. Zob. „Kraj”, nr 43-45 z 11/24 listopada 1905 r., s. 26.

- Bubień S., *Ksiądz Witold Czeczott (1846-1929) (zarys biograficzny)*, „Studia teologiczne” 1985, nr 3.
- Graczyk B., *Polacy w Petersburgu od XVIII do początku XXI wieku. Historia, liczebność, struktura społeczna*, [w:] D. Konstantynow (red.), *Petersburg i Polska*, Kraków 2016.
- Kalendarz Katolicki na Rok Pański 1899*, R.4, Petersburg 1899.
- „Kraj”, Petersburg 1882–1909, red. E. Piltz.
- Kwiatkowska M., *Księgarnia Polska w Petersburgu. Przyczynek do opisu polskiego ruchu wydawniczego na przełomie XIX i XX wieku*, „Acta UniversitatisLodziensis. Folia Librorum” 2014, nr 1 (18).
- Lejkind O.L., Smirnowa T.M., *Przytułek Dla Chłopców Rzymskokatolickiego Towarzystwa Dobroczynności*, <http://www.polskipetersburg.pl/hasla/przytułek-dla-chlopcow-rztd>.
- Nykiel B.K., *Polska Macierz Szkolna W Petersburgu/Piotrogradzie*, <http://www.polskipetersburg.pl/hasla/2>.
- Smirnowa T.S., *Petersburskie Rzymskokatolickie Towarzystwo Ochrony Kobiet*, <http://www.polskipetersburg.pl/hasla/petersburskie-rzymskokatolickie-towarzystwo-ochrony-kobiet>.
- Z murów św. Katarzyny: księga pamiątkowa b. wychowanek i wychowaneków gimnazjum przy kościele świętej Katarzyny w Petersburgu, t. 1, *Kościół św. Katarzyny a życie polskie, szkoły żeńskie, szkoły męskie*, Warszawa 1933.
- Чаплицкий Б., *Римско-католическое благотворительное общество при храме св. Екатерины в Петербурге в 1884–1919*, <https://catherine.spb.ru/2010/09/14/o-chaplitsky-charity/#p3>.

Muzyka w świecie Witolda Hulewicza

Wstęp

Problem związku poezji i muzyki był już wielokrotnie podejmowany przez wybitnych literaturoznawców i muzykologów². Jak każdy graniczny temat, budził liczne spory, ale i zachęcał do podejmowania interesującej dyskusji. Muzyka już u swego zarania spleciona była ze słowem. Istnieje bowiem teoria, że powstała z prakrzyku, a później wyłaniała się z mowy³. Towarzyszyła również procesowi przeradzania się słowa w poezję. W drodze ewolucji obydwu tych form ekspresji artystycznej nastąpiło zróżnicowanie systemu gatunków literackich i muzycznych. Jednakże granica oddzielająca te dwie sztuki na zawsze pozostała płynna⁴. Nie dziwi zatem stanowisko Andrzeja Hejmeja, który stwierdza: „Problem muzyki w literaturze, znany literaturoznawcom już od dawna jako zagadnienie estetyki od paru dekad przyciąga uwagę zwłaszcza komparatystów zainteresowanych badaniami interdyscyplinarnymi. Pomimo jednak takiego stanu rzeczy nie sposób dzisiaj dokonać uporządkowania zjawisk łączonych z muzyką w literaturze – zarówno z racji różnorodności owych zjawisk, pojawiających się w rozmaitych realiach kulturowych, jak też przede wszystkim z racji ich odmiennego rozumienia. Rozbieżne, niewspółmierne wykładnie powodują w rezulta-

¹ mgr Karolina Mytkowska, Uniwersytet Jagielloński, e-mail: k_myt@vp.pl

² Warto chociażby przywołać prace: A. Hejmej, *Muzyczność dzieła literackiego*, Wrocław 2001; A. Hejmej, *Muzyka w literaturze. Perspektywy komparatystyki interdyscyplinarnej*, Kraków 2008; *Intersemiotyczność. Literatura wobec innych sztuk (i odwrotnie)*. *Studia*, red. S. Balbus, A. Hejmej, J. Niedźwiedź, Kraków 2004; M. Jabłoński, *Muzyka jako znak*, Poznań 1999; E. Kofin, *Semiologiczny aspekt muzyki*, Wrocław 1991; J. Kutnik, *Gra słów, muzyka poezji Johna Cage'a*, Lublin 1997; K. Lipka, *Słyszalny krajobraz: szkice o powiązaniach muzyki i literatury. Od Abélarda do Rilkego*, Warszawa 2005; L. Polony, *Polski kształt sporu o istotę muzyki. Główne tendencje w polskiej myśli muzyczno-estetycznej od Oświecenia do współczesności*, Kraków 1991; J. Skarbowski, *Literatura - muzyka. Zbliżenia i dialogi*, Warszawa 1981; M. Tomaszewski, *Muzyka w dialogu ze słowem. Próby, szkice, interpretacje*, Kraków 2003.

³ M. Przychodzińska-Kaciczak, *Zrozumieć muzykę*, Warszawa 1984, s. 13.

⁴ E. Biłas, *Muzyka, poetyka i stylistyka. Nazwy muzyczne w tytułach wierszy młodopolskich i ich wpływ na językową organizację tekstu*, „Poradnik Językowy” 4(2000), s. 40.

cie, iż propozycje literaturoznawców okazują się w tym wypadku wyjątkowo niespójne, bowiem do głosu dochodzą różne kwestie (...) jak chociażby pozaliterackie, muzyczne inspiracje, pewne rodzaje ukształtowania językowego, formy tematyzowania muzyki, interpretowania struktur muzycznych w literaturze czy istnienie muzyczno-literackich konstrukcji intermedialnych⁵.

Muzyka w życiu i twórczości Witolda Hulewicza pełniła rolę szczególną. Warto przywołać chociażby koncerty Olwida⁶ (nierazko na cztery ręce z matką, która podtrzymywała zainteresowania muzyczne syna i uczyła go gry na fortepianie, poświęcając wiele uwagi sonatom Ludwiga van Beethovena i kompozycjom Fryderyka Chopina), utrzymywanie kontaktów ze środowiskiem muzycznym (Hulewicz znał się m.in. z Ludomirem Różyckim, który przebywał w Kościankach i tam komponował, z okresu wileńskiego pochodzi przyjaźń z Tadeuszem Szeligowskim, w zakopiańskiej „Atmie” odwiedzał Karola Szymanowskiego; jak wspomina córka Hulewicza: „W Atmie u Szymanowskiego był Tatuś kilkakrotnie, miał zdjęcie pana Karola z jego ukochaną siostrzeniczką, a świeżo ukończoną partyturę Harnasi wiózł do Warszawy i podobno bardzo się obawiał, żeby się pociąg nie wykołoił, bo mogłaby przepaść cała wspaniała praca Szymanowskiego”)⁷. Był zapraszany jako prelegent na odczyty muzyczne, szczególnie do Poznania, gdzie miał wiernych słuchaczy, których raczył niezwykłymi nagraniami utworów ze swojej bogatej kolekcji płyt, nabywanych głównie podczas podróży zagranicznych.

Znaczące miejsce zajmują także audycje w Polskim Radiu poświęcone tej tematyce (ze słuchaniem muzyki na żywo włącznie), czy wreszcie najważniejsze publikacje, w których twórca pokazał wprost, jak wielkie znacznie ma dla niego muzyka. Mowa, oczywiście, o *Przybłądźcie*

⁵ A. Hejmej, *Muzyka w literaturze. Perspektywy komparatystyki interdyscyplinarnej*, Kraków 2012, s. 5.

⁶ Witold Hulewicz pragnął zarazić córkę miłością do muzyki. Agnieszka Hulewicz-Feillowa wspomina: „Na moje czternaste urodziny Ojciec obiecał, że spełni moje życzenie. Podstępnie poprosił, aby mi pozwolił przestać grać na fortepianie. Był to zapewne wielki zawód dla Tatulka i Babetki, ale ja miałam już naprawdę dość. Odkąd lekcje dawał mi *mistrz nad mistrze* – sam Lolek Szpinalski, zniechęciłam się do reszty. *Nigdy nie dorównam jego poziomowi, więc po co?* – myślałam zrezygnowana. Miałam chyba rację: w dobie radia i wspaniałych nagrań płytowych można było mieć dobrej muzyki, ile dusza zapragnęła, nie było więc sensu wykrzesywać ze mnie talentu, którego nie było”. A. Hulewicz-Feillowa, *Rodem z Kościanek*, Kraków 1988, s. 134.

⁷ *Ibidem*, s. 130.

*Bożym*⁸ – biografii Ludwiga van Beethovena⁹ i *Sonetach instrumentalnych*¹⁰ (tomik został poświęcony Adzie i Stanisławowi Węslawskiemu oraz Tadeuszowi Szeligowskiemu, współpracownikowi Hulewicz w Rozgłośni Wileńskiej Polskiego Radia¹¹). Wspomnieć należy także o tym, że Hulewicz jako twórca Teatru Wyobraźni, szczególnie miłował strefę dźwięków. Wszak sama koncepcja teatru zakłada, że „Tajemniczy urok radia i dziwna jego moc polega na braku wizji, który zmusza słuchacza do współtwórczego rozwinięcia fantazji”¹².

Jako kierownik literacki Polskiego Radia Hulewicz przygotowywał i wykorzystywał na antenie szereg audycji „słowno-muzycznych”¹³, w których tekst poetycki i warstwa dźwiękowa stapiały się w jedną, nową

⁸ W. Hulewicz, *Przybłęda Boży: Beethoven. Czyn i człowiek*, Poznań 1927.

⁹ „(...) nie zatarł się w jej [Atessy Zegadłowiczowej] pamięci obraz Witolda Hulewicza i jego pracy nad *Przybłędą Bożym* – monografią Beethovena, której pisarz poświęcał codziennie kilka przedpołudniowych godzin w przydzielonym mu pokoju Tytusa (ojca Emila Zegadłowicza – wiernie opisanym w cyklu *Żywot Mikołaja Srebrmpisanego*. Zgodnie z rygorystycznie przestrzeganą umową, życie towarzyskie toczyło się w określonych porach dnia, tak by nic nie przeszkadzało obu twórcom w oddawaniu się pracy własnej. O odpowiednie menu dbały wspólnie Maria Zegadłowiczowa i Helena Hulewiczowa – w relacji Atessy Zegadłowicz-Rudel – miła i dystygnowana kobieta. O stałych porach celebrowano wspólne posiłki – mężczyźni zasiadali do stołu obowiązkowo w nienagannie zawiązanych krawatach, dzieciom przystawiano do głównego, przywiezionego jeszcze przez Tytusa Zegadłowicza stołu tzw. stolik-pomocnik. Rozrywki dostarczały Zegadłowiczowi i Hulewiczowi kąpiele w Skawie i praca w przydomowym ogródku. Mijający czas gość utrwał na zachowanych do dziś fotografiach”. Mirosław Wójcik, *Listy Jerzego, Witolda i Wandy Hulewiczów do Emila Zegadłowicza, czyli o »rociągnięciu wątków przyjaźni między Kościankami a Gorzaniem«*, [w:] *Wielkie rzeczy zrozumienie. Korespondencja Jerzego, Witolda i Wandy Hulewiczów z Emilem Zegadłowiczem (1918-1938)*, Warszawa 2008, s. 21.

¹⁰ W. Hulewicz, *Sonetów instrumentalne*, Warszawa 1928.

¹¹ A. Reimann-Czajkowska zwraca uwagę na następujący aspekt: „W tomiku Sonety instrumentalne interesujący okazuje się paradoks. Z jednej strony poeta, podejmujący się literackiego opisu muzyki zawsze jest uzurpatorem bez szans. Wkracza przecież na teren niepewnych i często jednorazowych rozwiązań, które mają zbudować most między sztuką słów a sztuką dźwięków. Hulewicz ułatwił sobie zadanie ograniczając się do poetyckiego, często metaforycznego, scharakteryzowania instrumentów – wykorzystania organizacji brzmieniowej tekstu oraz opisu w warstwie znaczeniowej. Z drugiej jednak strony, poeta potęgował trudności przez zdradliwą chęć dookreśleń genologicznych. Deklarowana gatunkowa jednoznaczność wierszy oznaczała dbałość o układanie myśli w system, co z kolei okazało się zbyt wymagające dla prób poetyckiego uobecnienia instrumentów muzycznych, które – jak zauważa sam Hulewicz – tworzą osobny „świat uczuć, proroctw, doświadczeń i myśli!”. A. Reimann-Czajkowska, *O muzycznej nośności gatunku literackiego na przykładzie cyklu „Sonety instrumentalne” Witolda Hulewicza*, [w:] A. Hejmej, I. Fedorowicz, K. Mytkowska (red.), *Pasaże Witolda Hulewicza*, Kraków 2017, s. 184.

¹² W. Hulewicz, *Teatr wyobraźni. Uwagi o słuchowisku i literackim scenariuszu filmowym*, Warszawa 1935.

¹³ Muzykę w teatrze greckim wprowadził Ajschylos. Wykorzystywał ją, aby stworzyć odpowiedni nastrój. Sofokles, nie korzystał z niej. Rozbudował ją, Eurypides.

i ciekawą materię artystyczną¹⁴. Próby łączenia tych sztuk utrwaliły się we wspomnieniach Jana Parandowskiego, który stwierdza: „Mogłem patrzeć, jak wybornie prowadził dział sobie powierzony, ile wnosił inicjatywy, wyobraźni, energii. Był świetnym łącznikiem między literaturą a muzyką i umiał kojarzyć te dwie sztuki w doskonale skomponowanych audycjach. Do najpiękniejszych i najbardziej cenionych należały te, które poświęcił życiu i twórczości Chopina. Sądzę, że wielu jeszcze pamięta owe piękne audycje szopenowskie i równy, spokojny głos Hulewicza komentujący wybrane utwory (...). Nosił się od dawna z zamiarem napisania książki o Chopinie i zarówno te audycje, jak i starannie gromadzone materiały, były przygotowaniem do obszernego dzieła. W interesie tej pracy odbył podróż na Majorkę, na kilka dni zamieszkał w klasztorze Valdemosa, gdzie przed stu laty przebywał Chopin z George Sand”¹⁵.

Muzyka w twórczości Hulewicza

W twórczości Hulewicza można wyróżnić kilka rodzajów odniesień muzycznych w tekście. Zaliczyć do nich można:

1. Wykładniki odpowiedniego dźwięku
2. Definicje
3. Prezentacja hiperonimów, synonimów, antonimów różnego stopnia oraz nazw dźwięków wraz z omówieniem sposobów wyrażania nadrzędnych predykcji¹⁶, w tym także warstwa emocjonalna związana z muzyką
4. Sylwetki kompozytorów
5. Terminy i instrumenty muzyczne
6. Czynności „słyszalne”
7. Historię muzyki.

Pierwsza kategoria odnosi się do sytuacji poetyckich opisów wydobycia się dźwięku, koncertów, tak jak miało to miejsce chociażby w *Przybłądzie bożym*, gdzie Hulewicz pisze: „Jedyną samotną chwilą tego okresu jest dwuczęściowa *Sonata fortepianowa e_moll* op. 90. Raz tu jeszcze odezwało się serce nie rozprasające się na nic. Cała ta sonata jest prosta i śpiewna jak jej tonacja. Pierwsza część, *Con vivacita*, prze-

¹⁴ J. Skarbowski, *Literacki koncert Polski*, Rzeszów 1997, s. 29.

¹⁵ J. Parandowski, *Witold Hulewicz. Wspomnienia i sylwety*, Wrocław 1960, s. 56.

¹⁶ Por. I. Benewska, *O kolorach w języku*, <https://repozytorium.ukw.edu.pl/bitstream/handle/item/1579/Benenowska%20O%20kolorach%20w%20jezyku.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.

ciwstawia sobie dwa tematy, cudownie utulone i pojednane w trzecim. Stanowcza wola pięknie walczy z tłumionym uczuciem, które na koniec góruje w łagodnym zwycięstwie. Część druga, w E_dur, *Non troppo vivo e cantabile assai*, jest jak śpiew dziecka, cała prostodusznie na bosych stopach idąca naprzód w zniewalającej bezbronności. Czystość jej w tym jest, że nic o swej piękności nie wie. Twarzyczkę w skos podniosła i nadstawiła słońcu, i długim tonem śpiewającego legata rozwija się niewinna, burz nieświadoma. Sześć razy wraca prawie bez zmian – i jeszcze w siódmym powtórzeniu przebrzmiewa, jak echo, jak cień echa, jak rym. Dedykacja nosi nazwisko hrabiego Lichnowskiego. Hrabia Maurycy, brat Karola, był jednym z godnych członków tej artystycznej rodziny wielkich mecenasów. Rozdźwięk między Beethovenem a księciem, przed kilku laty spowodowany zejściem w obecności francuskich oficerów, został rychło naprawiony¹⁷. Należy podkreślić, iż dźwięki w koncepcji Hulewicza zazwyczaj są nośnikami głębszych refleksji egzystencjalnych. Ciągi asocjacyjne pozwalają rozkoszować się bogactwem symboli. Podobnie muzykę rozumiał L. Tolstoj, który stwierdził: „Muzyka zmusza mnie do zapomnienia o sobie, o swoim istotnym położeniu, przynosi mi inne, nie moje położenie: pod wpływem muzyki wydaje mi się, że czuję to, czego właściwie nie czuję, że rozumiem to, czego nie rozumiem, że mogę to, czego nie mogę. Tłumaczę to tym, że muzyka działa jak ziewanie, jak śmiech: nie chce mi się spać, ale ziewam, patrząc na ziewającego; nie mam się z czego śmiać, ale śmieję się słysząc, że ktoś się śmieje”¹⁸.

Hulewicz powołuje się też na pojęcia związane z dziedziną muzyki, tworząc niejako ich definicje. Jednemu z nich poświęcił wiersz zatytułowany *Fermata*¹⁹. W nomenklaturze muzycznej, fermata to element notacji muzycznej, zwiększający czas trwania nuty lub pauzy o dowolną długość, w zależności od interpretacji wykonawcy. Hulewicz w tekście podkreśla funkcje „brwi fermaty” skupiając się na tym, jakie uczucia w odbiorcach wywołuje zastosowanie jej przez muzyków. Twórca wyróżnia emocje pozytywne oraz negatywne, złowieszcze, gniewne. Charakteryzuje je w następujący sposób:

¹⁷ W. Hulewicz, *Przybłąda boży...*, op. cit., s. 98.

¹⁸ L. Tolstoj, *Sonata Kreutzerowska*, tł. M. Leśniewska, Warszawa 1985, s. 73-76.

¹⁹ W. Hulewicz, *Fermata*, [w:] idem, *Sonet instrumentalne*, Warszawa 1928, s. 77.

„Czasem jest jak paraliż: lub jasną koroną
Miętko jak dłoń kochanki kładzie się na skronie;
A czasem jak nadzieja, którą pogrzebiono;
Czasem jak uzda szarpie rozhukane konie”²⁰.

Nieświadomie, a może wprost przeciwnie, z największą świadomością prowadzi czytelnika przez sensory fermaty, na które prawdopodobnie nikt do tej pory nie zwracał uwagi. O podobnych stanach pisał w utworze *Cisza po muzyce*, gdzie wyczekiwanie na oczekiwanie stawało się dla odbiorców najbardziej emocjonującym momentem. Taką zasadę można odnaleźć w większości utworów Hulewicza. Pod pretekstem wprowadzenia terminologii muzycznej kryje się głębszy sens – refleksje o uczuciach, o odbieraniu muzyki, tworzeniu jej, o interpretacjach, które za każdym razem dostarczają nowych wrażeń, gdyż „jeżeli nasze artystyczne wzruszenia i wzruszenia dostarczane przez życie mają coś wspólnego, to jedynie pewien ogólny ton. Wskutek tego, charakteryzując je nawet najdokładniej, wciąż jesteśmy oddaleni od specyficznego przedmiotu, który nas wzrusza”²¹. Hulewicz udowadnia to pisząc utwory, które dopiero przy głębszym czytaniu nasuwają asocjacje muzyczne. Dogłębna analiza, czy to warstwy dźwiękowej, czy też semantycznej pozwala „wsluchać się” w dźwięki, których doświadcza autor. Bardzo dobrym przykładem na to są *Też instrumenty*, znajdujące się w *Sonetach instrumentalnych*. Hulewicz uwyrażniał w swojej twórczości świat dźwięków będących dotychczas poza sferą zainteresowań muzyków. Wśród „innych instrumentów”²² wyróżniał chociażby zwykłą piłę²³, dzwonek elektryczny samowar, młocarnię, lokomotywę, stolarnię i maszynę do pisania, kuźnię i młyn.

Jak już wcześniej wspomniałam, muzyka u Hulewicza nierozdzielnie związana jest z emocjami. Twórca daje temu wyraz chociażby w *Przybłądzie bożym*, gdzie: „scen wybiegania z sali, wydzierania maszynopisów dyrektorom teatrów, obrażania się za niewłaściwe podejście do muzyki i osoby kompozytora, jest w »Przybłądzie Bożym« wiele. Hulewicz pokazuje Beethovena w ciągłym ruchu (...) Czasami ruch fizyczny zostaje zastąpiony ruchem duchowym”. W takich przypadkach nierząd-

²⁰ Ibidem.

²¹ R. Wellek, A. Warren, *Teoria literatury*, tł. M. Żurowski, Warszawa 1976, s. 165.

²² W. Hulewicz, *Katarynka*, [w:] tegoż, *Sonetety instrumentalne*, Warszawa 1928, s. 49-60.

²³ Ibidem, s. 55.

ko Hulewicz opisuje muzykę Beethovena, przedstawiając skojarzenia, jakie w nim ona wywołuje²⁴, próbuje doszukać się inspiracji dla powstania konkretnych utworów; zwraca uwagę także, a może raczej przede wszystkim, na towarzyszące temu emocje. Ten termin okaże się kluczowy dla przywołanej książki, bowiem muzyka i emocje należą do siebie wzajemnie, stanowią w istocie jedno: uczucia wiążą się z muzyką, a muzyka z uczuciami i rozdzielone, powołują się zawsze jedna na drugą, naśladują jedna drugą, posługują się analogicznymi środkami wyrażania. Inaczej rzecz ma się w przypadku muzyki i słowa²⁵.

P. Millati zaznacza, iż „muzyka jako sztuka czysto formalna, jest nieporównywalnie bardziej niż literatura podatna na przekształcanie jej języka i zdaje się, że nie ma granicy deformacji, której można ją poddać”²⁶. W obliczu takiej myśli dużym wyzwaniem dla twórcy jest obranie muzyki za temat dzieła. Hulewicz jako kolejny rodzaj odniesień muzycznych obiera sylwetki kompozytorów. Jednym z nich jest Debussy. W wierszu *Debussy* w następujący sposób charakteryzuje jego muzykę: „wszystkich kolorów gra oślepią ucho”, „blask załamania pryzmatu”²⁷, „drżący dotyk nerwów, smak ostry”. Koresponduje to bezpośrednio ze słowami Schaeffera, że „[Debussy] był poetą dźwięków, które, jak nikt inny przed nim, umiał wyzwolić z pęt wielowiekowego systemu tonalnego. Zjawiska dźwiękowe Debussy’ego funkcjonują niemal na zasadzie światła i barwy, prowadzą bezpośrednio do impresjonistycznego malarstwa w muzyce”²⁸. Hulewicz używa też takich pojęć jak niewysłowność, nieokreśloność, które to B. Muchenberg komentuje w następujący sposób: „daremny trudem byłoby doszukiwanie się w kompozycjach Debussy’ego uczuciowej melodyjności, patosu, wyrażania dramatycznych przeżyć – a co za tym idzie – tej logiki przebiegu muzycznego, jaka cechowała dzieła romantyczne. Piękno dzieł Debussy’ego, zawarte w nastroju, jaki potrafi wywołać jego muzyka, osiągnięte zostało wprawdzie nienowym, lecz dotychczas często niedocenianym środkiem mu-

²⁴ A. Karaś, *Miał zbudować wieżę... Życie Witolda Hulewicza*, Warszawa 2003, s. 175.

²⁵ Ibidem, s. 176; T. Mann, *Doktor Faustus. Żywot niemieckiego kompozytora Adriana Leverkühna opowiedziany przez jego przyjaciela*, tł. M. Kurecka, W. Wirpsza, Wrocław 1994, s. 294-295.

²⁶ P. Millati, *Gombrowicz wobec sztuki (wybrane zagadnienia)*, Gdańsk 2002, s. 139-140.

²⁷ W. Hulewicz, *Debussy*, [w:] tegoż, *Sonety...*, op. cit., s. 69.

²⁸ B. Schaeffer, *Dzieje muzyki*, Warszawa 1983, s. 350.

zycznego wyrazu: kolorystyką dźwiękową²⁹. Wydaje się, iż Hulewicz i Debussy mają wiele wspólnego. Wszak „Młody Debussy miał świadomość, że „muzyka zaczyna się tam, gdzie słowo jest bezsilne. Muzyka jest stworzona dla niewyraźnego”³⁰. Hulewicz daje temu wyraz w swoich utworach, wprowadzając bardzo dużo elementów związanych z ciszą, przemilczeniem. Ma ona zazwyczaj wydźwięk, podkreślający na przykład zachwyt nad muzyką, kulminację uczuć, apogeum emocji. Trwa w określonym czasie, a przecież „w muzyce (...) czas odgrywa o wiele ważniejszą, jakościowo inną rolę niż w przypadku pozostałych sztuk. Muzyka istnieje w czasie już z racji tworzącego ją materiału. Dźwięk w swym brzmieniu nie tylko potrzebuje czasu, jest brzmieniem czasu, pewnym momentem, początkiem, trwaniem i zakończeniem w potencjalnie nieskończonej różnorodności odcinków czasu, trwaniem, które z natury swojej zaprasza do gry, przemierzania i zestawiania, porządkowania i mieszania, ważenia, rozczłonkowywania i rozwarstwiania, ustalania właściwych proporcji i niszczenia. Każde muzycznie ukształtowane następstwo dźwięków, szmerów jest uformowanym, zorganizowanym, skomponowanym, zagranym czasem – czasem muzycznym”³¹.

Witold Hulewicz za pomocą słowa „komponuje treść czasu przeżycia”. Wydaje się, że odczuwa czas recepcji dzieła muzycznego jako kolejne, trudno uchwytnie, lecz silnie ze sobą spojone frazy³². Takie określenia jak: już, w pewnej chwili, zrazu, wówczas, nagle, naraz wyrażają ulotność i nieuchwytność transponowania przeżycia muzycznego na doświadczenie³³. Jednocześnie wiąże się z gwałtownością, wprowadza element zaskoczenia. Szczególny wyraz daje temu Hulewicz w *Przybliżenie bożym*, gdzie nie brak jest momentów podkreślających właśnie niespodziewane emocje, jakich doświadcza zarówno muzyk, jak i widz, odbiorca, kontemplator sztuki.

Kolejną kategorią muzyczności, jaką możemy wyróżnić w twórczości Hulewicza są instrumenty muzyczne, czyli „przyrządy służące do wydobywania dźwięków, ściślej: do wykonywania muzyki. (...) Dla celów praktycznych rozróżnia się następujące grupy instrumentów muzycz-

²⁹ B. Muchenberg, *Pogadanki o muzyce*, cz. II, Kraków 1991, s. 228-229.

³⁰ S. Jarociński, *Poetyckie źródła twórczości Debussy'ego*, „Poezja” 1980(30), s. 55-56.

³¹ H.H. Eggebrecht, *Muzyka i czas*, [w:] C. Dahlhaus, H.H. Eggebrecht, *Co to jest muzyka?* Tł. D. Lachowska, Warszawa 1992, s. 162-163.

³² A. Biała, *Literatura i muzyka*, Warszawa – Bielsko-Biała 2011, s. 285.

³³ *Ibidem*.

nych: strunowe (...), dęte (drewniane i blaszane) i perkusyjne. Historia instrumentów muzycznych sięga najdawniejszych czasów działalności człowieka; początkowo służyły jako narzędzia dźwiękowe przydatne w pracy (wabiki myśliwskie, kołatki do odstraszenia dzikich zwierząt, rogi sygnalizacyjne) oraz w obrzędach magicznych i religijnych (bębny, gruchawki, piszczałki obrzędowe), towarzyszyły tańcowi, śpiewowi, z czasem były wykorzystywane albo przez jednego instrumentalistę (solo) albo przez wielu (orkiestra). Niektóre instrumenty muzyczne nie wymagają udziału człowieka (np. harfa eolska, pobudzana do drgań przez wiatr), przy innych jego rola jest ograniczona (instrumenty muzyczne mechaniczne, np. pozytywka, katarynka)³⁴. Instrumenty muzyczne znajdujemy już w wykopaliskach sprzed wielu tysięcy lat. „Pierwszych kołatek, grzechotek i bębnow używano zarówno podczas obrzędów religijnych i magicznych, jak i w czasie zabaw. Najstarsze instrumenty budowano z tworzyw naturalnych: bębny – z tykw, skorup żółwi, gliny, drewna lub metalu obciążonego skórą; najstarsze piszczałki i flet – z odpowiednio spreparowanych drewnianych lub trzciniowych rurek. Jednak zawsze podstawową zasadą wytwarzania dźwięku jest uzyskanie, w różny sposób, drgań: słupa powietrza (instrumenty dęte, jak flet czy trąbka), strun (instrumenty strunowe, jak skrzypce lub fortepian) czy całego instrumentu (instrumenty perkusyjne, jak gong lub bęben). Instrumenty muzyczne stopniowo doskonalono, by uzyskać piękne brzmienie oraz zwiększyć ich możliwości. Obecnie – obok wspomnianych już trzech grup – wyróżnia się instrumenty elektroniczne, w których dźwięk wytwarzany jest i sterowany impulsem elektrycznym”³⁵.

Hulewicz nierzadko wskazuje na ich charakter, historię, wynalazców, rozbudza skojarzenia wizualne. W wierszu *Harfa*³⁶ przedstawia przeszłość instrumentu oraz jego znaczenie, funkcję, jaką pełni:

*„Ona Dawida od włóczni chroniła
Ona legendy bardów uzbierała,
W złotych alkowych lzy królowych piła (...).*

A. Ausoni podkreśla, iż „istnienie harfy jest udokumentowane od 3000 r. p.n.e. w Mezopotamii i Egipcie. Ignorowana przez cywilizacje

³⁴ *Muzyka. Encyklopedia PWN*, B. Kaczorowski (red.), Warszawa 2007, s. 343-344.

³⁵ *Słownik muzyki*, W. Marchwica (red.), Kraków 2006, s. 129.

³⁶ W. Hulewicz, *Harfa*, [w:] idem, *Sonety...*, op. cit., s. 20.

grecką i rzymską, które wołały od niej lirę i kitarę, harfa została na powrót wprowadzona do Europy przez kulturę celtycką. Instrument rozpowszechnił się w średniowieczu prawdopodobnie za sprawą trubadurów irlandzkich i angielskich, którzy przybyli na kontynent. W epoce renesansu była często używana podczas świąt i uczt, na które grano partie ozdobne, harfa zaś stanowiła harmoniczne tło³⁷.

*Hulewicz skupia się także na wyglądzie instrumentu:
„szyję wygina w linje kornie dumne
Jakich nie znają najbielsze łabędzie”.*

Harfa jest instrumentem muzycznym „z grupy chordofonów szarpanych; składa się z korpusu rezonansowego, ramienia i kolumny wspornikowej; między korpusem a ramieniem jest napiętych 46-48 strun (...); łukowe lub trójkątne formy harfy były znane w starożytnej Babilonii, Asyrii, Egipcie i Grecji; w Europie od średniowiecza; w okresie romantyzmu harfa weszła w skład orkiestry, w niektórych krajach jest instrumentem ludowym (zwłaszcza w Irlandii i Szkocji)³⁸. Hulewicz doskonale zdawał sobie sprawę z tych aspektów. Posiadał szeroką wiedzę o instrumentach, którym poświęcał odrębne utwory, o czym świadczą właśnie jego nawiązania do historii muzyki czy szczegółów dotyczących budowy, pochodzenia instrumentów. Jego wyobrażenia w *Harfie* jest porównywalna do *Harfy* Jana Lechońa, który pisał:

*„Ażeby mnie umocnić w wierze,
Wzbudzić marzenie, złamać lęk,
Przez całą noc w kaloryferze
Dzwonił dziś cudny harfy dźwięk”³⁹.*

Dźwięk rzeczywisty przeobraża się w wierszu w brzmienie artystyczne, które ma wydźwięk metafizyczny. A. Biała wskazuje, że „to niezwykle oniryczne doświadczenie staje się dla imaginacji zaczynem obrazu Anioła Stróża, który gra na harfie przerywa zły sen”⁴⁰. W *Harfie* Hulewicza także pojawiają się „anioły Giotto”, czyli włoskiego malarza. Poeta nawiązuje więc do malarstwa, co z kolei wysnuwa skojarzenia

³⁷ A. Ausoni, *Muzyka*, tł. E. Morka, Warszawa 2007, s. 252.

³⁸ *Muzyka...*, op. cit., s. 313.

³⁹ J. Lechoń, *Poezje*, Wrocław 1990, s. 120.

⁴⁰ A. Biała, *Literatura...*, op. cit., s. 407.

związane z barwą, wizualnością. Anioły wprowadzają do utworu element spokoju, wyciszenia, ale też nadaje mu sakralności.

Zakończenie

Na zakończenie warto podkreślić raz jeszcze, że Hulewicz to twórca, który nierozzerwalnie związany był z muzyką. Zaproponowany podział jego odniesień muzycznych można rozszerzyć także o dźwięki proste i złożone, dźwięki chromatyczne, achromatyczne, tony podstawowe, semantykę dźwięku, dźwięk, który jest łączony z wartościami mistycznymi, czy symbolikę dźwięku lub dźwięk jako czynnik wpływający na egzystencję człowieka, jego strukturę biopsychiczną, asocjacje.

Wydaje się, iż Hulewicz rozumiał muzykę w podobny sposób jak Tolstoj, który stwierdził: „Muzyka od razu bezpośrednio przenosi mnie w stan ducha, w jakim znajdował się ten, kto ją komponował. Zespałam się duchowo i razem z nim przenoszę się z jednego stanu w inny, ale po co to robię, nie wiem”⁴¹.

Bibliografia

- Ausoni A., *Muzyka*, tł. E. Morka, Warszawa 2007.
- Benewska I., *O kolorach w języku*, <https://repozytorium.ukw.edu.pl/bitstream/handle/item/1579/Benenowska%20O%20kolorach%20w%20jezyku.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.
- Biała A., *Literatura i muzyka*, Warszawa – Bielsko-Biała 2011.
- Biłas E., *Muzyka, poetyka i stylistyka. Nazwy muzyczne w tytułach wierszy młodopolskich i ich wpływ na językową organizację tekstu*, „Poradnik Językowy” 4(2000).
- Eggebrecht H.H., *Muzyka i czas*, [w:] C. Dahlhaus, H.H. Eggebrecht, *Co to jest muzyka?* Tł. D. Lachowska, Warszawa 1992.
- Hejmej A., Intersemiotyczność. *Literatura wobec innych sztuk (i odwrotnie)*. *Studia*, red. S. Balbus, A. Hejmej, J. Niedźwiedź, Kraków 2004.
- Hejmej A., *Muzyczność dzieła literackiego*, Wrocław 2001.
- Hejmej A., *Muzyka w literaturze. Perspektywy komparatystyki interdyscyplinarnej*, Kraków 2008.
- Hejmej A., *Muzyka w literaturze. Perspektywy komparatystyki interdyscyplinarnej*, Kraków 2012.
- Hulewicz W., *Przybłęda Boży: Beethoven. Czyn i człowiek*, Poznań 1927.
- Hulewicz W., *Sonety instrumentalne*, Warszawa 1928.
- Hulewicz W., *Teatr wyobraźni. Uwagi o słuchowisku i literackim scenariuszu filmowym*, Warszawa 1935.
- Hulewicz-Feillowa A., *Rodem z Kościanek*, Kraków 1988.

⁴¹ L. Tolstoj, *Sonata Kreutzerowska*, tł. M. Leśniewska, Warszawa 1985, s. 73-76.

- Jabłoński M., *Muzyka jako znak*, Poznań 1999.
- Jarociński S., *Poetyckie źródła twórczości Debussy'ego*, „Poezja” 1980(30).
- Karaś A., *Miał zbudować wieżę... Życie Witolda Hulewicza*, Warszawa 2003.
- Kofin E., *Semiologiczny aspekt muzyki*, Wrocław 1991.
- Kutnik J., *Gra słów, muzyka poezji Johna Cage'a*, Lublin 1997.
- Lechoń J., *Poezje*, Wrocław 1990.
- Lipka K., *Słyszalny krajobraz: szkice o powiązaniach muzyki i literatury. Od Abélarda do Rilkego*, Warszawa 2005.
- Mann T., *Doktor Faustus. Żywot niemieckiego kompozytora Adriana Leverkühna opowiedziany przez jego przyjaciela*, tł. M. Kurecka, W. Wirpsza, Wrocław 1994.
- Millati P., *Gombrowicz wobec sztuki (wybrane zagadnienia)*, Gdańsk 2002.
- Muchenberg B., *Pogadanki o muzyce*, cz. II, Kraków 1991.
- Muzyka. Encyklopedia PWN*, red. B. Kaczorowski, Warszawa 2007.
- Parandowski J., *Witold Hulewicz. Wspomnienia i sylwety*, Wrocław 1960.
- Polony L., *Polski kształt sporu o istotę muzyki. Główne tendencje w polskiej myśli muzyczno-estetycznej od Oświecenia do współczesności*, Kraków 1991.
- Przychodzińska-Kaciczak M., *Zrozumieć muzykę*, Warszawa 1984.
- Reimann-Czajkowska A., *O muzycznej nośności gatunku literackiego na przykładzie cyklu „Sonety instrumentalne” Witolda Hulewicza*, [w:] A. Hejmej, I. Fedorowicz, K. Mytkowska (red.), *Pasaże Witolda Hulewicza*, Kraków 2017.
- Schaeffer B., *Dzieje muzyki*, Warszawa 1983.
- Skarbowski J., *Literacki koncert Polski*, Rzeszów 1997.
- Skarbowski J., *Literatura – muzyka. Zbliżenia i dialogi*, Warszawa 1981.
- Słownik muzyki*, W. Marchwica (red.), Kraków 2006.
- Tolstoj L., *Sonata Kreutzerowska*, tł. M. Leśniewska, Warszawa 1985.
- Tomaszewski M., *Muzyka w dialogu ze słowem. Próby, szkice, interpretacje*, Kraków 2003.
- Wellek R., Warren A., *Teoria literatury*, tł. M. Żurowski, Warszawa 1976.
- Wójcik M., *Listy Jerzego, Witolda i Wandy Hulewiczów do Emila Zegadłowicza, czyli o »rozciągłości wątków przyjaźni między Kościankami a Gorzaniem«*, [w:] *Wielkie rzeczy zrozumienie. Korespondencja Jerzego, Witolda i Wandy Hulewiczów z Emilem Zegadłowiczem (1918-1938)*, opr. tegoż, Warszawa 2008.

Wizerunek Hucula w XIX-wiecznej prasie na podstawie czasopisma „LUD”

Huculi („ruscy górale”)² obok Bojów i Łemków są jedną z grup etnicznych regionu Karpat³. Według wiedzy encyklopedycznej Huculi to górale Karpat Wschodnich, którzy charakteryzowali się bogatym folklorem, ale również rozwiniętą sztuką ludową⁴. Zainteresowanie tą grupą wzmożło się w II połowie XIX wieku⁵, dlatego uznano, że analiza artykułów zamieszczonych na łamach „Ludu”⁶ z XIX stulecia pozwoli na usystematyzowanie wiedzy na temat Huculi i ich kultury. Artykuły opublikowane w owym czasie na łamach periodyku niejednokrotnie w sposób bezpośredni, ale też pośredni omawiają różne aspekty, które dotyczą tej grupy etnicznej.

W tekstach możemy znaleźć nazwy rzek, wzniesień oraz miejscowości, w których mieszkali Huculi. Omówione zostały ich zajęcia i domostwa, w których mieszkali. Nie pominięto kwestii związanych z ich wierzeniami, w tym legend, a także istotnych elementów kultury, która niejednokrotnie spaja całą XIX-wieczną wiedzę na temat Huculszczyzny. Wszystkie wspomniane informacje, które starano się uporządkować w niniejszym tekście, wykreują wizerunek Hucula w pryzmacie opiniotwórczego czasopisma.

¹ mgr Grażyna Czerniak, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, e-mail: czerniak.grazyna@wp.pl

² Z. Grynbergowa, *Melodye niektórych pieśni ludowych*, „Lud”, t. 3, s. 125.

³ J. Lewandowski, *Czy w XX wieku w Europie Środkowo-Wschodniej powstają nowe narody?*, [w:] M. Haponiuk, M. Rajewski (red.), *Wokół antropologii kulturowej*, Lublin 1999, s. 42.

⁴ *Encyklopedia Popularna PWN*, B. Petrozolin-Skowrońska (red.), Warszawa 1997, s. 306.

⁵ <http://www.huculy-polska-ukraina.eu/huculszczyzna.html>, [16.07.2019].

⁶ Czasopismo wydawane jest od roku 1895 do dnia dzisiejszego; od 2017 r. periodyk jest wydawany w wersji elektronicznej. Zob. <http://ptl.info.pl/dzialalnosc-wydawnicza/czasopisma-ptl/34,Lud.html>, [10.08.2019]. Znajdziemy tam następujące rozdziały: Rozprawy; Zbiory materiałów etnograficznych; Rozbiory i sprawozdania; Bibliografia; Sprawy towarzysztwa; Spis współpracowników.

Nazwa „Hucuł” funkcjonująca w literaturze wywodzi się od rumuńskiego słowa, które oznaczało „złodzieja”⁷. Należy dodać, że nie jest to jedyny związek z Rumunią, ponieważ „ten zasób mowy Huculów, który stoi w związku z hodowlą bydła i mleczarstwem, jest przeważnie rumuńskiego pochodzenia, jak np. wiatr, buhar, buk itd.”⁸. W ten sposób tłumaczone były źródła pochodzenia tej grupy etnicznej.

W jednym z tekstów, w którym znajduje się szczegółowa analiza źródła, możemy przeczytać, że u Huculi w XVIII stuleciu istniało *snochactwo*⁹. Ludu tego nie oceniano jako zamożnego, ale też nie nazywano biednym. Podstawą wyżywienia były chleb¹⁰, kartofle oraz mleko¹¹, ale też kukurydza¹², w ogrodach sadzono ponadto kapustę i bób. Pewną ciekawostką stanowi fakt, że chociaż warzywa znajdowały się w menu Hucula, zupełnie inaczej wyglądało to w przypadku owoców, ponieważ u tej grupy etnicznej nie praktykowano tworzenia i pielęgnowania sadów¹³. Oprócz wody źródlanej, którą wówczas wysoko ceniono¹⁴, znano również wodę brzożową¹⁵. Przy tej okazji nie sposób pominąć jednego z zawartych w opracowaniu ustaleń autora: „z napoi najbardziej przyjęta

⁷ W. SzuChiewicz, *Huculszczyzna*, „Lud” 1895, t. 1, Lwów 1902, s. 32.

⁸ R.F. Kaindl, *Pasterstwo i wierzenia pasterskie u Huculów*, „Lud” 1896, t. 2, s. 209. Należy zwrócić uwagę, że na łamach „Ludu” znajduje się tekst, który jest odniesieniem do będących przedmiotem analizy autora prac Raimunda Fryderyka Kaindla, którego scharakteryzowano jako osobę zawodowo zajmującą się obszarem Bukowiny oraz Galicji, natomiast jego opracowania określono jako znane poza granicami; na marginesie, liczbę jego przyczynków przywołanych w omawianym tekście trzeba uznać za imponującą. Zob. O.M. Żukowski, *Dr. prof. Kaindl Raimund Fryderyk, rozprawy odnoszące się do etnografii Bukowiny i wschodniej Galicji*, „Lud” 1898, t. 4, s. 95-100.

⁹ A. Strzelecki, *Fragmety z dziejów rodziny*, „Lud”, t. 1, s. 147.

¹⁰ Warto w tym miejscu nadmienić, że specjalny chleb, który nazywano „chlib wid buri”, czyli chleb, który miał chronić przed wyładowaniami atmosferycznymi, zwłaszcza przed burzą, pieczono na „żywym ogniu”, rozpalanym w Wigilię Bożego Narodzenia; obchodzono z nim trzykrotnie domostwo, wypowiadając stosownie przy tej okazji reguły. Zob. J. Schnaider, *Z kraju Huculów. Kalendarz huculski*, „Lud” 1899, t. 5, s. 207-208; J. Witort, *Filozofia pierwotna (Aninizm)*, cz. 7, „Lud” 1900, t. 6, s. 328.

¹¹ J. Schnaider, *Z kraju Huculów, cz. 1*, „Lud” 1899, t. 5, s. 60.

¹² Idem, *Z kraju Huculów, cz. 2*, „Lud” 1899, t. 5, s. 153. W tekście mowa o „zawieszce kukurydzianej” oraz „placku kukurydzianym”. Trafnie charakteryzuje huculskie wiktuały następujący fragment: „Robotnicy leśni biorą mąkę kukurydzianą do lasu, którą przy ogniu w kolbach gotują, niosą też ze sobą masło, bryndzę lub mleko. Mięso rzadko używają, rosół nazywają *juszka*. Rybacy gotują pstrągi na śmietanie, maśle i jajach, lecz potrawa ta, w miarę ubytku ryb, staje się coraz rzadszą w tej okolicy”. Zob. Ibidem, s. 154.

¹³ Ibidem, s. 153.

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ Ibidem, *Z kraju Huculów, cz. 1...*, s. 62.

jest wódka, piją też niektórzy rum, śliwovicę lub piwo”¹⁶. Odzież wyrabiano z wełny owczej¹⁷. Co istotne, najczęściej uwagi poświęcono właśnie ubiorowi, który określono mianem „piękny”. Wymieniono poszczególne elementy stroju, dzieląc go według pory roku, płci z uwzględnieniem stroju dziecka, charakteryzując dokładnie krój, a także kolorystykę poszczególnych elementów¹⁸. Co ciekawe, zwrócono również uwagę na biżuterię, a także włosy¹⁹. To wszystko może prowadzić do wniosku, że kultura Huculi była tak interesująca, a zarazem tak odmienna od kultur sąsiednich, że została uchwycona, a przy tym rozpowszechniona poprzez artykuły opublikowane w XIX stuleciu.

Jeżeli mowa o miejscowościach, pojawiają się takie nazwy jak: Jawornik²⁰, Czarna Hora²¹, „jedną z tych miejscowości jest przysiołek Tatarów”, który według legendy miał być założony przez zasadźcę pochodzącego z Węgier²². W innym tekście możemy znaleźć następującą informację: „Tatarów, przysiołek gminy Mikuliczyna, leży wśród malowniczej okolicy górskiej, u stóp wspaniałej Czarnohory, najwyższego szczytu Beskidów”²³. W kolejnym artykule zamieszczonym na łamach „Ludu” autor zwraca uwagę na nader częste nawiązywanie w nazewnictwie do słowa „lisny”, które znaczy tyle samo, co „nimfy”²⁴, co ponownie sugeruje dość rozbudowaną wiarę omawianego ludu. Nazwy miejscowości można odnaleźć w innym fragmencie, również dotyczącym nimf,

¹⁶ Idem, *Z kraju Huculów*, cz. 2..., s. 154.

¹⁷ Idem, *Z kraju Huculów*, cz. 1..., s. 60.

¹⁸ Idem, *Z kraju Huculów*, cz. 2..., s. 150-151; L. Młynek, *Życie sierskich pasterzy przed 20 laty*, „Lud” 1898, t. 4, s. 286.

¹⁹ J. Schnaider, *Z kraju Huculów*, cz. 2..., s. 151.

²⁰ R.F. Kaindl, op. cit., s. 204.

²¹ Idem, s. 204. Należy w tym miejscu zacytować fragment, który świadczy o tym, że to miejsce było ważnym punktem na huculskiej ziemi: „Huculi, którzy zajmują się zawodowo lecznictwem, mają zbierać swe zioła na Czarnohorze. W dniu św. Iwana wychodzić tam mają kobiety o podbródkach aż do piersi sięgających, które kopią najrozmaitsze zioła i za kwaterek wódki, bochenek chleba i dowolną ilość pieniędzy rozdają przybyłym w tym dniu na Czarnohorę wróżbitom”. Zob. J. Schnaider, *Z kraju Huculów (Ciąg dalszy)*. *Medycyna ludowa*, „Lud” 1900, t. 6, s. 160.

²² Idem, *Z kraju Huculów*, cz. 1..., s. 57.

²³ Idem, *Z kraju Huculów*, cz. 2..., s. 147.

²⁴ Idem, *Z kraju Huculów*, cz. 1..., s. 59. W innym artykule mowa jest o tym, że w czerwcowe święto (Rozyhry) boginki te bawią się, tańcząc nieopodal bzu i leszczyn, przez co nie dają pracować; stąd też tego dnia wszelkie obowiązki należy przełożyć na popołudnie. Zob. Idem, *Z kraju Huculów. Kalendarz huculski...*, s. 218. Znano jednak sposób na odpędzenie nimfy, tym sposobem miało być napar z konkretnych ziół. Zob. Idem, *Z kraju Huculów (Ciąg dalszy)*. *Medycyna ludowa...*, s. 158.

które „przebywać mają w Rebrowaczu, Jahodynie, na Leśniowcach, w Żeńcu, w Borsucznej”²⁵. Jak wynika z omówionego powyżej passusu, badacze nie mieli problemu z określeniem miejscowości, które należały do Huculszczyzny. Podobnie było z zasobami wodnymi, co pozwala na przykład wymienić takie rzeki, jak: Suczawa²⁶, Prut²⁷ oraz Czeremosz²⁸.

Głównym zajęciem omawianej ludności było pasterstwo (wypasem bydła zajmowali się mężczyźni²⁹), któremu poświęcono wiele miejsca w artykułach, opublikowanych na łamach omawianego czasopisma. Miarą wartości majątku była liczba bydła³⁰, która była też podstawą wyliczenia podatku³¹, dlatego pasterstwo stało tak wysoko w hierarchii zajęć Huculi. Brak pożywienia dla bydła był powodem niewyobrażalnego strapienia, co w wielu przypadkach prowadziło gospodarzy do samobójstwa³². Ponadto, obawiano się takich zwierząt jak: niedźwiedzi, łasic, a także żmij³³. Pokazuje to, jak wielką wagę przywiązywano do utrzymania dobrostanu w postaci bydła oraz posiadania arealów. Prawdopodobnie dlatego przykładowym podarkiem od chrzestnych po przyjęciu sakramentu przez dziecko miało być zwierzę, np. cielę lub świnia³⁴. Po-

²⁵ Idem, *Z kraju Huculów (Ciąg dalszy). Wierzenia, gusła, przesady*, „Lud” 1900, t. 6, s. 258.

²⁶ R.F. Kaindl, op. cit., s. 201.

²⁷ J. Schnaider, *Z kraju Huculów (Ciąg dalszy). Wierzenia, gusła, przesady...*, s. 258.

²⁸ Idem, *Z kraju Huculów (Ciąg dalszy). Legendy, podania, klechdy i baśnie*, „Lud” 1900, t. 6, s. 354.

²⁹ R.F. Kaindl, op. cit., s. 206.

³⁰ W tekście mowa o: kurach, świniach, owcach oraz koniach, które w szczególności wiążą się z wizerunkiem Hucula. To, jaką wagę przywiązywano do hodowli zwierząt, może potwierdzać chociażby wzmianka o tym, że według tradycji w czasie Bożego Narodzenia oraz Wielkanocy gospodarz chodził z wiktuałami do swojego inwentarza, aby podzielić się tym, co ma najlepszego. Zob. Idem, s. 201-202. Co ciekawe, w innym miejscu jest mowa o tym, że świąteczne posiłki mają chronić dom przed władzą czarownic. Zob. Idem, s. 204. Natomiast o znaczeniu koni obszernie napisano w innym miejscu analizowanego tekstu, przy czym Kaindl zwraca uwagę na wagę koni ze względu na górski charakter terenów zamieszkałych przez Huculi. Zob. Ibidem, s. 208. Co istotne, w artykułach odnajdujemy również informacje o istnieniu kolei, co prowadzi do wniosku, że konie nie były jedynym środkiem transportu. Zob. J. Schnaider, *Z kraju Huculów, cz. 2...*, s. 148. Natomiast, wracając do zwierząt gospodarczych, dodajmy, że „owca jest (...) najpożyteczniejszym zwierzęciem domowym tutejszego mieszkańca, gdyż oprócz wełny dostarcza mu mleka”. Zob. Idem, *Z kraju Huculów, cz.1...*, s. 60.

³¹ R.F. Kaindl, op. cit., s. 201.

³² Ibidem, s. 201.

³³ Ibidem, s. 205. Huculi znali także „Święto świńskie”, które przypadać miało 1. stycznia. Wtedy też zabijano wieprzowinę. Zob. J. Schnaider, *Z kraju Huculów. Kalendarz huculski...*, s. 207.

³⁴ R.F. Kaindl, op. cit., s. 202.

dobnie było w przypadku kompletowania posagu³⁵. Niemale znaczenie miało pojawienie się w gospodarstwie cielaczka o czarnym umaszczeniu albo bliźniaków, ponieważ odbierano to jako znak dobrobytu³⁶. Tak jak u większości ludów w tym czasie starano się przewidzieć przyszłość. Poprzez symbole, kolory i znaki starano się zapanować nad dniem codziennym.

Niezwykłą uwagę przywiązywano również do domu, w którym zamieszkiwano. Na samym początku niniejszego tekstu zaznaczono, że według badaczy Hucule nie byli ani biedni, ani bogaci. Jednak o stopniu ich zamożności może poniekąd świadczyć zabudowa mieszkania. Mniej zamożni posiadali chaty pojedyncze, zamożniejsi podwójne, gdzie mieszkały najczęściej dwie rodziny³⁷. Według tekstów, które zostały przeanalizowane w obranej perspektywie, sam budynek dowodził zamożności Huculów, z kolei wszelkie praktyki, które wiązały się z jego zabudową, ujawniają szereg wierzeń, które były nieodłącznym elementem XIX-wiecznego ludu. Przykładowo, kiedy Hucul wybrał konkretne miejsce na wybudowanie domu, przed rozpoczęciem budowy spał w tym miejscu. Gdy przyśniło mu się bydło, miało to być znakiem szczęścia i dobrobytu, który miał osiągnąć w tym właśnie miejscu³⁸. Jeżeli jednak we wspomnianym miejscu doszło przykładowo do dzieciobójstwa, wówczas upiór dziecka, zwany „straczie”, nie dawałby spokoju domownikom³⁹. Oprócz miejsca ważny był też czas wytypowania działki na budowę, o czym świadczy wzmianka, że osoba, która „ma budować chatę, lub też budynek gospodarczy, musi zaznaczyć plac pod budowę przed Jewdochą”⁴⁰, a więc świętem wypadającym w marcu. Zbierając informacje na temat znaczenia domu można natrafić na wiadomości, które bez wątplenia potwierdzają, że elementy chrześcijaństwa mieszały się z relikami starej wiary: „przy zakładaniu podwalin pod nowy budynek [Huculi – G.C.] wycinają na czterech rogach w podwalinach krzyże, rozrąbują szóstkę na cztery części, wkładając każdą w krzyż wycięty, a włożywszy też trochę wełny, pszenicy i nalawszy święconej wody, nakrywają trzaskami wyjętymi poprzednio z wyciętego krzyża. Czynią to na to,

³⁵ Ibidem, s. 202.

³⁶ Ibidem, s. 203.

³⁷ J. Schnaider, *Z kraju Huculów, cz. 2...*, s. 151.

³⁸ R. F. Kaindl, op. cit., s. 203.

³⁹ J. Schnaider, *Z kraju Huculów (Ciąg dalszy). Wierzenia, gusła, przesądy...*, s. 258.

⁴⁰ Idem, *Z kraju Huculów. Kalendarz huculski...*, s. 214.

ażebym zły duch nie miał przystępu⁴¹. Co istotne, w porównaniu do domu, chaty postawione na łąkach, które były nieodłącznym elementem pasterstwa, a które służyły Hucułom od czerwca⁴² do września, gdy powracali z pastwisk⁴³, opisywano jako niechlujne. Dużo zastrzeżeń wzbudzała również higiena przechowywania wyrobów mleczarskich⁴⁴. Znano takie pojęcie jak „miszynie”, rozumiane jako spędzanie różnych stad w jedno większe, które było pod opieką kilku pasterzy⁴⁵. Zatem brano pod uwagę wspólne inicjatywy, co świadczy o tym, że społeczność mogła być zżyta ze sobą.

Wiele miejsca poświęcono czarownicom⁴⁶, czego przykładem jest tekst opublikowany na łamach drugiego tomu będącego przedmiotem naszego zainteresowania czasopisma, który zawiera szereg informacji świadczących o ówczesnej wierze ludu w czarownice, a także w ich umiejętności rzucania uroków⁴⁷. Najczęściej pojawia się w tym kontekście kwestia spadku mleczności bydła, co przypisywano działaniu czarownic⁴⁸. Jest to najzupełniej zrozumiałe, mając na uwadze fakt, że mamy do czynienia z ludem pasterskim, a więc uzależnionym od dobrobytu gospodarczego, zwłaszcza że wiara w to nie była odmienna od tej, którą można było spotkać na innych sąsiednich obszarach. Ponadto, obok charakterystyki objawów rzucenia czarów, niejednokrotnie pojawiają się sposoby na odczarowanie wspomnianych okoliczności⁴⁹. Jest to dość znamienne, gdyż może świadczyć, że ludzie tego rodzaju wiedzę traktowali jako dobro wspólne społeczności, a nie wiedzę tajemną, którą moż-

⁴¹ Idem, *Z kraju Hucułów (Ciąg dalszy). Wierzenia, gusła, przesady...*, s. 266.

⁴² R. F. Kaindl, op. cit., s. 206.

⁴³ J. Schnaider, *Z kraju Hucułów, cz. 1...*, s. 62.

⁴⁴ R.F. Kaindl, op. cit., s. 207.

⁴⁵ J. Schnaider, *Z kraju Hucułów, cz. 1...*, s. 61.

⁴⁶ Z informacji zawartych w analizowanej pracy, wynika, że „czarownice [3 grudnia – G.C.] najczęściej czarują”. Zob. Idem, *Z kraju Hucułów. Kalendarz huculski...*, s. 219. Interesujące jest również to, że pojawiają się dwie nazwy, mianowicie „czarownica” oraz „wid’mami”, przy czym niektórzy nie widzą w ogóle różnicy między tymi istotami, inni zaś zwracają uwagę na różnice w kompetencjach poszczególnych istot, chociaż i te są do siebie zbliżone. W każdym razie zarówno czarownica, jak i „wid’m’a” ma posiadać dwa serca, co jest jej cechą charakterystyczną. Zob. Idem, *Z kraju Hucułów (Ciąg dalszy). Wierzenia, gusła, przesady...*, s. 260.

⁴⁷ R.F. Kaindl, op. cit., s. 203.

⁴⁸ J. Schnaider, *Z kraju Hucułów. Kalendarz huculski...*, s. 207.

⁴⁹ R.F. Kaindl, op. cit., s. 204. Konkretnie przykłady można znaleźć jeszcze w innym tekście opublikowanym na łamach „Ludu”. Zob. J. Schnaider, *Z kraju Hucułów (Ciąg dalszy). Wierzenia, gusła, przesady...*, s. 262-263.

na przekazać tylko najbardziej zainteresowanym. Trzeba zaznaczyć, że w tej kwestii nie sposób pominąć ogromnej roli badaczy, którzy ze swoją docieklivością starali się wskazać to, co wówczas było powszechnie praktykowane. Pojawiały się też trudności związane z pozyskiwaniem szczegółowych informacji, co w największym stopniu dotyczyło medycyny ludowej. Huculi uważali, że gdyby zdradzili tajemnice działania poszczególnych ziół, straciłyby one swoją moc⁵⁰. W tym zakresie autor musiał więc, siłą rzeczy, opierać się na własnych badaniach, co niewątpliwie powiększa wartość i znaczenie jego opracowania. Wracając do aspektu medycznego w kontekście badanej grupy etnicznej należy dodać, że „oprócz ziół mają też Huculi środki lecznicze ze świata zwierzęcego, a bardzo często zamawiają choroby”⁵¹.

Paleta istot nadprzyrodzonych była dość spora. Oprócz czarownic, o których była już mowa, w tekstach możemy znaleźć ślady wiary w diabły, które miały swoje działanie obracać przeciwko bydłu: „na Boże Narodzenie przychodzą [diabły – G.C.] do obory i jeżdżą na bydłociu tak długo, aż niektóre z nich tej samej nocy ze znużenia padają na miejscu, albo przynajmniej bardzo schudną”⁵². Należy też nadmienić, że tekstach znajdują się informacje o wilkołakach (człowiek, który może być również wilkiem), wietrze wirowym (zły duch, który może porywać ludzi), miesiecznykach (postać, która przez jeden miesiąc jest kobietą, a przez kolejny mężczyzną), upiorach (m. in. duch zabitej czarownicy), przemównicach (osoba, która dzięki swoim darom potrafi cofnąć chorobę)⁵³. Z kolei wróżki i wróżbici mieli posiadać tajemną wiedzę na temat ziołolecznictwa⁵⁴. Wielobarwność i liczba istot nadprzyrodzonych może wynikać z faktu, że wiarę Huculi łączono z mitologią starsłowiańską⁵⁵.

Przywiązywano wagę nie tylko do wierzeń, których odzwierciedlenie stanowią postaci czarownicy czy diabła, ale również nie używano pewnych sformułowań, aby nie ściągnąć na siebie i bliskich nieszczęścia: „tak na wyrażenie, że mleko gotuje się lub kipi, nie używa Hucul ogólnosłowiańskiego wyrazu *kopyt*, ale *bojit*. Wyrazu *kopyt* unika z tego powo-

⁵⁰ Idem, *Z kraju Huculów (Ciąg dalszy). Medycyna ludowa...*, s. 157.

⁵¹ Ibidem, s. 158.

⁵² R. F. Kaindl, op. cit., s. 205

⁵³ J. Schnaider, *Z kraju Huculów (Ciąg dalszy). Wierzenia, gusła, przesądy...*, s. 258-260, 262.

⁵⁴ Idem, *Z kraju Huculów (Ciąg dalszy). Medycyna ludowa...*, s. 157.

⁵⁵ Idem, *Z kraju Huculów (Ciąg dalszy). Wierzenia, gusła, przesądy...*, s. 258.

du, ponieważ oznacza on także *sprzeczać się, klócić się, być niezgodnym*⁵⁶. Na podstawie analizowanych tekstów, można zauważyć, że Huculi przywiązywali wagę nie tylko do słów, ale również do świąt⁵⁷. Dni świąteczne były okazją wróżb, z których można wywnioskować, że ważnymi obszarami życia były urodzaj oraz kwestie matrymonialne⁵⁸ czy astronomiczne⁵⁹.

Tylko na podstawie XIX-wiecznych tekstów opublikowanych na łamach czasopisma „Lud” można docenić kulturę Huculi, która przejawiała się właściwie w każdej dziedzinie ich życia, począwszy od pasterstwa poprzez budowę domostw, a wreszcie w przeżywaniu różnego rodzaju świąt. Niepodważalną rolę w usystematyzowaniu wiedzy na temat Huculi odegrał bez wątpienia Józef Schnaider, który na łamach „Ludu” w tomach z końca XIX wieku opublikował najwięcej tekstów, które omawiają szereg szczegółowych zagadnień związanych z tą grupą etniczną. Wizerunek Hucula w XIX-wiecznej prasie na podstawie czasopisma „Lud” jest wizerunkiem klarownym, omówione zostały zarówno aspekty natury materialnej oraz duchowej, co daje podstawę do dalszej analizy podjętego zagadnienia.

⁵⁶ R. F. Kaindl, op. cit., s. 206.

⁵⁷ Warto wymienić następujące uroczystości: Ihnatia, Świątyjweczer, Świeta Bożego Narodzenia, Świeta Melanii, Nowyjrik, Bohojawlenie, StritynieHospodne, Jewdochy, Świeta wielkanocne, Juria, Marka, Rozyhry, Roźdestwo św. Iwana, Ilia, Prokopia, Kieryka, Makryny, PreobrażenieHospodne, UsonieBohorodycy, Hławosiki, Wozdweżenieczesno ho Chresta, Kożmy i Demiana, Wowedenie, Andrija. Zob. J. Schnaider, *Z kraju Huculów. Kalendarz huculski...*, s. 207-220. Należy dodać, że każdej z tych uroczystości towarzyszyły szczegółowe nakazy oraz zakazy, przykładowo: „Cały tydzień po Zielnych Świątach, Bożem narodzeniu i Wielkiej nocy szyc nie wolno, by węże i gady do chaty nie lażyły. Gdyby kto tylko wziął igłę do ręki, musi żmija człowieka lub bydło ukąsić”. Zob. Ibidem, s. 220.

⁵⁸ W omawianych tekstach odnajdujemy informację potwierdzającą wiarę w działanie lubczyku, który miał być gwarantemuczuciowej wzajemności. Zob. Idem, *Z kraju Huculów (Ciąg dalszy). Medycyna ludowa...*, s. 159.

⁵⁹ Idem, *Z kraju Huculów (Ciąg dalszy). Wierzenia, gusła, przesady...*, s. 266.

Huculi, [w:] W. Szuchiewicz, *Huculszczyzna*, t. 1, Lwów 1902, [b.s.].

Bibliografia

- Encyklopedia Popularna PWN*, B. Petrozolin-Skowrońska (red.), Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1997.
- Grynbergowa Z., *Melodye niektórych pieśni ludowych*, „Lud”, t. 3, s. 121-134.
<http://ptl.info.pl/dzialalnosc-wydawnicza/czasopisma-ptl/34,Lud.html>.
<http://www.huculy-polska-ukraina.eu/huculszczyzna.html>.
- Kaindl R.F., *Pasterstwo i wierzenia pasterskie u Huculów*, „Lud”, t. 2, s. 201-217.
- Lewandowski J., *Czy w XX wieku w Europie Środkowo-Wschodniej powstają nowe narody?*, [w:] *Wokół antropologii kulturowej*, M. Haponiuk, M. Rajewski (red.), Lublin 1999, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, s. 39-45.
- Młynek L., *Życie sierskich pasterzy przed 20 laty*, „Lud” 1898, t. 4, s. 274-289.
- Schnaider J., *Z kraju Huculów (Ciąg dalszy). Legendy, podania, klechdy i baśnie*, „Lud” 1900, t. 6, s. 351-361.
- Schnaider J., *Z kraju Huculów (Ciąg dalszy). Medycyna ludowa*, „Lud” 1900, t. 6, s. 157-172.

- Schnaider J., *Z kraju Huculów (Ciąg dalszy). Wierzenia, gusła, przesady*, „Lud” 1900, t. 6, s. 257-267.
- Schnaider J., *Z kraju Huculów, cz. 1*, „Lud” 1899, t. 5, s. 57-62.
- Schnaider J., *Z kraju Huculów, cz. 2*, „Lud” 1899, t. 5, s. 147-154.
- Schnaider J., *Z kraju Huculów. Kalendarz huculski*, „Lud” 1899, t. 5, s. 207-220.
- Strzelecki A., *Fragment z dziejów rodziny*, „Lud” 1895, t. 1, s. 145-157.
- Szuchiewicz W., *Huculszczyzna*, t. 1, Nakładem Muzeum imienia Dzieduszyckich we Lwowie, Lwów 1902.
- Witort J., *Filozofia pierwotna (Aninizm), cz. 7*, „Lud” 1900, t. 6, s. 321-340.
- Żukowski O.M., *Dr. prof. Kaindl Raimund Fryderyk, rozprawy odnoszące się do etnografii Bukowiny i wschodniej Galicji*, „Lud” 1898, t. 4, s. 95-100.

Czynniki wpływające na kształcenie proobronne młodzieży w systemie oświaty w Polsce

Wprowadzenie

Bezpieczeństwo odnoszone do pojedynczego człowieka to podstawowa potrzeba, odczucie. W realizacji do grupy społecznej czy państwa, to ponadto stan, proces, cel polityczny. Różne są wymiary bezpieczeństwa. Wspólne zaś jest jego spostrzeganie w relacji niebezpieczeństw². Te zaś towarzyszą stale współczesnemu człowiekowi. Budowanie owej świadomości jest jednym ze składników kształcenia proobronnego.

Przygotowanie społeczeństwa do aktywnego udziału w realizacji celów i zadań z zakresu proobronności oraz bezpieczeństwa wymaga planowanej i systematycznej edukacji.

Pojęcie „bezpieczeństwo” rozumiane jest jako stan i proces, poczucie pewności, spokoju i zabezpieczenia. Oznacza ono również brak zagrożenia i ochronę przed niebezpieczeństwami. Tak rozumiane bezpieczeństwo zaspokaja potrzeby: istnienia; przetrwania; całości; tożsamości; niezależności; spokoju; posiadania; rozwoju³. W celu utrzymania tak rozumianego bezpieczeństwa należy odpowiednio kształcić społeczeństwo.

Kształcenie proobronne w systemie bezpieczeństwa państwa powinno mieć na celu między innymi kształtowanie pożądanego stanu świadomości obronnej nie tylko młodego pokolenia, lecz całego społeczeństwa. Dlatego celowe jest uświadomienie wszystkim, że nadszedł czas, by wreszcie zrozumieć wspólnotę celów i zadań w zakresie kształcenia proobronnego. Istotnym jest rozumienie terminu „kształcenie

¹ mgr Radosław Kondracki, Instytut Nauk Społecznych i Bezpieczeństwa, Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach, e-mail: radoslawkondracki@wp.pl

² B. Wiśniewski, W. Fehler (red.), *Edukacja obronna społeczeństwa*, Wydawnictwo Niepaństwowej Wyższej szkoły Pedagogicznej, Białystok 2006, s. 71.

³ R. Zięba, *Instytucjonalizacja bezpieczeństwa europejskiego. Koncepcje – struktury – funkcjonowanie*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2004, s. 27.

proobronne”, jako celowych działań towarzyszących ogółowi procesów kształcących, wychowawczych i oświatowych mających na celu kształtowanie świadomości społecznej w aspekcie umiejętności i wiedzy, związanych z właściwym zachowaniem się zarówno w sytuacjach zagrożeń militarnych, jak i powstałych w wyniku wypadków i klęsk każdego rodzaju⁴.

Polityka bezpieczeństwa państwa i jej wpływ na kształcenie proobronne

Termin „kształcenie proobronne” jest procesem obejmującym ogół czynności nauczycieli (instruktorów, dowódców) i uczniów, prowadzący do opanowania przez tych drugich określonego zakresu wiedzy obronnej oraz nabycia praktycznych umiejętności, nawyków z tej dziedziny, ale także rozwinięcia u nich zdolności, zainteresowań, postaw, przekonań, poglądów i opinii związanych z szeroko rozumianą obronnością⁵.

Kształcenie proobronne utożsamiane jest również ze zdolnością narodu do przetrwania, ze względu na taki stan świadomości społecznej, w którym istniejący poziom zagrożeń nie budzi lęku o zachowanie lub osiągnięcie uznanych przez społeczeństwo wartości⁶.

Państwo Polskie w celu zapewnienia bezpieczeństwa obywatelom w postaci kształcenia proobronnego ujęło w akcie normatywnym „Biała Księga Bezpieczeństwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej”. Podsystem „Instytucje edukacji dla bezpieczeństwa”⁷ wskazują jak powinno przebiegać kształcenie proobronne od strony instytucjonalnej. Zgodnie z obowiązującymi obecnie rozwiązaniami koncepcyjnymi, organizacją i realizacją edukacji dla bezpieczeństwa zajmuje się kilka resortów. Są to: Ministerstwo Edukacji Narodowej, Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego, Ministerstwo Obrony Narodowej oraz Ministerstwo Spraw Wewnętrznych.

⁴ M. Kucharski, *Edukacja obronna. Polska i świat*, Wydawnictwo Społecznej Akademii Nauk, Łódź 2013, s. 42.

⁵ Zob. J. Kunikowski, *Słownik terminów wiedzy obronnej i edukacji dla bezpieczeństwa*, Wydawnictwo Uniwersytetu Humanistyczno-Pedagogiczny w Siedlcach, Siedlce 2017, s. 67.

⁶ A. Pieczywok, *Edukacja dla bezpieczeństwa wobec zagrożeń i wyzwań współczesności*, Wydawnictwo Akademii Obrony Narodowej, Warszawa 2012, s. 8.

⁷ *Biała Księga Bezpieczeństwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej*, Biuro Bezpieczeństwa Narodowego, Warszawa 2013, s.84.

Ważnymi wykonawcami zadań edukacyjnych z zakresu bezpieczeństwa są także formacje podległe pod poszczególne ministerstwa jak:

- Ministerstwo Spraw Wewnętrznych: Policja, Państwowa Straż Pożarna oraz Straż Graniczna;
- Ministerstwo Obrony Narodowej: Wojskowe Centrum Edukacji Obywatelskiej, Biuro do spraw proobronnych.

Istotnym elementem podsystemu „Instytucji edukacji dla bezpieczeństwa” są publiczne i niepubliczne uczelnie wyższe. Uczelnie wyższe prowadzą studia pierwszego, drugiego oraz trzeciego stopnia na kierunku bezpieczeństwo narodowe oraz bezpieczeństwo wewnętrzne⁸.

Powyższe instytucje państwowe są głównymi kreatorami przebiegu kształcenia proobronnego w Polsce przy współpracy Ministerstwa Edukacji Narodowej.

Na podstawie „Rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej i Sportu z dnia 9 kwietnia 2002 r. w sprawie warunków prowadzenia działalności innowacyjnej i eksperymentalnej przez publiczne szkoły i placówki”⁹ wprowadzono do systemu oświaty możliwość kształcenia proobronnego. Powyższy dokument normatywny umożliwił wprowadzenie do szkół autorskich programów kształcenia¹⁰.

W celu ujednoczenia przebiegu kształcenia proobronnego w Polsce zostało powołane w lipcu 2015 roku „Biuro do Spraw Proobronnych”¹¹. Do głównych zadań nowo powstałej instytucji jest koordynacja współpracy z istniejącymi związkami strzeleckimi i organizacjami proobronnymi, a także szkołami posiadającymi klasy mundurowe oraz uczelniami prowadzącymi kierunki związane z bezpieczeństwem i obronnością państwa. Przygotowuje również programy szkoleniowe, zarówno podstawowe jak i doskonalące, których realizacja ma zwiększyć po-

⁸ Ibidem, s. 84.

⁹ Zob. Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej i Sportu z dnia 9 kwietnia 2002 r. w sprawie warunków prowadzenia działalności innowacyjnej i eksperymentalnej przez publiczne szkoły i placówki, Dz.U. z 2002 r., nr 56, poz. 506.

¹⁰ Nauczyciel tworzył autorski program nauczania i po zatwierdzeniu przez dyrektora wprowadzany był do nauczania. Z powodu braku jednolitych procedur, wytycznych oraz nadzoru instytucji powołanych do realizacji i zapewnienia bezpieczeństwa państwa powstało wiele programów nie mieszczących się w kryteriach kształcenia proobronnego.

¹¹ Zob. Decyzja Nr 253/MON Ministra Obrony Narodowej z dnia 29 czerwca 2015 r. w sprawie przeformowania Zespołu do Spraw Profesjonalizacji Sił Zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej w Biuro do Spraw Proobronnych, Dz.Urz. MON. 2015.200. – komunikat o wydanych aktach prawnych opatrzonych cechą MON, nieogłoszonych w Dzienniku Urzędowym Ministra Obrony Narodowej w II kwartale 2015 r.

tencjał, umiejętności i kompetencje szkolonych. Biuro podejmuje również we współpracy z organizacjami działania zmierzające do zmiany aktów prawnych tak, aby organizacje te mogły szerzej korzystać z infrastruktury wojskowej oraz z broni na czas szkolenia¹².

Instytucje odpowiedzialne za kreowanie bezpieczeństwa społecznego powinny skupić swój wysiłek na szkołach powszechnych. W trakcie wieloletniej nauki prawie całe społeczeństwo będzie miało możliwość otrzymać niezbędną wiedzę proobronnej.

Głównym celem kształcenia proobronnego powinno być, aby młodzież wchodząca w dorosłe życie, potrafiła podejmować słuszne decyzje i skuteczne działania w obliczu występującego zagrożenia. Cel ten może zostać zrealizowany jedynie przy zachowaniu pewnych podstawowych wymogów i współpracy międzyresortowej¹³:

- treści zakresu kształcenia proobronnego muszą zostać wprowadzone do programów nauczania szkół wszystkich szczebli;
- muszą być przekazywane w ramach ciągów tematycznych w szkole podstawowej i ponadpodstawowej;
- muszą być spójne w całym cyklu nauczania i zgodnie z najnowszą wiedzą w tym zakresie;
- muszą być prowadzone w takiej ilości, aby umożliwić wytworzenie spodziewanych nawyków i zachowań wśród młodzieży.

Edukacja dla bezpieczeństwa w systemie oświaty

W 2009 r. weszła w życie Ustawa z dnia 22 maja 2009 r. o zmianie ustawy o powszechnym obowiązku obrony Rzeczypospolitej Polskiej oraz ustawy o kulturze fizycznej¹⁴, która określiła wprowadzenie nowego przedmiotu – edukacja dla bezpieczeństwa. Założenia programowe wprowadzono Rozporządzeniem Ministra Edukacji Narodowej z dnia 23 grudnia 2008 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przed-

¹² Biuro do spraw proobronnych, <https://bdsp.wp.mil.pl/pl/bip/info/l-dzialalnosc/eonn-zadania/>, [05.08.2019].

¹³ Niezbędna jest ścisła współpraca Ministerstwa Edukacji Narodowej i Ministerstwa Obrony Narodowej oraz samorządów w zakresie kształcenia proobronnego młodzieży szkolnej. Każde z tych ogniw powinno mieć precyzyjnie określony obszar odpowiedzialności.

¹⁴ Zob. Ustawa z dnia 22 maja 2009 r. o zmianie ustawy o powszechnym obowiązku obrony Rzeczypospolitej Polskiej oraz ustawy o kulturze fizycznej, Dz.U. z 2009 r., nr 97, poz. 801.

szkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół¹⁵. Przedmiot skierowany jest do uczniów szkół podstawowych, gimnazjalnych i ponadpodstawowych. W treści zmian zakresu tematycznego edukacji dla bezpieczeństwa odchodzi się od tradycyjnie pojmowanego bezpieczeństwa, utożsamianego ze zdolnością do przeciwdziałania zagrożeniom zewnętrznym, kojarzonym zazwyczaj z działaniami wojennymi. Kierunek kształcenia został przeniesiony ze zdecydowanie proobronnego na bezpieczeństwo ogólne i przygotowanie na wypadek zagrożenia życia i zdrowia. Przedmiot edukacja dla bezpieczeństwa nie zawiera tematyki terenoznawstwa oraz strzelectwa sportowego. W znacznym stopniu przedmiot odnosi się do zagadnień z zakresu ratownictwa medycznego i zachowania się w sytuacjach kryzysowych. W podstawie programowej omawianego przedmiotu koncepcję wyrażającą się w kompleksowym ujęciu zagadnień bezpieczeństwa proobronnego przeniesiono na działania edukacyjne dotyczące problematyki zagrożeń pokojowych i sposobów zachowania się w sytuacjach o charakterze kryzysowym, możliwym w każdym miejscu i czasie¹⁶.

Dużą część treści kształcenia proobronnego ujęta jest w programach innych przedmiotów nauczania, takich jak:

- wiedza o społeczeństwie – przedmiot składający się z trzech modułów, z których jeden w całości został poświęcony wychowaniu obywatelskiemu. W celach edukacyjnych tego modułu zawarto między innymi pogłębianie poczucia przynależności do wspólnoty obywateli państwa polskiego, kształtowanie świadomości istnienia obowiązków wobec własnej ojczyzny, w tym w szczególności obowiązku jej obrony oraz dbałości o jej dobre imię, kształtowanie poczucia wartości i przydatności indywidualnego i grupowego działania na rzecz społeczności lokalnej, stawianie wymagań w zakresie właściwej postawy uczniów wobec godła i hymnu państwowego oraz w czasie uroczystości szkolnych i państwowych, pomoc w rozpoznaniu własnych praw i obowiązków, ukazywanie praktycznych zastosowań zasad i proce-

¹⁵ Zob. Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 23 grudnia 2008 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół, Dz.U. z 2009 r., nr 4, poz. 17.

¹⁶ A. Pieczywok, *Edukacja dla bezpieczeństwa...*, op. cit., s. 157.

- dur demokratycznych w społeczności szkolnej, kształtowanie poczucia odpowiedzialności za siebie i innych;
- historia – oprócz poznawania historii własnego kraju w celach kształcenia ujęto także pogłębianie rozumienia pojęć i wartości niezbędnych do zrozumienia życia politycznego, gospodarczego i społecznego oraz pogłębianie i umacnianie postawy patriotyzmu. Uczeń w toku nauki powinien nabyć umiejętności rozpoznawania miejsca człowieka w czasie historycznym, jego relacji z przyrodą, społecznością lokalną, ojczyzną, kręgiem kulturowym, innymi narodami i religiami;
 - język polski – jednym z celów edukacyjnych jest wspomaganie umiejętności komunikowania się uczniów i wprowadzanie ich w świat kultury, zwłaszcza przez kształcenie sprawności mówienia, słuchania, czytania i pisanie w zróżnicowanych sytuacjach, ważnych dla życia w państwie demokratycznym i obywatelskim, rozwijanie zainteresowania uczniów językiem jako składnikiem dziedzictwa kulturowego, wprowadzanie w tradycję kultury narodowej¹⁷.

Zakres programowy edukacji dla bezpieczeństwa, obejmujący założenia i cele przedmiotu, treści programowe, liczbę godzin jest niewystarczający a omawiane bezpieczeństwo militarne państwa jest przedstawione bardzo ogólnie.

Tylko całościowe, spójne i odpowiedzialne podejście do problematyki kształcenia proobronnego, stwarza młodym ludziom szansę zdobycia wiedzy i umiejętności, w zakresie umożliwiającym odnalezienie się w chwili zagrożenia w takim stopniu, by muc podjąć skuteczne działanie.

Edukacja Wojskowa w systemie oświaty

W 2017 r. Ministerstwo Obrony Narodowej w porozumieniu z Ministerstwem Edukacji Narodowej w prowadziło dla szkół ponadgimnazjalnych pilotażowy program nauczania przedmiotu edukacja wojskowa¹⁸. Program skierowany jest dla uczniów wytypowanych szkół, które

¹⁷ Por. K. Henning, *Wychowanie patriotyczne. Pedagogika-polityka bezpieczeństwa-polityka historyczna*, Łódź 2017, s. 235-236.

¹⁸ Program nauczania dla szkół ponadgimnazjalnych przedmiotu „Edukacja wojskowa”, http://bdsp.wp.mil.pl/plik/file/Program_nauczania_EW_-_zatwierdzony_w_MON_23.08.2017_r.__poziom.pdf, [05.08.2019].

wyraziły chęć udziału w przedmiotowym przedsięwzięciu i zostały zakwalifikowane przez Wojskowe Komendy Uzuppełnień. Nad przebiegiem realizacji programu nauczania nadzór sprawuje komisja powołana przez Akademię Sztuki Wojennej a koordynatorem jest Biuro do spraw proobronnych.

Główne założenia wprowadzenia przedmiotu „Edukacja wojskowa” dla certyfikowanych klas mundurowych zakładają:

- realizację jednolitego w skali kraju programu nauczania, wychodzącego naprzeciw zainteresowaniom uczniów oraz wykorzystującego wysiłek szkół na rzecz prowadzenia klas mundurowych;
- spełnienie oczekiwań MON w zakresie odbudowy rezerw osobowych Sił Zbrojnych RP oraz przygotowania wartościowych kandydatów do służby wojskowej, a w szczególności do tworzonych Wojsk Obrony Terytorialnej;
- realne korzyści dla: szkoły – poprzez wsparcie procesu dydaktycznego i wychowawczego oraz podniesienie kompetencji nauczycieli, uczniów – w formie rzeczywistego wsparcia absolwentów przy wyborze przez nich wojskowej ścieżki zawodowej, społeczeństwo – poprzez zwiększenie zdolności obronnych państwa polskiego¹⁹.

Ministerstwo Obrony Narodowej określiło następujące cele dydaktyczne programowi nauczania przedmiotu edukacja wojskowa:

- kształtowanie postaw proobronnych i patriotycznych młodzieży oraz szacunku do symboli narodowych, historii i dziedzictwa kulturowego Polski;
- promowanie właściwych postaw moralnych przez wartości odnajdywane w etosie służby wojskowej;
- zdobycie wiedzy o organizacji i funkcjonowaniu Sił Zbrojnych RP oraz przygotowania do pełnienia różnych rodzajów służby wojskowej;
- podnoszenie sprawności fizycznej oraz promowanie zdrowego stylu życia i rozwijania zainteresowań sportami proobronnymi;

¹⁹ Założenia i przebieg pilotażowego program wspierania szkół ponadgimnazjalnych prowadzących pionierzy certyfikowanych wojskowych klas mundurowych, https://bdsdp.wp.mil.pl/u/PRZEBIEG_EW_NEW.pdf, [05.08.2019].

- odbycie skróconej służby przygotowawczej dla ochotników, kończącej się złożeniem przysięgi wojskowej i przeniesieniem do rezerwy;
- preferencje w trakcie naboru do Wojsk Obrony Terytorialnej oraz innych rodzajów służby wojskowej;
- przyjęcie na studia wojskowe na preferencyjnych warunkach – dodatkowe punkty rankingowe w trakcie rozmów kwalifikacyjnych;
- stałe konsultacje (już w toku realizacji programu) przedstawicieli Wojskowych Komend Uzupelnień w zakresie możliwości przyjęcia do służby wojskowej oraz wskazywania możliwości podjęcia służby adekwatnych do potrzeb Sił Zbrojnych i uwarunkowań kandydata²⁰.

Większość umiejętności nabywanych w ramach edukacji wojskowej posiada charakter unitarny, niezależny od rodzaju zagrożenia i może być wykorzystany zarówno w czasie pokoju, jak i wojny.

Podsumowanie

Zdobyta w procesie kształcenia wiedza i umiejętności będą wykorzystywane w praktycznych sytuacjach jakie mogą stanąć na drodze młodego człowieka. Z dydaktycznego punktu widzenia skuteczne rozwiązywanie problemów, kreatywność i innowacyjność będą przydatne przez całe życie, bez względu na sytuację.

Dlatego stan kształcenia proobronnego młodzieży w Polsce skłania do refleksji nad jej mocnymi i słabymi stronami. Wydaje się, że współczesna szkoła nie zaspokaja w pełni potrzeb edukacyjnych i wychowawczych w zakresie bezpieczeństwa. Młody człowiek powinien wejść w dorosłe życie już przygotowany do zapewnienia bezpieczeństwa sobie i innym. Warunkiem jest jednak, aby treści programowe w szkole były właściwie dobrane. Mając to na uwadze, warto postawić pytanie: jakie wyzwania i potrzeby stoją dzisiaj przed kształceniem proobronnym? Jakich zmian należy oczekiwać w tym zakresie? Podjęte problemy powinny stać się obiektem badań i rozważań naukowych.

²⁰ <https://bdsp.wp.mil.pl/pl/pages/o-programie-mon-2018-01-11-7/>, [05.08.2019]

Bibliografia

- Biała Księga Bezpieczeństwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej*, Biuro Bezpieczeństwa Narodowego, Warszawa 2013.
- Henning K., *Wychowanie patriotyczne. Pedagogika-polityka bezpieczeństwa-polityka historyczna*, Wydawnictwo Akademii Humanistyczno-Ekonomicznej, Łódź 2017.
- Kucharski M., *Edukacja obronna. Polska i świat*, Wydawnictwo Społecznej Akademii Nauk, Łódź 2013.
- Kunikowski J., *Słownik terminów wiedzy obronnej i edukacji dla bezpieczeństwa*, Wydawnictwo Uniwersytet Humanistyczno-Pedagogiczny w Siedlcach, Siedlce 2017.
- Pieczyszkowski A., *Edukacja dla bezpieczeństwa wobec zagrożeń i wyzwań współczesności*, Wydawnictwo Akademii Obrony Narodowej, Warszawa 2012.
- Wiśniewski B., Fehler W. (red.), *Edukacja obronna społeczeństwa*, Wydawnictwo Niepaństwowej Wyższej Szkoły Pedagogicznej, Białystok 2006.
- Zięba R., *Instytucjonalizacja bezpieczeństwa europejskiego. Koncepcje – struktury – funkcjonowanie*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2004.

Akty normatywne:

- Ustawa z dnia 22 maja 2009 r. o zmianie ustawy o powszechnym obowiązku obrony Rzeczypospolitej Polskiej oraz ustawy o kulturze fizycznej, Dz.U. z 2009 r., nr 97, poz. 801.
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej i Sportu z dnia 9 kwietnia 2002 r. w sprawie warunków prowadzenia działalności innowacyjnej i eksperymentalnej przez publiczne szkoły i placówki, Dz.U. z 2002 r., nr 56, poz. 506.
- Decyzja Nr 253/MON Ministra Obrony Narodowej z dnia 29 czerwca 2015 r. w sprawie przeformowania Zespołu do Spraw Profesjonalizacji Sił Zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej w Biuro do Spraw Proobronnych, Dz.Urz. MON. 2015.200.

Strony internetowe:

- Biuro do spraw proobronnych, <https://bdsp.wp.mil.pl/pl/bip/info/l-dzialalnosc/eonn-zadania/>.
- Program nauczania dla szkół ponadgimnazjalnych przedmiotu „Edukacja wojskowa”, http://bdsp.wp.mil.pl/plik/file/Program_nauczania_EW_zatwierdzony_w_MON_23.08.2017_r._poziom.pdf.

Natalia Stepanova¹

**Розвиток критичного мислення у дітей
старшого дошкільного віку
як базової навички людини XXI століття**

XXI ст. позначене індексом цифрових технологій, віртуальності і планетарної інтеграції. За таких швидкоплинних змін важливо, щоб кожна людина не втрачала, а навпаки здобувала і примножувала все те, що могло б сприяти власному розвитку особистості. У зазначеному фокусі знання самі по собі вже не можуть виступати „капіталом”, натомість варто звертати увагу на розвиток „soft skills” (м’яких навичок), серед яких актуальним є критичне мислення. Набувати такі вміння, які формуватимуть „особистісний капітал”, можна вже із старшого дошкільного віку. Ці уміння та навички стануть фундаментом для розвитку компетентної особистості, здатної швидко реагувати на виклики, аналізувати ситуації, самостійно приймати рішення, працювати на результат, що в майбутньому дозволить вирішувати проблеми в різних життєвих сферах.

Сучасні виклики, які виникають перед особистістю, вплив масової культури і медіа, зміни у соціальних відносинах впливають на те, що питання особистісного розвитку людини набирає фундаментального значення. Світова інтеграція відкриває кордони у світ змін, ламаючи усталені розуміння про традицію, спільну спадщину, політику, історію, релігію. Навіть цінності, які з давніх-давен вважалися незмінними, і ті зазнають суттєвої модернізації.

Уміння знаходити відповіді на поставлені життям обставини, швидко адаптуватися у змінах, ефективно вирішувати різні завдання – це і є проблема особистісного розвитку, де основою виступає критичне мислення.

¹ Наталія Степанова, кандидат філософських наук, старший викладач кафедри дошкільної освіти Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького / dr Natalia Stepanova, Czerkaski Uniwersytet Narodowy im. Bohdana Chmielnickiego (Ukraine), e-mail: Stepanova76@ukr.net

Критичне мислення, як освітня інновація, досить продуктивно почала розвиватися у світі із середини ХХ століття². Наслідуючи ідею, що школа – це територія життя, маленька модель суспільства, педагоги різних країн світу почали активно практикувати у викладанні партнерські відносини між викладачем і учнями, створюючи суб'єкт-суб'єктну траєкторію міжособистісних взаємин, активно впроваджувати методики активного та інтерактивного навчання. Американський педагог, мислитель Д. Дьюї, засновник педагогічного прагматизму, у середині ХХ століття підкреслював, що „фундаментальна мета сучасної освіти не стільки в наданні інформації учням, стільки в розвитку критичного способу мислення (...). Його поява запускає ланцюгову реакцію розумової активності, спрямовану на пошук ефективного усунення труднощів, що перешкоджають життєдіяльності організму”³.

В Україні технологія критичного мислення стає популярною у кінці ХХ ст., і асоціюється із навчанням, орієнтованим переважно не на запам'ятовування, а на розвиток самостійного свідомого мислення дитини⁴. Саме в цей час ідеї американських вчених у сфері педагогічного прагматизму і когнітивної психології починають досить активно впроваджуватися у вітчизняну педагогіку.

Знайти цьому пояснення не так вже й важко. 1991 рік є переломним для великої імперії Радянського Союзу. На політичній карті світу зникає сама імперія, а її місце займають 15 незалежних країн, серед яких і Україна. Зміни торкаються всіх сфер життя: від політичного до соціального, культурного, побутового. Проте з певних обставин у педагогіці вони йдуть досить уповільнено. Радянська система освіти була досить сильною, якщо її роздивлятися у фокусі знаннєвої ланки. Потреба в постійному підвищенні рівня знань привела суспільство до проблеми „знаннєвого паралічу” – знання є, а вмінь ними скористатися на практиці бракує. Окрім того, у центрі радянської освітньої системи стояли колективні ідеї, а не проблеми окремої особистості як такої. У людині не бачили

² A. Crawford, *Teaching and learning strategies for the thinking classroom*, New York 2005, p. 244.

³ Д. Дьюї, *Досвід і освіта*, пер. з англ. М. Василечко, Львів 2003, с. 84.

⁴ С. Терно, *Критичне мислення – сучасний вимір суспільствознавчої освіти*, Запоріжжя 2009, с. 268.

особистості із власне всіма її „за” і „проти”, інтересами, вподобаннями, бажаннями. Всі працювали за стандартом і оцінювалися не стільки якісні, скільки кількісні показники. Такий підхід рано чи пізно все рівно б дав збій, так як основою будь-якого винаходу є нестандартне рішення, а каталізатором прогресу – боротьба суперечностей.

Із середини 1990-х років в українській середній освіті починають активно впроваджуватися „дитиноцентричні” технології: особистісно орієнтованого, партнерського, розвиваючого навчання; міжособистісні взаємини учасників освітнього процесу переходять у площину партнерських, при чому досить широко до спільних дій залучається батьківська громада, а сам процес орієнтується на отримання якісного результату.

Уже станом на перше двадцятиріччя ХХІ століття ми можемо відмітити достатньо суттєві та якісні зміни в українській освіті, і головне, вони є системними. На законодавчому рівні прийняті й активно впроваджуються в практику Концепція „Нова українська школа” (2016)⁵ та Закон України про освіту (2017)⁶, де особистість проголошена найвищою цінністю суспільства, а у „канві” ключових компетентностей, необхідних для становлення успішного громадянина незалежної України, як основне вміння зазначене критичне мислення.

Відповідно, якщо у середній ланці української освіти відбуваються значні зміни, то вони не можуть не торкатися дошкілля, рівня, який передує повній загальній середній освіті. І хоча є досить багато скептиків, які вважають, що у дошкільному віці діти лише граються, ми ж наголошуємо, що весь дошкільний вік є надзвичайно важливим періодом у житті кожної людини і саме на цьому етапі розвитку закладається фундамент для майбутніх розуму, інтелекту, багатьох практичних умінь.

Наші переконання базуються на теоріях відомих учених психологів, педагогів, генетиків, медиків, які з’являються із середини ХІХ століття і активно підтверджуються практичними експеримен-

⁵ Концепція „Нова українська школа”, <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf>, [01.09.2016].

⁶ Закон України „Про освіту”, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>, [16.07.2019].

тами: С. Холла (створення науки про дитину – педології), К. Ушинського (започаткування дитячої антропології), В. Штерна (стимулювання позитивних емоцій дитини у ранньому віці), К. Грооса (роль гри у розвитку дитини), І. Сікорського (корекція у розвитку дитини), С. Русової (створення сприятливих педагогічних умов для розвитку дитини, а саме запровадження діяльності дитячих садків), Ж. Піаже (роль мови у житті дитини) та ін.

Не зупиняючись детально на дослідженнях Б. Ананьєва⁷, І. Беха⁸, А. Богущ, Н. Гавриш, С. Джуринської, О. Кононко⁹, І. Рогальської¹⁰ та інших, які переконливо доводять, що починаючи із раннього дитинства, закладаються основи формування й розвитку особистості, ми стверджуємо, що на цьому ж етапі життя можна розвивати і таку „м'яку навичку” як критичне мислення, яка і стане в основі формування „особистісного капіталу”.

У нашому розумінні „особистісний капітал” – це певний набір знань, умінь і навичок, які з часом стануть базою досвіду, цінностей, переконань і ставлень, важливих у житті окремої людини.

За наукову базу нашого твердження ми беремо ідеї відомого академіка М. П. Дубініна із його теорії соціального спадку. Із багаторічних досліджень учений доводить, що соціальні риси людини не визначаються її генами, вони формуються суспільною практикою. Соціальне не передається із покоління в покоління, як біологічна спадковість. Така практика усвідомлюється перш за все шляхом творчого сприйняття кожним поколінням духовної і матеріальної культури, властивої певній історичній епосі¹¹. Тому критичне мислення – це вміння, яке є рисою соціальної практики і його можна розвивати. Генетичний спадок – це пасивний, стихійний процес, який проходить на біологічному рівні незалежно від бажань і волі людини. Натомість соціальна практика є цілеспрямованою діяльністю. У ній кожна людина формує свою соціальну програму,

⁷ Б. Ананьєв, *Человек как предмет познания*, Ленинград 1968, с. 340.

⁸ І. Бех, *Виховання особистості: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади*, Київ 2003, с. 280.

⁹ О. Кононко, *Особистісне зростання у ранньому віці: суть та умови сприяння, „Дошкільне виховання”* 2006, № 10, с. 3–7.

¹⁰ І. Рогальська, *Соціалізація особистості у дошкільному дитинстві: сутність, специфіка, супровід*, Київ 2008, с. 400.

¹¹ Н. Дубинин, *Что такое человек?*, Москва 1983, с. 112.

виступаючи творчою, свідомою, націленою на якісний результат особистістю.

Дитина 5-6-ти років – це старший дошкільник, який за рік перейде в інший за розвитком статус. Окрім змін, які проходять в анатомо-фізіологічному плані, відбуваються такі й в психічних процесах. У цьому віці удосконалюється образно-зорова, слухова пам'ять, а головне, починає формуватися довільна пам'ять, яка ставить за мету „запам'ятати – щоб відтворити, згадати”. Зростає стійкість уваги, з'являється можливість її переключення. І хоча дослідження Ж. Піаже доводять, що мислення дітей 5-7-ми років знаходиться у доопераційній стадії, йому властивий егоцентризм (зосередження на власних позиціях, перевага власних інтересів, потягів)¹², все ж таки у цьому віці дошкільники вчаться визначати по кілька спільних ознак різних предметів, об'єднувати і розрізняти, узагальнювати, що можна віднести до початкових операцій критичного мислення.

На останньому етапі дошкільного розвитку істотно змінюється уявлення дитини про себе. В її образі „Я” окрім реального, з'являється ще й потенційне: ким, яким я себе бачу, що таке добре / погане, добрий герой / злий, яка поведінка гарна / яка ні та ін. І хоча такі процеси тільки зароджуються і мають специфічні форми, вони є передумовами для розвитку критичного мислення. Звісно, дитина шостого року життя не може так аналізувати, щоб визначитися про риси характеру, як це відбувається з дітьми старшого віку. Але малята, слухаючи казку чи розповідь, дивлячись мультфільм чи дитячий фільм бажають бути схожими на своїх Героїв. Дитина не грає роль улюбленого персонажу, а уявляє себе таким, як він, наділяючи його кращими якостями: сильний рятівник, як Людина-Павук, красива і чемна, як Білосніжка, добра і справедлива Фея тощо.

Враховуючи вікові особливості дітей старшого дошкільного віку і обираючи педагогічні практики для розвитку критичного мислення, ми зупиняємося на таких: *вчимося розуміти інформацію, слухати критично і ставити запитання*. На наш погляд, це

¹² Ж. Піаже, *Моральное суждение ребенка*, Москва 2006, с. 480.

основа. Всі ж інші практики будуть надбудовою, яка не матиме якісного результату без оволодіння основою.

Учимося розуміти інформацію. Із раннього дитинства кожний із нас знайомиться із різноманітними предметами, які несуть певну інформацію. Проте інформація не повинна бути перевантажена фактажем, складною для сприйняття, вона має відповідати віковим особливостям малят.

Сам термін „інформація” (від лат. *informatio*) означає „пояснення”, „викладення”, „повідомлення”¹³. Тобто інформація – це будь-які відомості про яку-небудь подію, суть, процес. Вона може бути як взагалі невідомою, так і частково відомою, або ж уточнювати вже знайомі факти.

Для „розуміння” інформації є одна із найпростіших вправ – читання тексту і закінчення речення своїми словами: „У цьому тексті мова йде про те, що (...)” Дітям із раннього віку читають оповідання, казки, вірші, вони слухають пісеньки, дивляться мультфільми і важливо, щоб цей процес супроводжувався розумінням: про кого / про що йдеться мова. Досить часто діти просто запам’ятовують слова, не знаючи взагалі їхнього значення. Інколи таке „сліпе” запам’ятовування може привести до негативної практики: дитина не може вивчити віршик, у неї з’являється пригнічений стан, вона приписує собі негативні риси „я нікчема”, „у мене не виходить”, „я не зможу” і т.д. На перший погляд закінчення простого речення: тут розповідається про... допоможе в майбутньому аналізувати набагато складніші тексти і відчувати себе впевненим у вирішенні складних завдань.

Для прикладу візьмемо мультфільм „Котик та Півник” від студії „Київнаукфільм”¹⁴. Кольорова мультиплікація, герої говорять українською мовою, що дуже важливо для розвитку мовленнєвої компетентності у дітей цього віку, чудовий музичний супровід, цікава повчальна історія: все, щоб могло подобатися дітям. І їм справді ця історія дуже сподобалася. Більше того, з метою педагогічного спостереження ми її показували у групах старших дошкільників 3-х закладів дошкільної освіти міста Черкаси (6 груп) і просили, щоб дітки розповіли, про що побачена історія. Відмітимо, що

¹³ С. Гончаренко, *Український педагогічний словник*, Київ 1997, с. 150.

¹⁴ *Котик та Півник*, <https://www.youtube.com/watch?v=6KoIWxiMrs>, [26.07.2019].

майже всі дошкільники гарно справилися із цим завданням (вправа була проведена для 121 дитини, із них 116 дітей взяли активну участь в обговоренні і давали достатньо вичерпні відповіді).

Під час обговорення багато дітей зазначили, що їм дуже сподобалася пісенька на початку мультфільму, яку співають разом Котик і Півник. І коли ми попросили музичних керівників, щоб вони вивчили таку співанку, то результат був несподіваним: у всіх 6-ьох групах були діти, які взагалі не могли запам'ятати слова, починаючи із другої стрічки. Таким чином, ми в черговий раз переконалися, що дітям необхідно пояснювати слова, аби вони розуміли інформацію: про що йдеться мова чи що означає певна дія чи акт. У невеличкій співанці є слова, які незрозумілі сучасним дітям (вони підкреслені):

*„Гоп мої гречаники, гоп мої білі,
Чого ж мої гречаники на скорині сіли?
Приїхали паничі – гречаники у печі,
Приїхали яничари – гречаники похапали”.*

Після пояснень що таке гречаники і скорина, хто такі паничі й яничари, а в одному із закладів було ще й проведене свято „Смакуй українське: традиції і смаколики”, де діти познайомилися і скуштували гречаники, вони зрозуміли співанку й досить швидко її вивчили.

Ще одна вправа допоможе нам „зрозуміти” інформацію – це „Читання по картинці”. Вона більше розрахована на використання візуальних джерел, які також надають певні відомості. Її виконання обов'язково має супроводжуватися діями вихователя, який ставитиме запитання чи направлятиме хід розмови. Найпростішими запитаннями можуть бути: кого ви бачите на картинці? Як ви вважаєте, про що тут історія? Чому ви так вирішили? Така робота дозволить застосувати на практиці елементи активного навчання, де головними суб'єктами будуть самі діти, у ході бесіди вони зможуть міркувати, висловлювати навіть фантастичні припущення, бути відкритими, що є важливим у розвитку критичного мислення. А вихователь зможе неформальним шляхом оцінити те, що вже знають діти й вибудувати план для наступних занять. Універсальність цієї вправи в тому, що інформаційні картинки можна підби-

рати у відповідності до всіх освітніх ліній, які зазначені в Базовому компоненті дошкільної освіти¹⁵.

Учимося слухати критично. У продовження „розуміння” інформації наступним педагогічним актом виступає усвідомлене слухання. Адже для розмови потрібно вміти і вести її, і бути активним слухачем. Із дитячого віку ми можемо навчити малят певним прийомам, які дозволять їм бути уважними слухачами, відділяти головне від другорядного, концентрувати увагу на певних інформаційних маркерах, робити висновки на очевидних фактах.

Одним із методичних прийомів для такого навчання є „Слухання розповіді із маркуванням”, який допоможе не просто прослухати текст і зрозуміти інформацію, а виділити в ньому відоме / невідоме / цікаве, таким чином „посортувати” інформацію. Для розповідей можна підготувати власну або ж скористатися творами класиків. Для прикладу, дуже цікавими і повчальними є оповідання для малят Василя Сухомлинського. Для цього прийому ми обрали оповідання „Як Білочка Дятла врятувала”¹⁶. Питання для бесіди можуть бути такими: що у цій історії для вас відоме?; що було цікавим?; про що ви дізналися вперше?; якби ви оцінили дії Білочки? Чому вона так вчинила?

Слухати критично допоможе і методичний прийом „Читання із зупинками”. Застосування його допоможе як отримати інформацію, так і уважно, вдумливо слухати, звертати увагу на важливі слова, розуміти „канву” твору. Таке критичне слухання закладатиме в дошкільників основи до прогнозування, асоціацій, порівнянь, що, в свою чергу, розвиває дослідницькі навички, такі потрібні в сучасному житті. Для прикладу ми обрали оповідання „Дивний мисливець”¹⁷ (радимо обирати невеликі за розміром оповідання чи казки, щоб обговорення було з користю і діти при цьому не втомлювалися).

Оповідання невелике, тому ми робимо три „зупинки”. Як правило, запитуємо: чому така назва в оповіданні і ставимо ще два запитання по ходу розповіді. Головна мета у цьому прийомі – це

¹⁵ Базовий компонент дошкільної освіти, <https://mon.gov.ua/storage/app/media/doshkilna/bazovij-komponent-doshkilnoyi-osviti-na-sajt-ostatochnij.pdf>, [26.07.2019].

¹⁶ В. Сухомлинський, *Бути людиною*, Харків 2016, с. 50.

¹⁷ Ibidem, с. 46.

розвивати вміння слухати і прогнозувати, навчити дітей робити передбачення, можливо навіть і фантастичні припущення. Після кожної „зупинки” й власних висловлювань ми тримаємо у мотиваційній напрузі їхню увагу, вони чекають: справдилися чи ні їхні передбачення. Не менш важливим є обговорення у кінці, де ми запитуємо: чи очікували ви такого закінчення оповідання?; які почуття у вас викликала така історія? як ви думаєте, чи можна було у цій ситуації поступити інакше, не так як головний герой?

Навчання слухати критично з часом допоможе не втрачати інтерес навіть у розв’язанні найважчих ситуацій, сприятиме розвитку таких мисленневих операцій як аналіз, оцінювання, узагальнення, створення нового, що відноситься вже до „вищих” рівнів мислення.

Учимося ставити запитання. Дітей дошкільного віку називають „маленькими чомучками”, адже як тільки вони починають розмовляти у їхній мові з’являються сотні запитань. Відомі дослідники¹⁸ у сфері критичного мислення зауважують, що його розвиток залежить від уміння ставити запитання. В залежності від поставлених навчальних цілей: ми хочемо репродуктивного відтворення чи узагальнення висновків або взагалі продукування нових ідей і запитання можуть бути низького чи високого рівня. Звичайно, від дітей старшого дошкільного віку ми не очікуємо питань високого критичного рівня, проте ставити запитання і шукати на них відповіді навіть у цьому періоді їх розвитку ми можемо. Зазвичай, якщо нам потрібно з’ясувати інформацію про факт чи визначити певні деталі, то використовуємо „закриті” запитання (низького рівня). Для прикладу, при побудові бесіди за картинкою, де зображені діти, які граються, ми ставимо запитання, відповідь на які є однозначною і конкретною: хто?; що?; скільки?; якого кольору тощо.

Якщо ж нам потрібно навчити дитину відповідати на запитання і давати розгорнуті відповіді, підходити до пошуку нестандартних рішень, де дійсно вже розвиватиметься критичне мислення, тоді ми застосовуватимемо „відкриті” питання, які не мають однозначної відповіді (високого рівня). Відзначимо, що відповідь на «ві-

¹⁸ Д. Халперн, *Психологія критичного мислення: Задавання питань і пояснення*, https://www.e-reading.club/bookreader.php/110655/Halpern_-_Psihologiya_kriticheskogo_myshleniya.html, [26.07.2019].

дкрите» запитання може виходити за рамки прогнозованої, у таких випадках важливо, щоб вихователь підтримав таку відповідь, навіть якщо вона видається фантастичною. Головне, щоб діти не боялися відповідати, згодом вони навчатися прогнозувати, зрозуміють, що таке абстрагування, що може стати основою нового винаходу чи певної творчості.

При побудові бесіди за картинкою, де зображена родина, герої якої усміхнені, можна поставити питання як „закриті”, так і „відкриті”: чи можна сім'ю і родину, де піклуються один про одного, допомагають один одному, люблять і поважають назвати щасливою? Якби ви були чарівником, щоб ви зробили, щоб кожна сім'я була щасливою?

Після того, як ми ставимо запитання, важливо не поспішати із відповідями (як часто роблять вихователі), а давати дітям час для розмірковування, щоб навіть у не дуже впевнених була можливість відповісти. Також, якщо ми хочемо почути відкриті, аргументовані відповіді, то обов'язково потрібно вислухати всіх дітей, щоб не виникало відчуття „непотрібності” або „неважливості думки”.

У підсумку зазначимо, що критичне мислення, як навичка людини XXI ст., дійсно має стати базовою, адже так важливо навчитися швидко орієнтуватися в постійно зростаючому потоці інформації, аналізувати, осмислювати, прогнозувати, робити правильні висновки. Належачи до „м'яких” навичок, критичне мислення допоможе нашу освіту зробити перспективною, адже вона перейде із площини „знаннєвої” у „компетентнісну”, що дозволить для кожної людини сформувати „особистісний капітал” досвіду, цінностей, ставлень і переконань.

Зауважимо, коли ми використовуємо вправи із методик критичного мислення, необхідно пам'ятати про контекст. Сама по собі вправа чи прийом нічого не розвине, вони мають бути пов'язаними і застосовуватися поступово, у підготовленому дитячому колективі. Необхідно брати до уваги вік дітей, їхні мисленнєві можливості, інтереси і вподобання, тобто якщо використовувати важкі, незрозумілі у такому віці теми, але при цьому прикриватися метою: ми розвиваємо критичне мислення, то така практика є недопустимою.

Ми не маємо забувати, що перед нами хоч і старші дошкільнята, але насамперед – діти і ніхто не має права забирати у них

дитинство. Тому вся наша педагогічна практика має бути спрямованою на їхній розвиток. У цікавій грі, через пізнавальну бесіду, казку, із дуже обережним впливом на їхні емоції і обов'язково у співпраці ми зможемо у віці старшого дошкільника вже розпочати таку важливу і серйозну справу – розвивати критичне мислення.

Бібліографія

- Ананьев Б., *Человек как предмет познания*, Издательство Ленинградского университета, Ленинград 1968.
- Базовий компонент дошкільної освіти, <https://mon.gov.ua/storage/app/media/doshkilna/bazovij-komponent-doshkilnoyi-osviti-na-sajt-ostatoch-nij.pdf/>.
- Бех І., *Виховання особистості: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади*, Либідь, Київ 2003, 280 с.
- Гончаренко С., *Український педагогічний словник*, Либідь, Київ 1997.
- Дубинин Н., *Что такое человек?*, Мысль, Москва 1983.
- Дьюї Д., *Досвід і освіта*, пер. з англ. М. Василечко, Кальварія, Львів 2003.
- Закон України „Про освіту”, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19/>.
- Кононко О., *Особистісне зростання у ранньому віці: суть та умови сприяння*, „Дошкільне виховання” 2006, № 10, с. 3-7.
- Концепція „Нова українська школа”, <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf/>.
- Котик та Півник, <https://www.youtube.com/watch?v=6KoIWLxiMrs/>.
- Пижае Ж., *Моральное суждение ребенка*, Академический Проект, Москва 2006.
- Рогальська І., *Соціалізація особистості у дошкільному дитинстві: сутність, специфіка, супровід*, Міленіум, Київ 2008.
- Сухомлинський В., *Бути людиною*, Белкар-книга, Харків 2016.
- Терно С., *Критичне мислення – сучасний вимір суспільствознавчої освіти*, Просвіта, Запоріжжя 2009.
- Халперн Д., *Психология критического мышления: Задавание вопросов и объяснение*, https://www.e-reading.club/bookreader.php/110655/Halpern_-_Psihologiya_kriticheskogo_myshleniya.html/.
- Crawford A., *Teaching and learning strategies for the thinking classroom*, Open Society Institute, New York 2005, 244 p.

Olena Semenog¹, Inna Levenok²

Intercultural approach to forming the linguistic competence of foreign medical students: world and Ukrainian contexts

According to the American Education and Homeland Security Reform (2012). “*national security* is closely linked to *human capital*, and its strength or weakness is determined by the state of the education system”³. As to the characteristic of the humanitarian commission, *human security* covers human rights, good management, access to education and *health care* services, and ensuring that each person has the opportunity and choice to use his or her potential⁴. The recognition by the world community of the health care problem as the main indicator of socio-economic maturity, culture and success of each state, the development of medical technologies, the social request for the quality of medical services determine *the special requirements for the quality of professional activity and professional training of doctors*.

It is the professional duty of a doctor “to serve a sick person honourably and in good faith, to refrain from causing any harm and injustice in his actions”, which is formulated in the Hippocratic Oath⁵. The main objective of a doctor is to serve the person. Spiritual generosity

¹ Olena Semenog, The Head of Ukrainian Language and Literature Department Doctor of Pedagogical Sciences, Professor Faculty of Foreign and Slavic Philology Makarenko Sumy State Pedagogical University, e-mail: olenasemenog@gmail.com

² Inna Levenok, Post-graduate student of Ukrainian Language and Literature Department Makarenko Sumy State Pedagogical University, e-mail: olivka1987@ukr.net

³ J. Klein, C. Rice, J.C. Levy, U. S. Education Reform and National Security (Independent Task Force Report No. 68), Council on Foreign Relations Press, New York, March 2012, pp. 3.

⁴ Report of Commission on Human Security “Human Security Now”, United Nations, New York 2003, p. 4.

⁵ *Медицина етика Гіппократа. Клятва Гіппократа і її подальші модифікації*, Сайт Української медичної стоматологічної академії, <https://studfiles.net/preview/5751663/page:4/>.

is an absolute necessity for a doctor. It is the law of his profession.⁶ Given the foregoing, we can conclude that the medical field, being a unique moral space, requires on the particular quality of training of *prospective doctors*.

According to the adopted Strategy for the Development of Medical Education in Ukraine (Decree No. 95-p of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated on February 27, 2019), the task of medical education is to provide citizens with high-quality medical care due to the high level of training of medical staff. The life and health of a patient should be at the core of the human and professional values of health care workers. High-quality health care is impossible without changing the cultural paradigm and creating a new professional environment, which is self-replicating and independent one⁷.

The quality of medical education is monitored by the Association for Medical Education in Europe. It has offices in more than 90 countries across five continents and promotes international excellence in undergraduate, postgraduate and continuing education,⁸ evaluates the quality of the educational services, provided by institutions of higher medical education, motivates and promotes the enhancing of education⁹.

The ASPIRE-to-Excellence initiative provides for improvements in such areas as student assessment; social responsibility of the educational institution; development of scientific-pedagogical experience; “simulation (technologies and educational environments involving the use of standardized patients, specialized simulators, mannequins, virtual and augmented reality, heptics, hybrid simulation and simulated environments)”¹⁰.

⁶ К. В. Федорова, *Формування професійно-етичних якостей майбутніх лікарів у виховному просторі вищого медичного навчального закладу*, дис. канд. пед. наук : 13.00.04, Старобільськ 2016, 250 с.

⁷ Про схвалення Стратегії розвитку медичної освіти в Україні *Розпорядження КМУ № 95-р від 27.02.2019 року* <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/95-2019-%D1%80>

⁸ The ASPIRE initiative, *International Recognition of Excellence in Education*, <https://www.aspire-toexcellence.org/>, [02.02.2018].

⁹ І.Є. Булах, Л.П. Войтенко, Ю.П. Антоненко, *Моніторинг якості медичної освіти. Міжнародний досвід*, Медична освіта 2018, № 3, с. 5-12.

¹⁰ *Criteria – ASPIRE Recognition of Excellence in Simulation in a Medical, Dental and Veterinary School*, October 2017, <https://www.aspire-to-excellence.org/downloads/1342/Criteria%20-%20ASPIRE%20Recognition%20of%20Excellence%20in%20 Simula>

In the United Kingdom, a monitoring study of the quality of medical education is conducted by the General Medical Council (GMC). Independent certification center conducts monitoring studies and prepares national reports on health education and training (from beginning of education to retirement)¹¹.

The National Board of Medical Examiners (NBME) conducts international research and examinations to evaluate the level of competency and educational achievement of health professionals worldwide.

In this regard, NBME has developed International Foundations of Medicine (IFOM) exam program, which includes the Fundamental Exams (IFOMBSE) and Clinical Sciences (IFOMCSE). These exams are conducted to determine the basic knowledge of foreign students and the graduates of higher medical education institutions¹². Countries that do not have “licensed or qualified state exams conducted by national attestation centers can use IFOM as a medical school final exam, an internship and residency exam, and as a preparatory exam for passing USMLE Step 1 та Step 2”¹³.

Ukraine is following the global trend to provide the qualitative medical education, because foreign students of Ukrainian institutions of the higher medical institutions are very interested to obtain knowledge. Preparation of foreign citizens as prospective competitive medical workers, incl. physicians, is one of the priority areas of Ukrainian medical universities and an integral component of the authority of Ukraine in the international arena.

According to the Ukrainian State Center for International Education online portal, 75605 foreigners from 154 countries study in Ukraine now¹⁴. Most foreign students come to Ukraine from Asia (Azerbaijan, Iraq, India, China, Syria, Turkey, Turkmenistan), Africa (Moroc-

tion%20in%20a%20Medical,%20Dental%20and%20Veterinary%20School%20%E2%80%93%20October%202017.pdf.

¹¹ *General Medical Council. A guide to the PLAB test*, <https://www.gmc-uk.org/registration-and-licensing/join-the-register/plab/a-guide-to-the-plab-test>, [October 2017].

¹² *The International Foundations of Medicine (IFOM)*. <https://www.nbme.org/ifom/>, [October 2017].

¹³ І. Є. Булах, Л. П. Войтенко, Ю. П. Антоненко. *Моніторинг якості медичної освіти*, *op. cit.*, с. 5-12.

¹⁴ *Український державний центр міжнародної освіти МОИ України*, <http://studyingukraine.gov.ua/uk/zhittya-v-ukraini/inozemni-studenti-v-ukraini/>, [08.05.2019].

co, Nigeria, Cameroon), Europe (Poland, CIS countries)¹⁵; representatives of the other 137 states constitute 32.02% of the total number of foreigners in the Ukrainian HEI.¹⁶ 7 out of 10 universities in this rating are specialized institutions of higher medical education;¹⁷ Kharkiv National Medical University and V.N. Karazin Kharkiv National University are said to be leaders in the number of foreign students.

In Ukraine, the preparation of prospective foreign doctors is carried out by 16 institutions of higher medical education. At Kharkiv National University of Pharmacy there study approximately 1100 foreign students from 20 countries out of total 17500 students; at Zaporizhzhia State Medical University –1450 foreign students from 42 countries out of total 10200 students; at Danylo Halytsky Lviv National Medical University – 5600 foreign students from 49 countries out of total 17000 students; at Odessa National Medical University –1300 foreign students from 52 countries out of total 6000 students (Ukrainian State Center for International Education, 2015).The reason that a small number of foreigners from developed countries come to study in Ukraine is the lack of high quotations of national HEIs in international rankings, which determine the quality of education¹⁸.

According to the Ukrainian State Center for International Education online portal, Ukrainian education attracts foreign students for four reasons: high quality; prestige and favourable price for study; low cost of living; the same rights and freedoms for foreigners as for citizens.

In 2014, members of the laboratory for monitoring the quality of education of Ternopil National Economic University studied the opinions of foreign students to outline the reasons that determine the choice of the country and the educational institution by of foreigners. “The main factors are the availability of study in international languages, the authority of the country, the reputation of the HEI, the cost of study and living, the variability of programs and the ratio of requirements for qualification obtaining, geographical, trade, historical connections of countries, active national policy of improving public educational institu-

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ Ласкаво просимо: як іноземці їдуть на навчання до України, <https://studway.com.ua/inozemtsi-v-ukraini/>, [25.08.2018].

¹⁸ Український державний центр міжнародної освіти МОН України, op. cit.

tions in globalized world, as well as measures to the organizational, methodological and socio-pedagogical support of foreign students”¹⁹.

According to L. Rybachenko, study of foreign citizens should take into account a number of aspects: “political (training of foreign citizens is an effective form of cooperation that promotes the growth, strengthening the prestige of Ukraine, the correct awareness and support of the political course and peaceful initiatives, formation of the atmosphere of trust and mutual understanding of Ukrainians with the peoples of the world); economic (the important role of graduates of Ukrainian HEIs, those who can promote Ukrainian goods and services on the world market, implement joint projects both in Ukraine and in other countries; establishing contacts with state, political and economic figures of different countries is one of the motives for mutually beneficial relations between Ukraine and other countries, since states always respect the country where their citizens study and are interested in further cooperation); humanitarian (Ukraine like the world community is obliged to participate in assisting developing countries in the educational field, human resources development); psychological (the most difficult and acute problem is the psychological adaptation of foreign students to an unusual socio-cultural environment, because the creation of appropriate psychological and pedagogical conditions for the adaptation of a foreigner to educational activities helps to prevent negative phenomena in their psyche)”²⁰.

According to the law of Ukraine “On Higher Education”²¹ the language of study for foreigners can be Ukrainian, Russian, English or another foreign language.

According to the official information of the Ukrainian State Center for International Education of the Ministry of Education and Science of Ukraine, the language of study for foreigners is presented as a percentage: English – 43,503%, Russian – 29,376%, Ukrainian – 27,000%, French – 0,117%, German – 0,004%²².

¹⁹ Ю. А. Щербяк, *Особливості адаптації іноземних студентів до навчання в Україні (на прикладі ТНЕУ)*, “Педагогічний альманах” 2015, № 25, с. 136-144.

²⁰ Л.І. Рибаченко, *Сучасний етап і основні напрямки реформи системи навчання іноземних громадян в навчальних закладах України*, Донецьк 2001, с. 174-178.

²¹ Закон України “Про вищу освіту” (2984-111), АТ “Книга”, Київ 2002, 67 с.

²² *Український державний центр міжнародної освіти МОН України*, оп. cit.

The objective of the article. Within the article, we describe the world and Ukrainian contexts to the linguistic competence formation of foreign medical students.

Research methods of the article: analysis of legislative and regulatory sources, analysis, synthesis of domestic and foreign sources.

We consider the intercultural approach through the intercultural communication of foreign students that is defined by Z. Bakum, T. Kostyuk²³ as a process of communicative interaction between representatives of different nationalities, accompanied by the exchange of linguosociocultural information, the result of which is the moral, value, knowledge enrichment of each communicant. Intercultural competence of foreign students is characterized as the ability to orientate themselves in different types of cultures, systems of values, to realize their knowledge within the dialogue of cultures, to adapt to the conditions of another culture, to interact with representatives of other cultures, to evaluate the communicative situation and to correlate communicative intentions with predictable choices applied in situations of intercultural contact.

It should be noted that the issue of admission and study of foreign citizens in Ukraine is regulated by normative documents; the most important one is the Regulations on the Admission of Foreign Citizens and Stateless Persons in Ukraine²⁴. The regulations state that all foreigners receive education on a compensatory basis, unless otherwise provided by the current legislation of Ukraine or international agreements of the country.

It is also determined that those who do not speak Ukrainian or another language of study are enrolled in preparatory departments for foreign citizens for a period of 1 year (according to the test results). At the preparatory department, foreign citizens study the Ukrainian language, Ukrainian history, country studies, mathematics, geography of Ukraine, other subjects depending on the specialty they wish to obtain. At the end of the academic year, students take the final exams. If they

²³ С.С. Костюк, З.П. Бакум, *Підходи до формування компетентностей міжкультурної комунікації студентів-іноземців*, Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету, Серія Педагогічні науки, 2017, Вип. 2, с. 156–162.

²⁴ *Деякі питання набору для навчання іноземців та осіб без громадянства : Постанова Кабінету Міністрів України від 11.09.2013 р., № 684, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/684-2013-%D0%BF>, [17.07.2018].*

pass the exam, they will receive a certificate of the preparatory department and be able to study at the chosen educational institution.

Professional language training is “a set of coordinated, systematic and consistent educational and training activities aimed at learning the language to the extent necessary for further professional activity”²⁵. Thus, the main purpose of language training is to systematize the knowledge acquired by a foreign student during the study at school; improving of the knowledge that will be required during the study at the institution of higher medical education, mastering the professional terminology of the chosen specialty through learning the lexical material and speech constructions inherent in the scientific style of speech; fluency in the language (reading, translating, listening and comprehension, abstracting, etc.). Analysis of the foreign countries’ experience shows that within the large-scale European project “Language Learning for European Citizenship” various experimental studies were conducted, which confirm the importance and the need to prepare foreign students for professional communication in the context of general professional language training

In the United States of America, since 1998, public authorities have imposed an obligation on institutions of higher medical education to assess the level of communication skills of their graduates before they begin their professional activities. Professor J. Silverman put an accent on the lack of professional communication skills of foreign doctors and the importance of teaching them. The scientist noted that effective clinical communication is crucial in clinical training, and effective communication is necessary for qualitative health services. The researcher suggested increasing the number of hours allocated in the training load for mastering the language by specialty and introducing this discipline to the basic disciplines.

In American and European higher education institutions, professional training of foreign citizens consists of three cycles: compulsory preparatory, basic and postgraduate. Language for foreign students is the main means of professional education, and for people-oriented professions, language and communication are integral parts of professional competence.

²⁵ *Словник української мови: в 11 томах*, А.П. Білоштан, М.Ф. Бойко, В.П. Градова, Г.М. Колесник, О.П. Петровська, Л.А. Юрчук (ред.), Київ 1971.

Calgary-Cambridge guide was prepared to improve the process of preparing prospective foreign medical professionals for future professional communication, combining the skills of professional communication and the compilation of traditional medical records.

Special training courses for foreign students in professional communication were introduced at the Medical Universities of Manchester. J. Draper, M.D. of Cambridge University, author of textbooks “Skills for Communicating with Patients” (2005), “Skills for Communicating with Patients and Teaching and Learning Communication Skills in Medicine” (1998) (Banegas, 2012; Craddock, & Mathias, 2009; Dimpleby, & Burton, 1998; Rider, & Keefer, 2006) was involved in the development of these courses. The leading methods of teaching were identified as follows: problem-based learning, experimental learning, role games, official lectures on the basics of professional communication and other teaching methods”²⁶.

“In Italy the main objective of professional training for foreign students is to increase the level of foreign language competence to advanced levels B2, C1 (*Common European Framework of Reference*, 2002). Italian scholars pay special attention to additional communication training, which is reflected in the system of special courses in professional communication and language training because one of the main points of the preparation for professional communication is the correlation of language and communicative blocks. A professional foreign language training has become a compulsory component of the Italian curriculum since 2003 when the additional training program began. Italian researchers agreed that professional foreign language training should be based on the well-known concept of cross-curricular language integration (Content and Language Integrated Learning) (Calabrese & Dawes, 2008, c. 35)”²⁷.

In recent years there appeared studies that cover the general approach of forming the professional culture of a prospective doctor at the institution of higher medical education, considering its various compo-

²⁶ Н.О. Авраменко, *Підготовка майбутніх лікарів-іноземців до оволодіння професійною термінологією у медичних закладах вищої освіти*, Дис. канд. пед. наук. 13.00.04, Хмельницький 2019, с. 51-52.

²⁷ Ж.М. Рагіна, *Підготовка іноземних спеціалістів-медиків до професійного спілкування*, Дис. канд. пед. наук. 13.00.04, Запоріжжя. 2017, с. 54-56.

nents. An example of these trends is the use of organizational culture change programs in medical school (Indiana University, Faculty of Medicine). According to these programs, considerable attention is paid to the relations “teacher-student”, constant interaction and cooperation between all participants of the educational process, support of business etiquette, etc. The Medical News Today site states that although medical school requires rigorous work, modern laboratories, clinical training, however, in addition, to constantly updating the technical training of medical students, attention should be paid to shaping the communicative culture of future physicians, especially in dealing with patients.²⁸

A. Howe also highlights that professional development is largely based on the organization of training, the effectiveness of which depends immensely on the relationships between participants in the learning process²⁹.

In the United Kingdom, the United States and other countries, besides organizing a learning process based on interaction and mutual control, self-assessment training programs are used. J. Fitzpatrick notes that self-esteem serves as a means of encouraging students to develop critical thinking skills and helps to use emotions for the learning process. Purdy, Boud, Cowan, and others state that learning based on self-esteem integrates personal and professional knowledge and skills that contribute to the professional development of prospective specialists. Loacker notes that self-esteem forms the basis of lifelong learning³⁰.

According to scientists, the use of such programs in the medical staff training facilitates the training of independent, flexible and dedicated professionals, who can evaluate own competence and productivity. These characteristics meet the requirements of employers, who state that they need graduates who can teach others, take an active part in decision-making and are capable of self-development.

²⁸ *Developing “roadmaps” for enhancing the professional culture of medical schools*, Medical News TODAY, Article Date: 23 Apr 2008, <http://www.medicalnewstoday.com/articles/104983.php>.

²⁹ Howe A., *Professional development in undergraduate medical curricula – the key to the door of a new culture?*, Medical Education, April, 2002, vol. 36, issue 4, pp. 353-359.

³⁰ Fitzpatrick J., *Self-assessment as a strategy to provoke integrative learning within a professional degree programme*, Learning in Health and Social Care, January, 2006, vol. 5, issue 1, pp. 23-34.

C. Boutin-Foster, J. Foster, J. Konopasek point out that prospective doctors should study not just the basics of a common culture, but a professional culture of medicine that has to be the basis for medical education. Studying the customs, languages, beliefs, systems that are common to all physicians, future professionals become familiar with the culture of medicine and focus their attention on the cultural competence of the physician. Such knowledge is particularly important for an environment with different social and cultural backgrounds. The researchers stimulate students to learn a professional culture of medicine through the study of films, role-playing games, written stories. Thus, educational medical programs that are based on cultural competence contribute to the enhancement of professional knowledge, the formation of positive attitude and skills in cultural competence³¹.

To find out the effective ways of organizing the training at an institution of higher medical education in New Zealand there was tested the practice of using medical students as patients starting from the second year of study to prepare a more competent medical specialist. In such an educational program, the participation of medical students was determined voluntarily (the student's decision depended on gender, ethnicity, religion, etc.) and with the formal written consent. Students who were pseudo-patients and worked in such teams confirmed that they had a positive learning experience and appreciated that they had learned from each other. During this practice, future doctors develop not only clinical skills (measuring blood pressure, determining blood type, medical examination of the patient, etc.) but also professional ethics (respect, responsiveness, flexibility in communication, etc.).³²

According to A. Howe, the following key points should be considered in the process of professional training of medical students:

- use of different styles of classes and teaching methods;
- the main principle of professional training is to promote reflection;
- the basis for learning is the experience, reflections of students;

³¹ C. Boutin-Foster, J. C. Foster, L. Konopasek, *Viewpoint: Physician, Know Thyself: The Professional Culture of Medicine as a Framework for Teaching Cultural Competence*, "Academic Medicine" 2008, vol. 83, issue 1, pp. 106-111.

³² A. Wearn, H. Bhoopatkar, *Evaluation of consent for peer physical examination: students reflect on their clinical skills learning experience*, "Medical Education" 2006, vol. 40, issue 10, pp. 957-964.

- students need support in understanding the validity of their ideas and experiences;
- learning experience culture is most effective if it operates according to strict rules and promotes interpersonal communication skills;
- assessment of the acquired properties should be valid and high profile to ensure both competence and motivation of learning;
- quality of the learning environment should be reflected in the development of the personal strengths and the continuation of correcting deficiencies by students;
- development of professional skills should occur in the process of studying all disciplines³³.

Researchers are right that the language of the country, where foreigners reside and study, is not only an educational subject, but also an educational discipline, a means of development. **The concept of language education** of Ukraine is based on the main provisions of the Constitution of Ukraine, the Laws of Ukraine “On Education”, the National Program “Education: Ukraine of the 21st Century”, the European Charter for Regional or Minority Languages, the Common European Recommendations on Language Education, the Common European Framework of Reference for Languages³⁴.

One of the tasks of language education is to create conditions for foreign students to gain **experience in intercultural communication**. Every foreign citizen who arrives at the Ukrainian HEI is a representative of a particular country with a specific mentality, psychological state, special perception of the world and other socio-cultural environments. It must be considered for the successful management of the educational process of foreign students. Question of multicultural education of foreign students arises and it involves studying the Ukrainian language, literature and history, being acquainted with the culture and

³³ Howe A. Professional development in undergraduate medical curricula—the key to the door of a new culture? /

A Howe // Medical Education. – April, 2002. – V. 36, issue 4. – P. 353-359.

³⁴ *Державна національна програма “Освіта” (“Україна XXI століття”)*, Видавництво “Райдуга”, Київ 1994, 61 с.; *European Charter for Regional and Minority Languages Strasbourg*, The European Treaty Series N 165, <http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/html/148.htm>, [22.03.2019].

customs of the Ukrainian people, etc. Knowledge of language promotes the ability to read source texts, communicate with Ukrainians and foreigners because the Ukrainian language for foreign students is a mediator in intercultural interaction.

According to the **concept of language training** of foreigners, training aims to “meet their communicative needs in different spheres of communication: scientific (to obtain competitive training in their chosen specialty), socio-political and socio-cultural (to adapt properly and orientate in a new environment completely, personal cultural development), domestic (to meet the needs of daily life), and to foster a harmonious personality capable of intercultural dialogue”³⁵.

The first attempt to comprehend the development of teaching Ukrainian as a foreign language completely was held in Yalta in 1993 at the international scientific conference, where new approaches to teaching Ukrainian as a foreign language were applied, implementing the achievements of modern language pedagogy. Since the early 2000s, the interest of scholars to methodological foundations of teaching Ukrainian as a foreign language and to the issue of teaching phonetics, vocabulary, grammar of the Ukrainian language to foreign citizens, taking into account national, ethnic, cultural peculiarities of linguistic units has increased.

A significant contribution was made by the Department of Ukrainian Applied Linguistics at Ivan Franko National University of Lviv, where the First International Scientific and Methodological Seminar “Theory and Practice of Teaching Ukrainian as a Foreign Language” was held. Later, this institution introduced scientific conferences on the theoretical principles, forms, methods and means of teaching Ukrainian as a foreign language. Since 2006, the publication of the collection of scientific works “Theory and Practice of Teaching Ukrainian as a Foreign Language” has been started. The main purpose of this edition is to promote an intensive scientific search for Ukrainian researchers: organization and methodological support of the learning process; teaching phonetics, vocabulary, grammar of the Ukrainian language³⁶.

³⁵ Н.І. Ушакова, А.В. Дубинський, О.М. Тростинська, *Концепція мовної підготовки іноземців у ВНЗ України*, Викладання мов у вищих навчальних закладах на сучасному етапі. Міжпредметні зв'язки, 2001, вип. 19. с. 136-146.

³⁶ Ivan Franko National University of Lviv, <http://www.lnu.edu.ua>.

Department of Linguistics of Ivano-Frankivsk National Medical University (IFNMU) in 2014-2017 held seminars-meetings on “Teaching Ukrainian language (professional aspect)”, “Ukrainian as a foreign language” at higher educational establishments”(2014), “Topical problems of teaching Ukrainian (Russian) to foreign students and post-graduate students”(2015)³⁷.

On May 22-23, 2017, at the National Pharmaceutical University (Kharkiv), a seminar-meeting “Linguistic-educational strategies for teaching Ukrainian as a foreign language in higher educational establishments of the Ministry of Health of Ukraine” was held in order to improve the methodological strategy of teaching the discipline “Ukrainian as foreign” on the basis of the latest technologies of education and creation and introduction in the universities of the Ministry of Health of Ukraine of the advanced curricula and programs.

In cooperation with native speakers the teachers have prepared for printing the “Ukrainian-English-Arabic Interpretative Dictionary of Medical Terms” (R.B. Golod, G.Y. Ivanishin, S.V. Lichuk). TEMPUS-MUMEENA “whose main purpose is the modernization of medical education in the countries of Eastern Europe”³⁸.

“In my opinion, medicine would be disarmed without a language,” – said the dean of Department of Linguistics of Zaporizhzhya State Medical University – After all, the doctor’s communication with the patient begins with a language contact. The Department of Linguistics held a seminar – a meeting “Actual Problems of Organization of Educational Process in the discipline “Ukrainian as a Foreign Language”. Issues related to the linguoculturology of teaching Ukrainian as a foreign and distance courses of choice, updating of methodical forms of work with students, preparation of the EBA program in the language of study for foreign students and changes in the content of the subjects.

The seminar participants emphasized that, given the plans of the Ministry of Education and Science of Ukraine to introduce a compulsory language exam for foreign students, efforts should be directed to single-profile departments of the Ministry of Health of Ukraine, which provide teaching of language subjects, to the consistent deepening of language

³⁷Ivano-Frankivsk National Medical University, <https://www.ifnmu.edu.ua/uk/sportyvne-zhyttia/2-uncategorised?start=144>.

³⁸ National University of Pharmacy, <http://nuph.edu.ua/kafedri/>.

training, formation in the proper amount of linguistic competence necessary for further learning³⁹.

Sumy State University (SSU) does not stand aside innovations in the field of education of foreign students. In his report for 2018, SSU Rector AV Vasilyev emphasized that “according to the international ranking of higher education institutions QS World University Rankings, Sumy State University is among the top 701-750 leading universities in the world, while sharing the fourth position among Ukrainian higher education institutions and is classified as a university with high research productivity. The QS rating also ranked the university at 101-150 among the “fast growing” young universities in the world⁴⁰. About 1600 international students from nearly 50 countries of the world receive education at SSU⁴¹.

The key document that defines the institutional framework and regulates quality assurance processes is the SSU’s Quality Assurance System for Higher Education and Higher Education⁴².

“For the second consecutive year, the number of foreign students in the first year exceeds the number of domestic students. The ratio of foreign: Ukrainian students in the specialty “Medicine” is 4.5: 1, and in the specialty “Dentistry” 1: 1, which gradually turns Medical Institute of Sumy State University into an international institution of education”⁴³ – reported the Dean of Medical Institute, A. Loboda.

Analysis of the distribution of the “Contingent of students by courses” shows not only the overall growth of the contingent, but also changes in its qualitative composition with the predominance of foreigners in the first two courses⁴⁴.

The increase of the number of foreigners is explained by the increase of English-speaking students, whose number has become 3 times

³⁹ Новини ЗДМУ, *Мова гуртує, відкриває іноземцям наш край*, http://zsmu.edu.ua/new_2031.html?fbclid=IwARoxo0zmtDRN3cqzPp4grQcIdM9lBK4mhAZQxDexrOwjcJEK13wYX2pieuo.

⁴⁰ *Публічна інформація СумДУ*, <https://sumdu.edu.ua/uk/about-sumdu/public-info.html>.

⁴¹ *Сучасне обличчя Сумського державного університету*, <https://sumdu.edu.ua/uk/about-sumdu/gen-info/about.html> [08.12.2018].

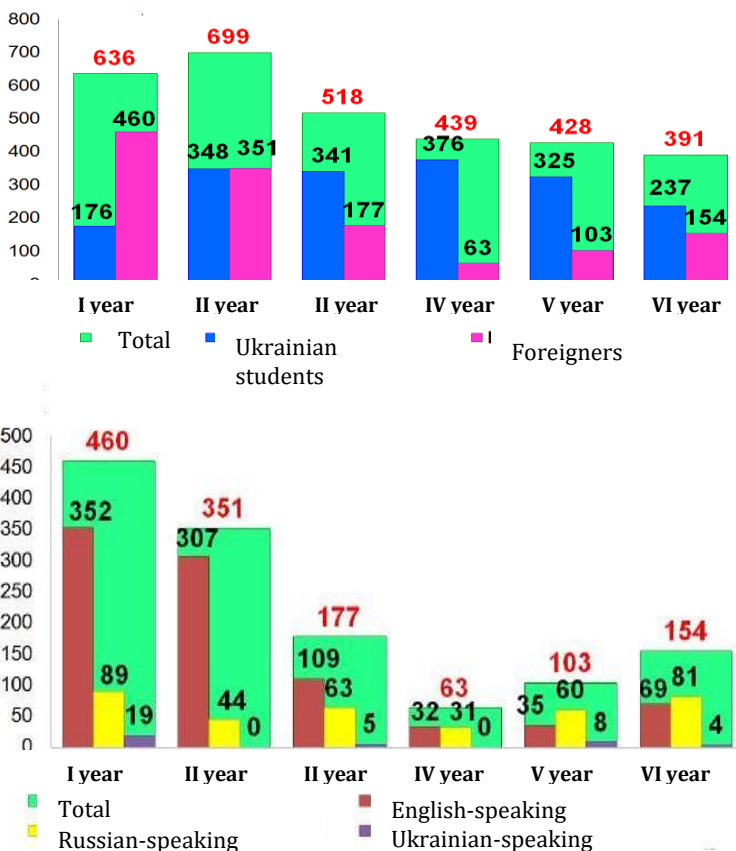
⁴² *Якість освіти СумДУ*, <https://sumdu.edu.ua/uk/about-sumdu/quality-education.html>, [14.01.2019].

⁴³ *Звіти про діяльність СумДУ*, <https://sumdu.edu.ua/uk/about-sumdu/public-info/reports.html>.

⁴⁴ *Ibidem*

higher in the last 2 years. This requires a rapid substantive review of the personnel policies of the departments involved in the teaching process in the senior year. Therefore, only an increase in the number of teachers who speak a sufficient level of foreign language (preferably certified) will ensure stability and further development of Medical Institute”⁴⁵.

Figure 1. Contingent of students

The analysis of the percentage of students who successfully passed this exam shows that there is a slight gap between the national stu-

⁴⁵ Ibidem.

dents and the national index, which allowed them to be ahead of the ZVO, subordinated to the Ministry of Education and Science of Ukraine. The success of foreign English-speaking students in 2018 has made it possible to demonstrate a higher-than-national result, which has secured the 4th position in the country.

The figure among Russian-speaking students is significantly inferior to national, but is much better than in 2017, when the licensed KROK-1 exam passed only 3.2% of students. This contingent is the most problematic, demonstrating a low initial level of command of the language of instruction, unsatisfactory academic discipline⁴⁶.

The Department of Language Training of Foreign Citizens of SSU is actively working on improving the educational process of foreign students. The teaching of Ukrainian and, partly, Russian by foreign students is carried out according to the educational standard in foreign language training, defined by programs in Ukrainian and Russian as foreign, approved and recommended by the Ministry of Education and Science of Ukraine. The programs are designed in accordance with the communicative needs of different categories of foreign nationals receiving higher education in Ukrainian universities. The programs are aligned with the Common European Framework of Reference – CEFR (level A1, A2, B1, B2, C1, C2). The control of the quality of knowledge and skills is carried out according to the credit-modular system, which helps to improve the quality of education due to the systematic work of students during the semester⁴⁷.

It means, the process of professional language study needs to be started from the period of adaptation of foreign students to Ukrainian language environment⁴⁸.

We agree with the scientists Leshchenko T.O., Shevchenko O.M., Yufymenko V.G. that “mastering the discipline “Ukrainian as a Foreign Language” should contribute to the formation of active socio-cultural

⁴⁶ Звіти про діяльність СумДУ, оп. cit.

⁴⁷ Кафедра мовної підготовки іноземних громадян, <http://lang.sumdu.edu.ua/index.php/uk/>.

⁴⁸ O.M. Semenog, I.S. Levenok, *Socio-cultural adaptation of foreign medic students in Ukrainian speaking environment on the basis of modern approaches*. International Scientific and Practical Conference ‘WORLD SCIENCE’. III International Scientific and Practical Conferene «The vc TopActualResearches in ModernScience», Ajman, UAE. 8(24), Vol. 4, 2017, p.13-17.

discourse, as well as enriching the vocabulary through the professional orientation of the Ukrainian language as a foreign language in accordance with basic medical disciplines. From the first lessons, teachers of Language Training Department of Foreign Citizens of SSU all make efforts to form a general perception of the cultural and national environment among foreign students. To do this, we select the appropriate lexical material, we process texts that contribute to this process. Communicative methodology is the most effective teaching methodology in this field. In a short time a certain level of linguistic competence of foreign students is formed due to the active involvement of actual speech situations”⁴⁹.

“Taking into account the requirements of the draft Standard and the program, we are working on improving the structure and content of vocational-oriented texts”⁵⁰.

The department has developed a special distance course for foreign students, which provides a new level of study. Silka A.A., Kazandzhieva M.S., Konyok O.P., Bidenko L.V., Vorona N.O., Dyadchenko G.V. develop the course “Ukrainian for English-speaking foreign students”. This course is designed for 3 years of study (1st year – 300 hours, 2nd year – 300 hours, 3rd year – 150 hours). It includes 8 modules (30 lessons). The lesson contains phonetic and grammar material, test and practical tasks, vocabulary. Audio lessons are embedded in the lesson so students can hear sounds, words, dialogues, texts in Ukrainian. Each lesson is supplemented with self-contained key assignments, as well as open-ended hands-on tasks, simulators and tests. The first lesson contains general information about Ukraine, the Ukrainian language, the city of Sumy and Sumy State University – all of which are presented in English with the addition of illustrations and video presentations. The last lesson is the repetition and synthesis of the subject. The feature of this course is “feedback” with the teacher, that is, the foreigner “reads” the answers and sends the audio file to the teacher. The teacher, in turn, listens to the pronunciation of sounds, words, sentenc-

⁴⁹ Т.О. Лещенко, О.М. Шевченко, В.Г. Юфименко, *Інтеграція компонентів культури в процес навчання іноземних студентів української мови «Молодий вчений»*, № 5.1 (69.1), Май, 2019 р.

⁵⁰ І.С. Левенок, *Професійно-орієнтований текст як засіб формування мовнокомунікативних навичок іноземних студентів медичних спеціальностей*, Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології, № 4 (78), 2018, с. 112-123.

es of the foreign student and, if necessary, makes adjustments or wishes regarding the student's pronunciation. Such work allows for the formation of linguistic competence and also creates conditions for foreign students to gain experience of intercultural communication, development of skills and communication skills with representatives of other nationalities.

Without doubt, the formation of a linguistic personality is important in the preparation of foreign students – future doctors such a personality is secondary and takes into account socio-cultural features, so the need to increase the level of command of foreigners of the Ukrainian language by professional orientation through the formation of a secondary linguistic personality is increasing. The socio-cultural aspect of formation the second language personality of foreign medic student is viewed in process of Ukrainian language teaching⁵¹.

Conclusions

Thus, within the article, on the basis of such methods of research as analysis of legislative and regulatory sources, analysis, generalization of Ukrainian and foreign sources, the world and Ukrainian contexts for forming the linguistic competence of foreign students of medical specialties are characterized. Globalization processes predispose Ukrainian and world society to dialogue between nations and cultures. Foreign and Ukrainian higher education institutions pay considerable attention to the quality education of foreign students, which provides the conditions for gaining experience of intercultural and national interaction, the realization of knowledge exchange, the formation of linguistic competence of foreign students in the process of preparation for professional activity. Medical education in Ukraine is the most popular among foreigners, as there is a strong social demand for the training of highly qualified doctors.

It is one of the priority areas of work of Ukrainian and world medical institutions to form the linguistic competence of foreign nationals as future competitive medical professionals capable of solving communicative tasks in the field of professional activity.

⁵¹ І.С. Левенок, *Соціокультурний аспект становлення вторинної мовної особистості іноземного студента-медика*, [в:ї Рідне слово в етнокультурному вимірі, 2017, с. 417-423.

Bibliography

- Авраменко Н.О., *Підготовка майбутніх лікарів-іноземців до оволодіння професійною термінологією у медичних закладах вищої освіти*, Дис. канд. пед. наук.: 13.00.04, Хмельницький 2019.
- Булах І.Є., Войтенко Л.П., Антоненко Ю.П., *Моніторинг якості медичної освіти. Міжнародний досвід*, „Медична освіта” 2018, № 3.
- Державна національна програма “Освіта” (“Україна XXI століття”)*, Видавництво “Райдуга”, Київ 1994, 61 с.
- Деякі питання набору для навчання іноземців та осіб без громадянства: Постанова Кабінету Міністрів України від 11.09. 2013 р.*, № 684, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/684-2013-%Do%BF>.
- Закон України “Про вищу освіту”* (2984-111), АТ “Книга”, Київ 2002, 67 с.
- Звіти про діяльність СумДУ*, <https://sumdu.edu.ua/uk/about-sumdu/public-info/reports.html>.
- Кафедра мовної підготовки іноземних громадян Сумського державного університету, <http://lang.sumdu.edu.ua/index.php/uk/>.
- Костюк С.С., Бакум З.П., *Підходи до формування компетентностей між-культурної комунікації студентів-іноземців*, „Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки” 2017, Вип. 2, с. 156-162.
- Ласкаво просимо: як іноземці їдуть на навчання до України*, <https://studway.com.ua/inozemtsi-v-ukraini/>.
- Левенок І.С., *Професійно-орієнтований текст як засіб формування мовнокомунікативних навичок іноземних студентів медичних спеціальностей*, „Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології” 2018, № 4(78), с. 112-123.
- Левенок І.С., *Соціокультурний аспект становлення вторинної мовної особистості іноземного студента-медика*, [в:] Рідне слово в етнокультурному вимірі, 2017, с. 417-423.
- Лещенко Т.О., Шевченко О.М., Юфименко В.Г., *Інтеграція компонентів культури в процес навчання іноземних студентів української мови*, „Молодий вчений” 2019, № 5.1(69.1).
- Медична етика Гіппократа. Клятва Гіппократа і її подальші модифікації*, Сайт Української медичної стоматологічної академії, <https://studfiles.net/preview/5751663/page:4/>.
- Новини ЗДМУ, *Мова гуртує, відкриває іноземцям наш край*, http://zsmu.edu.ua/new_2031.html?fbclid=IwAR0xoozmtDRN3cqzPp4grQcIdM9lBK4mhAZQxDexrOwjJcJEKl3wYX2pieuo.
- Про схвалення Стратегії розвитку медичної освіти в Україні*, Розпорядження КМУ № 95-р від 27.02.2019 р., <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/95-2019-%D1%80>.
- Публічна інформація СумДУ*, <https://sumdu.edu.ua/uk/about-sumdu/public-info.html>.
- Рагріна Ж.М., *Підготовка іноземних спеціалістів-медиків до професійного спілкування*, Дис. канд. пед. наук.: 13.00.04, Запоріжжя 2017, с. 54-56.

- Рибаченко Л.І., *Сучасний етап і основні напрямки реформи системи навчання іноземних громадян в навчальних закладах України*, Донецьк 2001, с. 174-178.
- Словник української мови: в 11 томах*, А.П. Білоштан, М.Ф. Бойко, В.П. Градова, Г.М. Колесник, О.П. Петровська, Л.А. Юрчук (ред.), Київ 1971.
- Сучасне обличчя Сумського державного університету, <https://sumdu.edu.ua/uk/about-sumdu/gen-info/about.html>.
- Український державний центр міжнародної освіти МОН України*, <http://studyinukraine.gov.ua/uk/zhittya-v-ukraini/inozemni-studenti-v-ukraini/>.
- Ушакова Н.І., Дубинський А.В., Тростинська О.М., *Концепція мовної підготовки іноземців у ВНЗ України*, „Викладання мов у вищих навчальних закладах на сучасному етапі. Міжпредметні зв'язки” 2001, Вип. 19, с. 136-146.
- Федорова К.В., *Формування професійно-етичних якостей майбутніх лікарів у виховному просторі вищого медичного навчального закладу*, Дис. канд. пед. наук: 13.00.04 Старобільськ 2016, 250 с.
- Щербяк Ю. А. *Особливості адаптації іноземних студентів до навчання в Україні (на прикладі ТНЕУ)*, „Педагогічний альманах” 2015, № 25, с. 136-144.
- Якість освіти СумДУ, <https://sumdu.edu.ua/uk/about-sumdu/quality-education.html>.
- Boutin-Foster C., Foster J.C., Konopasek L., *Framework for Teaching Cultural Competence*, “Academic Medicine”, January, 2008, vol. 83, issue 1, pp. 106-111.
- Criteria – ASPIRE Recognition of Excellence in Simulation in a Medical, Dental and Veterinary School, October 2017, <https://www.aspire-to-excellence.org/downloads/1342/.../>.
- Developing “roadmaps” for enhancing the professional culture of medical schools*, Medical News TODAY, Article Date: 23 Apr 2008, <http://www.medicalnewstoday.com/articles/104983.php>
- European charter for Regional and Minority Languages Strasbourg*, The European Treaty Series N 165, <http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/html/148.htm>.
- Fitzpatrick J., *Self-assessment as a strategy to provoke integrative learning within a professional degree programme*, “Learning in Health and Social Care” 2006, vol. 5, issue 1, pp. 23-34.
- General Medical Council, *A guide to the PLAB test*, <https://www.gmc-uk.org/registration-and-licensing/.../>.
- Howe A., *Professional development in undergraduate medical curricula—the key to the door of a new culture?*, “Medical Education” 2002, vol. 36, issue 4, pp. 353-359.
- Ivan Franko National University of Lviv, <http://www.lnu.edu.ua>.
- Ivano-Frankivsk National Medical University <https://www.ifnmu.edu.ua/uk/sportyvne-zhyttia/2-uncategorised?start=144>.
- Klein J., Rice C., Levy J.C., *U.S. Education Reform and National Security (Independent Task Force Report No. 68)*, Council on Foreign Relations Press New York, 2012, 120 p.

- National University of Pharmacy, <http://nuph.edu.ua/kafedri/>.
- Report of Commission on Human Security "Human Security Now"*, United Nations, New York 2003.
- Semenog O.M., Levenok I.S., *Socio-cultural adaptation of foreign medic students in Ukrainian speaking environment on the basis of modern approaches*, International Scientific and Practical Conference 'WORLD SCIENCE'. III International Scientific and Practical Conference "The Top Actual Researches in Modern Science", Ajman, UAE. 8(24), vol.4, 2017, pp. 13-17.
- The ASPIRE initiative. International Recognition of Excellence in Education, <https://www.aspire-toexcellence.org/>.
- The International Foundations of Medicine (IFOM), <https://www.nbme.org/ifom/>.
- Wearn A., Bhoopatkar H., *Evaluation of consent for peer physical examination: students reflect on their clinical skills learning experience*, "Medical Education" 2006, vol. 40, issue 10, pp. 957-964.

Dyzartria – teoretyczne ujęcie

W poniższym opracowaniu zaprezentowano teoretyczne wprowadzenie do opisu zjawiska jakim jest dyzartria. Znajduje się ona w kręgu zainteresowań neurologów, foniatrów, logopedów oraz neuropsychologów. Jest jednym z częściej występujących zaburzeń mowy. Dokładne określenie przyczyn dyzartrii i określenie jej typu może dać szansę pacjentowi na skuteczną rehabilitację. Pomocnymi źródłami okazały się w szczególności publikacje naukowe Kucińskiej, Wasilewskiego oraz Prusińskiego. W punkcie pierwszym niniejszego artykułu zawiera się definicja dyzartrii. Jej typy zostały szczegółowo zaprezentowane w punkcie drugim, zaś na punkt trzeci składają się wybrane przyczyny dyzartrii wraz z ich krótkim opisem.

1. Pojęcie dyzartrii

Termin „dyzartria” (łac. *dysarthria*) składa się z dwóch słów pochodzących z języka starogreckiego, czyli *dys*, które znaczy *nieprawidłowo* oraz *arthros*, które można przetłumaczyć jako *staw*, *kończyna*.

Dyzartria jest szeroko opisana w fachowej literaturze specjalizującej się w logopedii, foniatry, neurologii i neuropsychologii. Dyzartria może występować zarówno u dorosłych jak i u dzieci². Jest zaburzeniem mowy powstającym wskutek nie w pełni sprawnego działania wyłącznie aparatu wykonawczego czyli mięśni języka, podniebienia, gardła i krtań, w wyniku defektu wcześniej wymienionych mięśni lub unerwiających je nerwów czaszkowych (są to nerwy IX, X oraz XII) oraz jąder tychże nerwów znajdujących się w pniu mózgowym, także w wyniku przemian w drogach korowo – jądrowych, układzie pozapiramidowym lub mózdzku³.

¹ Martyna Zaborowska, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, e-mail: martyna.zaborowska2161@gmail.com

² T.P. Wasilewski, *Dyzartria jako determinant zaburzeń procesu komunikowania się pacjentów w wybranych chorobach otepiennych mózgu*, „Medycyna rodzinna” 2017, t. 20, nr 3, s. 244-249.

³ A. Prusiński, *Neurologia praktyczna*, Warszawa 2007, s. 154-155.

2. Typy dyzartrii

Dyzartria opuszkowa – wywoływane poprzez defekty jąder nerwów ruchowych zlokalizowanych w opuszce (rdzeń przedłużony, most Varda) lub nerwów unerwiających aparat mowny. Niedowład mięśni tego aparatu może mieć postać całkowitą lub częściową. W przypadku porażenia częściowego największe deformacje przejawiają się w zakresie artykulacji głosek wymagającej precyzyjnego współdziałania i wzmożonego napięcia mięśniowego. W tym typie dyzartrii często można zaobserwować współwystępujące problemy w zakresie żucia i połykania pokarmu⁴.

Dyzartria mózdkowa – inaczej określana ataktyczną, spowodowana jest zwykle poprzez uszkodzenie mózdku. Zdarza się, że towarzyszy mu uszkodzenie dróg mózdkowych, ale może on stanowić odrębną przyczynę. Wtedy też w trakcie wypowiedzenia chorego można zaobserwować brak koordynacji ruchów podczas artykulacji. Dodatkowo zaburzone jest także tempo takiej wypowiedzi. Pacjent nie potrafi szybko zmienić ułożenia języka i nie jest w stanie spowolnić przyspieszonych ruchów artykulacyjnych. Akty mowy często są przerywane, a wypowiedzenia są skandowane. Często przypominają wtedy mowę nietrzeźwej osoby⁵.

Dyzartria korowa – jest to zaburzenie spowodowane poprzez uszkodzenie okolicy ruchowej kory mózgowej gdzie zlokalizowany jest obszar mowy czyli pola 4, 6, 8, 44. W dolnym obszarze zakrętu przedśrodkowego w obu hemisferach mózgu znajdują się pola ruchowe odpowiedzialne za funkcjonowanie języka, gardła, krtanie oraz żuchwy. Porażenie określonego narządu używanego podczas procesu artykulacji jest wynikiem obustronnego uszkodzenia tych pól, zaś jednostronne powoduje niewielki spadek jego ruchliwości. Mają także miejsce zakłócenia

⁴ Wasilewski T.P., *Dyzartria jako determinant zaburzeń procesu komunikowania się pacjentów w wybranych chorobach otępiennych mózgu*, „Medycyna rodzinna” 2017, t. 20, nr 3, s. 244 – 249, cyt. za: U. Mirecka, *Dyzartria w aspekcie diagnostycznym – typologia zjawisk* [w:] S. Grabias, M. Kurkowski (red.), *Logopedia. Teoria zaburzeń mowy*, Lublin 2012, s. 527-545; M. Pąchalska, *Neuropsychologia kliniczna. Urazy mózgu*, Warszawa 2007; Z. Tarkowski (red.), *Dyzartria*, Lublin 1998.

⁵ T.P. Wasilewski, *Dyzartria jako determinant...*, op. cit., s. 244-249, cyt. za: U. Mirecka, *Dyzartria w aspekcie diagnostycznym...*, op. cit., s. 527-545.

bardziej złożonych struktur wypowiedzi. Artykulacja prostych i krótkich słów nie sprawia chorym większych problemów⁶.

Dyzartria piramidowa – to zaburzenie powstaje w wyniku defektu drogi piramidowej, która prowadzi do obszaru ruchowego kory i do jąder nerwów zlokalizowanych w opuszce. Zatem drogi korowo – jądrowe i jądra nerwów opuszkowych wchodzą w skład uszkodzenia. W wypowiedzeniach pacjenta z dyzartrią piramidową można zaobserwować podwyższone napięcie aparatu artykulacyjnego mające charakter spastyczny (skurczowy), jednak powtarzanie ruchów biernych może spowodować jego obniżenie. Porażenie spastyczne powoduje, iż artykulacja staje się przesadna, a jej ruchom towarzyszy brak koordynacji. W mowie takiego pacjenta można zaobserwować jej spowolnione tempo i nie płynność, a artykulacja głosek jest zaburzona poprzez brak precyzji w wymawianiu, ma miejsce także zbyt duża nosowość. Dodatkowo głos jest słaby, niski, chrapliwy i zdławiony, charakteryzujący się napiętością i trudnością wydawania co jest wynikiem zwężenia głośni na co wskazują zmiany w fonacji. Charakterystyczne są przerwy podczas wydobywania dźwięków oraz chrząknięcia na końcu wydechu. Ta postać dyzartrii przywodzi na myśl jąkanie⁷.

Dyzartria pozapiramidowa – wywołana jest poprzez defekt układu pozapiramidowego (gałka biała, ciało prążkowane, jądro czerwone oraz ich drogi nerwowe, które docierają do opuszki). Może ona przyjąć formę hipertoniczną bądź hiperkinetyczną. Mowa chorego wolna i niewyraźna charakterystyczna jest dla postaci hipertonicznej. Sprawia wrażenie „usztynionej”. Pacjent ma tendencję do mamrotania i często nie kończy zdania.

Postać hiperkinetyczną mowy chorego charakteryzują nieskoordynowane ruchy narządów mownych, a artykulację cechuje duża niedokładność. Dodatkowo mowa takiego pacjenta jest powolna, wysokość głosu, rytm i melodia wypowiedzi ulegają zakłóceniom. Głos chorego cechuje jęklivość i gardłowość, a ruchy oddechowe sprawiają wrażenie mało wyrazistych⁸.

Dyzartria mieszana – to zaburzenie mowy, które stanowi połączenie wyżej opisanych postaci dyzartrii. Towarzyszą jej zakłócenia

⁶ Ibidem, s. 246.

⁷ Ibidem.

⁸ Ibidem.

oddychania mające miejsce podczas mówienia oraz w czasie spoczynku. Wtedy oddech chorego jest krótki i płytki, powietrze wydycha przez nos. Podczas wypowiedzeń oddech może być poprawny, jednak zwykle nie-skoordynowane ruchy oddechowo – artykulacyjne sprawiają, iż jest zakłócony. Zmianom ulega wysokość głosu oraz jego natężenie. Artykulację cechują zniekształcenia. Mowa jest niewyraźna, a głos jest słaby. Wynika to z nosowania otwartego, słabej ruchomości języka lub jej braku, problemów w wydobywaniu głosu oraz jego zmiennego akcentowania, wysokości a także ze zmienionej długości trwania głoski⁹.

3. Wybrane przyczyny dyzartrii

Stwardnienie rozsiane (SM) – jest to choroba autoimmunologiczna, przewlekła, występująca zwykle po 20 roku życia. Typowymi wyznacznikami choroby są objawy neurologiczne będące wynikiem obecności dużej ilości stref demielinizacyjno – zapalnych w obszarze mózgu i rdzenia kręgowego – prowadzi to wówczas do defektu otoczki mielinowej otaczającej wypustki nerwowe, co powoduje zakłócenia w przekazaniu impulsów nerwowych.

Występowanie zmian chorobowych ma miejsce w różnych obszarach ośrodkowego układu nerwowego, dlatego też symptomy są różnorodne¹⁰. Zwykle defekt dróg piramidowych przejawia się spastyczną postacią choroby. Zauważa się obecność patologicznych odruchów takich jak odruch Rossolimo i Babińskiego. Dochodzi także do niedowładu dolnych kończyn¹¹.

W stwardnieniu rozsianym dochodzi zwykle do dyzartrii spastycznej. Pojawiające się napięcia mięśniowe narządów mownych, sprawiają, iż artykulacja jest zaburzona a jej zrozumienie może sprawiać trudność słuchaczowi. Jest także spowolniona, chrapliwa i ma niskie natężenie. Dochodzi do nosowania otwartego będącego wynikiem nieprawidłowego napięcia mięśni odpowiedzialnych za funkcjonowanie

⁹ Ibidem.

¹⁰ P. Kucińska, *Wybrane przyczyny dyzartrii związane z lokalizacją uszkodzenia w obrębie układu nerwowego*, „Otolaryngologia” 2016, t. 15, nr 1, s. 8-15, cyt. za: A. Bogucki, A. Członkowska, I. Domitrz, *Neurologia*, W. Kozubski, P.P. Liberski (red.), PZWL, Warszawa 2006, s. 281-334, 480-598.

¹¹ P. Kucińska, *Wybrane przyczyny dyzartrii związane z lokalizacją uszkodzenia w obrębie układu nerwowego*, „Otolaryngologia” 2016, t. 15, nr 1, s. 8-15, cyt. za: K. Selmaj, *Stwardnienie rozsiane – kryteria diagnostyczne i naturalny przebieg choroby*, „Pol. Prz. Neurol” 2005, nr 1(3), s. 99-105.

podniebienia i gardła. Dodatkowo demielinizacyjny defekt okolicy pnia mózgu może być powodem osłabienia siły mięśni odpowiedzialnych za pracę przepony, co może dalej powodować obniżenie kontroli oddechu i objętości powietrza w wydechu.

Udary mózgu – należą do najbardziej powszechnych uszkodzeń układu nerwowego¹². Cechują się nagłym pojawieniem się symptomów ogniskowego zakłócenia funkcji mózgowych. Niedrożne naczynia krwionośne albo obniżenie się przepływu krwi przez naczynia zaopatrujące mózg może skutkować niedokrwieniem. Typowymi symptomami są na przykład niepożądane odruchy takie jak odruch Babińskiego, niedowład, niedowidzenie połowicze. Do udaru najczęściej dochodzi u osób po 50 roku życia. Najczęściej towarzysząca udarowi dyzartrią jest dyzartria korowa, jednak można wyodrębnić także inne postaci, gdyż jej typ jest zależny od lokalizacji niedokrwienia¹³.

Uszkodzenie pnia mózgu – w pniu mózgowym zawierają się ośrodki odpowiedzialne za kontrolę procesów życiowych. Są to: akcja serca, połykanie, oddychanie, ciśnienie tętnicze. Jest miejscem przejścia 10 nerwów czaszkowych, w tym tych, które zaopatrują mięśnie wykorzystywane podczas wytwarzania mowy. Również guzy okolicy pnia mózgu mogą spowodować zaburzenia mowy. Jego niefortunne położenie może w znaczącym stopniu skomplikować leczenie oraz rehabilitację zaburzonych bądź utraconych funkcji¹⁴.

Wśród pacjentów z uszkodzonym pniem mózgu można są chorzy, u których można zaobserwować między innymi przyspieszony bądź spowolniony oddech, bezdechy, trudności w połykaniu. Wymienione objawy zależne są od rozmiaru uszczerbku w ośrodkowym układzie nerwowym. Występują także zmiany w napięciu głosu. Może również dojść do zespołu opuszkowego, który cechuje się spadkiem siły mięśni narządów artykulacyjnych, który jest wynikiem defektu jąder nerwów czaszkowych: V, IX, X, XII. Jednym z symptomów guza powstałego w ob-

¹² P. Kucińska, *Wybrane przyczyny dyzartrii związane z lokalizacją uszkodzenia w obrębie układu nerwowego*, „Otolaryngologia” 2016, t. 15, nr 1, s. 8-15, cyt. za: R.P. Lewis, T.A. Pedley, *Neurologia Merritta*, Wyd. III. Urban and Partners 2012.

¹³ P. Kucińska, *Wybrane przyczyny dyzartrii związane z lokalizacją uszkodzenia w obrębie układu nerwowego*, „Otolaryngologia” 2016, t. 15, nr 1, s. 8-15.

¹⁴ P. Kucińska, *Wybrane przyczyny dyzartrii związane z lokalizacją uszkodzenia w obrębie układu nerwowego*, „Otolaryngologia” 2016, t. 15, nr 1, s. 8-15, cyt. za: A. Bogucki, A. Członkowska, I. Domitrz, *Neurologia*, op. cit., s. 281-334, 480-598.

szarze pnia mózgu są właśnie pojawiające się zaburzenia mowy o typie dyzartrii¹⁵.

Urazy mózgu – zwykle powstałe w wyniku wypadków komunikacyjnych, kiedy siła oddziaływująca na czaszkę może skutkować wstrząśnieniem mózgu, złamaniem kości czaszki czy krwiakami¹⁶. Wystąpieniu takiego urazu najczęściej towarzyszy dyzartria mieszana¹⁷.

Stwardnienie zanikowe boczne (SLA) – to progresywna choroba neurodegeneracyjna, której postęp może doprowadzić do niszczenia neuronów ruchowych, kory mózgowej, pnia mózgu oraz komórek rogów przednich rdzenia kręgowego. Wyodrębnia się typ SLA z symptomami w obszarze kończyn oraz typ „opuszkowy”. Stwardnienie zanikowe boczne najczęściej jednak przejawia się w formie obydwu zaburzeń¹⁸.

Objawami SLA o charakterze opuszkowym są: dyzartryczne zakłócenia artykulacji, zaburzenia połykania, fascykulacje oraz zanikanie mięśni odpowiedzialnych za pracę języka. Sporadycznie zdarza się, że SLA jest zapoczątkowana przez nieefektywność mięśni odpowiadających za oddychanie z wykluczeniem symptomów kończynowych i opuszkowych. W czasie progresu stwardnienia zanikowo bocznego u większej części chorych pojawiają się objawy defektu obydwu neuronów ruchowych. Skutkuje to jednoczesnym wystąpieniem symptomów zespołu rzekomoopuszkowego i zespołu opuszkowego. Chory jest niestabilny emocjonalnie. Może także dojść do zmniejszenia sprawności, a nawet do zaniku mięśni odpowiedzialnych za pracę rąk i nóg, mięśni opuszkowych mięśni odpowiadających za oddychanie. W zaawansowanym etapie choroby może dojść nawet anartrii¹⁹.

¹⁵ P. Kucińska, *Wybrane przyczyny dyzartrii związane z lokalizacją uszkodzenia w obrębie układu nerwowego*, „Otolaryngologia” 2016, t. 15, nr 1, s. 8-15, cyt. za: S. Richter, B. Schoch, A. Ozimek, *Incidence of dysarthria in children with cerebellar tumors: a prospective study*, *Brain Lang* 2005, nr 92(2), s. 153-67.

¹⁶ P. Kucińska, *Wybrane przyczyny dyzartrii związane z lokalizacją uszkodzenia w obrębie układu nerwowego*, „Otolaryngologia” 2016, t. 15, nr 1, s. 8-15.

¹⁷ P. Kucińska, *Wybrane przyczyny dyzartrii związane z lokalizacją uszkodzenia w obrębie układu nerwowego*, „Otolaryngologia” 2016, t. 15, nr 1, s. 8-15, cyt. za: W. Jakimowicz, *Neurologia kliniczna w zarysie*, M. Goldszajn (red.), PZWL, Warszawa 1987.

¹⁸ P. Kucińska, *Wybrane przyczyny dyzartrii związane z lokalizacją uszkodzenia w obrębie układu nerwowego*, „Otolaryngologia” 2016, t. 15, nr 1, s. 8-15.

¹⁹ P. Kucińska, *Wybrane przyczyny dyzartrii związane z lokalizacją uszkodzenia w obrębie układu nerwowego*, „Otolaryngologia” 2016, t. 15, nr 1, s. 8-15, cyt. za: W. Jakimowicz, *Neurologia kliniczna w zarysie*, Goldszajn M (red.), PZWL, Warszawa 1987.

Choroba Kennedy’ego – choroba genetyczna dziedziczona recesywnie, sprzężona z płcią, której nosicielkami są kobiety. Znana także pod inną nazwą jako opuszkowo – rdzeniowy zanik mięśni. Jest to choroba neuronu ruchowego²⁰. Jej progresja jest zwykle niezbyt szybka. Zwykle występuje pomiędzy 20 a 40 rokiem życia²¹.

Charakterystyczne dla choroby Kennedy’ego jest utrzymujące się przez dłuższy okres czasu osłabienie i drgawki mięśni odpowiadających za ruchy twarzy. Można zaobserwować cofnięcie się odruchów głębokich oraz zanikanie mięśni odpowiadających za pracę języka. W postaci opuszkowej pojawia się dyzartria i trudności w przełykaniu określane mianem dysfagii. W tym przypadku dyzartria cechuje się wielopostaciowym zaburzeniem głosu, niewyraźną artykulacją, osłabieniem siły mięśni odpowiedzialnych za żucie co w konsekwencji doprowadza do problemów z przeżuwaniami pokarmów. Na wysokim etapie choroby Kennedy’ego chorzy są karmieni przy użyciu sondy i wymagają pomocy w oddychaniu²².

Choroba Huntingtona – inaczej jest nazywana płasawicą Huntingtona. To genetyczna choroba zwyrodnieniowa dziedziczona w sposób autosomalny dominujący. Jest chorobą OUN. W wyniku jej progresji dochodzi do zanikania jądra ogoniastego i soczewkowatego oraz degeneracji istoty białej w obszarach skroniowych. Płasawica występuje zwykle po 50 roku życia, aczkolwiek medycyna zna przypadki wystąpienia choroby przed ukończeniem 20 roku życia²³.

Stałymi objawami choroby są zaburzenia psychiczne powiązane z zaburzeniami osobowości i funkcji poznawczych, które to stanowią pierwsze występujące symptomy choroby. Płasawica u każdego chorego doprowadza do zespołu otępiennego. Oprócz powyższych do najbardziej powszechnych objawów należą: pogorszenie płynności wypowiedzi, dyskalkulia czyli zaburzenie zdolności wykonywania działań matema-

²⁰ P. Kucińska, *Wybrane przyczyny dyzartrii związane z lokalizacją uszkodzenia w obrębie układu nerwowego*, „Otolaryngologia” 2016, t. 15, nr 1, s. 8-15, cyt. za: I. Hausmanowa-Petrusewicz, *Choroby nerwowomięśniowe*, Czelej, Lublin 2005.

²¹ P. Kucińska, *Wybrane przyczyny dyzartrii związane z lokalizacją uszkodzenia w obrębie układu nerwowego*, „Otolaryngologia” 2016, t. 15, nr 1, s. 8-15.

²² Ibidem, s. 11.

²³ Ibidem, s. 12.

tycznych oraz objawiające się braki w pamięci. Charakterystyczna jest także sztywność mięśni²⁴.

Dyzartria w płasawicy Huntingtona skupia się na wszystkich poziomach narządu artykulacyjnego. Chory, pomimo zaburzonej synchronizacji narządów mownych, nie jest świadomy, iż podczas wypowiedzi bądź ćwiczeń języka wykonuje dodatkowe ruchy językiem²⁵. Ćwiczenia wykonywane są wolno, nierówno, często z niespodziewanymi przyspieszeniami. Pacjent oddycha, niemiarkowo, zarówno wtedy kiedy mówi i podczas spoczynku. Nie potrafi wziąć głębokiego wdechu, oddycha nieprawidłowym torem. Artykulacja jest zamazana, prozodia jest niewłaściwa. Chory nie zdaje sobie sprawy ze swoich zaburzeń²⁶.

Choroba Parkinsona – choroba neurodegeneracyjna charakteryzująca się drugim co do częstotliwości występowaniem ustępując miejsca jedynie chorobie Alzheimer'a. Należy do typu zaburzeń hipokinezytycznych²⁷. Przyczyną są zmiany degeneracyjne neuronów istoty czarnej. Najbardziej charakterystyczne objawy to: obniżenie tempa ruchu, drżenie w spoczynku oraz sztywność mięśni.

Zaburzenia mowy mogą być powiązane z nieprawidłowym napięciem mięśni. Występują także zaburzenia na płaszczyźnie językowej będące efektem zaburzonych funkcji poznawczych. Pojawia się również między innymi dysfagia, ślinotok, niewyraźna artykulacja, spowolnienie i monotonność²⁸.

Bibliografia

- Bartels A.L., Leenders K.L., *Parkinson's disease: The syndrome, the pathogenesis and pathophysiology*, Cortex 2009, nr 45(8), s. 915-921.
Bogucki A., Członkowska A., Domitrz I., *Neurologia*, W. Kozubski, P.P. Liberski (red.), PZWL, Warszawa 2006, s. 281-334, 480-598.

²⁴ Ibidem, s. 12.

²⁵ P. Kucińska, *Wybrane przyczyny dyzartrii związane z lokalizacją uszkodzenia w obrębie układu nerwowego*, „Otolaryngologia” 2016, t. 15, nr 1, s. 8-15, cyt. za: M. Kazimierska-Zajac, J. Rosińczyk-Tonderys, *Dyzartria w chorobie Huntingtona – opis przypadku*, Forum Logopedyczne 2012, nr 20, s. 204.

²⁶ P. Kucińska, *Wybrane przyczyny dyzartrii związane z lokalizacją uszkodzenia w obrębie układu nerwowego*, „Otolaryngologia” 2016, t. 15, nr 1, s. 8-15.

²⁷ P. Kucińska, *Wybrane przyczyny dyzartrii związane z lokalizacją uszkodzenia w obrębie układu nerwowego*, „Otolaryngologia” 2016, t. 15, nr 1, s. 8-15, cyt. za: A.L. Bartels, K.L. Leenders, *Parkinson's disease: The syndrome, the pathogenesis and pathophysiology*, Cortex 2009, nr 45(8), s. 915-21.

²⁸ P. Kucińska, *Wybrane przyczyny dyzartrii związane z lokalizacją uszkodzenia w obrębie układu nerwowego*, „Otolaryngologia” 2016, t. 15, nr 1, s. 8-15.

- Hausmanowa-Petrusewicz I., *Choroby nerwowomięśniowe*, Lublin 2005.
- Prusiński A., *Neurologia praktyczna*, Wydawnictwo Lekarskie PZWL, Warszawa 2007, s. 154–155.
- Jakimowicz W., *Neurologia kliniczna w zarysie*, M. Goldsztajn (red.), PZWL, Warszawa 1987.
- Kazimierska-Zajac M., Rosińczyk-Tonderys J., *Dyzartria w chorobie Huntingtona – opis przypadku*, „Forum Logopedyczne” 2012, nr 20, s. 204-208.
- Kucińska P., *Wybrane przyczyny dyzartrii związane z lokalizacją uszkodzenia w obrębie układu nerwowego*, „Otolaryngologia” 2016, t. 15, nr 1, s. 8-15.
- Lewis R.P., Pedley T.A., *Neurologia Merritta*, wyd. 3, Urban and Partners 2012.
- Mirecka U., *Dyzartria w aspekcie diagnostycznym – typologia zjawisk*, [w:] S. Grabias, M. Kurkowski (red.), *Logopedia. Teoria zaburzeń mowy*, Wyd. UMCS, Lublin 2012, s. 527-545.
- Pachalska M., *Neuropsychologia kliniczna. Urazy mózgu*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007.
- Richter S., Schoch B., Ozimek A., *Incidence of dysarthria in children with cerebellar tumors: a prospective study*, *Brain Lang* 2005, nr 92(2), s. 153-167.
- Selmaj K., *Stwardnienie rozsiane – kryteria diagnostyczne i naturalny przebieg choroby*, „Pol. Prz. Neurol.” 2005, nr 1(3), s. 99-105.
- Tarkowski Z. (red.), *Dyzartria*, Wydawnictwo Fundacji „Orator”, Lublin 1998.
- Wasilewski T.P., *Dyzartria jako determinant zaburzeń procesu komunikowania się pacjentów w wybranych chorobach otepiennych mózgu*, „Medycyna rodzinna” 2017, t. 20, nr 3, s. 244-249.

Obesity as a result of social changes

Introduction and definitions

Obesity and overweight are the most common phenomena resulting from changes in the lifestyle of modern society². According to the definition of the World Health Organization (WHO), obesity is excessive accumulation of body fat, exceeding its physiological needs and adaptability, which can lead to adverse health effects. The most commonly used parameter to recognize and assess the degree of overweight and obesity is the BMI (body mass index), also known as the Quetelet index. The result is the quotient of body weight given in kilograms and the square of the height given in meters. In adults, overweight is diagnosed with a BMI value ≥ 20 kg/m², and obesity $\geq 30,0$ kg/m².

$$\text{BMI} = \frac{\text{body weight [kg]}}{\text{height}^2 \text{ [m]}}$$

The WHR (waist-hip ratio) is another anthropometric indicator used to assess overweight and obesity. This is a simple measure of the so-called central obesity, i.e. excessive accumulation of fat in the abdominal area. When measuring WHR, we measure the narrowest place in the waist and the widest place in the hips, and then divide the waist circumference by the hip circumference. The result obtained for women should not exceed 0.85; while in men 1.0.

$$\text{WHR} = \frac{\text{waist circumference [cm]}}{\text{hip circumference [cm]}}$$

WHR is a useful diagnostic tool, but you can identify people at increased risk of obesity by initially using the waist circumference alone as

¹ lek. Angelika Baranowska, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, email: angelika_b1990@o2.pl

² M. Ng, T. Fleming, M. Robinson, B. Tomson, N. Graetz, C. Margono, E. Mullany, S. Biryuskov, *Global, regional, and national prevalence of overweight and obesity in children and adults during 1980-2013: a systematic analysis for the Global Burden of Disease Study 2013*, „Lancet” 2010, nr 9945, s. 766–781.

a screening tool. Populations differ in the level of risk associated with a particular waist circumference, so there is a need to develop appropriate cut-off points by gender for specific populations³.

The BMI does not clearly indicate the amount of fat in the body and varies depending on age, sex and ethnic group, so other methods have been developed that allow more accurate monitoring of the degree of overweight and obesity in the population. In scientific and specialist research, for precise determination of body fat content, computer tomography, nuclear magnetic resonance, dual energy X-ray absorptiometry (DXA), electric conductivity (TOBEC) and electrical bioimpedance (BIA) are used.

The DXA test is considered a reference method for assessing the amount of body fat. Double energy X-ray absorptiometry uses the phenomenon of weakening the beam of ionizing radiation passing through various body tissues. The difference in the absorption of two energies (43 and 110 keV) by soft and bone tissue, in addition to testing bone mineral density, also allows the assessment of fat content - it is a method of precise body composition analysis.

The electrical bioimpedance (BIA) method is based on measuring the electrical resistance (impedance) of soft tissues through which a low intensity electric current is passed. Measurement results are available immediately and reproducibly with <1% risk of error. The technique is widely used in research on eating disorders, to predict the risk of cardiovascular and metabolic diseases, and in sports medicine⁴.

The problem of overweight and obesity also does not ignore children and adolescents. Similarly to adults, BMI is the most commonly used to assess body weight. In Poland, the most commonly used are the centile grids developed at the Institute of Mother and Child by Palczewska and Niedźwiedzka, according to which overweight is found with a BMI in the 90-97 percentile range, and obesity with a BMI above 97 centile, in relation to age and gender⁵.

³ *World Health Organization: Obesity: Preventing and Managing the Global Epidemic*, „WHO Technical Report Series” 2000, nr 894, s. 6-11.

⁴ M. Wąsowski, M. Walicka, E. Marcinowska-Suchowierska, *Otyłość – definicja, epidemiologia, patogenеза*, „Postępy Nauk Medycznych” 2013, t. XXVI, nr 4, s. 301-302.

⁵ I. Palczewska, Z. Niedźwiedzka, *Somatic development indices in children and youth of Warsaw*, „Medycyna Wieku Rozwojowego” 2001, nr 5(2), s. 18-118.

Epidemiology

The number of people suffering from obesity has increased almost threefold since 1975⁶. In 2016, over 1.9 billion adults were overweight. Of these, over 650 million were obese. 39% of adults 18 years of age and older were overweight in 2016 and 13% were obese⁷.

According to the results of the European Health Survey (EHIS) in 2014, overweight and obesity people in Poland constituted 36.6% and 16.7% of the population of people aged 15 and over, respectively, i.e. 53.3%⁸. According to the results of the European Health Survey (EHIS) in 2014, overweight and obesity people in Poland constituted 36.6% and 16.7% of the population of people aged 15 and over, respectively, i.e. 53.3%⁹. The percentage of overweight and obese people is constantly growing. In Poland in 1996 it was 27.7%, in 2004 it increased to 29.6%, and in 2009 it already reached 53%¹⁰.

The results in Poland in 2014 were above the average for 28 European Union countries of 35.7% of overweight people and 15.9% of obese, similar discrepancies resulted from the data from 2017. As in Poland, other European countries are struggling with an increase in the percentage of obesity and overweight – the average increase is 1.5 percentage points between 2008 and 2014 and 2014 and 2017¹¹.

Overweight and obesity also occur among children and adolescents. 41 million children under the age of 5 years were overweight or obese, while over 340 million children and adolescents aged 5-19 were overweight or obese in 2016. According to the results of the Health Behavior in School-aged Children (HBSC) study conducted in the 2013/2014 school year, the percentage of overweight and obese 11-15-year-old adolescents in Poland was 14.8% (12.4% and 2.4%, respectively). It should be noted that the scale of the phenomenon significantly

⁶ A. Brończyk-Puzoń, A. Koszowska, J. Nowak, A. Dittfeld, J. Bieniek, *Epidemiologia otyłości na świecie i w Polsce*, „Forum Zaburzeń Metabolicznych” 2014, t. 5, nr 1, s. 5.

⁷ World Health Organization, <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/obesity-and-overweight>, [11.08.2019].

⁸ *Stan zdrowia ludności Polski w 2014 r.*, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/zdrowie/zdrowie/stan-zdrowia-ludnosci-polski-w-2014-r-,6,6.html>, [11.08.2019].

⁹ Ibidem.

¹⁰ W. Zgliczyński, *Nadwaga i otyłość w Polsce*, „Infos 2017”, nr 4(227), s. 1.

¹¹ Eurostat, https://ec.europa.eu/eurostat/tgm/refreshTableAction.do?tab=table&plugin=1&pcode=sd_g_02_10&languange=en, [10.08.2019].

decreased (by 2.2%) compared to the 2010 HBSC study, when the percentage of overweight and obese children was 17%¹².

Causes of obesity

The main cause of obesity and overweight is the energy imbalance between consumed and consumed calories. The disproportion is mainly due to the increased consumption of high-calorie caloric foods and an increase in physical inactivity due to the increasingly sedentary nature of many forms of work, changing modes of transport and increasing urbanization¹³. The environment in which we operate does not help solve the problem (lack of or difficult access to infrastructure enabling physical activity, sedentary work and night work, insufficient regulation of food advertising, limited access to healthy food) and family influence (children of obese parents are more often obese). The likelihood of excessive weight increases with worse health, especially when endocrine diseases such as hypothyroidism or polycystic ovary syndrome and genetic factors occur. Other causes also include: taking medications, especially some corticosteroids, antidepressants and anticonvulsants, as well as psychological factors, including related to how you respond to stress. Overweight and obesity can also be affected by quitting smoking, age, pregnancy and lack of sleep¹⁴.

Consequences of obesity

Obesity is treated as a separate disease entity. It is estimated that obesity can account for between 5% and over 20% of deaths during the year in the USA¹⁵ and from 10% to 13% in Europe¹⁶. Research suggests that the obesity epidemic may soon lead to a reduction in life expectancy¹⁷. An elevated BMI is the main risk factor for the development of non-infectious diseases, such as cardiovascular complications (e.g. hyperten-

¹² J. Mazur, *Zdrowie i zachowania zdrowotne młodzieży szkolnej w Polsce na tle wybranych uwarunkowań socjodemograficznych, wyniki badania HBSC*, Warszawa 2014, s. 3.

¹³ *World Health Organization*, op. cit., [11.08.2019].

¹⁴ W. Zgliczyński, op. cit., s. 2.

¹⁵ R.K. Masters i in., *The impact of obesity on US mortality levels: the importance of age and cohort factors in population estimates*, „*American Journal of Public Health*” 2013, nr 103(10), s. 1895-1901.

¹⁶ W. Zgliczyński, op. cit., s. 3.

¹⁷ J.S. Olshansky i in., *A potential decline in life expectancy in the United States in the 21st century*, „*New England Journal of Medicine*” 2005, nr 352, s. 1138-1145.

sion, ischemic heart disease, lipid disorders), respiratory (e.g. sleep apnea and asthma), neurological (e.g. stroke and dementia), gastrointestinal and hepatic (e.g. gastroesophageal reflux disease), endocrine (e.g. fertility disorders and premature puberty), diabetes mellitus, musculoskeletal system dysfunction (especially osteoarthritis) and some cancers (including uterus, breast, ovaries, prostate, liver, gallbladder, kidneys and large intestine). In addition, excessive body weight has serious psychosocial consequences (e.g. low self-esteem, anxiety, depression, eating disorders, reduced academic performance).

Child obesity is associated with a greater chance of obesity, premature death and disability in adulthood. Obese children have an increased risk of experiencing future breathing difficulties, increased risk of fractures, hypertension, cardiovascular diseases, insulin resistance and psychological effects¹⁸.

It has also been proven that excessive weight gain of pregnant women is associated with the occurrence of childhood obesity, causing an increase in BMI of offspring of all ages. The authors of publications devoted to the problems of young people with overweight or obesity indicate an increase in general and cardiovascular mortality in this group¹⁹.

In addition, the occurrence of overweight and obesity has real economic effects, including direct costs associated with the treatment of obesity and its complications, as well as indirect costs such as e.g. reduction or loss of work capacity, payment of social benefits and premature deaths²⁰.

Sposoby przeciwdziałania

Overweight and obesity, as well as related non-communicable diseases, can be largely prevented. Support stimuli from the environment and community are fundamental to shaping human choices, making the choice of healthier foods and regular physical activity the easiest choice (the choice that is most acceptable, available and affordable), thereby preventing overweight and obesity²¹.

¹⁸ *World Health Organization*, op. cit., [11.08.2019].

¹⁹ M. Mikoś, M. Mikoś, H. Mikoś, M. Obara-Moszyńska, M. Niedziela, *Nadwaga i otyłość u dzieci i młodzieży*, „Nowiny Lekarskie” 2010, nr 795, s. 401.

²⁰ W. Zgliczyński, op. cit., s. 3.

²¹ *World Health Organization*, op. cit., [11.08.2019].

Obesity is a progressive disease. It tends to relapse and does not go away on its own. Therefore, effective treatment should be started at the overweight stage. The basis for treating obesity is lifestyle modification²². At the individual level, people can: reduce energy consumption from fats and sugars, increase the consumption of fruit and vegetables, as well as legumes, whole grains and nuts, and conduct regular physical activity (60 minutes a day for children and 150 minutes a week for adults).

Individual responsibility can only have a full effect if access to physical activity and healthier food choices are available and affordable, especially for the poorest. That is why it is important to support individuals in complying with the above recommendations by implementing appropriate evidence-based health policy²³.

For a long time, the focus was mainly on health education. Only in recent years steps have been taken that have the characteristics of systemic activities, including in addition to education also stimulating physical activity, regulation of advertising, improving the availability and composition of food and drink. However, these activities are primarily addressed to children and young people. These include, among others strict definition of physical education classes and actions to encourage youth to physical activity, as well as the construction of sports infrastructure. Education activities include, among others guaranteeing the presence of meal preparation, hygiene and nutrition issues in education programs. Public authorities have also taken legislative action on product advertising, stipulating that children's programs should not be accompanied by commercial communications regarding foodstuffs or beverages containing ingredients whose presence in excessive amounts in the daily diet is inadvisable, as well as regulating the advertising and promotion of foodstuffs in education system units. Another example of such a policy is the sugar sweetened tax.

There is still a lack of activities directed at adults that would constitute a system solution. It seems that the state is still too little active in this area²⁴.

²² *Otyłość – czym jest, jak się leczy otyłość?*, <https://enel.pl/enelzdrowie/zdrowie/otylosc-czym-jest-jak-sie-leczy-otylosc#list-content-4>, [13.08.2019].

²³ *World Health Organization*, op. cit., [11.08.2019].

²⁴ W. Zgliczyński, op. cit., s. 4.

In the treatment of obesity, in addition to changing eating habits and intensifying physical activity, pharmacological and surgical treatment can be used. Currently, two drugs are registered in Poland for the treatment of obesity: orlistat (Xenical) and a combination of bupropion hydrochloride and naltrexone hydrochloride (Mysimba). It should be emphasized that during pharmacotherapy, a permanent change in eating habits and increased physical activity are also necessary²⁵. There are also substances used in other diseases that additionally contribute to weight loss: metformin, GLP-1 receptor agonists, topiramate²⁶.

Surgical treatment is considered to be the most effective way of treating giant obesity. The number of bariatric procedures performed increases significantly from year to year. Surgical treatment should be subject to persons with whom the expected reduction could not be obtained body weight, despite conservative treatment or those whose weight increases again body after applying conservative methods. The decision about surgical treatment is made by a team of specialists consisting of an internist, surgeon, anesthesiologist, psychologist and/or psychiatrist and dietitian. The two most commonly used methods – gastric exclusion and vertical gastrectomy – lead to a reduction of 30-50% of excess body weight within 6-12 months after surgery, with maximum effect after 18-24 months²⁷.

Summary

Overweight and obesity is one of the main health problems of the 21st century in the population of adults and children and adolescents. Adults and carers and parents of children are not aware of the problem of overweight and obesity – this is one of the biggest challenges facing public authorities. Experiences and analyzes of actions aimed at countering overweight and obesity indicate many important issues that must be taken into account when constructing the policy of preventing excessive weight. Intensive efforts are necessary to make society aware

²⁵ D. Wnęk, *Farmakologiczne leczenie otyłości w Polsce – nowy lek stosowany w terapii*, <https://www.mp.pl/pacjent/dieta/odchudzanie/leczeniefarmakologiczne/159251,farmakologiczne-leczenie-otylosci-w-polsce-nowy-lek-stosowany-w-terapii>, [11.08.2019].

²⁶ A. Brończyk-Puzoń, J. Nowak, A. Koszowska, A. Dittfeld, E. Dziąbek, *Algorytm leczenia otyłości*, „Forum Medycyny Rodzinnej” 2014, tom 8, nr 5, s. 215.

²⁷ A. Brończyk-Puzoń, J. Nowak, A. Koszowska, A. Dittfeld, E. Dziąbek, *Algorytm...*, op. cit., s. 215-216.

that excessive body weight can and should be prevented, and how serious the consequences of not doing so can be. The best results are achieved when the patient is undergoing comprehensive treatment, including dietary activities, lifestyle modifications, pharmacological treatment, and in some cases also surgery.

Bibliography

- Brończyk-Puzoń A., Koszowska A., Nowak J., Dittfeld A., Bieniek J., *Epidemiologia otyłości na świecie i w Polsce*, „Forum Zaburzeń Metabolicznych” 2014, tom 5, nr 1, s. 5.
- Brończyk-Puzoń A., Nowak J., Koszowska A., Dittfeld A., Dziąbek E., *Algorytm leczenia otyłości*, Forum Medycyny Rodzinnej 2014, tom 8, nr 5, s. 215-216.
- Eurostat, https://ec.europa.eu/eurostat/tgm/refreshTableAction.do?tab=table&plugin=1&pcode=sd_g_02_10&l language=en.
- Masters R.K., i in., *The impact of obesity on US mortality levels: the importance of age and cohort factors in population estimates*, „American Journal of Public Health” 2013, nr 103(10), s. 1895-1901.
- Mazur J., *Zdrowie i zachowania zdrowotne młodzieży szkolnej w Polsce na tle wybranych uwarunkowań socjodemograficznych, wyniki badania HBSC*, Warszawa 2014.
- Mikoś M., Mikoś M., Mikoś H., Obara-Moszyńska M., Niedziela M., *Nadwaga i Otyłość U Dzieci I Młodzieży*, „Nowiny Lekarskie” 2010, nr 795.
- Ng M., Fleming T., Robinson M., Tomson B., Graetz N., Margono C., Mullany E., Biryuskov S., *Global, regional, and national prevalence of overweight and obesity in children and adults during 1980-2013: a systematic analysis for the Global Burden of Disease Study 2013*, „Lancet” 2010, nr 9945, s. 766-781.
- Olshansky J.S., i in., *A potential decline in life expectancy in the United States in the 21st century*, „New England Journal of Medicine” 2005, nr 352, s. 1138-1145.
- Otyłość – czym jest, jak się leczy otyłość?*, <https://enel.pl/enelzdrowie/zdrowie/otylosc-czym-jest-jak-sie-leczy-otylosc#list-content-4>.
- Palczewska A., Niedzwiedzka Z., *Somatic development indices in children and youth of Warsaw*, „Medycyna Wieku Rozwojowego” 2001, nr 5(2), s. 18-118.
- Stan zdrowia ludności Polski w 2014 roku*, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/zdrowie/zdrowie/stan-zdrowia-ludnosci-polski-w-2014-r-6,6.html>.
- Wąsowski M., Walicka M., Marcinowska-Suchowierska E., *Otyłość – definicja, epidemiologia, patogeneza*, „Postępy Nauk Medycznych” 2013, t. XXVI, nr 4, s. 301-302.
- Wnęk D., *Farmakologiczne leczenie otyłości w Polsce – nowy lek stosowany w terapii*, <https://www.mp.pl/pacjent/dieta/leczeniefarmakologiczne/farmakologiczne-leczenie-otylosci-w-polsce-nowy-lek-stosowany-w-terapii>.
- World Health Organization: Obesity: Preventing and Managing the Global Epidemic*, „WHO Technical Report Series” 2000, nr 894, s. 6-253.
- Zgliczyński W., *Nadwaga i otyłość w Polsce*, „Infos” 2017, nr 4(227).

**МІЖНАРОДНА СПІЛЬНОТА В УМОВАХ ЗМІН:
БАГАТОВИМІРНИЙ ПІДХІД**

ТОМ 1

За редакцією: О. Кордонської, Р. Кордонського

Науковий редактор: *Маркіян Мальський* – д-р економ. наук, проф., декан факультету міжнародних відносин, Львівський національний університет ім. І. Франка.

Рецензенти:

Наталія Хома – д-р політ. наук, проф., філософський факультет, Львівський національний університет ім. І. Франка.

Аркадіуш Жуковський – д-р політ. наук, проф., директор інституту політології, Вармінсько-Мазурський університет в м. Ольштин.

Денис Свириденко – д-р філос. наук, проф., Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова.

Проект обкладинки: доц. Ростислав Романюк

Рекомендовано до видання Вченою радою факультету міжнародних відносин Львівського національного університету імені Івана Франка за співпраці з Інститутом політології Вармінсько-Мазурського університету в м. Ольштин (протокол №14 від 02.07.2019 р.)

Міжнародна спільнота в умовах змін: багатовимірний підхід: колективна монографія: том 1 / за ред. О. Кордонської, Р. Кордонського. – Львів, Ольштин: ЛНУ ім. І. Франка, 2019. – 326 с.

ISBN 978-617-7835-13-3

e-mail: monografia.interdyscyplinarna@gmail.com

Формат 60X84/16. Папір офс.
Гарнітура Georgia
Ум. др. арк. 17,92
Тираж 100 прим. Замовлення № 452